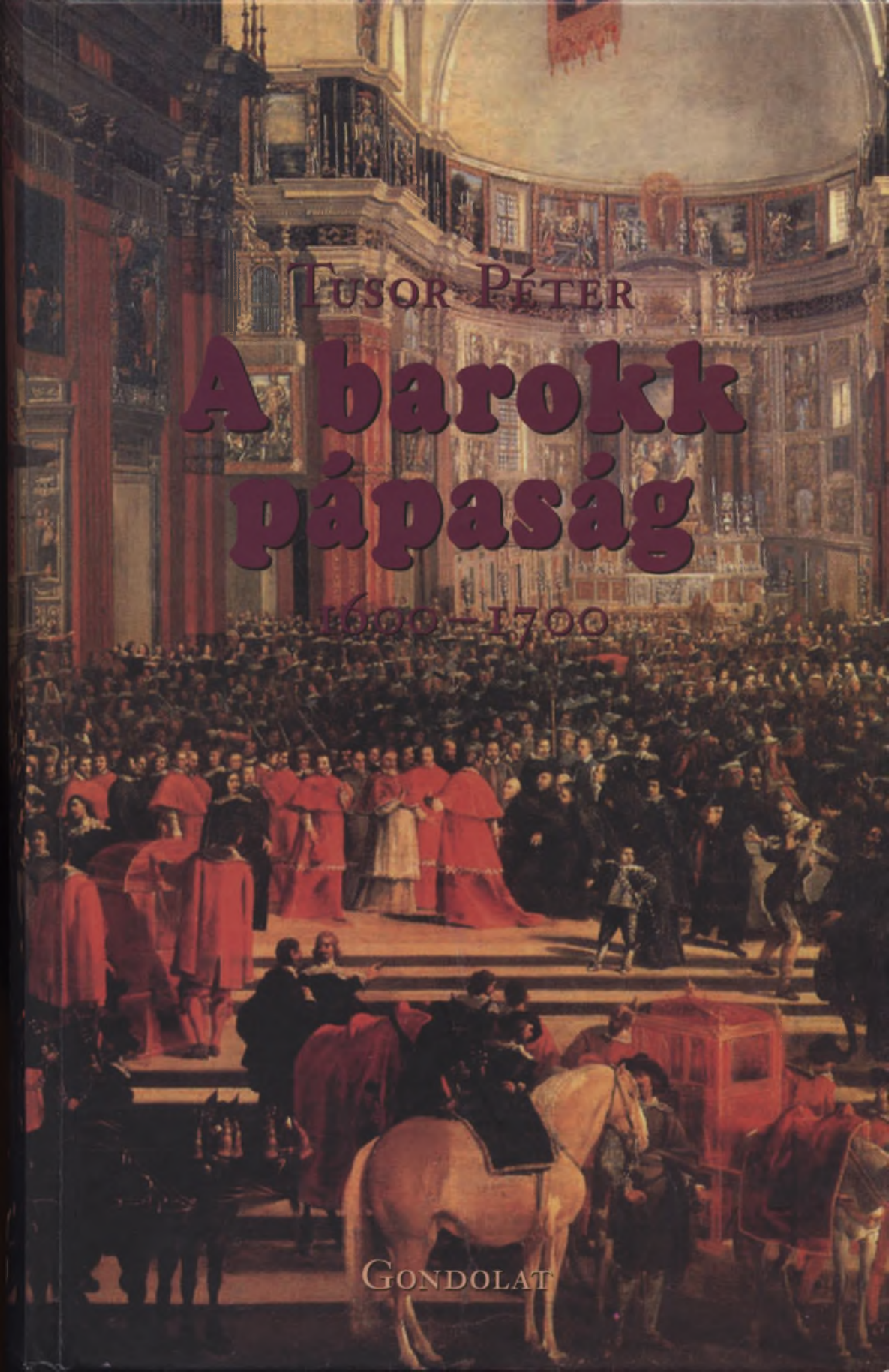

TUSOR PÉTER

A barokk pápaság

1600–1700

GONDOLAT

Az Egyházi Állam 1631 után

Tusor Péter

A BAROKK PÁPASÁG (1600–1700)

Gondolat Kiadó
Budapest, 2004

A könyv az
Oktatási Minisztérium támogatásával, a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által
lebonyolított Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat
keretében jelent meg.

A kötet a felsőoktatásban használatos tankönyv.

Oktatási
Minisztérium

Készült az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
posztdoktori programjának keretében (ny.sz.: D-38481).

Lektorálta
FAZEKAS ISTVÁN
és
RIHMER ZOLTÁN

A borítón Andrea Sacchi, Jan Miel és Filippo Gagliardi: *VIII. Orbán látogatása
a római Il Gesù templomban a jezsuita rend alapításának centenáriumán* című
festménye látható (1640–1641)

© TUSOR PÉTER, 2004

A kiadásért felel Bácskai István
Olvasószerkesztő Rátkay Ildikó
Műszaki szerkesztő Pintér László
A térképeket Sebők László készítette
A kiadási munkálatokat a Books in Print végezte
Nyomtatta a Kaloprint Nyomda, Kalocsán

ISBN 963 9567 01 9

Tartalom

<i>Előszó</i>	9
<i>I. Bevezetés</i>	15
Reformpápaság	15
Barokk pápaság	20
Nemzeti államok, egyházak	24
<i>II. A Szeintszék és az európai politika</i>	29
Vervins-től Vesztfáliáig. A pápai hatalomvesztés állomásai	30
A „hosszú háború” pápája: VIII. Kelemen	30
V. Pál: a pápai politika lassú Itália felé fordulása	32
Az utolsó militáns reformpápa: XV. Gergely	37
A hatalomvesztés felgyorsulása: VIII. Orbán	40
X. Ince: Róma kikerülése az új európai rendből	54
Francia hegemonia és a <i>squadron volante</i>	59
VII. Sándor: megalázó küzdelem Franciaországgal	60
IX. és X. Kelemen: a <i>clementia</i> évtizede	63
Átmeneti visszatérés a régi nagyhatalmi szerephez: a Szent Liga megszervezése	66
Az utolsó <i>padre commune</i> : XI. Ince	67
VIII. Sándor és XII. Ince: ismét a hatalmi politika peremén	74
<i>III. Az Egyházi Állam társadalmi, gazdasági és pénzügyei</i>	77
Általános gazdasági és társadalmi tendenciák	77
A Szent Kollégium, a pápai udvar és a római társadalom	80
A pápai államháztartás	93
A pápaság állami bevételei: „biztos és bizonytalan jövedelmek”	94
A pápaság egyházi bevételei	100
A pápai államháztartás kiadásai	105
A pápai államháztartás összmérlege	110
Építkezések: várostervezés és -fejlesztés	111
<i>IV. A pápai nepotizmus</i>	117
Funkcionalitás – diszfunkcionalitás	118
Virágkor	122
Borghesék és Ludovisik	123
Barberinik és Pamphilik	129

Hanyatlás	135
Chigik, Rospigliosik és Altierik	135
Odescalchik és Ottobonik	140
XII. Ince: <i>Romanum decet Pontificem</i>	142
<i>V. A szentszéki döntéshozatal és főbb intézményei</i>	145
Hivatalok és törvényszékek	145
A kongregációk rendszere	148
A Római és Egyetemes Inkvizíció (<i>Sanctum Officium</i>)	149
A Konzisztoriális, a Rítus, a Zsinati és a többi „sixtusí” Kongregáció	152
Az „újabb” kongregációk. A <i>Sacra Congregazione de Propaganda Fide</i>	156
A pápai Államtitkárság	166
A pápák személyes adminisztrációjának kialakulása	167
Az Államtitkárság a Borghese- és a Barberini-korszakban	170
A bíboros államtitkár tisztének megszilárdulása	174
A hivatali ügymenet	176
Az Államtitkárság kapcsolata a brévetitkárságokkal és más kúriai hivatalokkal	180
A pápai nunciatúrák	185
<i>VI. Római egyházkormányzat, egyházpolitika</i>	195
Néhány tétel és példa	195
A pápaság és az Egyház belső élete	199
Kapcsolat a nemzeti egyházakkal, államokkal	214
Koronabíborosok és a „főkegyúri” jog	214
A kapcsolattartás száalai	222
Róma és a spanyol, francia, német katolicizmus	227
<i>VII. Kitekintés</i>	241
<i>Függelék</i>	249
I. A pápák és a fontosabb kúriális tisztségviselők archontológiája	249
II. Pénzek és értékek	258
<i>Jegyzetek</i>	261
<i>Kronológia</i>	335
<i>Bibliográfia</i>	341
<i>Rövidítések</i>	373
<i>Névmutató</i>	375
<i>Summary</i>	385

Édesanyámnak

Előszó

A pápaság történetéről magyar nyelven többségében két évezredet átölelő, szükségképpen vázlatos szakirodalom áll rendelkezésre.¹ A *Liber Pontificalis* adatait, illetve elsősorban a német történetírás nagyszabású szintéziseinek eredményeit² hasznosító munkák főként az eseménytörténetre, részben pedig a hivataltörténetre összpontosítanak. Komplex elemzést egyetlen korszakról sem nyújtanak. Hangsúlyos kivételt ez alól még mindig LEOPOLD VON RANKÉnak, a modern historiográfia megteremtőjének remekműve képez. A *Pápák története az utolsó négy évszázadban* leginkább a 16–17. századdal foglalkozik, és jó másfél évszázad távlatából is hasznos olvasmány.³ A jelen viszonyokra pedig ERDŐ PÉTER monográfiája ad kitűnő eligazítást.⁴

A barokk pápaság az európai történelem egyik legizgalmasabb periódusában „játszódik”, melyet hol az ellenreformáció, hol a katolikus reformáció, illetve a katolikus reform, hol pedig a neves német egyháztörténész, HUBERT JEDIN kompromisszumkész szintézise nyomán együttesen az ellenreformáció és a katolikus reform korának szokás nevezni.⁵ Ezek a – magyar történetírásban még mindig egyoldalú monopóliumot élvező – meghatározások azonban több problémát vetnek fel. Lényegre törő megoldásuk e könyv értelmezéséhez elodázhatatlan. Az ellenreformáció éppen RANKÉnak köszönhetően elterjedt fogalmát tudniillik csupán az 1770-es években alkotta meg egy göttingeni jogász, JOHANN STEPHAN PÜTTER, méghozzá elsődlegesen a német területeken 1555 és 1648, vagyis az augsburgi vallásbéke és a vesztfáliai békekötés között végbemenő folyamat jelölésére. Ez a szemlélet meglehetősen egyoldalú, hiszen a katolikus megújulás folyamatát minden téren a reformáció ellenhatásaként, pusztán válaszreakcióként értelmezi.⁶ A katolikus reform kifejezést már a múlt század során előnyben részesítette WILHELM MAURENBECHER, aki főleg spanyol viszonylatban figyelt fel a nyugati ke-

reszténységben a reformációt megelőző reformtörekvésekre. A terminust LUDWIG VON PASTOR népszerűsítette, mégpedig mestere, JOHANNES JANSSEN hatására erőteljesen apologetikus célzattal.⁷ Ennek lényege, hogy a latin egyházban a középkor végétől jelen levő, más korszakokhoz képest erőteljesebb reformirányzatok a protestáns szakítás nélkül is érvényesülni tudtak volna, ezért a nyugati keresztény egység felbomlásáért a felelősség a protestantizmust terheli.

JEDIN a II. világháború után megerősödő ökumenikus mozgalom szellemiségének hatása alatt igyekezett a két fogalmat ötvözni. Együttes és elválaszthatatlan használatuk szükségességét hangoztatta, mivel gyakran még az egyéni magatartásformákban is kimutathatóan mindkét alkotóelem egyszerre volt meghatározó egészen a 17. század végéig. A programadó német történész szemléletes hasonlata szerint az ellenreformáció mint a katolikus újjászületés teste, a reform pedig mint az ezt irányító lélek ragadható meg, a koordinációt a Trienti Zsinat (1545–1563) szellemében a pápaság végezte. JEDIN fogalomhasználata rövid idő alatt szinte egyeduralkodóvá vált.⁸ Mellette leginkább az angolszász történetírás a „katolikus restauráció” elnevezéssel él még, ami, ha nem hagyományos történeti fogalomként, hanem credetileg is kettős jelentésmezőjében: megújításként és helyreállításként értelmezzük, szinonimaként elfogadható ugyan, bár nem túl kifejező. Úgy a reform, mint az ellenreformáció természetesen fontos összetevője a katolikus újjászületésnek, az utóbbi különösen egyes területeken, miként például Németországban és Közép-Európában válik meghatározóvá.

A jedini kompromisszumos megközelítés mindazonáltal kritikára szorul, amit JOHN W. O'MALLEY fogalmazott meg. Az amerikai jezsuita egyrészt hangsúlyozza, hogy a kora újkori katolicizmusnak számos olyan eleme van, amelyeknek semmi köze sincs a reformációhoz, mely kötődést még a fogalompár együttes használata is erősen sugall. Ilyenek a tengerentúli missziók, szerzetesrendek alapítása a szegénygondozás, a betegápolás és az oktatás céljaira vagy éppen Aquinói Szent Tamás gondolatrendszerének újjáéledése. Másrészt a reform szó általános kormegjelölő használata azt sejteti, hogy a 16. század elején az Egyház jobban rászorult a reformra, mint bármilyen más korszakban, és ez az állítás újabban igencsak kérdéses, ha nem visszautasítható, leginkább a Németországon kívüli területeket illetően. Harmadrészt a reform szónak a 16. században a késő középkorra visszavezethetően pusztán technikai, kánonjogi jelentése volt. Rendeltetése az egyházi törvényhozás megerősítése a (fő)papok híveik körében tartózkodása, a prédikációk mondása és a cölibátus megőrzése terén, amint azt a Trienti Zsinat tematikája és törvényhozási gyakorlata mutatja. O'MALLEY ugyanakkor kimutatja, hogy például a jezsuiták korántsem ebben az érte-

lebenben igyekeztek reformálni, hanem a személyes vallásos megtérést helyzeték a középpontba. Céljuk a hit valódi krisztianizálása, a „lelkek megsegítése” volt.⁹

O'MALLEY mindezt egyszerűen, ám találóan a „kora újkori katolicizmus” elnevezés használatát javasolja,¹⁰ amivel voltaképpen JEAN DELUMEAU-t követi, aki 1971-ben megjelent könyvének a *Katolicizmus Luther és Voltaire között* címet adta. DELUMEAU megközelítésének vezérmotívuma a protestáns és a katolikus irányzatok között megfigyelhető hasonlóságok, illetve a kereszténység középkori és kora újkori formáit egymástól élesen elhatároló különbségek kimutatása. A francia történész egyik legfontosabb megállapítása, hogy az európai „vidék” a középkorban voltaképpen pogány maradt, átfogó evangelizálására csak a kora újkorban került sor a katolikus és protestáns prédikátorok munkájának eredményeképpen. Ez a világi hatalom által rendszerint fokozott támogatásban részesített evangelizálás hagyott a mai napig nyomot az európai társadalmakban. DELUMEAU emellett sokatmondóan hangsúlyozza a katolikus és protestáns reformok késő középkori gyökereit.¹¹

Ebben a közös gyökerekre rámutató, egyenrangúként összehasonlító (tehát nem hatás–ellenhatás értelmében interpretáló) megközelítésében még fontosabb a leginkább WOLFGANG REINHARD nevével fémjelvezhető újabb és a kutatás mai állása szerint leginkább elfogadható elmélet. Míg DELUMEAU irányzata elsősorban a vallásgyakorlás módozataira összpontosított, REINHARD a hitfelekezetek, vagy ahogy a németek mondják, a konfessziók formálását és organizációját helyezte vizsgálatai középpontjába. A konfesszionalizáció teóriája a felekezetek fejlődésében elsősorban a parallel jelenségekre összpontosít, sőt ezt az evolúciót tekinti a nyugati modernizáció fő mozgatórugójának. REINHARD a kora újkori konfesszionális önazonosság megformálásának számos párhuzamos tulajdonságát, jellemzőjét mutatta ki. Ilyen a világos teológiai felfogás kidolgozása, mint például az augsburgi lutheránus hitvallás (1530) vagy Trient dogmatikai rendelkezései, majd a tanítás elterjesztése és meggyökereztetése olyan intézményes formációk révén, mint a zsinatok, egyházlátogatások. Az összes felekezetről megtalálható a doktrínák internalizációja, különösen iskolák és szemináriumok létesítésével, továbbá a kommunikációs eszközök és módszerek széles körű alkalmazása, a leginkább nyomtatványok révén folytatott propaganda s ezzel párhuzamosan a cenzúra alkalmazása mások propagandájának meggátolására. De szintén közös jellemző az olyan diszciplináris módszerek alkalmazása, mint az egyházközségek állandó felügyelete vagy a kiközösítés, valamint az istentiszteletek tartásának, menetének ellenőrzése és egy sajátos felekezeti nyelv kifejlődése.¹² Ennek az elméletnek a képviselői a kon-

fessziók szerveződését a modern állam kialakulásában a legjelentősebb tényezőnek tekintik, mivel a felekezetek biztosították az alattvalók vagy polgárok egységét, csepegtették szélesebb néprétegekbe a – „fegyelem”-nek csupán elégtelenül magyarítható – *disciplina* iránti készséget és a tekintély iránti lojalitást. Sőt újabban HEINZ SCHILLING és az angolszász történetírás képviselőiben RONNIE PO-CHIA HSIA különbséget tesznek a konfesszionizmus mint a felekezetek önformálódása, és a konfesszionizáció mint azon hatás között, amelyet a felekezetek gyakoroltak a társadalomra, kiváltképpen a modern állam kifejlődésére.¹³ Már REINHARD aláhúzza és kiemelte a konfessziók sokrétű hatását a modern társadalmakra az individualizmus, a racionalizáció, a társadalmi diszciplinaritás, a bürokrácia és – leginkább a katolicizmus esetében – az európai etnocentrizmuson történő túllépés terén.

Az újabb kutatások eredményeinek köszönhetően a reformáció *versus* ellenreformáció-katolikus reform paradigmán túllépve tehát már sokkal inkább arról beszélhetünk, hogy a kora újkori Európa társadalmi és kulturális változásainak kihívására, azok megoldására összesen öt jelentősebb, bár különféle típusú, mégis azonos irányba mutató és történetileg egyenrangú válasz született: az evangélikus (lutheri), az anglikán, a református (kálvini), az unitárius és a katolikus.¹⁴

A barokk pápaság ez utóbbi centrumába vezeti be az olvasót. Közvetlen és közvetett interpretációja végső soron azon probléma bemutatására irányul, hogy a 16. század második felében páratlan modernizációt felmutató katolicizmus központi intézményrendszere miért indult mégis hanyatlásnak a következő évszázad kríziseiktől szabdalt évtizedeiben. Tágabb értelmezésben a pápaság modelljén keresztül azt kívánja bemutatni, hogy miként feszítette szét az állam, a társadalom, a tudomány és a kultúra fejlődése az őket jószerével új és sok esetben mindmáig kontinuos alapokon megteremtő konfesszionális kereteket, amelyek helyüket a feltétlen államérdek („államrezon”), a szekularizáció, a felvilágosodás és a racionalizmus varázsszavainak adták át, noha mindezeknek szinte valamennyi elemét magukban hordozták. Bár a ’reneszánsz’ szavának korszakmegjelölő árnyalatával szemben a ’barokk’-é a magyar nyelvben még mindig leginkább a művészet-történet sajátja, történeti fogalomként e folyamatok nyughatatlan együttesét hivatott szimbolizálni.¹⁵

Munkám emellett nem nélkülöz bizonyos tankönyv-jelleget sem, hiszen lényegét tekintve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézetében tartott egyik kora újkori egyetemes történeti szemináriumom anyagát tartalmazza. Az alapvető jelenségek, intézmények és működésük

stb. kifejtését, különféle adatokkal történő szemléltetését elsősorban a fiatalabb kollégák tájékozódásának megkönnyítése érdekében láttam fontosnak. Azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az újraéledő vatikáni magyar kutatásoknak – amelyek egyik súlypontja éppen a 17. századra esik – megfelelő utánpótlása nevelődjön ki az erre magától értetődően leginkább hivatott hazai egyetemen. A kötetet mindazonáltal igyekeztem úgy felépíteni, hogy az általánosabb érdeklődésre számot tartható áttekintő, illetve eseménytörténeti (rész)fejezetek elkülönüljenek a részletezőbb elemzések-től, s az egyes fejezeteken belül is hasonló jellegű tagolást alkalmaztam.

Ugyancsak a kezdő kutatói tájékozódás segítése indokolja a bőségesnek tűnő szakapparátus alkalmazását. Az értelemszerűen különböző szinteken és mélységben mozgósított irodalom persze csupán a jéghegy csúcsa, mindössze bevezetést ad a pápaságtörténet egyébként jól dokumentált könyvszeretébe.¹⁶ 1996–1998-ban, majd kiegészítő jelleggel 2001–2002–2003-ban folytatott római és bécsi anyaggyűjtésem során igyekeztem az alapvetőbb, frissebb és a nemzetközi historiográfia vérkeringésében gyakrabban feltűnő művekre összpontosítani. E szempont következetes alkalmazását természetesen az egyes munkák elérhetőségének nehézségei valamelyest módosították.¹⁷

A szükségképpen szűkre szabott terjedelem és célok jelentette kikerülhetetlen korlátoknál – *A barokk pápaság* címmel vaskos kötetek sorát lehetne teleírni – sokkalta szembetűnőbb az a hiányosság, ami az ekkleziológiai megközelítés elmaradásából fakad. Ennek egyedüli oka az, hogy a szerző nem rendelkezik az üdvtörténeti szempontok alkalmazásához szükséges teológiai kompetenciával.¹⁸

Végezetül kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor megköszönöm PÁSZTOR EDIT-nek és CHRISTINE MARIA GRAFINGER-nek, a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak, a Faludi Ferenc Akadémiának és a Római Magyar Akadémiának, kiváltképpen TAKÁCS MÓNIKÁ-nak, PÁLMAI NÓRÁ-nak, KOMLÓSSY GYÖNGYI-nek és E. KOVÁCS PÉTER-nek, nemkülönben PILECZKY ERZSÉBET-nek, KISS JUDIT-nak anyaggyűjtésemhez; BITSKEY ISTVÁ-nnak, FAZEKAS ISTVÁ-nnak, IZSÁK LAJOS-nak, KRUPPA TAMÁS-nak, MOLNÁR ANTAL-nak, PÁLFFY GÉZÁ-nak, PÉTER KATALIN-nak, RIHMER ZOLTÁ-nnak, SZOVÁK KORNÉL-nak, TAKÁCS MIKLÓS-nak, TÓTH ISTVÁN GYÖRGY-nek, TÖRÖK JÓZSEF-nek és R. VÁRKONYI ÁGNES-nek e kísérleteim megírásához, illetve megjelentetéséhez nyújtott segítségét.

1. Lovagi torna a Vatikánban (Cortile del Belvedere) a 16. század derekán

2. III. Pál és a Trienti Zsinat megnyitása (1545)

I.

Bevezetés

Reformpápaság

Az 1545 és 1563 között kisebb-nagyobb megszakításokkal ülésező Trienti Zsinat definícióival világosan elkülönítette a katolikus tanítást a protestántsól, dekrétumokban rögzítette a főbb gyakorlati tennivalókat. Mindezzel nagy lépést tett a katolikus konfesszió kialakításának befejezése és európai, majd világméretű terjeszkedése felé. Az ekkleziológiát és a pápaságot illetően nem hozott rendelkezéseket, leginkább csak javaslatokkal élt. Bár számos tanítást elítélt eretnekségként, az „eretnekeket” nem nevezte néven, és ekképpen a protestánsokkal folytatott párbeszéd útja egy ideig még némileg nyitva maradt.

A pápaság azonnal nekilátott, hogy megvalósítsa Trient határozatait. A Zsinat interpretációjának ellenőrzését és továbbfejlesztését magának tartotta fenn. Ennek következménye Róma növekvő presztízse és erősödő centralizációja lett, amely vissza-visszatérő konfliktusokat eredményezett a Zsinat püspököközpontú, episzkopalista értelmezésével. Szóban IV. Pius (1559–1565) már az 1564. január 26-ai titkos konzisztóriumon megerősítette a trienti határozatokat, mindazonáltal a *Benedictus Deus* pápai bulla, bár erre a napra keltezték, nem jelent meg június 30-áig. A kúriai ellenzék mindeképpen biztosítani akarta a pápaság jogát az értelmezésre, és sokan féltek a jövedelmeiket a rezidencia-kötelezettségre vonatkozó előírások miatt. IV. Pius elkötelezte magát a határozatok átfogó életbeléptetése mellett, de a kezét rajta akarta tartani az ügyeken, és nem kívánt csupán a zsinati rendelkezések végrehajtó szerve lenni. A bullában a határozatok értelmezésének jogát egy külön szentszéki intézményre ruházta.¹

Ezt követően sorjában napvilágot láttak a Zsinatot továbbvivő pápai rendelkezések. Az alulról jövő évtizedes kezdeményezések után a kora újkori katolicizmus fejlődésének súlypontja végképp a központba helyeződött át. 1564 márciusában nyilvánosságra hozták a tiltott könyvek jegyzékét, az *Indexet*. Novemberben megszületett az úgynevezett trienti hitvallás. Össze-

gezte a Zsinat hittani tanításait, és kiegészítette a pápa iránt tanúsítandó engedelmesség fogadalmával. A hitvallást minden püspökjelöltnek, egyházi egyetemen katedrát kapó tanárnak kötelező volt letennie. Trient sugallatára készült el V. (Szent) Pius (1566–1572) szerkesztésében a római katekizmus, amely jóval mérsékeltőbb a Canisius (Szent) Péter-féle 1555-ben, majd 1558-ban és 1566-ban megjelentnél. Sőt nyitottabb a dialógusra, mint maga a Zsinat. Canisiusával szemben nem hatotta át protestánsellenes célzat. Nem tett például említést a bűcsúkról, s csak kis figyelmet szentelt a Boldogságos Szűznek. Míg Canisius a keresztényt azonosította a katolikus-sal, a katekizmus csak keresztény népről és kereszténységről beszél, mintegy a protestantizmussal történő megegyezésre törekvés gyanánt.

Mindazonáltal a békülékeny tónus nem vált egyeduralkodóvá. A római katekizmus elsősorban lelkipásztori használatra készült, egy egyszerű kézikönyv volt a prédikálásra és a szentségek kiszolgáltatására.¹ 1566-ban készült el a római breviárium, majd 1570-ben a római misszale. E zsolozsmás- és misekönyvet hihetetlenül aprólékos előírások jellemezik. Némi rugalmasságról csupán a bizonyos alkalmakra beiktatott külön imaszövegek árulkodnak. A kétszáz évesnél nem régebbi rítusokat egy tollvonással eltörölték.²

A kora újkori katolicizmus egységes arculata kialakításában az egyik leghatásosabb eszköznek elsősorban Itáliában és a Mediterráneum térségében, de a Balkánon, sőt még a magyar hódoltságban is az úgynevezett apostoli „szemlék”, vizitációk bizonyultak. Róma főtemplomaiban maga a pápa, egyéb területeken személyes megbízottjai mérték fel az állapotokat, s ahol kellett, intézkedtek a reformrendelkezések életbeléptetéséről. Az apostoli vizitátorok szerepét egy új, a trienti szellemben felnövekvő püspöknemzedék tette idővel feleslegessé. A 16. század végére már számos, saját pasztorális kötelezettségeinek megfelelni tudó és akaró ordináriust találunk az egyházmegyék élén. A jelenség, ha nem is kizárólagos, de általános.³ V. Pius a zsinati határozatok szellemében megtette a kezdeti lépéseket a püspökkinevezések ellenőrzésének megszigorítása felé, a közvetlenül Róma által kinevezett jelöltek alkalmasságának vizsgálatára külön bizottságot állított fel. Az apostoli vizitátorok szerepét ennek köszönhetően lépésről lépésre a tisztségükhöz szükséges tudással és lelki képességekkel rendelkező püspökök vehették át. A reformok megszilárdítása a Zsinat eredeti elképzelései szerint is rajtuk múltott.⁴ A trienti püspökideál első megtestesítői Borromei (Szent) Károly milánói és Gabriele Paleotti bolognai érsekek lettek, vagy valamivel később Szalézi (Szent) Ferenc genfi püspök. Borromei például 1565–1584 között tizenegy egyházmegyei és hat tartományi zsinatot tartott, több szemináriumot, jezsuita és teatinus kolostort alapított, rendszeres, jobbára személyes vizitációkat végzett.⁶

A reformok életbeléptetésének alapvető formája a helyi zsinatok összehívása volt, amelyeken kihirdették a trienti határozatokat, szemináriumalapításokról, a női rendek klauzúrájának megszigorításáról stb. hoztak rendeletet. Régiókként jelentősek voltak az eltérések. Németországban ritkán ülték össze tartományi zsinatok, egyedül Salzburgban tartottak kettőt 1569-ben és 1573-ban. Mainzban például sem tartományi, sem egyházmegyei zsinat nem volt. A háromévente esedékes tartományi és az évente tartandó egyházmegyei zsinatok egy-két, főként itáliai kivételtől eltekintve sehol sem lettek általánosak az Egyház életében. Mind a pápaság, mind az egyes államok igyekeztek ellenőrzésük alatt tartani a papság gyűléseit. A korai szinódusok határozataikat rendszerint elküldték Rómába megerősítésre, 1588-ban V. Sixtus (1585–1590) ezt már kötelezettségként bullában írta elő. Spanyolországban II. Fülöp (1556–1598) hívta össze a zsinatokat, de talán Katalóniát leszámítva itt sem váltak rendszeressé. E gyűlések sokszor az egyháztartományt kormányzó érsek-metropolita és a püspökök, nemkülönben az utóbbiak és az egyházi középréteg képviselői közötti összejutások színterévé váltak. A vitás kérdésekben rendszerint Rómához fordultak, ami tovább erősítette a pápaság tekintélyét. A zsinatok majd Franciaországban örvendenek nagy népszerűségnek, de csak a 17. század második felétől, mint a püspök és papsága érintkezésének rendszeres színtere. Egyébként pedig a legtöbb állam ekkor is vagy akadályozta működésüket, vagy pedig saját céljaira igyekezett felhasználni őket. Trient rendelkezéseinek meggyökereztetése talán csak a tengerentúli missziós területeken volt zökkenőmentes.⁷

XIII. Gergely (1572–1585) viszonylag hosszú pontifikátusa nem kevésbé jelentős a katolikus konfesszionalizáció átütő sikerében, mint V. Piusé. Vitathatatlan jelentőségű eredménye a nunciatúráknak a reformgondolat szolgálatába állítása. Diplomáciai feladataik mellett a pápai követségek legfőbb rendeltetése a „vallás, a kultusz és az egyházi intézményrendszer restaurációja”, pontosabban modernizációja lett. Igaz ez az addigi, az európai katolikus – császári, spanyol, francia, portugál, lengyel, velencei, firenzei, savoyai – udvarokban létesített képviseletekre s még inkább a kifejezetten a trienti reformok összehangolására, irányítására Németországban, Svájcban és Ausztriában létrehozott nunciatúrákra. A kezdetben szinte csak egy-egy személyből álló intézmények gyakorlatilag hasonló szerepet tölthettek be, mint Itáliában az apostoli vizitátorok, s e kezdeményezésekből alakult meg 1579-ben a luzerni, 1580-ban a gráci, majd 1584-ben a kölni nunciatúra. A Németországra fordított különleges figyelem jele az „északi eretnekek”, az *heretici oltramontani* meggyőzésének irányítására Rómában már 1561-ben felállított Német Kongregáció, amely virágkorát a Boncompagni-pápa alatt élte.⁸

A reformnunciátúrák mellett XIII. Gergely pontifikátusának másik fő eredménye a pápai kollégiumhálózat kiépítése. Erre a trienti szeminárium-dekrétum végrehajtása körüli, egyes országokban tapasztalható részben politikai, túlnyomórészt anyagi nehézségek ösztönözték. A Boncompagni-pápa a már meglevő kollégiumokat kibővítette és a papképzés kizárólagos szolgálatába állította, mint például a jezsuiták ma is az ő nevét viselő római kollégiumát. Az új alapítások: a német (és magyar), az angol, továbbá a Sant'Atanasio görög, valamint egy maronita és örmény kollégium létrehozását az adott területek paphiánya enyhítésének célja, illetve az egyesülés iránti remények táplálták. Róma ekkortól nemcsak adminisztratív központ, hanem a papképzés és a teológia centruma is – mindmáig. A központi kollégiumok alapítását az északi pápai kollégium-hálózat (Bécs 1574, Prága 1575, Grác 1578, Olmütz 1579, Kolozsvár 1583, Fulda 1584, Dilinga 1585) kialakítása követte, németországi súlyponttal. A reformpápaság szellemi expanzióját jelképezi a pápa nevét szintén megörökítő naptárreform bevezetése és elterjesztése.⁹

V. Sixtus uralkodásának egyik fontos mozzanata a pápai pénzügyek rendbetétele, amely nemcsak XIII. Gergely számos alapításának megszilárdítását, hanem az Angyalvárban hárommillió arany- és másfél millió ezüstscudo¹⁰ értékű „vésztartalék” felhalmozását is lehetővé tette. A másik fő eredmény a Római Kúria radikális, a zsinati előírások szellemében történő megreformálása, újjászervezése volt. A reorganizáció fő eleme a bíboros-oligarchia megszüntetése: a Konstanzi Zsinat (1414–1418) által meghatározott huszonnégyszáz helyett számuk hetvenre emelkedett, következésképp a bíborosok „összgyülekezete”, a konzisztórium elveszítette korábbi jelentőségét a mindennapi egyházkezelésben, valódi szenátus jellege egyre inkább elhalványodott. Az V. Miklóssal (1447–1455) induló folyamat a 16. század végén tetőzik, a pápai monarchia ekkor már semmilyen tekintettel sem volt a püspöki vagy bíborosi kollegialitásra. A bíborosok befolyásos tanácsosokból, akikkel a pápa rendszeresen találkozott a konzisztóriumokon, rangos bürokratákká váltak. VIII. Kelemen (1592–1605) már egyenesen visszautasította, hogy a fontosabb döntéseket a konzisztóriumban vitassa meg. Erre már kizárólag bizalmasai szűk körében került sor. 1600 körül a korábbi heti két-három alkalomból más csak havi két alkalommal tartottak konzisztóriumokat.¹²

Hasonló tendencia figyelhető meg a két nagy középkori központi hivatal esetében: az Apostoli Kamara feladatköre már csak az Egyházi Állam bevételeinek kezelésére szorítkozott, az Apostoli Kancellária pedig pusztán irat- és kibocsátó hivatallá alakult át.¹³ A pápai Penitenciária reformja már V. Pius alatt tetőzött. Hatáskörének lekiismereti tételre, azaz *forum internum*-ra szorításával véget vetettek az előírások alóli felmentésszerzés dömpingjének és ebből kifolyólag számos visszaélésnek.¹⁴

A kúriai intézményi reform lényege az volt, hogy meghatározott területeket külön bíborosi bizottságok felügyeletére bízta. Idővel közülük több állandó hivatallá fejlődött. A hittani kérdésekért felelős római Inkvizíció már 1542-től, a zsinati határozatok megvalósítását felügyelő Zsinati Kongregáció 1564-től, a tiltott könyvek jegyzékét összeállító Index Kongregáció 1571-től, a Püspöki Kongregáció pedig 1572-től működött. V. Sixtus tervszerű átszervezése ezt a folyamatot szélesítette ki. 1588. január 22-én tizenöt állandó, jól körülírt illetékességi körrel és hivatali jelleggel rendelkező kongregációt hozott létre, köztük a már meglevőket is átalakítva. Hat kongregáció az Egyházi Állam ügyeivel foglalkozott, kilenc pedig a világegyházéival.¹⁵

A fő és a tagok közötti szorosabb kötődést, azaz egy hatékonyabb pápai ellenőrzést volt hivatott szolgálni a püspökök rendszeres római utazásának (*visitatio liminum*) és az egyházmegyéjük állapotáról írásban számot adó jelentéstétel sixtusi előírása 1585-ben. Ez korábban elképzelhetetlen rálátást biztosított Róma számára a helyi egyházi viszonyokra, s mérőföldkőnek tekinthető a pápai egyházkormányzati központosítás kiépítésében. V. Sixtus pontifikátusának további jelentős mozzanata a Biblia Szent Jeromos-féle fordításának, a *Vulgatának* hivatalos kiadása, amelynek végleges szövege viszont már csak VIII. Kelemen alatt látott napvilágot.¹⁶

Az V. Sixtust követő három pápa (VII. Orbán 1590, XIV. Gergely 1590–1591 és IX. Ince 1591) közül egyedül XIV. Gergely emelkedik ki, mégpedig a püspökkinevezéseket megelőző eljárás, a *processus informativus* megreformálásával. Ez szintén a pápai centralizáció hathatós eszközül szolgált, s mint ilyen az egyházmegyéék helyzetéről a római centrum számára az *ad limina* kötelezettség mellett a másik legfontosabb hírforrást képezte. Nemkülönben döntő jelentősége volt annak biztosításában, hogy a püspökségek élére megfelelő személyek kerüljenek.¹⁷

VIII. Kelemen személyes tulajdonságait tekintve tökéletesen megfelelt a katolikus reform püspökideáljának. A katolikus reform diadalát ülte a pontifikátusa idejére eső 1600-as Szentév megünneplésével (1,2 millió zárándok fordult meg Rómában, ami arányaiban messze felülmúlja a 2000. évi jubileum harmincmillió látogatóját).¹⁸ A megújulás folyamata mindazonáltal alatta kezdte elveszíteni lendületét. Ennek jele Giordano Bruno elítélése, a jezsuiták és a dominikánusok között kirobbant meddő kegyelemvita.¹⁹ A reformpápaságon a defenzív magatartás jegyei mutatkoznak, az új előírások betartása mindinkább rutinjellegűvé válik, megjelennek a pápa és a jezsuiták kapcsolatának első hajszálrepedései. A számtalan középkori *exemptio*, kiváltság érvénytelenítése a részegyházaknál mind megoldhatatlanabb feladatnak bizonyult. A nunciusoknak adott utasításokban már valamivel ritkábban fordulnak elő a helyi egyházi élet megújítására vonatkozó

utalások, ugyanakkor, amint az egyedül a pápának fenntartott feloldozások szabályozása mutatja, tovább szigorodnak az egyházkormányzati centralizációt biztosító előírások.²⁰

A Kúria reformja – az intézményi struktúraváltás ellenére –, úgy, ahogy azt a késő középkori kritikák megfogalmazták, illetve ahogyan azt számos zsinati atya megkívánta, nem valósult meg. Ami persze nem jelenti azt, hogy ne történt volna számos lépés a javulás érdekében. Legkésőbb IV. Páltól (1555–1559) lényeges a változás a pápák és a bíborosok életvitelében. A személyes jámborság, a *pietas* követelménye a középpontba került. Ha a legtöbb római prelátus nem is tudta a Neri (Szent) Fülöp és – a mellesleg tudós történész – Cesare Baronio által képviselt ideált megvalósítani, példájuk nyomán már sokkal nagyobbak lettek az irányukban táplált elvárások. A Kúria tagjai közötti (érték)pluralizmus visszafogottá, a morális és aszketikus személyes életstílus végre uralkodóvá vált. Ugyanakkor például a rezidencia-kötelezettségtől – hiába küldtek vissza látványosan például már IV. Pál alatt székhelyükre 113 Rómában élő püspököt – a pápai tisztségviselők (például a nunciusi feladatkört ellátó megyéspüspökök) esetében gyakran eltekintettek. Pázmány mestere, a 20. században szentté avatott Roberto Bellarmino bíboros 1600 körül papírra vetett emlékiratában nyíltan kifogásolta Trient mélyreható reformjainak elmaradását a pápai udvarban.²¹

Mindazonáltal egy emberöltő elég volt arra, hogy az Egyház arculatát gyökeresen megváltoztassa. Trient előírásait a középpontba helyezve a pápaságnak egyszerre sikerült a rendelkezésre álló vallási erőket összefogni és felszabadítani. Róma tekintélye ismét helyreállt, még ha nem is a középkori keresztény államok közössége, a *Respublica Christiana* egész területén, hanem csupán a katolikusnak megmaradt országokban. A pápaság restaurálása, modernizálása nem a kurializmus diadala és továbbélése volt, mint azt a korabeli kritikák megfogalmazták, hanem természetes következménye a katolikus felekezetszerveződés-szervezés sikerének. Az új pápai centralizmus nem a középkori fiskális irányultságú központosításon, hanem vallási-lelki alapokon nyugodott. A pápaság megvalósította Trient célkitűzését: az egy Biblián (a *Vulgátán*), az egy liturgián (a rómain) és a közös törvényi normarendszeren nyugvó szerves és hathatós egységet.²²

Barokk pápaság

A reformpápaság vitathatatlan sikere, a középkori kereszténységtől számos lényegi ponton különböző, új katolikus konfesszió megszervezése ellenére az egyházi intézményrendszer és a pápaság strukturális fejlődésének alap-

vető tendenciája – a katolikus felekezetszervezés konzervatíván radikális jellegének köszönhetően – mégis a folyamatosság maradt. A 15. század közepi reneszánsz pápaságnak a reformáció és a katolikus reform közbeiktatásával történt átalakulása barokk monarchikus pápasággá kontinuum folyamat volt. Kezdve V. Mártontól (1417–1431) egészen VIII. Orbánig, mindaddig, amíg a pápai állam nem konszolidálódott abszolút monarchiaként, és Rómát mint a pápák rezidenciáját teljes, ma is látható pompájában fel nem díszítette. Ebben a folyamatban két fő tendencia emelhető ki. 1. A világi és lelki területek tökéletesen összekeveredtek, méghozzá a pápa ketős – egy itáliai állam feje és az egyetemes Egyház legfőbb pásztora –, időnként összeegyeztethetetlennek bizonyuló szerepének megfelelően. („Egy testben két lélek.”) 2. A pápaság – a feudális nemesség és a feltörekvő polgári elit szolgálataira épülő és az Egyházi Államon belüli erőteljes adminisztrációs központosítással párosuló – átformálása abszolutista monarchiává alapjaiban meghatározta a Római Kúria fejlődését is.²¹ A Kúria a barokk abszolutisztikus társadalmi-politikai szisztéma belső logikája alapján több vonatkozásban ellentétbe került, illetve ellentétben maradt a trienti reformok szellemével. Egyszerűbben fogalmazva: a központi egyházkormányzat szerve egyúttal egy tipikus barokk uralkodói udvar volt, annak számos korabeli jellemzőjével. Gondolhatunk itt többek között az eredetileg jól szervezett adminisztráció fokozatos túlbürokratizálódására és az udvari élet formalizálódására.

Az uralkodó pápa személyében sajátosan elegyedett a lelki és a világi hatalom. Maga a pápai állam nemcsak a kora újkori katolicizmus központja, hanem ezzel párhuzamosan a modern állam fejlődésének részese, sőt számos tekintetben úttörője is volt. A reformereknek a pápaság elvilágiasodása elleni számos panasa valójában a pápai állam ilyen irányú fejlődésében gyökerezett, semmint az egyéni visszaélésekben. A pápai konszolidációs politikának két alapvető oka volt. Az egyik az a felismerés, hogy az Egyházi Államnak részt kell vennie az itáliai félsziget belső hatalmi egyensúlyának fenntartásában. Ez hatékony kormányzati apparátus kiépítését és működtetését, állandó hadsereg fenntartását tette szükségessé. A másik, hogy a teljes formájában Avignonban kiépített és egész Európa egyházi bevételeire alapozott pápai pénzügyi rendszer gyakorlatilag összeomlott. Az államok megakadályozták a jelentősebb összegek Rómába áramlását, következtésképp a pápaság fő bevételi forrásai már csak az Egyházi Állam területéről származhattak. Ennek mind hathatósabb kiaknázása csak egy jól szervezett és működő államapparátus révén volt lehetséges. Továbbá a reformáció révén a kontinens jelentős része elveszett jövedelemszolgáltató forrásként. 1600 körül a késő középkorral ellentétben a pápaság bevételeinek több mint

háromnegyede már kizárólag az Egyházi Állam területéről folyt be! Míg a pápai területek 1500 körül a legkevésbé adóztatott régiói voltak Európának, 1600 körül ennek már éppen az ellenkezője igaz. Jelentékenyebb egyházi bevételek csak Itália és Ibéria területéről érkeztek.

A pápák adminisztratív a 16. század végére ugyanúgy, ha nem még hathatósabban rendelkeztek államuk felett, mint más európai uralkodók. Hogy az Egyházi Állam végül mégis lemaradt az általános fejlődésben a 17. század végére, illetve a 18. század elejére, az részben a társadalmi, gazdasági növekedés viszonylagos elhanyagolódásának tudható be. Nem alakult ki ugyanis egy szélesebb körű kereskedő- és polgári középréteg, s minden jelentősebb adminisztratív pozíciót fokozatosan, de egyre kizárólagosabban klerikusok töltöttek be. A fejlesztési energiák, erőforrások nagy részét az egyházi és a (rokon) világi arisztokrácia dotálása kötötte le. Az Egyházi Állam organizációjának sajátos jelensége az állami tisztségviselőknek a kánonjoggal és az egyházi immunitással, kiváltságokkal ellentétes hatalomkiterjesztése és -gyakorlása a helybéli egyháziak felett, miként azt Paleotti bolognai érsek elkeseredett harcai példázzák az ottani pápai kormányzóval már a 16. század második felében. A tisztségviselői állások klerikalizálódásának éppen ezen ellentmondás kiküszöbölése volt a legfőbb mozgatórugója.²⁴

Az Egyházi Állam kora újkori organizációjának másik jellegzetessége a fejlett bürokrácia mellett a kiterjedt diplomáciai képviseleti rendszer, amely, mint láthattuk, kiteljesedésének csúcspontját XIII. Gergely alatt érte el. A pápák, egyházi ügyekben is – ahelyett, hogy a helyi püspököket, zsinatokat részesítették volna előnyben e téren – szívesebben érintkeztek a világi uralkodókkal nunciusaik útján, akik elsősorban az Egyházi Állam, mintsem az Egyház tisztségviselői voltak.²⁵ A pápaság az egyházi ügyeket rendszerint a klérus feje felett kötött konkordátumokkal, illetve alkalmi megállapodásokban rendezte az egyes államokkal. Ez újabb konfliktusokat gerjesztett, és táptalajt adott a római centralizációval ellentétes törekvéseknek.²⁶

Már a reneszánsz pápaság jellege egyre inkább olasz volt, a barokk korban pedig az itáliai mellett az arisztokrata karakter is meghatározóvá vált. Ezt mindennél jobban szemlélteti az 1540–1770 között uralkodott huszonkilenc pápa földrajzi és társadalmi származása. A pápai állam területéről tizenketten, Toscanából nyolcan, Milánóból négyen, Nápolyból hárman, Velencéből ketten léptek Szent Péter trónjára. Vezető arisztokrata család tagjai hatan voltak,²⁷ nemesek heten,²⁸ feltörekvő városi patríciusok (bankár, ügyvéd, professzor, kereskedő, tisztségviselő, jegyző) tizennégyen.²⁹ A két alacsony sorból származó pápa (V. Pius és V. Sixtus) megválasztására közvetlenül Trient után, a katolikus reform lendületében került sor.³⁰

V. Sixtus 1590-ben bekövetkezett halála után a pápai trónra kerülés az itáliai elit exkluzív jogává vált. A bíborosi kollégiumba is mind kizárólagosabban csak megfelelő családi háttér, vagyon, kapcsolatok és tehetség révén lehetett bekerülni. Egy tipikus egyházi karrier a barokk korszakban valahogy így nézett ki: A jó kapcsolatokkal rendelkező családból származó fiatal aspiráns alap- és középfokú tanulmányai után jogot tanul. Az első tisztséget a Kúrián egy rokon vagy patrónus szerzi meg számára öröklés, lemondás, netalán vásárlás révén. A fiatal pártfogolt, kliens³¹ lassan emelkedni kezd a ranglétrán: egyre fontosabb hivatal, egyre előkelőbb kuriális testület tagja lesz, vagy egy kisebb nunciatura, püspökség élére kerül, melyet idővel egy jelentősebbel vált fel. Innen a következő állomás már a bíborosi kalap. Ezután az egy életen keresztül épített politikai kapcsolatok, a megfelelő jellemmel és képességekkel párosulva a pápajelöltek, a *papabili* közé emelheti, ahonnan már csak egy lépés a pályafutás legfelső csúcsa.³² A hosszúra nyúlt, hivatali karriereknek tudható be, hogy míg a 15. században a trónra lépő pápák átlagéletkora 55,7, a 16. században 55,6, korszakunkban már 66,6 év volt.³³

E modell alól persze vannak kivételek. III. Pál (1534–1549) nővére, Giulia Farnese révén – aki VI. Sándor (1492–1503) bizalmasa volt – lett bíboros. Ő még a reneszánsz pápaságot képviseli. V. Pius, aki a római Inkvizíciónál közismertté vált buzgóságának köszönhetette fölemelkedését, az aszketikus pápaságot szimbolizálja. De a legtöbben tényleg egyenesen ívelő hivatali pályát futottak be a pápai adminisztrációban és diplomáciában, s ennek megfelelően elsősorban jogi műveltségűek: tizenkilenc pápa a korszakból kánon- és római jogi doktor, öt humanista műveltségű volt, s csak hárman számítottak az átlagnál jártasabbnak a teológiában. Magánéletüket mindazonáltal már semmilyen botrány nem árnyékolta be. A barokk korban a világi papok túlsúlya jellemző a pápai trónon, annak ellenére, hogy a kora újkori katolicizmus arculatának kialakításában nem lebecsülendő az új és a megújult rendek szerepe. A legtöbb szerzetes pápa a 16. század második felében uralkodott: IV. Pál a teatinusok társalapítója volt, V. Pius domonkos, V. Sixtus ferences.³⁴

Az erőteljesen világias: humanista, művészetpártoló, a vezető családok által uralt s gyakran botrányokkal terhes reneszánsz pápaságot felváltó aszketikus, a teológiát és az inkvizíciót privilegizáló rövid életű reformpápaságot tehát hamarosan egy harmadik: a barokk követte. Ebben a pápák karrierje már szinte kizárólagosan hivatali karrier. A Kúria az itáliai arisztokrácia és városi patríciusság gyarapodásának, társadalmi fölemelkedésének letéteményesévé vált. Ez a változás gyakorlatilag annak az intézményi folyamatosságnak az eredménye, ami Rómában összekötötte a reneszánsz

korát a barokkéval. A pápai abszolút monarchia kialakulása aligha érthető meg az itáliai vezető osztályok családi stratégiájának ismerete nélkül.³⁵ A fő szerep, miként azt a pápák származási aránya is világosan megmutatja, a feltörekvő középrétegé, amely generációkon keresztül építette családi kapcsolatait, tagjai mind magasabbra ívelő egyházi karrierjét, hogy végül valamelyikük a csúcsra jutva oda emelhesse és oda is emelje családját. A Farnesék, Boncompagnik, Sfondratik, Aldobrandinik, Borghesék, Barberinik, Pamphilik, Chigik, de még az Altierik és Ottobonik példája is mind ezt bizonyítja. A nepotizmus rendszere majd másfél évszázaddal élte túl Trientet.³⁶

Nemzeti államok, egyházak

Amennyire igaz az, hogy a reneszánsz és a barokk pápaság között több-kevesebb folyamatosság figyelhető meg, és hogy a barokk pápaság determinációi végső soron megakasztották a katolikus reform továbbhaladását, mindez ugyanúgy elmondható Rómának és a nemzeti egyházaknak az államhatalom által mindinkább ellenőrzés alá vont kapcsolataira. A modern államok fokozatos, de megállíthatatlan kifejlődése és a középkori *Respublica Christiana* felbomlása a késő középkori és kora újkori Európa olyan jelensége, amellyel az Egyház s kiváltképpen a pápaság folyamatosan konfrontálódott. Az államoknak a 14. századtól kezdődően változó viszonyát Rómához a 15. században és a 16. század első negyedében a zsinati mozgalom, a konciliarizmus és az itáliai regionális politika határozta meg, és tette intenzívebbé a változás ütemét.³⁷

A 16. századi pápaság azonban az európai tengerentúli expanzió és a reformáció fényében újrafogalmazta univerzális igényeit. A teológia megalakította a közvetett pápai hatalom (*potestas indirecta*) elvét, amely az állami önrendelkezés fejlődésével szinkronba állította a pápai igényeket. Gyökerei VIII. Bonifácnak (1294–1303) a karddal és a kulccsal szemléltetett elméletére nyúlnak vissza, amely világosan elkülönítette a pápák lelki és világi hatalmát, s az uralkodók tekintélyét még a pápából származtatta. E középkori tradíción alapult, hogy például V. Miklós 1455-ben a portugáloknak „adományozhatta” Afrika nyugati területeit, és hogy 1493-ban VI. Sándor – a bennszülöttek krisztianizálásának kötelezettségével – feloszthatta az Újvilágot a spanyol és a portugál korona között. A spanyol *Patronato* és a portugál *Padroado*, vagyis (fő)kegyuraság odaadományozásával viszont az ekkor még főleg Európára összpontosító pápaság paradox módon saját befolyása önkorlátozását hajtotta végre az Újvilágban.

A bonifáci idea mellett a kora újkori gondolkodásra még nagyobb hatást gyakorolt Aquinói Szent Tamásnak Arisztotelészen alapuló államelmélete. Eszerint az állam léte a természetjogon alapul, célja a közös és a földi boldogság biztosítása. Ekképpen az állam autonóm, önjogi képződmény. Működése azonban alá van rendelve az örök élet transzcendens képletének, amelynek biztosítása az Egyház küldetése. Az uralkodó kötelessége, hogy alattvalóit mindkét célhoz elvezesse. Amennyiben az uralkodó a transzcendens cél elérését akadályozza, az Egyháznak joga és kötelessége közbelépni. Ez a jog és kötelesség a pápák *potestas indirecta*-ja a világi ügyekben. A nézetet a kora újkorban mind Francisco de Vitoria, a nemzetközi jog atyja, mind a legnevesebb katolikus teológusok, Francisco Suarez és Roberto Bellarmino, képviselték és népszerűsítették. Az Egyház és a pápaság univerzális igényeinek újrafogalmazásával párhuzamosan ugyanakkor Róma elfogadta a szuverén államok új világát, és egy időre sikerült is ebbe beilleszkednie, míg nem – jórészt saját politikája miatt – kizárták az évszázadokra meghatározónak bizonyuló, Vesztfáliában kifomálódott új európai rendből.³⁸

A 15. század derekától kezdve, végig a 17. századon keresztül az államok folyamatosan növelték a vallás feletti ellenőrző szerepüket, legfőképp az egyházi vezetők kinevezésének, a klérus megadóztatásának és az egyháziak felett gyakorolt világi törvénykezési joghatóságnak három meghatározó területén. Az államok vezetői egyre növekvő mértékben folytak bele a klérus megreformálásába és alattvalóik krisztianizálásába. Hivatkozásuk a keresztény fejedelmek felelősségvállalására erősen korlátozta az Egyház autonóm megnyilvánulásait. A pápaság, ha kezdetben nem tudott is azonosulni az ilyen irányú fejlődéssel, a gyakorlatban mégis elfogadta azt. Cserébe uralkodói támogatást igényelt a tekintélyét veszélyeztető konciliarizmus ellen, és már a reformáció előtt konkordátumokkal igyekezett szabályozni az Egyház és az állam közötti kapcsolatokat. A folyamat a reformáció alatt felgyorsult. Kibontakozása után már egyenesen az állam és a társadalom konfesszionalizációjáról beszélhetünk. Az európai uralkodók gyakran maguk álltak az „eretnység” elleni küzdelem élére, igyekeztek megelőzni terjedését, sőt fegyvert ragadtak saját felekezetük védelme érdekében. A konfliktusok ugyan ekkor is gyakoriak voltak a pápaság és az államok között a kompetencia kérdésében, de a pápák alapvetően helyeselték az állami beavatkozást a vallási kérdésekbe. Tudatában voltak ugyanis a világi hatalmaktól való függőségüknek mind a protestantizmus elleni – az egyes országokon belül, illetve a nemzetközi szintén zajló – harcban, mind pedig a kivirágzó tengerentúli missziók szervezésében. Az állam növekvő beavatkozása a vallási életbe döntően járult hozzá magának az államnak a konszolidációjához: az állam konfesszionalizálódott, a vallás pedig politizálódott.³⁹

A kölcsönös érdekegyezésen alapuló, ám kényszerű együttműködés a 17. század első felében kezdett bomladoxni. A megszilárdult, abszolutista berendezkedésű, egy újabb fordulattal a szekularizáció felé elinduló világi hatalmak egyetlen és kizárólagos vezérelve az államérdek lett. Az abszolutista állam a maga számára az egységes és teljes egészében kontroll alá helyezett vallást tartotta optimálisnak. A folyamat végeredménye a szembenállást – a sokasodó, egyre súlyosabb összeütközések, kiélezett jogviták ellenére – eredménytelenül megkísérelő pápai hatalom lehanyatlása és a katolikus államegyházak kialakulása lett az európai *ancien régime*-ekben.⁴⁰ E tendencia végeredményének legtisztább formációja a 18. század végén kialakult jöze-finizmus. A fejlődés iránya tehát megegyezik a protestantizmuséval, gondoljunk csak az anglikán vagy a német területiális fejedelemségek evangélikus államegyházaira. A katolicizmus esetében Róma, vagyis egy központi egyházkormányzat megléte a 18. századra már csak elenyésző mértékben tudta enyhíteni a teljes alárendeltséget. Maguk a helyi egyházak a Trient után kialakuló római egyházkormányzati központositás és uniformizáció ellenhatásaként inkább segédkeztek az államegyházi struktúra kiépítésében, mintsem akadályozták volna azt.⁴¹

A pápaság a 17. századtól kezdve egyedül a világmissziók terén – amelyek középpontba kerülését érzékletesen modellezi az 1622-ben alapított Hitterjesztési Kongregáció kiépülése és befolyásának óriási mértékűre növekedése – volt képes leginkább eredményesen, sőt látványosan megfelelni lelkipásztori kötelezettségeinek. Európában ugyanez mind politikai-egyházpolitikai, mind egyházkormányzati téren sokkal problematikusabbnak bizonyult. A barokk pápaság leginkább a missziószervezés terén tudott kárpótlást találni a reformáció során számára elveszett európai területekért, és őrizte a reformpápaság lendületét nagyjából a 18. század derekáig.⁴² Annak ellenére, hogy együttműködése a spanyol és portugál gyarmattartó hatalmakkal nem volt zökkenőmentes, a kora újkori katolicizmus meggyökereztetésével Amerikában, Ázsiában és Afrikában a modern világtörténelem első globális jelenségét teremtette meg.⁴³

A 17. század elején, amikor a magyarországi katolicizmus modernizálása tulajdonképpen elkezdődött, kapcsolatait egy már kevésbé a reform, hanem sokkal inkább a barokk jegyeit magán viselni kezdő pápasággal fűzte szorosabbra. Ha ennek a barokkizálódó, strukturálisan a késő középkorral, a reneszánsz időszakával kontinuous, a nemzetállami fejlődéssel párhuzamosan háttérbe szoruló pápaság korabeli történelmének teljes összefüggérendszerét részleteiben is meg akarjuk érteni, az okok eredőjét legkevesebb öt fő terület vizsgálatának keresztmetszetéből kaphatjuk meg. Mégpedig

1. a Szentszék és az európai politika; 2. az Egyházi Állam gazdasági, társadalmi és pénzügyi viszonyai; 3. szorosan ide kapcsolódva, de mégis önállóan a nepotizmus problémája; 4. a pápai döntéshozatali szisztéma felépítése és működése; 5. egyházkormányzat és egyházpolitika, vagyis Róma és a fontosabb (francia, spanyol, német) részegyházak viszonya, tágabb értelmezésben a világegyház irányításának kérdésköre. Az 1600–1700 közötti mozgalmas évszázad önálló és kompakt vizsgálatát az teszi indokolttá, hogy a Szentszék politikai szerepének és lehetőségeinek beszűkülése, a gazdasági és társadalmi viszonyok megmerevedése, a hivatali rendszer túlbürokratizálódása, a katolikus reform megtorpanása és a kiformalódó barokk pápaság számos más, ekkor túlsúlyra jutó jellemzője – a folytonosság ellenére – ezt a periódust világosan elkülönítette a korábbi évszázadtól. És kijelölte azt a pályát, amelyen Rómának a 18. században kényszerűen végig kellett haladnia.⁴⁴

II.

A Szentszék és az európai politika

„Míg VIII. Orbán trónra lépésének évében, 1623-ban a pápaság még mindig a katolikus Európa politikai központjának számított, 1644-ben jószerével már csak egy volt az itáliai államok sorában, s az Óvilág katolikus országainak szemében alig látszott többnek, mint tradíciónak, ceremoniális funkciók őrzőjének és letéteményesének.” A kora újkori pápai külpolitika egyik legjobb ismerője, KONRAD REPGEN ezekkel a szavakkal jellemezte azt a fordulatot, amely a pápaság nagyhatalmi állásában a 17. század első felében bekövetkezett. A hatalomvesztés folyamata leginkább a Barberini-pápa harmincéves háborúban (1618–1648)¹ tanúsított magatartása fényében érthető meg. Annak a politikának, amely mind a mai napig meghatározza Németország vallási térképét.²

A harmincéves háború első szakaszában a katonai összecsapásokat a katolikus és a protestáns fél egyaránt vallásháborúként fogta fel, Róma is így értékelte.³ Ez mégis csupán az egyik tényező volt, és már a kortársak tisztában voltak azzal a háborúba kódolt veszéllyel, amit az Ausztria–Spanyolország és Franciaország között újból és végletesen élesedő feszültség hordozott magában. Az igazi tét egyre nyilvánvalóbban az Európa feletti uralom volt. Rómát a fennálló hatalmi helyzet, a *status quo* bármilyen változása érzékenyen érintette, hiszen mint itáliai államnak az érdekei világosan körül voltak határolva. A katolikus hatalmak konfliktusai ezenkívül veszélyeztették a pápa mint az Egyház lelki feje által – legalábbis elméletileg – kitűzött célt: az összkatolikus szövetkezést a protestánsok és az oszmánok ellen. A konfesszionális és politikai érdekhatárok különbözősége a Szentszék politikájának legfőbb dilemmáját képezte a 16–17. században, és ez különösen erőteljesen, valójában már megoldhatatlan problémaként jelentkezett a németországi háború időszakában. Az egyszerűsítő szemlélet, amely a szent és a világi dolgok (*cose sacre e profane*) között közvetlen összefüggést tételezett fel, lassan bár, de végképp a múlté lett.⁴

Vervins-től Vesztfáliáig. A pápai hatalomvesztés állomásai

A „hosszú háború” pápája: VIII. Kelemen

A 16. századi kizárólagos spanyol hegemonia idején a pápaság a reneszánsz Itália még meglevő anyagi erőeszközeire támaszkodva a katolikus újjászülés lendületében meg tudta tartani önállóságát, sőt saját belső érdekeit is háttérbe helyezve képes volt összefogni a katolikus Európa erőit. Róma nagyhatalmi helyzetét legékesebben az 1571-ben a török felett Lepantónál diadalmaskodó pápai–spanyol–velencei liga bizonyítja.⁵

Az Egyházi Állam pozíciója az európai és itáliai politika színterén VIII. Kelemen pontifikátusáig változatlan maradt, némileg talán erősödött is. Az Esték Ferrarában uralkodó ágának kihalta után a terület feletti szuverenitás a pápára mint hűbérúrra háramlott vissza. A fejedelemség bekebelezése 1597–1598 folyamán gyakorlatilag komplikációmentesnek bizonyult.⁶ A területi gyarapodás mellett IV. Henrik (1590–1610) személyében új szövetséges jelent meg a látóhatáron. A katolizált és már megkoronázott francia uralkodó – akit V. Sixtus 1585-ben kiközösített, s a trónra alkalmatlannak nyilvánított – legitimációjának elengedhetetlen feltétele volt VIII. Kelemen 1595-ben megadott feloldozása.⁷ A hosszas tétovázás után gyakorolt gesztusnak köszönhetően fokozatosan megszűnt az egyoldalú kötődés Spanyolországhoz, ami akkor is fontos eredmény, ha II. Fülöp az esetek többségében a pápaság támaszának számított. A javuló francia viszony nem járt együtt a spanyolok elidegenítésével. Megkoronázása napján az Aldobrandini-pápa megújította II. Fülöp számára – akihez pár nappal korábban saját kezűleg írt meleg hangú levelet is intézett – az úgynevezett „három kegy”-et, a *subsídio*, az *excusado* és a *cruzada* állami felhasználását.⁸

VIII. Kelemen nemcsak meg tudta teremteni nemzetek feletti, *supra partes* szerepkörét a katolikus államok között, hanem aktív diplomáciával hozzávetőleges egységüket is sikerült létrehozni. Erre legékesebb bizonyítékul a pápai kezdeményezésre, Alessandro Medici, a későbbi XI. Leó, majd Pietro Aldobrandini bíboros legátusok közvetítésével 1598 februárjában megkötött, a spanyolok franciaországi intervencióinak véget vető vervins-i béke,⁹ valamint az 1601-es lyoni békeszerződés szolgál. Az egyezés a Vervins-ben nyitva hagyott kérdések miatt kirobbant francia–savoyai háborúra tett pontot.¹⁰

A pápa nem csupán egységesíteni, hanem bővíteni is kívánta a katolikus államok körét. Pontifikátusa kezdetétől intenzíven foglalkoztatta VI. Jakab skót, majd I. Jakab néven angol király (1603–1625) katolizálásának gondola-

ta, de végül sem erre, sem pedig a brit szigeteken élő katolikusok helyzetének számottevő javulására nem került sor. Hasonlóképpen kudarcra ítéltetett igyekezete, hogy a Vasa dinasztia tagjaként 1593-ban a svéd trónt is elfoglaló III. Zsigmond lengyel király (1578–1632) segítségével a skandináv országban megingassa a protestantizmus egyeduralmát. Sikeresebbnek bizonyult egyházpolitikája az Impérium, avagy korabeli szóhasználattal a német nemzet Szent Római Birodalma, gyakorlatilag Németország területén. Hatékony támogatásával mind V. Vilmos, majd I. Miksa bajor fejedelem, mind pedig Ferdinánd gráci osztrák főherceg, a majdani császár jelentős eredményeket ért el territóriumai katolizálásában. VIII. Kelemen nunciusi útján elérte, hogy II. Rudolf (1576–1612) protestáns tanácsosait fokozatosan katolikusokra cserélje le. Abbéli igyekezete viszont, hogy egy katolikus római király megkoronázásával idejében elejét vegyék egy protestáns császár esetleges trónra lépésének, meddő maradt. A Habsburg-uralkodó utódlása kérdésének viharos rendezésére csak pápasága után került sor.¹²

A katolikus államok egységének megteremtésével, körének bővítésével az Aldobrandini-pápa meghatározott politikai célt, a törökök kiűzését Magyarország területéről, mi több, magának Konstantinápolynak a felszabadítását kívánta elérni. Lepanto után az oszmán terjeszkedés elleni küzdelem súlypontja a tengerről a szárazföldi hadszíntérre tevődött át. Az Aldobrandini-pápa e küzdelmet oly dinamizmussal és állhatatossággal kívánta diadalra vinni, amilyenre elődjénél XIII. Gergely óta nem találunk példát. Célja megvalósításának érdekében egyetlen lehetőséget sem hagyott veszendőbe menni. Kéréseivel szünet nélkül ostromolta a katolikus uralkodókat, hogy a magyarországi frontokra pénzbeli és hadisegélyt küldjenek. Az amerikai spanyol ezüstflották szállítmányainak tetemes hányada a madridi nunciosok akcióinak köszönhetően a császári zsoldfizető mesterek ládáiban kötött ki. A római külpolitika gyújtópontjába a spanyolok, az itáliai államok és lehetőség szerint a franciák török elleni szárazföldi háborúba történő bekapcsolása került. A pápa keresztény államokat – beleértve ebbe még a távoli Oroszországot is – a legkülönbébb diplomáciai lépések sorozatával igyekezett rávenni egy támadó liga megkötésére.¹³ Saját maga három ízben (1595-ben, 1598-ban és 1601-ben) indított útnak csapatokat a dunántúli harcok színterére.¹⁴ Egyedül az első alkalommal tízezer pápai gyalogos, hatszázötven lovas és száz tiszt érkezett Magyarországra, a vállalkozás költségei 600 274 scudóra rúgtak.¹⁵ Mindemellett különféle részletes terveket dolgozott ki a hódoltságban és a Balkánon élő keresztények felkelésének ki-robantására. Egy közép-keleti front megnyitása érdekében 1599-től titkos tárgyalásokat folytatott a perzsa sahhal,¹⁶ valamint reménybeli átállásáról a

renegát keresztény Scipione Ciacalával, ismertebb nevén Szinán pasával. Tapogatózásai mindazonáltal nem hoztak kézzelfogható eredményt, mint ahogy a századforduló katonai sikerei is kérészéletűnek bizonyultak.¹⁷

Az, hogy Magyarország felszabadítására csupán egy évszázad múltán kerülhetett sor, nem e tárgyalások kudarcán múltott. De még a császári hadsereg szervezetlenségén, illetve a pápa saját csapatainak adott, olykor alkalmatlannak bizonyuló legfelső parancsain sem. A török birodalom egyfelől, mind nyilvánvalóbb gyengülése ellenére, komoly erőtartályok mozgósítására volt még képes. Másfelől az európai hatalmak tényleges érdekei nem kedveztek VIII. Kelemen ligaszervező terveinek. Nem kedvezett a franciák hagyományos, Habsburg-ellenes török kapcsolata, és Spanyolország németalföldi lekötöttsége sem. A protestáns északi tartományok véres harcok árán éppen ekkor önállósultak Hollandia néven. Ráadásul keleti kereskedelme zavartalansága érdekében Velencének nem igazán akaródzott kenyértörésre vinni a dolgot a Portával. Lengyelországban pedig folyton attól rettegetek, hogy egy esetleges török hadjárat idején akár Habsburg, akár orosz részről hátba támadhatják őket. Az Aldobrandini-pápa által a török háborúkra költött mintegy másfél-kétmillió scudo, amit a pápai államháztartás némi megingás árán tudott csak előteremteni, végül meddő áldozat maradt.¹⁸

Noha a török félhold visszaszorításának távlatai mind kedvezőtlenebbek lettek, a kérdés VIII. Kelemen halála után sem került le azonnal a római döntéshozatal napirendjéről. A korábbi franciaországi legációinak köszönhetően IV. Henrik támogatásával megválasztott XI. Leó (1605) korántsem tekintette magát a franciák lekötöztetjének. Pár napos pontifikátusának legjelentősebb eseménye éppen a török harcok folytatásával függ össze. II. Rudolf Madruzzo bíboros által közvetített 1605. április 2-ai segélykérő levelét kézhez véve – a római kincstár kimerült volta ellenére – a Medici-pápa habozás nélkül a Magyarországon harcoló császári csapatok megsegítése mellett döntött.¹⁹

V. Pál: a pápai politika lassú Itália felé fordulása

A pápai politika fordulatainak előszele V. Pál (1605–1621) pontifikátusa alatt vált érzékelhetővé. A XI. Leó váratlan halála után összeülő második 1605. évi konklávé öt frakció mérkőzött meg egymással. Az egyházi érdekeket kizárólagosan szem előtt tartó, úgynevezett *zelantik* („buzgók”) alkalmi társulása, a Spanyolországnak, illetve Franciaországnak elkötelezett bíborosok, továbbá a két legutóbbi, hosszabb ideig uralkodó pápai család, a

1. VIII. Kelemen

2. V. Pál

3. XV. Gergely

4. VIII. Orbán

5. X. Ince

6. VII. Sándor

7. IX. Kelemen

8. X. Kelemen

9. Boldog XI. Ince

10. XII. Ince

11. XI. Kelemen

12. XII. Kelemen

13. XIV. Benedek

14. XIII. Kelemen

15. XIV. Kelemen

16. VI. Pius

Perettik és az Aldobrandinik köré csoportosuló kardinálisok (*amministratori di eredità*, ők voltak a legtöbbben). Camillo Borghese önekik köszönhet-e megválasztását: a Sfondratik régi pártfogásának, a Peretti-Montaltik és az Aldobrandinik iránt kamarai klerikussága, majd bíborossága miatt érzett és nyíltan megvallott lekötöttségének. Sienai származásából kifolyólag számíthatott Firenze támogatására, a spanyolok rokonszenvét pedig úgy szerezte meg, hogy Madridban 1593 folyamán – a török elleni harcra buzdító – rendkívüli nunciusként személyesen is megfordult. Ez a szimpátia ezúttal azonban nem hívta ki Franciaország ellenkezését. Voltaképpen csak fiatal kora (ötvenkét évesen a korai újkorban ő a legfiatalabb pápa) és jó egészsége szólt ellene. Egy hosszú pontifikátus tudniillik az új klientúra valószínűsíthető tartós pozíciószerzése miatt különféle társadalmi, kulturális és gazdasági problémákat sejtetett; mint ahogy a konklávé belüli erőviszonyok alakulása a politika terén Itália dominanciáját vetítette előre.²⁰

V. Pál trónra lépte után már szűk fél év elteltével megszüntette a törökellenes segélyek folyósítását. Döntésében kétségkívül szerepet játszottak a korábbi súlyos áldozatok,²¹ valamint a háborúban elszenvedett olyan vereségek, mint például Esztergom 1605 őszi eleste. Valójában azonban a Habsburgok segítségét kívánta biztosítani a maga számára fontolóra vett velencei hadjáratához. Az új prioritások szellemében a Szentszék diplomatai tevélegesen támogatták az 1606-os zsitvatoroki török béke megkötését.²² Nem emeltek szót a magyarországi protestánsokkal ugyanezen év folyamán Bécsben létrejött megegyezés ellen sem.

Aligha tekinthető véletlennek, hogy a Borghese-pápa pontifikátusa kezdetének legjelentősebb kihívása éppen Velencével volt kapcsolatos. A városállammal az Apostoli Szék hagyományosan hűvös, ha nem feszült kapcsolatokat ápolt. A pápaság Trient után különös súlyt helyezett az Egyház immunitásának és jogainak visszaszerzésére, védelmére. Velence ebben teokratikus törekvéseket látott, megakadályozásukat állami léte kulcskérdésének tartotta. Saját részéről mind fokozottabb ellenőrzést kívánt gyakorolni az egyházi intézmények, kiváltképpen azok javai felett; sőt a klérus feletti ítélkezést ugyancsak magának igyekezett fenntartani. Már-már jelképes, hogy Róma a konfliktus során annál kérlelhetetlenebbül ragaszkodott a trienti alapelvekhez, minél jobban lelassult a reformlendület magában a Kúriában. Szent Márk köztársasága viszont a modern állam szószólójává vált, amely az Egyházra mint a politika felelőssége alá rendelt szervezetre tekintett. Az elméleti háttérrel a Signoria jogi tanácsadója, Paolo Sarpi dolgozta ki emlékirataiban és pamfletjeiben.²³

Az ellentétek 1605 decemberében éleződtek ki, amikor is a pápa (talán Ferrara korábbi sikeres megszerzésén felbuzdulva) a legsúlyosabb szankciókkal fenyegette meg a köztársaságot, amennyiben néhány sérelmezett törvényét nem vonja vissza, illetve két perbe fogott klerikust nem ad át az egyházi bíróságnak. Miután a hűvössé váló légkört újabb nézeteltérések – kisebb határ- és pénzügyi viták, az új velencei pátriárka pápai megerősítésének bonyodalmai²⁴ – teljesen megdermesztették, 1606 áprilisában V. Pál kiközösítette a szenátust, és Velence teljes területét kánoni tilalom, *interdictum* alá helyezte. A Signoria azonban nem hátrált meg, válaszlépésként súlyos szankciókkal fenyegette meg a klérust, ha engedelmeskedik a pápa rendelkezésének; a jezsuitákat pedig minden teketória nélkül kitiltotta a városállam területéről.

A vallási – a válság csúcspontján a Kúriában egyenesen attól féltek, hogy Velence áttér a protestantizmusra – és politikai jegyeket egyaránt felvonultató konfliktus egyre inkább a fegyveres összeütközés felé sodródott. A készülőds komolyságát mutatja, hogy a pápai hadsereg felszerelésére és a sebében elvégzett erősítési munkálatokra rövid idő alatt félmillió scudót költöttek. A növekvő feszültség mind határozottabban egy össz-európai háború kirobbanása felé mutatott. Nemcsak a környező olasz államok mozgólódtak, hanem a szomszédos Lombardia révén közvetlenül is érintett Spanyolország, ennek nyomán pedig Franciaország szintén riadókészültségbe helyezte csapatait. Az ellentétek ilyen mérvű kieleződése mindazonáltal sem Velencének, sem Rómának, de kiváltképpen a nagyhatalmak döntéshozóinak nem állt érdekében. A spanyol és francia közvetítés lehetővé tette a két fél számára, hogy 1607 tavaszán a nyilvános visszakozás nélkül kompromisszumra jussanak. A két perbe fogott papot átadták a pápa megbízottjának; a kifogásolt törvényeket ugyan nem érvénytelenítették, ám kijelentték, hogy „a köztársaság a szokott jámbor magatartást fogja tanúsítani”, és elfogadták a pápai feloldozást; a jezsuiták viszont nem térhettek vissza.²⁵

V. Pál korántsem szenvedett vereséget, miként azt a történeti irodalom olykor állítani szokta, a konfliktus ugyanakkor sok tekintetben előrevetítette a harmincéves háború eseményeit és lezárását. A megegyezést szavató nagyhatalmak ugyanis egyértelművé tették, hogy az európai politikában a közvetlen pápai intervenciók ideje lejárt. A vallási szempontoktól függetlenedő politikai gondolkodás még a katolikus országokban is visszafordíthatatlan fejlődésnek indult. A Borghese-pápa megértette az üzenetet. A pontifikátusa elkövetkező esztendeiben a diplomáciai-politikai játéktéren tanúsított, talán túlzottan is óvatos, defenzív, a nyílt állásfoglalástól tartózkodó magatartása erre enged következtetni. Helyzetét ugyanakkor nagyban megkönnyítette, hogy IV. Henrik 1610. évi meggyilkolása egy évtize-

dig, egészen Richelieu színre lépéséig a francia–spanyol rivalizálás enyhülését hozta magával. Az átmeneti nyugalmi állapot persze nem jelentette azt, hogy V. Pál – noha Velencében megtapasztalhatta III. Fülöp (1598–1621) hatékony segítségét – ne lett volna tisztában Spanyolország megállíthatatlan hanyatlásával és XIII. Lajos (1610–1643) Franciaországnak perspektíváival.²⁶

A velencei affér lezárásának fényében érthető meg az a visszafogottság, amelyet a Szentszék a harmincéves háború előzményei során, majd kezdeti szakaszában tanúsított. A pápa a katolikus liga 1609. évi megalakulása után a többszöri kérés és sürgetés ellenére sem volt hajlandó katonai vagy pénzbeli segítséget nyújtani, amely a háború kirobbanása után is inkább jelképes összegűnek tekinthető. 1583-ban még pápai–bajor–spanyol katonai összefogás akadályozta meg a kölni érsekség protestáns kézre kerülését. A Borghese-pápa német politikájának fő célja viszont – kevés kivétellel – a *status quo* fenntartása, vagyis az Augsburgban 1555-ben rögzített *cuius regio eius religio* elvének változatlanul hagyása volt. RANKE állítása, hogy az Apostoli Szék az 1608-as birodalmi gyűlésen követői révén hozzájárult volna az ellentéteknek a harmincéves háború kirobbanásához vezető kiéleződéséhez, nem igazolható. Róma nem támogatta különösebben az országában abszolút hatalmat kiépítő, a katolikus konfesszió-szervezést – belső meggyőződéstől is hajtva – uralkodása középpontjába helyező I. Miksa bajor fejedelemnek a katolikus liga összekovácsolására irányuló erőfeszítéseit sem. Miksának és az újonnan a császári trónra lépő II. Ferdinándnak (1619–1637) az igyekezetével, hogy a katolikus–protestáns erőviszonyokat saját országaik határain kívül is megváltoztassák, V. Pál csak kevéssé tudott azonosulni. A Szentszék például egyszerűen nem adott választ II. Ferdinánd kérdésére, hogy szorított helyzetében adhat-e vallásszabadságot az alsó-ausztriai rendeknek. A pápaság e magáról kiállított szegénységi bizonyítványa már az 1610-es évek második felében a Birodalom területén történtek iránti mindcsekélyebb érdeklődéséről árulkodik.²⁷

A harmincéves háború kezdetén a buzgó katolikus II. Ferdinánd többszöri sürgetése és követküldése ellenére mindössze havi tízezer scudós segélyt tudott szerezni a protestánsok elleni harcához. Jelentősebb összegek kiutalásától, az Angyalvárban V. Sixtus alatt felhalmozott tartalék igénybe vételétől a pápa a római államháztartás nehézségeire hivatkozva mereven elzárkózott. Magatartása minden korábbinál világosabban kifejezésre juttatta azt a fordulatot, amely a – török elleni harcra irdatlan összegeket folyósító – VIII. Kelemen halála óta a Kúriában bekövetkezett. A közvetlen okok persze sokfélék. Elképzelhető, hogy Rómában egyszerűen alulérté-

kelték a birodalmi problémákat, vagy talán Franciaország esetleges provokálásától ódzkodtak. A Habsburgoknak adott segítséggel pedig érthetően nem kívántak hozzájárulni az itáliai spanyol jelenlét megerősítéséhez sem. Az egyházfő ugyanezért határozottan visszautasította, hogy belebonyolódjon a mind súlyosabb veltlini válságba, amelynek majd utóda jóval komolyabb figyelmet fog szentelni. Erőit inkább állama kormányzati, társadalmi, városfejlesztési kérdéseire összpontosította.²⁸

Ez utóbbi szempontok azonban csak a Barberini-korszakban élveznek majd szinte feltétlen elsőbbséget. V. Pál esetében még némileg árnyaltabb képet ad, hogy – főként pontifikátusa első éveiben – több olyan kivételes esettel is találkozunk, amikor még kevésbé mutatkozott tartózkodónak. Kölni nunciusa, Antonio Albergati révén határozott lépéseket tett a jülich-i és klevei hercegségek utódlásának kérdésében, hogy e fontos területeket megszerezze a katolicizmus számára, bár a közvetlen beavatkozástól ódzkodott, nehogy „lángra lobbantsa azon vidékeket”.²⁹ 1612-ben átgondolt stratégia készült a Kúriában a Rajna-vidék katolizálására,³⁰ és a nunciusoknak adott instrukciók alapvetően még a *Christianitas* kontextusában fogalmazódtak meg.³¹ Igaz, a pápai követek jelentéseiben – néhány hangzatos tervezetéstől eltekintve – ez már kevésbé tükröződött vissza. A Szentszéknek ekkor még kétségkívül létezett egy átfogó reformprogramja, csak hogy ez mind kevésbé tekinthető expanzívnak.

A kivételek közé tartozik, pontosabban talán a pápai politika fordulatának fokozatosságát bizonyítja, hogy a szentszéki diplomácia II. Rudolf császár és Mátyás főherceg trónviszálya iránt is feltűnő érdeklődést tanúsított. A testvérharc gyors lezárulta Giovanni Garzia Mellini bíboros legátus 1608. évi közvetítése nélkül aligha valósult volna meg.³² Ugyanide sorolható a császári utódlás körül kifejtett római buzgólkodás mind Rudolf, mind pedig később Mátyás esetében. A cél egy protestáns császár trónra lépésének megakadályozása, illetve egy hosszabb üresedés elkerülése volt, amely szintén kedvezőtlen lett volna a katolikusok számára. Mindenesetre Mátyás – hatalomra kerülése körülményeiből eredő – függősége az ausztriai, cseh- és magyarországi protestánsoktól szerfölött megnehezítette a pápa feladatait. Az egyházfő a magyar püspökök feljelentésére 1609 tavaszán a katolikusellenes törvények aláírása miatt nem habozott az uralkodót – rövid időre és titokban – kiközösíteni.³³

A magyar királlyá koronázott Mátyás fokozatos, például az 1609 őszi összeülő pozsonyi országgyűlésen megnyilvánuló visszakozása után V. Pál megnyerte a katolikus birodalmi választókat a Habsburg-ház öröklése számára, és 1611-ben megegyezett III. Fülöppel Mátyás személyében. Később is sürgette a császári utódlás tisztázását. 1617-ben jelöltje egyértelműen Fer-

dinánd volt, akinek 1619-es trónra léptét a pápa kitörő örömmel fogadta. Világosan látta ugyanis, hogy számos területen (kiváltképpen az örökös tartományokban, Cseh- és Magyarországon) egyedül a dinasztia garantálhatja a katolicizmus fennmaradását és térhódítását,³⁴ mely utóbbi koordinálásától e területeken mindinkább visszavonult. Állandó politikai aktivitást igazából csak a perifériákon fejtett ki. Legfőképp Kelet-Európában, ahol – korántsem utolsóként az egyházfők sorában az ortodoxiával létrehozandó unió vágyától hajtva – támogatta a IV. (Rettenetes) Iván (1533–1584) fiaként fellépő ál-Dimitrij trónra kerülését. A kísérlet azonban hamarosan megbukott, az Apostoli Széket egyébként is csak hitegető trónkövetelőt meggyilkolták. A kudarc a lengyelországi nuncius, Claudio Ranconi karrierjébe került.³⁵

Az utolsó militáns reformpápa: XV. Gergely

Az égető európai, leginkább birodalmi problémáktól történő olykor kényszerű, olykor önkéntes elzárkózás V. Pál pontifikátusa során mind szembetűnőbb folyamata az 1620-as évek elején átmenetileg megtorpan. A reformpápaság nagyhatalmi attitűdjének visszatérése egy embernek, XV. Gergelynek (1621–1623) volt köszönhető. Alessandro Ludovisi viszonylag későn, csak 1616-ban lett bíboros.³⁶ Pályája visszafogott egyenletességének, valamint szemlélődő lelkiségének köszönhetően az 1621-es konklávé – ahová a pápajelöltek sorában lépett be – egyik frakció vétőjével sem kellett számolnia. Spanyolországnak és Franciaországnak egyaránt kedvező emlékei voltak róla, hiszen annak idején VIII. Kelemen az ő tanácsára nevezte ki Alberto d’Austriát toledói érsekké és Spanyolország prímásává, ugyanakkor IV. Henrik feloldozásában is tevékeny háttérszerepet vállalt. A páratlanul rövid, mindössze néhány napig tartó konklávé részt vevő ötvenkét bíboros gyakorlatilag ellenjelölt nélkül választotta meg Szent Péter utódává.³⁷

Elődjével ellentétben a Ludovisi-pápa trónra lépése pillanatától kiemelt figyelmet szentelt a korabeli Európa két válsággóciának: Csehországnak és Veltlinnek. XIII. Gergely óta gyakorlatilag ő az első pápa, aki átgon-dolt politikai programot igyekezett megvalósítani a Birodalom területén. E program egyik fő fejezete az 1620. november 8-ai fehérhegyi csatában a Habsburg-csapatoktól katasztrofális vereséget szenvedő „téli király”, Frigyes rajna-pfalzi örgróf választófejedelmi jogának átruházása volt. Miután Frigyes 1621. január 29-én II. Ferdinánd megfosztotta tisztségeitől, a szentszéki politika minden igyekezete arra irányult, hogy Rajna-Pfalznak

a középkor óta a császárválasztó elektori kollégiumban birtokolt ötödik szavazata a katolikusok pozícióit erősítse. A két pályázó, Wolfgang Wilhelm neuburgi és Miksa bajor herceg közül a katolikus felekezetszervezésben, valamint a politikai, katonai küzdőtéren szerzett érdemei miatt a pápai diplomácia ez utóbbit támogatta. Arra viszont XV. Gergely hiábá tett kísérletet, hogy elismertesse középkori alapokon nyugvó jogosítványát a választófejedelemség átruházására, ami egyben a 17. századi pápai hatalomvesztés egyik első markáns, bár egyelőre izolált jele volt. Miután az újbécsi nuncius, Carlo Carafa mellett a rendkívüli pápai követ, Fabrizio Verospi, sőt Giacinto da Casale személyében a tikos kapucinus diplomácia II. Ferdinándnál minden követ megmozgatott érdekében, Miksa 1623. február 25-én formálisan is választófejedelem lett. Hálája jeléül a Tilly seregei által 1622 szeptemberében elfoglalt Heidelberg egyetemének pazar könyvtárát XV. Gergelynek adományozta.³⁸ A mintegy kilencezer-ötszáz kötetből álló gyűjtemény 1623. augusztus 5-én érkezett meg Rómába, ahol a vatikáni könyvtárban helyezték el, és itt *Bibliotheca Palatina* néven máig megtalálható.³⁹

A diplomáciai lépésekkel párhuzamosan a pápa számottevő mértékben növelte a katolikus ligának az Apostoli Kamara bevételeiből, valamint a német egyházi javadalmakra és az itáliai monasztikus rendekre kivetett tizedekből fedezett segélyek mértékét. A Borghese-pápa pontifikátusa végén, a harmincéves háború első három évében mindössze háromszáz–háromszáz-harmincezer scudo segélyt juttatott a katolikus fél csapatainak.⁴⁰ XV. Gergely viszont – az Itália területén pontifikátusa kezdetén jelentkező súlyos, majd hosszan elhúzódó agrárválság ellenére – mindössze két év alatt ennek több mint a kétszeresét. Róma 1618 és 1623 között összesen 1,05–1,08 millió scudót adott a katolikus ligának, ebből hétszázezer guldent, vagyis az átváltási aránytól függően kétszázharminc–kétszáznyolcvanezer aranyscudót közvetlenül a németországi pápai csapatok finanszírozására fordítottak.⁴¹ Az összeg tetemes hányadát Pietro Aldobrandini morvaországi toborzására használták fel,⁴² ami végül felesleges vállalkozásnak bizonyult, hiszen seregének bevetésére a Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel időközben Nikolsburgban megkötött béke következtében nem került sor.

A katolikus ligának a pápa által is nyomatékosan ösztönzött térnyerése után a Kúria az általános békekötés, az elért katonai eredmények konszolidálása felé tájékozódott, amelyeket a lehető legszélesebb körben igyekezett kamatoztatni. Németországba rendkívüli nunciusok sorát küldte, akik elsődleges feladatukul kapták az újból megszerzett püspökségek és székeskáptalanok ellenőrzését, ügyelniük kellett arra, hogy a főpapi székekbe ne csupán katolikus, hanem kiváltképpen buzgó, a kormányzásra alkalmas fő-

papok kerüljenek. Csehország területén a katolikus felekezet szervezését közvetlenül Carlo Carafa bécsi nuncius irányította. Gondoskodott egy katolikus egyetem létrehozásáról Prágában, a katekizmusok és más lelki olvasmányok cseh nyelvű kiadásáról és terjesztéséről, a papság és a szerzetesség reformja, utánpótlása érdekében pedig jezsuita irányítással újjáélesztette a már korábban alapított szemináriumokat, kollégiumokat.⁴³

A katolicizmus sorozatos németországi diadalait Rómában 1622. március 12-én négy spanyol szent: Loyolai Ignác, Xavéri Ferenc, Avilai Teréz és Madrid középkori patrónusa oltárra emelésének fényes szertartásai koronázták meg, s juttatták egyúttal kifejezésre a Habsburgok és a pápaság megbonthatatlannak tűnő egységét.⁴⁴

Európa másik háborús gócpontja Csehország mellett a Comótól északkeletre elterülő Veltlin (Valltellina) volt. Területét a svájci kantonokhoz 1513-ban szövetséges tartományként társult Graubünden birtokolta. Míg a graubündeniek (olaszul Grigioni) a reformáció követőivé váltak, Veltlin lakói az olasz nyelv és kultúra elválaszthatatlan részének érezték magukat, és katolikusok maradtak. 1618-tól kezdődően a felekezeti megosztottsággal párosuló önállósulási törekvéseik egyre gyakrabban fegyveres összetűzésekbe torkoltak. Tetőpontjuk az 1620. július 19-ei „szent mészárlás”, a *sacro macello* volt, melynek során mintegy négyszáz protestánt kaszaboltak le. A válságot nem csak konfesszionális és korántsem mikropolitikai jelleg itatta át. Veltlin hovatartozása ügyében az összes jelentősebb európai hatalom: a Habsburgok, az ekkor még egészen idáig felnyúló Velence, a svájci kantonok jó részét ellenőrzése alatt tartó Franciaország és Savoya is érintve érezte magát. Az Alpok déli lábait tudniillik itt érték el a Birodalom és az észak-itáliai spanyol területek közötti fő útvonalak, itt álltak a több fontos hágóhoz való feljutást ellenőrző erődítmények.

Elsőként a Habsburgok eszméltek: a spanyol-osztrák csapatok 1620 augusztusában megszállták Veltlint. Bevonulásukkal stratégiai jelentőségű korridort nyitottak Milánóból a németországi hadszíntér, közvetlenül pedig Tirol felé, amit délebbre csak velencei területen keresztül közelíthettek volna meg. Több békekötési kísérlet és kiújuló összetűzések után 1623 februárjában Párizsban Franciaország, Velence és Savoya szövetségre lépett a spanyolok kiűzésére. Összefogásuk a konfliktus nagymértékű kiszélesedésének veszélyét hordozta magában.

XV. Gergely, akinek vezérelve veltlini politikájában a katolikus érdekek védelme mellett Itália békéjének és nyugalmanak megőrzése volt, a meggyezés érdekében hajlandónak mutatkozott komoly áldozatok meghozatalára. Nem egyszerűen közvetítést vállalt magára, hanem egész Veltlin

neutralizálását. A madridi udvarral kötött egyezség nyomán a pápai csapatok, mintegy háromezer fő, a pápa fivére, Orazio Ludovisi vezetésével 1623 júniusában masíroztak be a területre, ahol az összes erődítményt átvették a spanyoloktól, és bástyáikra kitűzték a sárga-fehér zászlót. A kérdés teljes rendezése mindazonáltal utódára maradt, Gergely pápa ugyanis a következő hónapban meghalt.⁴⁵

A pápai diplomácia hasonlóan látványos, ám kevésbé eredményes fellépése az európai politikában a – majd királyként Cromwell által lefejeztetett – Károly angol trónörökös és Mária spanyol infánsnő között kötendő házassági tervhez fűződik. A kontinens közvéleményét 1614 óta fel-felcsigázó frigy megkötésétől a pápa az 1605-ös „lőpor-összeszküvés” miatt Angliában gyakorlatilag törvényen kívül helyezett katolikusok helyzetének számottevő javulását várta. 1621-ben egy részkongregációt bízott meg a házassági szerződés kiigazításával. A bíborosoknak sikerült mind a madridi, mind pedig a londoni udvar által elfogadható változatot kidolgozni, amely a kánonjog keretein sem lépett túl. A pápa 1623 tavaszán nyugodt lélekkel megadhatta az infánsnőnek a házasságkötéshez szükséges diszpenzációt. Az angol–spanyol viszonyban még az év őszén bekövetkezett törés azonban e tervezetéseket rövidesen zátonyra futtatta. Ugyanígy a tevékeny és kezdeményező *padre commune*, vagyis a „kereszténység közös atya” szerepet⁴⁶ valóban vállalni tudó és akaró Ludovisi-pápa rövid uralkodásának eredményei és jellemzői sem bizonyultak maradandónak.⁴⁷

A hatalomvesztés felgyorsulása: VIII. Orbán

Az 1623 júliusában, tizenegy nappal Gergely pápa halála után összeülő konklávé nehéznek és hosszúnak ígérkezett. A részt vevő ötvenöt bíboros közül legalább tizenöten számítottak *papabilének*. A kardinálisok által alkotott, hozzávetőleg hasonló létszámú három csoportosulás ezúttal nem politikai irányvonal, hanem nagyjából a pápai családok, az Aldobrandinik, a Borghesék és Ludovisik szerint rendeződött. Tizenhét nap eredménytelen szavazás után a konklávisták sorában elharapózó járváynak köszönhetően végül Antonio Cactani, Maurizio di Savoya és Odoardo Farnese közvetítésével létrejött a Borghese- és a Ludovisi-párt megegyezése. Eredményeként az augusztus 6-ai végszavazáson a járványban számos kollégájához hasonlóan súlyosan megbetegedő Maffeo Barberini nyerte el a voksok elsöprő többségét, ötvennégyből ötvenet. Megválasztását legfőképpen annak köszönhette, hogy nem számított teljesen a Borghesék kreatúrájának, hiszen bíborosi kinevezését V. Pál pontifikátusa legelején nyerte, karrierje érdemi

része a korábbi időkre esett, így személye végül a Ludovisi-párt számára is elfogadható lett.

Hogy névválasztása a pogányok és az eretnekek elleni harc szükségességét kezdetben gyakran hangoztató szónoklatai következtében a keresztes háborúk pápájára, II. Orbánra (1088–1099), avagy az *Urbs Romae* iránt érzett szeretetére vezethető-e vissza, aligha dönthető el.⁴⁸ Mindenesetre, ha a pontifikátusa során megvalósított programot nézzük, teljes mértékben ez utóbbi igazolható. Az elkövetkező két évtizedben a török elleni keresztes hadjárat, a *Crociata* ideája egy idő után már a retorika szintjén sem létezett. Sőt azután, hogy a jezsuitákat 1628-ban kiűzték Konstantinápolyból (ahová 1623 során, XV. Gergely alatt érkeztek), és hogy 1634-ben a ferencesektől a szentföldi kegyhelyeket ortodoxok vették át, az oszmán területeken – a balkáni missziók sikerei ellenére – tovább romlottak a katolikusok körülményei.⁴⁹

VIII. Orbán (1623–1644) pontifikátusa első jelentős eseményeinek egyike az 1625. évi Szentév volt. Személyesen végiglátogatta a templomokat, gyónatott, egyúttal pedig kétszázezer scudót költött a városfalak, az Angyalvár és a Quirinál megerősítésére.⁵⁰

Félelmének elsődleges oka az elődjétől örökölt veltlini helyzet volt. A terület pápai közreműködéssel történő semlegessé tétele ugyanis csak átmeneti megoldásnak bizonyult. A franciák és spanyolok közötti, 1624 szeptemberéig elhúzódó tárgyalások nem vezettek sikerre. A spanyolok megakarták tartani a teljesen szabad átvonulás jogát, Franciaország azonban ebbe nem egyezhetett bele. Nem csupán saját érdekei miatt, hiszen ezáltal határai körül szinte minden irányban spanyol felvonulással kellett volna számolnia, hanem a spanyoloktól teljesen függetlenedni kívánó németalföldi szövetségeseire való tekintettel sem. 1624 decemberében Coeuvres márki vezetésével francia hadsereg szállta meg Veltlint. A pápai katonák 1625 januárjára az utolsó két – legfontosabb – erődítményt, Boriniót és Chiavennát is kénytelenek voltak átadni számukra.⁵¹ Róma tiltakozásai, fenyegetései süket fülekre találtak.

A Barberini-pápa, aki egyébként már bíborosként is ellenezte a pápai beavatkozást az Alpok térségében, a nyilvánvaló sérelem ellenére sem óhajtott szövetkezni Spanyolországgal. *Padre commun*ként egyenlő távolságot igyekezett tartani a két nagyhatalom között, ezért a megoldást diplomáciai úton kereste. 1625 februárjában unokaöccsét, Francesco Barberini bíborost legátusként Párizsba küldte. Három hónap folyamatos tárgyalásai két lényegi pontra összpontosultak: az Apostoli Szék politikai reputációjának megmentésére és Veltlin teljes politikai, adminisztratív függetlenségének elismerte-

tésére. Az ott lakók ugyanis elképzelhetetlennek tartották, hogy visszatérjenek a protestáns Grigioni uralma alá. Franciaország azonban makacsul kitartott graubünden-i szövetségesei mellett. A terület birtokában immár az Alpok stratégiai hágóinak teljes ellenőrzését magának követelte. 1625 novemberében a bíboros legátus diplomáciai tehetetlenségének döbbenet erejével ható felismerésével volt kénytelen Toulonban hajóra szállni. Kudarca egyben VIII. Orbán politikai világképének traumája lett. A pápa ekkor kezdte felismerni, hogy a katolikus koronák tényleges érdekei immár a végletekig összeegyeztethetetlenek azzal a római univerzalizmussal, amelynek eredeti programja szerint minden katolikus atyjaként el kívánta kötelezni magát.⁵²

Sejtése hamarosan még súlyosabb bizonyítékot nyert. 1626 márciusában, amikor a bíboros nepos megérkezett Barcelonába, hogy ezúttal a spanyoloknál kíséreljen meg eredményt elérni, váratlan fordulatként Monzonban már megkötötték a francia–spanyol béke. A konfliktus eszkalálódásának veszélye elmúlt. A május 3-án ratifikált szerződés a kérdés rendezésében évek óta komoly áldozatokat vállaló Apostoli Szék tudta és részvétele nélküli született meg. A kompromisszumos megállapodás a terület demilitarizálását, erődítményei lerombolását, ugyanakkor a francia szövetséges graubündeniek uralma alá történő visszahelyezését írta elő. Másfelől biztosította a katolikus vallás kizárólagos használatát, s a veltliniek önkormányzati és bírósági téren teljes autonómiát nyertek.⁵³

A békepontok tehát Róma kizárása ellenére valamennyire figyelembe vették VIII. Orbán valláspolitikai céljait. Pontosabban szólva a pápai diplomáciának majd egyévi kemény munkájába került, hogy a szerződés vallási kitételeinek részleteit számára is elfogadhatóra módosítsák. A pápa, noha mellőzése újabb hidegzuhanyként érte, mégsem emelt óvást a megállapodás ellen. Annak ellenére nem tiltakozott, hogy a francia bevonulás során elszennvedett sérelmeiért és a neutralizáció óriási költségeiért – egyes számítások szerint az Apostoli Szék kiadásai elérték a hatszázhetvenezer scudót – semmilyen kártérítést nem kapott. Sőt 1627 elején Veltlin erődítményeit újból átadták csapatainak, hogy azok végezzék el lerombolásuk háládatlan feladatát.⁵⁴

A római teológiai-politikai maximáknál pragmatikusabbnak bizonyuló vallásügyi rendelkezések kiállták az idők, valamint a még VIII. Orbán pontifikátusa alatt bekövetkező három újabb (császári, spanyol, majd francia) megszállás próbáját. A veltlini rendezés legmaradandóbb „eredménye” mindazonáltal a pápai politika radikális fordulata volt. A keserű tapasztalatokon alapuló új vezérelv lényege azon, immár kötelező erejű felismerés lett, hogy Rómának minden jövőbeni, a katolikus hatalmak között bekövetkező

összeütközéstől a lehető legtávolabb kell tartania magát, vagy legalábbis óvakodnia kell bárminemű nyílt állásfoglalástól. A monzoni béke megkötésének módja valóban mélyreható nyomokat hagyott a Kúriában. A pápaság végképp kénytelen szembesülni azzal a ténnyel, hogy már nem képes önálló politikai pólust képviselni, és ezért vagylagos választásra kényszerül a mind élesebben szembekerülő nagyhatalmak között. És a Barberini-pápa – elődei, V. Pál lagymatagabb és XV. Gergely elkötelezett Habsburg-barátsága helyett – Franciaország mellett tette le a voksot.⁵⁵

Az 1625-ös Szentévet övező katonai készülődés egyébként nemcsak Valtellinának szólt. Ugyanúgy összefüggésbe hozható az urbinói hercegségnek az Egyházi Államhoz csatolásával. Jóllehet az utolsó urbinói fejedelem, az örökösök nélkül maradt Francesco Maria della Rovere minden tőle telhetőt elkövetett annak érdekében, hogy országa tulajdonképpeni hűbérurára, az Apostoli Székre „háramoljon” vissza (*devolutio*), VIII. Orbán attól tartott, hogy az esemény katonai válaszlépéseket eredményez az itáliai államok, főként Toscana részéről. A fokozatos birtokbavétel azonban simán zajlott le. 1625-ben az idős herceg visszavonult, helyét pápai kormányzó foglalta el. A területet végül 1631-ben bekövetkezett halálakor csatolták az Egyházi Államhoz. A jogelőd nélkül, *ex novo* megalapított urbinói legáció irányítója Antonio, majd 1633-ban Francesco Barberini lett. A hercegség területén 1636-ban a pápa új egyházmegyéjét is alapított az Urbaniának átkezesztelt Castel Durante és a szomszédos Sant’Angelo in Vado városának egyesítésével.

Urbínóval együtt egy korábban a Della Roverék által birtokolt, óriási presztízszt jelentő cím, Róma prefektusáé is gazdát cserélt. A pápa által Taddeo Barberininek adományozott cím a fiatal herceg számára a hagyományok szerint precendenciát biztosított a pápai udvarban az összes külföldi követ előtt. Ők azonban – a császári megerősítés hiányában – ezt vonakodtak elismerni. A pápa hiába igyekezett a címet tartalommal megtölteni, a külföldi diplomaták következetesen kerülték a herceggel való találkozást. Ez azután több diplomáciai bonyodalomhoz vezetett, például már 1631-ben a velencei követtel,⁵⁶ majd 1638-ban a népes fegyveres kísérettel az Egyházi Állam területére lépő rendkívüli császári követtel.⁵⁷

A spanyol–francia viszonyban a Monzont követően tapasztalható enyhülés – amelynek során a pápai diplomácia buzgó támogatásával 1625–1626 során egy Anglia elleni közös invázió terve is megfogalmazódott⁵⁸ – hamar megfeneklett a mantovai hercegség és a monferratói grófság örökösödésének kérdésén. A Gonzaga-ház megbízható Habsburg-szövetségesnek számító uralkodói ágának kihalása után Spanyolország minden körülmények kö-

zött meg kívánta akadályozni, hogy az örökség a leginkább törvényes utódnak tekinthető francia Nevers hercegének kezébe kerüljön. A mantovai konfliktus a harmincéves háborúnak immár az a fejezete volt, ahol katolikus hatalmak ütköztek meg egymással, mégpedig Itália földjén.⁵⁹ Megmutatta a spanyolok gyengeségét, és lassú fordulópontot képezett II. Ferdinánd hatalmában. A császár ekkor ért a csúcsra. 1629 folyamán Lübeckben előnyös békét kötött a háborúba négy évvel korábban bekapcsolódott dánokkal, kiadta a Birodalom területén a katolicizmus erőfölényét legitimáló, javadalmak és intézmények sorát visszajuttató rendelkezését, az úgynevezett *Restitutionsediktet*.⁶⁰ Ám már a következő évben zseniális hadvezérének, Wallensteinnek – ekkor még csak átmeneti – ejtése,⁶¹ illetve a svéd támadás épp ezután bekövetkező megindulása⁶² a legsúlyosabb krízist eredményezte számára.⁶³

Róma érdekei a mantovai háborúban egyértelműek voltak, elég csak egy pillantást vetni a térképre. Az Egyházi Állam déli szomszédja a spanyol Nápoly, északon a szintén spanyol Lombardia volt.⁶⁴ A Habsburgok győzelme esetén a hispán befolyás még nyomasztóbbá vált volna. Amennyiben viszont Mantova a francia örökös, Nevers kezébe kerül, a franciák itáliai térnyerésével némileg ellensúlyozni lehetett a Habsburg-fölényt. Nevers sikere, illetve a francia és a pápai érdekek tökéletesen egybeestek.⁶⁵ VIII. Orbán tényleges viszonyulását a mantovai eseményekhez ez és a Veltlinben szerzett keserű és költséges tapasztalatok határozták meg. A Barberini- pápa már a fegyveres összetűzés kezdete előtt azon elhatározásra jutott, hogy minden rendelkezésére álló eszközt fel fog használni a spanyolok itáliai befolyása növekedésének megakadályozására. Ami nézete szerint ugyanis nemcsak fenyegette, hanem egyenesen „szolgaságba” vetette mind az Egyházi Államot, mind pedig magát az Egyházat. (A történeti igazság kedvéért le kell szögezni, hogy álláspontja vélhetően ugyanez lett volna, ha a franciákat találja az itáliai spanyol pozíciókban.) Döntéséhez emellett nagyban hozzájárultak a spanyolokkal, leginkább a nápolyi alkirályal naponta előforduló egyházi joghatósági súrlódások.

A nyílt állásfoglalást ugyanakkor a *padre commune*-szerep követelménye kizárta. A pápai diplomácia tanulva Veltlinből, garanciákat vállaló közvetítőként óvakodott nyíltan előtérbe helyezni magát. A legalább annyira intrikus, mint amennyire intenzív diplomáciai lépések teljes mértékben még nem ismertek, főbb vonalaikban azonban világosan megrajzolhatók.

VIII. Orbán az 1627 végén elkezdődő háborúskodásba belebonyolódó felek – a császár, a spanyol és a francia király, Savoya és Nevers[–Gonzaga] hercege, nemkülönben Velence – közötti fegyverszünet és megegyezés érdekében szinte az összes nunciatúrát mozgósította. Továbbá 1629 novembe-

reben fiatalabb neposát, Antonio Barberinit Giulio Mazarinóval az oldalán a béke érdekében közvetítő legátussá nevezte ki. Bécset rendkívüli nunciusa, Giovanni Battista Pallotto útján és kisebb gesztusokkal kísérelte meg visszatartani a hadba lépéstől.⁶⁶ Békeakciói ennek ellenére lázas semmittevésnek tűnnek. A pápai diplomaták szünet nélküli tevékenysége nem tudta lerövidíteni az 1631 végéig elhúzódó háborút, amelynek legvéresebb eseménye Mantova császári csapatok általi elfoglalása és kifosztása volt.

Római részről ugyanis nem csak közvetítésre került sor.⁶⁷ A párizsi nuncius 1629 elején a színfalak mögött egyértelmű támogatásban részesítette a franciák mantovai beavatkozását. VIII. Orbán ugyancsak egyetértett az 1629 végi császári hadisíkerekre válaszolni kívánó második itáliai francia katonai akcióval, sőt szó nélkül eltűrte, hogy a franciák hátországukat jelentős vallási engedmények révén biztosítsák. Az angolokkal és a hugenot-tákkal 1629 áprilisában és júniusában kötött megegyezésekkel szemben annak ellenére nem emelte fel tiltakozó szavát, hogy a francia protestánsok, La Rochelle elfoglalása és megsemmisítő vereségük ellenére, szinte teljes vallásszabadságot kaptak. Ugyanígy elmaradt a pápai válaszlépés az 1629 őszén a protestáns németalföldiekkel kötött, pénzsegélyt is kilátásba helyező spanyolelles megegyezés esetében. Mindez egy 1628-tól kezdődően Róma és Párizs között fennálló, a szintén katolikus Habsburgok elleni kérelhetetlen politikai alku (*intesa politica*) meglétére enged következtetni, amely szöges ellentétben állt a teljes pápai semlegesség teorémájával. VIII. Orbán a legjelentősebb olasz állam fejeként valójában abban volt érdekelt, hogy Franciaország az Itáliában nyitott front miatt északról biztosítva legyen, s hogy a Habsburgoknak minél nagyobb erői kötődjenek le a harmincéves háború más színterein, ezzel is gyengítve itáliai állásaikat.⁶⁸

Az elsősorban a harcedzett német csapatoknak köszönhető gyors császári győzelem után a pápai diplomácia a háttérben megkísérelte elérni – a konfesszionális szempontokat háttérbe helyezve – az erőviszonyoknak a Habsburg-oldal számára hátrányos megváltoztatását. A Kúria 1630–1631 folyamán a nyilvános kijelentések ellenére nem a császár fia, a már megkoronázott magyar király III. Ferdinánd (1637–1657), hanem Miksa bajor választófejedelem utódlását támogatta a Birodalom élén. Ciriaco Rocci nuncius a párizsi pápai követ Giovanni Francesco Guidi di Bagnóval karöltve szervezte meg a titkos francia–bajor szövetséget.⁶⁹ A végül 1631. május 30-én Fontainebleau-ban megkötött szerződéssel alapjaiban sikerült megosztani a császári tábornok II. Ferdinánd nem tudta kiaknázni mantovai sikereit, vissza-kozni kényszerült. A protestáns svédektől ugyanekkortájt Breitenfeld mellett elszenvedett megsemmisítő vereség következtében a katolikus liga minden addigi eredménye kártyavárként omlott össze a Birodalom területén.⁷⁰

A mantovai háború végső kimenetele mind Richelieu, mind pedig VIII. Orbán számára fényesen igazolta sajátos politikájuk helyénvalóságát. Az itáliai háborúskodást 1631 áprilisában lezáró cherascói béke biztosította Nevers hercege számára Mantova császári investitúráját, a franciák pedig Pinerolo megszerzésével kaput nyitottak az olasz területekre. A háború szele nem érintette a pápai területeket, VIII. Orbánnak a többszöri Habsburg fenyegetőzés ellenére sikerült elkerülnie, hogy a császári csapatok, miként 1527-ben, Rómáig masírozzanak. Egy újabb *sacco di Romától* való félelmet mutatja, hogy összesen több mint három és fél millió scudót költött katonai kiadásokra: még 1631 nyarán is tizenötezer embert tartott fegyverben, a lombard határ mentén Castelfrancóban pedig új erődítményt emeltetett Forte Urbano néven, folytatta Ferrara megerősítését, Rómában pedig modern, füleslástya védgyűrűvel vette körül az Angyalvárat. A diplomáciai közvetítések költségei emellett száz-kétszázezerre rúgtak. A Barberini-pápa kondícióit a félszigeten nagymértékben javította, hogy az északi területekkel ellentétben a háború következtében kitört súlyos pestisjárvány állama határait épphogy érintette.⁷¹

A harmincéves háború Alpoktól északra fekvő színterein a pápa mindenekelőtt az 1620-as évek során a katolikus liga által megszerzett óriási területek katolizálására fordított figyelmet. Róma éberén őrködött a visszaszerzett egyházi javadalmak, intézmények, az Egyház jogai és a kánoni előírások betartása felett. Ugyanakkor az újabb rendeket, főként a kapucinusokat és jezsuitákat különféle privilégiumokban részesítette a régebbi, monasztikus szerzetesekkel szemben, továbbá nagy számban küldött ki misszionáriusokat. Fő feladatuk a *disciplina ecclesiastica*, vagyis az egyházi fegyelem és a trienti normák betartatása lett. Elődeivel ellentétben viszont VIII. Orbán visszautasította, hogy említésre méltó pénzügyi segítséget nyújtson akár a ligának, akár Németország katolikus fejedelmeinek. Gyakran hangoztatott hivatkozási alapja anyagi eszközeinek elégtelensége volt. E téren csupán 1632 eleje hozott változást, amikor II. Gusztáv Adolf svéd király (1611–1632) és német szövetségesei az Augsburg melletti Lech mezején újabb végzetes csapást mértek a katolikus seregekre, ahol vezérük, Tilly is elesett. Újabb győzelmüket követően a svédek szinte már a Birodalom egész területét megszállták, közvetlenül Bajorországot és a Rajna-vidéket fenyegették, a száz csapatok pedig Prága alatt álltak.⁷²

Rómában a protestáns sikereket egyértelműen a mantovai örökösödési háborúban szerzett tapasztalatok szemszögéből értékelték. Vagyis hogy az északi kudarcok gyengítik a Habsburg-befolyást Itáliában, ami csak kedvező lehet a pápai politika számára. A katolikus liga végveszélyében⁷³ VIII. Or-

bán magabiztosan elhárította magától a katasztrófa miatti felelősséget, noha a pápai Államtitkárság legkésőbb 1630 végén már tudomást szerzett a végül 1631. január 23-án megkötött, havi százezer *livres* segélynyújtásra kötelezettséget vállaló francia–svéd szövetség előzetes tárgyalásairól.

A breitenfeldi vereség után fokozódó császári és spanyol nyomásgyakorlásra VIII. Orbán, aki egyébként a császári csapatok katasztrofális helyzetét az isteni gondviselés büntetésének tartotta az itáliai hadjárat miatt, kénytelen-kelletlen változtatni kényszerült addigi segélypolitikáján. Míg 1624–1626 között csupán nyolcvanezer scudót adott, az elkövetkező években pedig semmit sem, 1632–1635 folyamán mintegy ötszázötvenezer birodalmi tallért (váltókurzus szerint hatszázötven–hétszázezer scudót) juttatott a katolikus liga céljaira. Öt esztendő alatt annyit, mint elődje kevésbé válságos két éve során, tehát egyáltalán nem a kívánt és szükséges mértékben. A kifizetéseket az itáliai klérusra kivetett tizedből fedezték, ezért voltaképpen nem tekinthetők közvetlen pápai adománynak. Mindazonáltal az első részlet az 1632. novemberi lützeni, ugyan még mindig vesztes, ám a svéd király halálát hozó csatában már éreztethette hatását.⁷⁴

Az egyházfő visszafogottsága részben a megváltozott római közhangulatot tükrözte. Míg VIII. Kelemen 1599-ben százötvenezer scudót kért és kapott a római néptől a Magyarországra küldendő pápai csapatok ellátmányára,⁷⁵ 1632 áprilisában a római magisztrátus nyolctagú küldöttséget menesztett a Szent Palotába,⁷⁶ hogy megghiúsítsa az Angyalvár kincseinek a császári követ, Pázmány Péter által követelt felhasználását.⁷⁷ Az pedig szóba se jöhetett, hogy a pápa csatlakozzék a régi vagy netalán egy újabb szövetséghez.⁷⁸ A Habsburg-igények fő római szószólói: például az 1632. március 8-ai konzisztóriumon a pápai franciabarát politika miatt óriási botrányt csapó Gaspare Borgia bíborost, illetve elődje unokaöccsét, Ludovico Ludovisit a rezidencia-kötelezettségre hivatkozva sorban eltávolította az Örök Városból.⁷⁹

Az összkatolikus érdeket hűvös távolságtartással szemlélő Barberini-pápa ellenzéke már egy zsinat összehívásának gondolatával foglalkozott. A mód, ahogyan Rómában a sűrűsödő kritikákat igyekeztek kivédeni, ropant tanulságos. 1632 áprilisában utasítást küldtek Bichi párizsi nunciusnak, hogy egyeztesse Richelieu-vel egy januárra vagy még korábbra datálandó államtitkársági jegyzék (*lettera o cifra ostensibile*) utólagos elkészítését, amely a francia–svéd szövetség ellen tiltakozott volna, hogy ezzel elejét vehessék a Habsburgok vádaskodásának. Emellett Pázmány Péter április 24-ei kihallgatásán VIII. Orbán a francia királynak nemrég elküldött intő brévére hivatkozott.⁸⁰ Ilyen ugyan nem létezett, de még aznap útnak indítottak egy visszádatumozott „duplikátum”-ot a párizsi nunciushoz, fel-

szólítva arra, hogy adja át XIII. Lajosnak, és közölje: az eredeti útközben elveszhetett. A részleges segélyfolyósítás megkezdéséről csak ezután döntöttek.⁸¹

1632 tavaszának szokatlan módon felfokozott római légkörében, május elején rendkívüli nunciusok indultak Bécsbe, Párizsba és Madridba, hogy legalább a pápai diplomácia aktivitásának tanújelét adják. Feladatuk a katolikus koronák összefogásának megteremtése volt az „eretnek” svédek elleni háborúban.⁸² A főként gesztusértékűnek szánt pápai közvetítés azonban cleve kudarcra volt ítélve, hiszen szemmel láthatóan nem számolt a franciák és a protestáns államok között már megkötött szövetségekkel. Mindemellett VIII. Orbán továbbra is állhatatosan visszautasított minden olyan kísérletet, amely őt akár politikai, akár katonai szövetségbe igyekezett bevonni, korlátozódjék az pusztán az itáliai államok körére.⁸³ 1634–1635 során hasztalan fáradozott azon, hogy békekongresszust hívjon össze Rómába vagy más semleges helyre, miközben katolikusok és protestánsok között már sorra megkezdődtek a helyi szintű tárgyalások. Ezek eredményeivel szemben, amennyiben sértették az Egyház jogait (például javadalmak elvesztéséhez vezettek) a pápai nunciusoknak minden erejüket latba vetve küzdeniük kellett.⁸⁴

A franciák nyílt belépése a háborúba 1635 májusában még inkább megnehezítette a római diplomácia helyzetét.⁸⁵ Marzio Ginetti bíboros, aki 1636 nyaratól négy éven keresztül hiába várt Kölnben egy általános békekongresszus megnyitására,⁸⁶ az 1639 májusában útnak indított három újabb rendkívüli nuncius,⁸⁷ valamint a végül 1644 áprilisában Münsterben elkezdődő általános tárgyalásokra⁸⁸ akkreditált Fabio Chigi ugyanazon instrukciók szellemében kellett hogy eljárjon, következképpen ugyanazon nehézségekkel szembesülhettek. Az Apostoli Szentszék semlegességének lehető legszorosabb értelmezése, vagyis a tilalom, hogy a pápát a katolikus nagyhatalmak kendőzetlen konfliktusa során bármilyen megállapodásba belefoglalják, a diplomatákat minden állásfoglalás és kezdeményezés lehetőségétől megfosztotta. Mindez szerepüket egy ismétlődő rituálé formájába kényszerítette, ami csak jelképes, többé-kevésbé marginális eredmények elérését tette lehetővé.⁸⁹

A római diplomácia látványos béketeremtési kísérletei 1632–1635 után egészen a harmincéves háború befejezéséig sikertelenek maradtak. A felek saját érdekeinek megfelelően igyekeztek kijátszani azokat. A Szentszék olykor nagyra törő terveket felvázoló akcióinak⁹⁰ már hiányzott a megfelelő fedezete. Valójában már csak az Egyházi Állam gazdasági-katonai potenciálja számított, ami korántsem volt elégséges a nagyhatalmi állapot fenntartásához. Rómának a katolikus ügy érdekében tett inkább opponáló, mint-

sem konstruktív gesztusai (például Gaspare Mattei bécsi nuncius tiltakozása az 1640–1641. évi regensburgi birodalmi gyűlésen a kálvinizmus németországi törvényesítése ellen) egyöntetű elutasítással vagy mellőzéssel találkoztak.⁹¹

VIII. Orbánnak a harmincéves háború során folytatott politikája rendkívül súlyos következményekkel járt. Bécsben és Madridban felismerték a pápai politika ellentmondásosságát. A Szentszék 1632-re már a legkisebb befolyást sem volt képes gyakorolni e hagyományosan katolikus nagyhatalmak politikájának alakítására. Sőt a titkos diplomáciával, a politikai kettős játékkal VIII. Orbán teljesen kiszolgáltatotta magát Franciaországnak: 1634-ben bizalmasai előtt kénytelen volt elismerni, hogy – bár indokolt lenne – egyszerűen nem alkalmazhat egyházi cenzúrákat az Anyaszentegyház bíborosa, Richelieu ellen protestáns szövetségi politikájának megtorlására, aki így bizton számíthatott a pápa jövőbeni hasonló magatartására. Nem meglepő tehát az a hozzáállás, amelyet Róma a franciák egyre nyitabb és az 1635. évi hivatalos hadba lépésben tetőpontjára hágó protestáns szövetsége kapcsán tanúsított. Ugyancsak példaként hozható a párhuzamosan Prágában – a katolikus liga által végre diadalmasan megnyert 1634-es nördlingeni csata után – a száz választóval kötött előnyös, ám egyúttal fontos vallási engedményeket tartalmazó béke kúriai fogadtatása. A Szentszék mindkettőt távolságtartóan helytelenítette, tiltakozott, ugyanakkor gondosan elkerült minden egyházzogi és valláspolitikai állásfoglalást, amivel nem ártott, de éppúgy nem használt és nem is nyert semmit sem. 1635 után semmilyen adat nincs a katolikus ligának folyósított pápai segélyre, s teljességgel elképzelhetetlen, hogy a francia hadba lépés után ilyenre sor került volna.⁹² Az olyan gesztus, mint III. Ferdinánd császárrá választásának – és római királlyá koronázásának – pápai támogatása, igencsak keveset nyomott a latban.⁹³

A Kúria politikája nemcsak a Habsburg-országokban, hanem felemás módon Franciaországban is a pápaság presztízsének csökkenéséhez vezetett. A Szentszék és a francia állam intézményei, illetve a francia klérus között egyházkormányzati, egyház- és államjogi téren erőteljes kompetencia-küzdelem bontakozott ki. A Párizs és Róma együttműködése idején szünetelő kontroverziák 1635 után addig soha nem látott módon újultak ki. Franciaország, mihelyt a pápaság saját egyházi igényeinek megfelelően vele szemben is önálló álláspontot alakított volna ki, azelőtt elképzelhetetlen diplomáciai ellentámadásokba kezdett. 1639-re már-már a hivatalos kapcsolatok megszakításának réme fenyegetett. Az 1640-es évekre a Szentszék és a katolikus európai államok kapcsolataiban az általános klímaváltozás szinte minden téren érezhetővé vált.⁹⁴

A központi egyházkormányzat politikai horizontját a Barberini-korszakban egyértelműen az Egyházi Állam függetlenségének és biztonságának megőrzése, vagyis – miként más országok világi vezetőinek esetében – az államérdek és a területi épség fenntartásának követelményei határolták körül. Az alapvető princípiumok pragmatikus túllépésének ez volt a háttere. Noha az eretnekek elleni küzdelem középkori hagyományban gyökerező tana és ennek politikai kívánalmai megmaradtak, és a pápa a katolikus felekezetszervezés politikai alapprogramjának lényegi pontjait felvállalta, a gyakorlati megvalósításban mindez nem maradt más, mint retorikai toposz. A *padre commune* ideálképe és a realitások között óriási szakadék keletkezett.⁹⁵

Joggal vetődik fel a megkerülhetetlen kérdés: volt-e alternatíva? A pápai hatalom hanyatlása VIII. Orbán alatt a legszembetűnőbb, de, láthattuk, már évtizedekkel korábban megkezdődött. A Barberini-pápanak kétségkívül terhes örökség jutott osztályrészül. Az Egyházi Állam a 17. század elejétől nem tudott lépést tartatni a fölemelkedő európai monarchiákkal. Területi kiterjedése, gazdasági produktivitása, katonai potenciálja nem haladhatta meg a közepes nagyságot. Politikai szerepet csak egy szövetségben belüli koalíciós partnerként játszhatott. A politikai mozgástér viszont a 16. századtól nagyon beszűkült. Európa két táborra oszlott, Rómának értelemszerűen csak a katolikus oldal jöhetett számításba, a kontinens jó részét képező protestáns hatalmakat szövetségesként egyszerűen nem vehette tekintetbe.⁹⁶

Továbbá a *padre commune* ideálja az összkatolikus érdekek figyelembevételére kényszerítette, azaz egyik katolikus hatalommal sem szövetkezhetett a másik ellen, a katolikus államok közötti összeütközések során nem foglalt nyíltan állást. Ha egy katolikus állam az összkatolikus érdekeket figyelmen kívül hagyva háborút kezdeményezett egy másik ellen, Róma áthidalhatatlan nehézséggel találta szembe magát. Mozgásterét a *padre commune*-maxima talán még áthághatatlanabb korlátok közé szorította, mint Európa protestáns és katolikus táborra oszlása. A földrajzi helyzet következtében az Egyházi Állam távol feküdt a protestáns országoktól, közvetlen szomszédai mindenekelőtt a Habsburg és francia nagyhatalmak voltak. Konkrét politikai érdekütközései tehát csupán ezekkel lehettek. VIII. Orbán politikai játékterét valóban csak a titkos diplomácia eszközeivel tudta némileg bővíteni, ez azonban roppant kockázatos és kétélű fegyvernek bizonyult.

A Barberini-pápa itáliai viszonylatban az Egyházi Állam szuverén uralkodójaként legitim érdekeket védelmezett. Ez pedig a *status quo* fenntartása volt. Már a mantovai háború előtt világosan látta, hogy országát leginkább

a spanyol expanziós törekvések veszélyeztetik. Délen a spanyol Szicília és Nápoly, északon a szintén spanyol Milánó, amelytől csak két gyenge fejedelemség, Párma és Modena választotta el, miközben a genovai köztársaság politikailag, gazdaságilag és pénzügyileg Spanyolország függvénye volt. A mantovai konfliktus során az észak-itáliai fejedelemségek feletti névleges császári jogok realizálása bezárta volna a gyűrűt az Egyházi Állam körül. Az Adriai- és a Tírrén-tenger mellett csupán Habsburg-országokkal lett volna határos. VIII. Orbán éppen ezért semmiféle más megoldásra nem volt nyitott, mint egyedül arra, hogy francia segítséggel megakadályozza a szuverenitására – felfogása és a megváltozott hatalmi szemlélet szerint – halálos fenyegetést jelentő itáliai Habsburg-befolyás növekedését.

Az Ausztriai Ház totális győzelme a harmincéves háborúban ugyanakkor a katolicizmus diadalát is jelentette volna Németországban. A pápa a világegyház fejeként ezzel természetesen tisztában volt. Habsburg-ellenességét nem is csak a pusztán politikai érdekek diktálták, hanem lelki-egyházi megfontolások is. Az Egyházi Állam szuverenitásának megőrzése tudniillik a pápaság- és egyháztörténelemnek az egyik legfontosabb konstans tényezője volt, hiszen ez lehetett az egyetlen garancia a tanítóhivatal és az egyház hirdetés szabadságára. A politikai autonómia elvesztése nemcsak a pápaság lelki tekintélyét, hanem az Egyház szabadságát is veszélyesen szűk keretek közé szorította volna. A pápai állam önállósága által jelentett garanciáról való önkéntes lemondás és egy tisztán spirituális alternatíva kiépítése a diplomáciai normarendszer viszonylagos körvonalazatlansága miatt ebben a korszakban még merő képtelenség lett volna.

Noha a Habsburgok ellenében folytatott titkos diplomácia hosszú távon valóban hátrányos következményekkel járt a pápaság tekintélyére nézve, a rövid távú eredmények mégis szinte pontifikátusának végéig igazolták a Barberini-pápa célkitűzéseit. Országa területeit az általános európai háború szele nem érintette, a Habsburgok itáliai befolyása nem növekedett tovább, sőt az urbinói hercegséget is meg tudta tartani az Egyházi Állam számára.⁹⁷ Bologna II. Gyulának (1503–1513) köszönhető 1506. évi elfoglalása, majd Ferrara 1598-as, VIII. Kelemen alatt történt bekebelezése után a kora újkori pápai állam őalatta érte el legnagyobb területi kiterjedését.⁹⁸

Mégis az összességében sikeresnek mondható itáliai politika lett az, ami a pápaságnak mind morálisan, mind politikailag végképp helyrehozhatatlan károkat okozott. A kifejezetten a reneszánsz időkre emlékeztető castrói háború részben – manapság már elképzelhetetlen – precedencia- és presztízsokok miatt tört ki, jelesül Taddeo herceg már ismeretes prefektusi

címe miatt. Erre a páрмаi fejedelem, Odoardo Farnese sem iparkodott tekintettel lenni, s 1640-ben a nagyhatalmak diplomatái után ő is ellenszolgált a római etikettnek. Persze ez csak az utolsó csepp volt a pohárban, a tényleges okok jóval szerteágazóbbak voltak.

Odoardo Farnese nemcsak Párma és Piacenza szuverén kisuralkodója volt, hanem egyúttal az Egyházi Állam területén – Viterbótól északnyugatra – található Castro és Ronciglione hercege is. E termékeny területek nélkülözhetetlennek számítottak a közeli Róma gabonaellátása szempontjából. A Barberinik már 1635-ben kinyilvánították megszerzésére irányuló szándékukat. Tervük valóra váltását nagyban megkönnyítette, hogy Odoardo egy a század elején alapított és jórészt a castrói jövedelmekre alapozott hitelkonstrukció, a *monte baronale Farnese* következtében súlyosan eladósodott. Évi ötven-hatvanezer scudo hozamot kellett fizetnie pápai alattvaló hitelezőinek, amelyet esedékes tőke-visszatérítések is terheltek. Pénzügyi helyzetét tovább rontotta, hogy 1635–1636 során részt vett Franciaország, Savoya és Mantova sikertelen támadásában a spanyol Milánó ellen. 1641-re már másfélmillió scudóval tartozott a hiteleit kezelő és a hitelezőket képviselő Apostoli Kamarának.⁹⁹

Súlyos nehézségei ellenére a herceg hajthatatlannak bizonyult. Mind Castro átengedését, mind pedig a két család, a Farnesék és a Barberinik között kötendő házasság tervét elutasította. Három hónapnyi tárgyalás után 1640 februárjában viharos körülmények között – ekkor sértette vérig Taddeo Barberinit – távozott Rómából, majd teljesen beszüntette adósságai törlesztését. Miután pedig Antonio Barberini bíboros *camerlengő*ként 1641 márciusában megtiltotta a castrói gabona behozatalát, és egy rakomány búzát Montalto kikötőjében lefoglaltatott, Farnese képtelen lépésre ragadtatta magát: megerősítette, lőszerez és csapatokkal rakta tele a castrói citadellát. Nem használt a Kamara július 20-án a hitelezők nevében kiadott fizetési felszólítása sem, amit augusztus 20-án egy másik figyelmeztetés követett. Ebben a pápa a kiközösítés és hűbére elvesztése terhe alatt felszólította vazallusát az erődítések lerombolására és csapatai elbocsátására.¹⁰⁰

Miután Odoardo Farnese a füle botját sem mozdította, a Viterbo körül gyülekező pápai csapatok (tizenkétezer gyalogos és háromezer lovas) támadásba mentek át. 1641. szeptember 28-án jelentősebb ellenállás nélkül elfoglalták Montaltót, majd október közepén magát Castrót. A gyors siker Párma megszerzését is elérhető közelségbe helyezte. Európa-szerte általános volt a nézet, hogy VIII. Orbán a 16. századi előzmények nyomán valószínűleg e szuverén fejedelemséget szándékozik családjá számára megszerezni. A pápa 1642 januárjában kiközösítette és az Egyházi Állam területén található összes javaitól megfosztotta Odoardót. Miután azonban a Párma ost-

romára Ferrarából útnak indult pápai sereg júliusban megszállta a magát semlegesnek nyilvánító Mirandola városát, a környező olasz államok: Toscana, Velence és Modena – a franciák közreműködésével és havi huszonötezer scudónyi hadisegélyével – július 31-én szövetséget kötött a Barberinik destabilizációs itáliai politikájának meghiúsítására.

Támogatásukkal a háta mögött Odoardo Farnese támadásba ment át, s vérbeli 21. századi stratégaként Forte Urbanót és Bolognát kikerülve egyenesen Róma irányában tört előre. Hatezer emberével gyors egymásutánban meghódította Imolát, Faenzát és Forlít. Októberben már a Trasimeno-tónál ütötte fel főhadiszállását, ahonnan közvetlenül Orvietót fenyegette. Rómában kisebbfajta pánik tört ki. A pápa a Quirinálból a biztonságosabb vatikáni palotába húzódott vissza, a templomokban engesztelő imádságok mondását rendelte el. Mivel azonban a menekülő pápai csapatok mindent felégettek a hátuk mögött, az áthághatatlan logisztikai nehézségekkel szembetalálkozó herceg visszavonulót fújatott. Szorult helyzete ellenére a pápa makacsul ragaszkodott követeléseéhez: a bocsánatkéréshez és a feloldozásért folyamodáshoz, a lemondáshoz Castróról s persze az adósság megfizetéséhez is.¹⁰¹

A háború 1643 folyamán váltakozó sikerekkel folyt tovább. Farnese serege ezúttal Viterbóig, Firenzeé pedig Perugiáig nyomult előre, a pápai csapatok viszont északon mind Velence, mind Ferrara ellen sikerrel vették fel a harcot. A hosszas háborúskodás az összes felet az összeomlás szélére kergette. A pápai hadsereg egy újabb, véres veresége 1644 márciusában végre lehetővé tette, hogy a francia közvetítéssel párhuzamosan folyó tárgyalások eredményre vezessenek. A március 31-én Velencében aláírt szerződésben a pápa feloldozta a páрмаi fejedelmet, aki cserébe vállalta a castrói erődítések lebontását. Voltaképpen a korábbi állapot, a *status quo ante* visszaállításáról volt szó, az adósságrendezésről egy szó sem esett.

Az elhúzódó itáliai belharcok nemcsak a pápai államháztartásra nézve jártak katasztrofális következményekkel (a hadakozás római költségeit legkevesebb 5,7-7 millió, a pusztításokkal együtt tizenkét-tizennégy-, sőt tizennyolc millió scudóra becsülik), hanem az Apostoli Szék itáliai és európai tekintélyének ugyancsak beláthatatlan károkat okoztak. A presztízs és anyagi okok miatt kirobbantott „orbáni háború” (*guerra Urbana*) arról a pápáról nyerte korabeli nevét, aki a harmincéves háború fő békeközvetítőjeként és *padre communé*ként szeretett volna bevonulni a történelembe.¹⁰²

Örök kérdés marad persze, hogy a castrói események mögött mennyire magának VIII. Orbánnak a személyét kell keresni, s a felelősség vajon nem dinasztíája tagjait terheli-e inkább. A pápa ugyanis ezekben az időkben már komoly beteg volt, és a tényleges kormányzástól gyakorlatilag teljesen visz-

szavonult. 1644 júliusában bekövetkezett halálának hírére az Örök Városban zavargások törtek ki. A feldühödött tömeg, miután Bernini monumentális szobrához a Capitoliumon nem tudott hozzáférni, a jezsuiták római kollégiumának udvarán található képmását tépte darabokra.¹⁰¹

X. Ince: Róma kikerülése az új európai rendből

A VIII. Orbán halála utáni konklávét XIV. Gergely 1591-es megválasztása óta a leghosszabb volt, összesen harminchét napig tartott. Az általános trendnek megfelelően három fő irányzat küzdelme jellemezte. Az Allbornoz és Harrach bíborosok által vezetett osztrák–spanyol párté, az Antonio Barberini irányítása alatt álló frankofónoké, valamint a fiatalabb kardinálisok alkotta Barberini-familiárisoké. Élükön szokás szerint a hatalomból éppen kikerülő első számú nepos, Francesco állt. Ugyancsak a hagyományoknak megfelelően a politikai alapon szerveződött frakciók kölcsönösen megvétózták egymás jelöltjeit, a spanyolok Sacchettit, a franciák pedig Cenninit. A több kongregációban, így a Zsinatiban, a Rítusban és a Szent Hivatalban évtizedes rutint szerzett hetvenéves Giovanni Battista Pamphili névvel kompromisszumos jelöltként végül Francesco Barberini hozakodott elő. Róla tudni lehetett, hogy a spanyolok nem viseltetnek ellenséges érzülettel irányában. Olyannyira nem, hogy a római francia követ által némileg elkésve értesített Mazarin 1644. szeptember 19-én Párizsból az ő személyét szintén vétó alá helyezte. Ekkor azonban Pamphili X. Inceként (1644–1655) már négy napja, negyvennyolc szavazattal, azaz elsőprő többséggel és XIII. Gergely óta a legöregebb pápaként Szent Péter örökébe lépett.¹⁰⁴

Leginkább kritikusként a megválasztását ellenző s állandó követét pontifikátusa kezdetén azonnal hazarendelő, és újszerű nagyhatalmi fennhéjázással fellépő Franciaországhoz fűződő viszonya számított. Az első komolyabb nézeteltérés akkor robbant ki, amikor a pápa megtagadta a francia korona kérését, és Mazarin fivérét, Michelét nem emelte bíborra. Mi több, az 1645. március 6-ai bíboroskreáló konzisztórium szempontjait sem a francia érdekek határozták meg. A feszültséget tovább növelte a Barberinik francia földre menekülése elszámoltatásuk elől.¹⁰⁵ A válság tetőpontját 1646. június-júliusban és szeptemberben érte el, amikor Mazarin, közvetlenül fenyegetve magának az Egyházi Államnak a határait, két katonai expedíciót indított útnak Toscana spanyol erődítményeinek ostromára. A Pamphili-pápa meghátrált, 1647. május 24-én a francia követ visszatért

az Örök Városba, október 7-én Michele Mazarint bíborossá nevezték ki, majd hamarosan a Barberinik is megjelenhettek.¹⁰⁶

Árnyalatnyival kiegyensúlyozottabbnak mondhatók a spanyolokhoz fűződő kapcsolatok. VIII. Orbán túlságosan hosszúra nyúlt pontifikátusa idején minden olyan kezdeményezés pártfogásra lelt Rómában, amely – francia segítséggel – a nápolyi spanyol uralom megszüntetésére irányult. Közülük a legnagyobb vihart Giovanni Orefice (*principe di Sanza*), Fabrizio Carafa és Giovanni Girolamo Acquaviva (*conte di Conversano*) elvetélt lázadási kísérletei kavarták 1639–1643 során. X. Ince trónra léptével alapvető változás állt be a két ország kapcsolatában, s noha teljes körű enyhülésről egyéb, leginkább egyházi jogi vonatkozású súrlódások miatt nem beszélhetünk, a lázadók római támogatása egyszer s mindenkorra megszűnt. Nem kapott támogatást az 1647. július 7-én Nápolyban kirobbant spanyolelles Masaniello-felkelés sem. A pápa hasztalan kísérelt meg közvetíteni követe, Emilio Altieri, a majdani X. Kelemen révén a felkelők és a fegyveres megoldás mellett szilárdan eltökélt spanyolok között, amit a nuncius és a spanyol alkirály, Rodrigo Ponce de León, Arcos hercege között kialakult feszültség is jócskán megnehezített. Az Egyházi Állam érdekeit éppenséggel nem kerestezte volna Spanyolország dél-itáliai hegemoniájának megszűnése, a felkelők által számára felajánlott Nápoly feletti uralmat X. Ince mégsem fogadhatta el. Őszinte békevágyának a város bombázásának nyilvános és többszöri fájlásával adott hangot. Amikor viszont 1648 tavaszán a fegyverek elhallgattak, aligha függetlenül a felkelés iránt tanúsított mind élenkebb francia érdeklődéstől, szemmel látható megkönnyebbülés vett erőt rajta.¹⁰⁷

A Pamphili-pápa egyházpolitikai téren ugyancsak többször került nagyhatalmi harapófogóba. Egyfelől az 1640-ben a Braganzák trónra kerülésével Spanyolországtól elszakadó portugálok, másfelől a Katalóniát és Artois-t elfoglaló franciák igyekeztek arra rákényszeríteni, hogy a függetlenedő, illetve megszállt területek püspöki székeit az általuk előterjesztett jelöltekkel töltsse be. Az állami „püspökkinevezési” jog átruházása a szuverenitásváltozás elfogadásával, kifejezett szentesítésével lett volna egyenlő. Ugyanakkor a püspöki székek sorozatos megüresedése – különösen a portugál gyarmatokon – kényszerítőleg hatott. A pápa ezért köztes megoldásként 1645. április 20-ai brevéjében hozzájárult ahhoz, hogy a portugál püspököket egyedül ő maga nevezze ki. Ez ugyan magában foglalta a spanyol uralom elvesztésének elismerését, ám nem legitimálta feltétlenül az új dinasztia, a Braganzák hatalmát.

A spanyoloknak viszont ez is túl sok volt. A portugál püspökök római ágensét, Niccolò Monterót a hispán követnek, Sirvela grófjának testőrsége megtámadta, kísérte több tagját megsebesítette, udvarmesterét pedig

egyenesen lekasabolta. Az eset nyilvánvalóan X. Incének az új portugál király, a trónra lépését elismertetni igyekvő IV. János (1640–1656) irányában tanúsított engedékeny magatartása ellen irányult. A Róma és Madrid kapcsolatait 1645 tavaszán megterhelő affért Giulio Rospigliosi nunciusak, az eljövendő IX. Kelemennek sikerült kellő tapintattal elsímítania és elérnie IV. Fülöpnél (1621–1665) Sirvela hazarendelését.

Uralkodása utolsó esztendeiben a Pamphili-pápa egyre inkább hajlott a portugál helyzet végleges rendezésére és a francia kérések teljesítésére. Miután azonban több katalán püspöki széket XIV. Lajos (1643–1715) jelöltjeivel töltött be, Madrid nem volt hajlandó akkreditálni az új pápai nunciust, és nem ismerte el egyházi joghatóságát, amivel voltaképpen másfél évszázaddal megelőzte a bécsi kongresszus majdani döntését. Ez, valamint 1652–1654 spanyol hadisikerei (például Katalónia fővárosa, Barcelona elfoglalása), továbbá a nápolyi alkirály fenyegetőzése, hogy leállítja a Rómába irányuló gabonaszállítmányokat, végül hosszas habozás után visszakozásra kényszerítette a pápát.¹⁰⁸

Pontifikátusa tíz éve során az egész szentszéki diplomáciát hasonlóan kényszerű kivárás, halogatás jellemezte, amit mi sem mutat jobban, mint a nunciatúrák személyzetének szokatlan állandósága. Tizenegy állandó posztion csupán négyben működött kettőnél több nuncius, miközben a még VIII. Orbán által 1643-ban Párizsba küldött Niccolò Guidi di Bagno egészen 1656-ig megmaradt tisztében.¹⁰⁹

A nagyhatalmak mind nyomasztóbb szorítását X. Ince Észak-Itáliában igyekezett kompenzálni. Törekvésének kulcsa a Velencéhez fűződő viszony rendezése volt. Noha a köztársaság részéről továbbra is megmaradt az egyházi kiváltságok Róma által folyamatosan kifogásolt megsértése, a pápa hajlandónak mutatkozott olyan jelképes gesztusok megtételére, mint az Apostoli Palota királyi termében található, az 1630-as években heveny diplomáciai válságot okozó felirat Velence számára elfogadható helyreállítása és a bűnbaknak kikiáltott vatikáni történész-levéltáros, Felice Contelori példás megbüntetése. Az eset előzményeihez tartozik, hogy Contelori még 1632-ben egy könyvet tett közzé III. Sándor (1159–1181) és Barbarossa Frigyes (1152–1190) 1177-es velencei békekötése történetéről. Az alapos mű azért kavart jókora vihart, mert adatai alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a Vatikán legpompásabb termében, a *Sala Regiában* még IV. Pius által megrendelt és az eseményt megörökítő freskó felirata – a köztársaságot egyenesen a pápaság megmentőjének nevezve – a történeti valóságtól eltérően túlságosan kedvező színben tüntet fel Velencét. Contelori adatai alapján VIII. Orbán átíratta az Egyházi Állam szuverenitására nézve immár sérel-

mesnek talált szöveget. Lépését a Signoria olyannyira nehezményezte, hogy az 1635 júliusában kinevezett új szentszéki követe el sem foglalta állomáshelyét, és a diplomáciai érintkezés csupán 1638-ban állt helyre.¹¹⁰

A kapcsolatokat az 1645-ben kitört kandiai háború fűzte szorosabbra. A pápa öt felfegyverzett gályát küldött segítségül a törökök ellen, amiben talán az Örök Városban az oszmán fenyegetés miatt átmenetileg eluralkodó pánikhangulat is szerepet játszhatott.¹¹¹ Emellett 1649, majd 1653 folyamán ismételten kötelezettséget vállalt évi százezer scudo hadisegély biztosítására. A számottevőnek ugyan nem mondható, ám korántsem elhanyagolható támogatás ezúttal immár nem a pápák hagyományos pogányellenes keresztieshadjárat-ideáján alapult. Mértékét s rendszerességét kizárólag az Egyházi Állam lehetőségei és jól felfogott érdekei, jelesen Itália és így saját területe közvetett védelmének követelménye szabta meg.¹¹² Az új irányelveket *Per scriptae a Maiestate tua* kezdetű válaszbrevéjében a pápa 1645. június 21-én kertelés nélkül kifejezésre juttatta a török támogatással Felső-Magyarországon hadakozó I. Rákóczi György ellen segítségét kérő III. Ferdinándnak.¹¹³

Észak-itáliai politikája előnyeit X. Ince a második castrói háborúban kamatoztathatta, amelynek során elődjével ellentétben a környező államok jóindulatú semlegességével találkozott. Történt ugyanis, hogy miután az új páрмаi fejedelem, (II.) Ranuccio Farnese 1649. március 18-én meggyilkoltatta a nem sokkal korábban kinevezett püspököt, a barnabita Cristoforo Giardát, a pápa ötezer főből álló hadsereggel elfoglaltatta Castrót, leromboltatta, a püspöki székhelyet áttelepítette, a székesegyház harangjait pedig a Piazza Navonán épülő, később temetkezési helyéül szolgáló Sant' Agnesébe vitette. Emellett a páрмаi fejedelmet a hitelezők megkönnyebbülésére 1,7 millió adósságának megfizetésére kényszerítette, és összes környező birtokától megfosztotta. Egy füst alatt a Malatesták hűbértartományait is az Apostoli Kamara kezelésébe vette. Az utolsó középkori feudális autonómiák ezzel szinte végleg eltűntek az Egyházi Állam területéről.¹¹⁴

Az itáliai sikerek aligha feledtethették a pápai diplomácia gyengélkedését, ami a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békekötést megelőző tárgyalásokon tetőzött. A pápai hatalomvesztés VIII. Orbán pontifikátusa alatt megfigyelhető folyamatának ez volt az utolsó felvonása. X. Incének a nemzetközi porondon már semmilyen mozgástere nem volt. A münsteri béketárgyalásokra kiküldött pápai nuncius, a későbbi pápa Fabio Chigi ugyan még némi részt vállalhatott az előkészítésben, de a békepontok megfogalmazására érdemi befolyást nem tudott gyakorolni.¹¹⁵ Trónra lépése után X. Ince ellenállt a spanyolok nyomásának, hogy hívja vissza a még elődje által megbízott diplomatát. Chigi feladata VIII. Orbán 1643. évi instrukció-

jának szellemében Contarini velencei követtel együtt eredetileg a szemben álló felek közötti közvetítés lett volna, ám hamar felismerte, hogy a készülő döntések aligha felelnek majd meg a katolikus érdekeknek. Az Impérium katolikus vezetőivel egyetértésben már 1645 őszén egy tiltakozó dokumentumot fogalmazott meg, amelyet eljuttatott Rómába. Részben ennek hatására és elődjénél is szigorúbb egyházpolitikai irányvonala szellemében a Pamphili-pápa 1646. május 19-én kiadott (ám 1644. október 5-éről keltezett) új követi meghatalmazásában egyenesen azt írta elő a követének, hogy inkább hagyja el az értekezlet helyszínét, minthogy bármilyen formában részese legyen a katolikus érdekek megsértésének. Chigi azonban egy ideig még fenn kívánta tartani – egyre szűkülő – lehetőségeit. A brevét csupán 1647 novemberében adta át.¹⁶ Ekkor a tárgyalások már olyannyira előrehaladott állapotban voltak, hogy a pápai követ ténykedése egyébként is minimálisra csökkent.

A békeszerződés főbb rendelkezései egyértelműen az eredeti katolikus célok vereségét jelentették. Az augsburgi vallásbékét a reformátusokra is kiterjesztették; a tulajdonviszonyokban – az örökös tartományok kivételével – az 1624. évi állapotokat állították vissza; elismerték a rendek reformációs jogát és a protestáns oldalról is kivívott *reservatum ecclesiasticumot*, vagyis hogy a felekezetet váltó egyháziaknak le kellett mondaniuk hivatalukról, azt nem katolizálhatták. Az Államtitkárság utasításainak engedelmeskedve a nuncius első hivatalos tiltakozását 1648. október 14-én jelentette be, mégpedig a Birodalom és a svédek között augusztus 6-án megkötött osnabrücki egyezség ellen. Október 26-án ismét protestált, ezúttal a münsteri „szégyenletes béke” (*infame pace*) kapcsán, amelynek aláírását a többi plenipotenciáriussal, teljhatalmú megbízottal szemben két nappal korábban nyíltan megtagadta. Harmadik s egyben utolsó tiltakozására a tárgyalássorozat egészének előző napi ratifikálása után, 1649. február 19-én került sor.¹⁷

Időközben a pápa elnökletével összeülő, a különlegesen fontos politikai ügyeket tárgyaló bíborosi „Államkongregáció” Rómában fontolóra vette, hogy az Apostoli Szentszék álláspontjának egy ünnepélyes bulla kibocsátásával adjon nyomatékot. Attól való félelmében azonban, hogy egy ilyen dokumentum túl korai közzététele esetleg zavargásokhoz vezetne az Impérium területén – ahol egyébként Chigi megjelent a végrehajtás részleteivel foglalkozó nürnbergi értekezleten –, közzétételét a pápa átmenetileg elhalasztotta. A *Zelo domus Dei* kezdetű brève, vagyis végül nem bulla, hanem egy kevésbé ünnepélyes formájú irat, 1648. november 26-ára visszadátumozva végül 1651. augusztus 20-án jelent meg. Az Apostoli Kamara nyomdájában sokszorosított példányait további terjesztés érdekében az összes nunciatúrára eljuttatták.¹⁸

A pápai tiltakozás egyházjogi szempontból voltaképpen *declaratio nullitatis*-nak tekinthető, hiszen köntörfalazás nélkül érvénytelennek nyilvánította a békeszerződés pontjait. Már nem a hajdani jogfenntartás, hanem a tényleges és erős szembeszállás jegyében fogant.¹¹⁹ X. Ince tételesen felsorolta a katolicizmus leginkább sérelmezett pontjait. Például két érsekség és tizenhárom püspökség elvesztését, kolostorok, kegyes alapítványok megszámlálhatatlan tömegű szekularizációját; a Róma szemében elfogadhatatlan kompromisszumokat, mint az osnabrücker püspökségnek a katolikusok és a protestánsok által felváltva történő kormányzását (Chigi szavaival: *scellerata alternativa*, „átkos váltogatás”); továbbá a rajna-pfalzi örgrófnak adott nyolcadik választófejedelemséget, ami a protestánsok közjogi pozícióit erősítette a birodalmon belül stb.

A Pamphili-pápa fellépését a historiográfia meghatározó mozzanatnak tartja az Egyház történetében. Nem jelentett mást, mint a pápaság önkéntes kivonulását a nemzetközi politika porondjáról, számottevően leszűkítve a Kúria diplomáciai mozgásterét. 1648 „nem”-je nem volt sem magától értetődő, sem kikerülhetetlen, sem pedig szükséges. Elsősorban a Pamphili-pápa személyes kanonista felfogása nyilvánult meg benne. Egyházjogi és teológiai alapjai ugyan egészen a II. Vatikáni Zsinatig (1962–1965) kikezdehetetlenek, politikailag azonban nemcsak hogy előnytelennek, hanem kifejezetten károsnak bizonyult.¹²⁰

A *Zelo domus Dei* nem ért el kézzelfogható eredményt, hacsak azt nem, hogy Róma helyét hosszú időre Európa politikai térképének periferiáján jelölte ki. III. Ferdinánd egyenesen megtiltotta, hogy a brevét a Birodalom területén kihirdessék. A pápaság a „politikai semlegesség” állapotából a „politikai tehetetlenség” területére csúszott vissza. A vesztfáliai béke után az Apostoli Szék szinte egyáltalán nem tudta befolyásolni a nemzetközi politika alakulását. Ezt már kizárólagosan a francia–Habsburg, illetve francia–angol ellentétek határozták meg. A 17. század második felétől a teokratikus pápai hatalom a nemzetközi politikának nem alanya, hanem tárgya csupán, jóllehet a folyamat csak a 18. század legvégén tetőzik majd. Kivételt ez alól, miként rövidesen látni fogjuk, egyedül a török elleni nemzetközi összefogás megszervezése képezett.¹²¹

Francia hegemonia és a *squadron volante*

Az 1650-es évek derekára Európa nyugati felében minden korábbinál nyomasztóbbá vált a francia hegemonia. Megteremtéséhez, tudjuk, VIII. Orbánnak köszönhetően a Szentszék is hozzájárult. Rómában a harmincéves

háború idején egyszerűen tévesen ítélték meg Franciaország lehetőségeit és a Habsburgok erőtartálékait. Az előbbit alul-, az utóbbit jócskán felülértékelték. A tévedés az elkövetkező évtizedekben folyamatosan meg-megbosszulta magát. X. Ince után a 17. század második felének pápái is sorban megtapasztalhatták a leplezetlen francia nyomásgyakorlást. A politikai elerőtlenedésben és elszigeteltségben a már hagyományosnak mondható francia, illetve Habsburg-orientáció mellett a Kúriában, pontosabban a bíborosi kollégiumon belül egy harmadik pólust kialakítani igyekvő irányzat, a *squadron volante* („független csapat”) színre lépése sem hozott azonnali változást. A mozgalom vezetői Decio Azzolini (Fermo), Francesco Albizzi (Cesena) és Pietro Ottoboni (Velece), tagjai Giovanni Girolamo Lomellino, Lorenzo Imperiale (Genova), Luigi Omodei, Giberto Borromeo (Milánó), Benedetto Odescalchi (Como), Carlo Pio (Ferrara), Ottavio Acquaviva (Nápoly), Carlo Gualtieri (Orvieto), mindnyájan XI. Ince kinevezettjei voltak. A Friuliból származó Cristoforo Vidman és a genovai Giovanni Stefano Dongo később csatlakozott hozzájuk. A kezdetben tizenegy bíborosból álló csoport a Szentszék nagyhatalmi gyámkodás alóli felszabadítása mellett a Kúria szervezeti és pénzügyi reformját és az oszmánok elleni küzdelem ideáját tűzte a zászlajára.

Az irányzat törekvései – sokáig háttérben maradó tagjának, Benedetto Odescalchinak köszönhetően – ha politikai téren csupán átmenetileg is, évtizedek múltán értek célba, a kuriális reformokat tekintve pedig XII. Ince megválasztásával váltak visszavonhatatlanná. Ekkorra a legtöbb squadronista már halott volt, vagy korosodó kardinálisként finoman szólva nem képviselte teljes elkötelezettséggel hajdani nézeteit.¹²²

VII. Sándor: megalázó küzdelem Franciaországgal

Az 1655 januárjában összeülő konklávé teljesen rendhagyónak számított, hiszen nem lévén bíboros nepos, ez alkalommal hiányzott a köré szerveződő frakció. Az „el nem kötelezett” párt, a *squadron volante* létrejöttét tulajdonképpen ez tette lehetővé. A spanyol frakció vezetői két Medici: Carlo, a Szent Kollégium dékánja és Giovanni Carlo bíborosok voltak. A francia orientációt követők élén Rinaldo d’Este és Antonio Barberini állt. VIII. Orbán már korosodó kinevezettjeit most is Francesco Barberini vezette. Az első számú jelölt az 1644-ben csúfos kudarcot vallott Giulio Sacchetti volt, aki a frankofónok jelöltjeként harminchat szavazatot szerzett meg a szükséges negyvennégyből, ám a spanyol vétó útját szegte a hiányzó nyolc bíboros társulásának. Fabio Chigi személye a squadronisták javaslatára ezt kö-

vetően került előtérbe, őt viszont a franciák ellenezték. Miután azonban Sacchetti közbenjárására és a *squadron volanténak* a kizárási jog ellen irányuló heves fellépésére április elején Mazarin hozzájárult megválasztásához, VII. Sándor néven (1655–1667) Szent Péter trónjára léphetett.¹²³

A Chigi-pápa külpolitikai téren a kedvezőtlen tendenciák ellenére a *squadronista* bíborosokra támaszkodva lehetőségeihez képest koherens, energikus magatartásformát igyekezett kialakítani. Politikáját a hatalmi erővonalak mellett egyfelől a spanyolok iránti halvány szimpátia jellemezte. Ők rohamos európai visszaszorulásukat a Kúriában a bíborosi kollégium bizonyos tagjainak az államtanács (*Consejo de Estado*) által – olykor titokban – fizetett penziók összegének és számának növelésével igyekeztek ellensúlyozni.¹²⁴ Másfelől azonban sokkalta meghatározóbb volt a pápának a francia politika mindenható irányítójához fűződő személyes rossz viszonya.

Mazarin – valamelyes alappal – azzal vádolta az egyházfőt, hogy még kölni nuncius korában nem támogatta őt kellőképpen a francia belpolitika 1648 és 1653 közötti hosszas válsága, a *Fronde* idején, amikor is két évre száműzetésbe volt kénytelen vonulni.¹²⁵ A Chigi-pápa emellett messzemenően pártfogolta a bíboros miniszter legfőbb politikai ellenfelét, Retz kardinálist, akinek menedéket adott Rómában, és lemondatását Párizs érseki székrétől csak hosszas habozás után volt hajlandó elfogadni. A pontifikátusa kezdetére eső affér ugyanúgy rányomta bélyegét a szentszéki–francia kapcsolatokra, mint a pápai diplomácia lépései Franciaország Cromwell Angliájával tervezett szövetségének meghiúsítására. VII. Sándor e célból brévé is intézett a francia klérus 1655–1656 folyamán ülésező gyűléséhez. Nem támogatta persze a spanyolok hasonló törekvéseit sem. Mazarin válaszul bátorította a Róma-ellenes helyi egyházi: janzenista és gallikán irányzatokat, továbbá megakadályozta, hogy VII. Sándor önálló politikát folytatva közvetítsen a még mindig Katalónia és a környező határ menti területek birtokáért folytatott, 1640 óta ki-kiújuló spanyol–francia háborúskodás lezárásában. Az Örök Város szóba sem jöhetett egy békekonferencia színhelyeként, sőt a franciák eleve elzárkóztak nunciusának részvételétől.¹²⁶

Az 1659. november 7-én megkötött pireneusi béke – amely Artois-ért és több németalföldi erődtítményért cserébe ugyan meghagyta Katalóniát, de végképpen megpecsételte a spanyol világhatalom hanyatlását – a tárgyalásokról részvételi szándéka ellenére kizárt Apostoli Szék érdekeire kifejezetten sérelmes kitévelt is tartalmazott. Záradékába tudniillik belefoglalták Pármának és Modenának az Egyházi Állammal szembeni területi követeléseit. A konkrétan Castróra és – az Adriai-tenger partján, a Pó torkolatától délre fekvő – Comacchióra vonatkozó, immár nagyhatalmi garanciában

részesült igényeket Rómával csak 1660. január 1-jén közölték. VII. Sándor a Vesztfália utáni hatalmi dekadencia újabb megtapasztalására 1660. december 20-án az elődei alatt már számtalan bajt okozó castrói terület újbóli és teljes inkamerációjával („államosításával”) válaszolt. Ám hamarosan meghátrálásra kényszerült. A franciákhoz fűződő, amúgy is vészterhes viszonyban – a különféle, például a püspökkinevezések terén tett személyi engedményei ellenére – egy minden korábbinál súlyosabb törés következett be.¹²⁷

A francia hegemonia legnyomasztóbb megnyilvánulásával VII. Sándornak a pireneusi békét követően, 1662–1663 folyamán kellett szembesülnie. XIV. Lajos, aki Mazarin halálával nekilátott korlátlan uralma kiépítéséhez, sajátos ürügyet használt fel a pápa megtörésére, méghozzá azzal a nem titkolt szándékkal, hogy abszolutista belpolitikájának sarokköveként ellenőrzését a francia egyház felett mindjobban kiterjeszthesse. A kirobbanó válság közvetett előzményeül az szolgált, hogy a pápa a squadronista eszmék mentén elődeinél némileg fokozottabb figyelmet szentelt az oszmán hódítás kérdésének. 1657-ben nemcsak a pápai hajóhadat bocsátotta Velence rendelkezésére – a Signoria viszonzásul fél évszázad után visszaengedte a jezsuitákat –, hanem a törökök készülő magyarországi offenzívájának megállítására egy nemzetközi koalíció szervezésébe fogott.¹²⁸

Lépései keresztetették XIV. Lajos terveit, aki messzemenően nem volt érdekelt abban, hogy a Habsburgok megszilárdítsák pozícióikat birodalmuk keleti szélén. Ezért a liga ügyében Rómába küldött követei, akár d'Aubeville, akár Crécy, valójában hátráltatták a tárgyalások menetét. Különféle formális kifogásokkal léptek fel, s leginkább azzal foglalatoskodtak, hogy római szálláshelyükön és környékén a diplomáciai mentességet – egy szuverén állam szuverén feje számára elfogadhatatlan módon és mértékben – kiterjesszék. A véres összetűzés, amely az egyébként is feszült légkörben feltűnően népes kíséretük tagjai és a pápai korzikai gárda között 1662. augusztus 20-án bekövetkezett, aligha írható a véletlen rovására.

A kirobbanó válságban VII. Sándor össz-európai oszmánellenes koalíciószervező fáradozásai dacára teljesen elszigetelt helyzetben találta magát. Madridot a Portugáliával időközben kitört háború, Bécsset a végül Érsekújvár elestéhez vezető török támadás kötötte le, Velencét Kréta helyzete töltötte el aggodalommal, a többi itáliai állam pedig kárörömmel vegyes közönnyel szemlélte a pápa szorult helyzetét. Párma és Modena nyíltan ellenséges magatartást tanúsított. Az avignoni pápai enklávét és a hozzá tartozó venassinói grófságot francia csapatok szállták meg, a Napkirály kész volt hadsereget küldeni az Örök Város elfoglalására. Előke-

rült a gallikán kártya is: 1663 végén a Sorbonne-on újabb cikkelyeket fogalmaztak meg.

VII. Sándor előtt végül nem maradt más járható út, mint a teljes és megalázó meghátrálás. Az 1664. február 12-én Pisában megkötött békeszerződésben – átmenetileg – visszaállította Castro korábbi jogállását, elismerte a modenai herceg jogait Comacchio felett. A pisai béke nagymértékben megszilárdította a franciák észak-itáliai befolyását, akik még azzal sem érték be, hogy egyenesen beavatkozási jogot szereztek a maguk számára az Egyházi Állam belügyeibe. XIV. Lajos a pápától formális elégtételt követelt. VII. Sándornak fel kellett oszlatnia a bűnbaknak kikiáltott korzikai testőrségét, kaszárnájukkal szemben a bűnösségüket beismerő „szégyenpiramist” állíttatott fel, mi több, neposa, Flavio Chigi bíboros vezetésével kénytelen volt bocsánatkérő legációt meneszteni Párizsba.¹²⁹

Megpróbáltatásait a nyugat-európai és itáliai politikában Gusztáv Adolf lánya, Krisztina svéd királynő (1632–1654, †1689) világszenzációnak számító katolizálása, majd Rómába költözése csak kevésbé enyhítette.¹³⁰ A régi diplomáciai iskola tagjának számító és az európai földrész történetére gyakorolt hajdani pápai befolyást feledni képtelen egyházfő az új hatalmi helyzetben nem tudott megfelelő megoldást találni. Igaz, erre Vesztfália után lehetősége sem nagyon volt.¹³¹

IX. és X. Kelemen: a *dementia* évtizede

A két Kelemen korszakát alapvetően az elődjük által keserűen megtapasztalt kiszolgáltatottságba való csendes beletörődés jellemezte, bár az új utak keresése lassanként már megkezdődött.¹³² A tulajdonképpeni karrierjét 1644-ben madridi nunciusként kezdő, majd 1655-től VII. Sándor államtitkáráként folytató, halk szavú diplomata Giulio Rospigliosi megválasztásának nem volt alternatívája. Mellette állt Spanyolország, VIII. Orbán Antonio Barberini által irányított kinevezettjei, sőt a – Krisztina svéd királynővel karöltve ekkor Franciaországhoz közeledő – *squadron volante*¹³³ mellett még maga XIV. Lajos is. A Napkirály ezúttal a legesélyesebb jelölt feltétel nélküli támogatásával igyekezett a pápaság felett erőszakos lépéseivel megszerzett befolyását új alapokra helyezni. Olyannyira, hogy a francia diplomácia egyenesen XIV. Lajosnak tulajdonította Rospigliosi megválasztását,¹³⁴ aki a különféle konfrontációk elsimítására irányuló programja jegyében választotta a Kelemen nevet.

Sajnálatosan rövid pápasága alatt ugyanúgy nem volt befolyása a Spanyol-Németalföld birtokáért vívott spanyol–francia, úgynevezett devo-

lúciós háborút (1667–1668) lezáró és Lille-t XIV. Lajosnak juttató aacheni békére, kiváltképpen annak vallási pontjaira, miként elődjének a pireneus-síra.¹³⁵ Legfontosabb politikai eredménye a „szégyenpiramis” eltávolítása és az volt, hogy a németalföldi háborúskodás elültével sikerült a két harcoló felet, továbbá I. Lipót császárt (1657–1705) és néhány kisebb olasz és német államot alkalmi koalícióba fognia. Az ideiglenes szövetség támogatásával Vincenzo Rospigliosi irányítása alatt 1668, majd 1669 tavaszán–nyarán két pápai expedíció indult útnak az elhúzódó kandiai háborúban szorongatott helyzetbe került Velence megsegítésére. A vezetésben támadt vészes egyenetlenségek, majd a francia csapatok elvonulása után azonban a velenceiek 1669. szeptember 6-án letették a fegyvert, és átadták Krétát a törököknek.¹³⁶

A Kelemen pápa halála után, 1669 decemberében kezdődő és négy hónapig tartó konklávét az égei-tengeri vállalkozáshoz hasonló megosztottság jellemezte. A kezdetben ötvenhat résztvevőt számláló, majd hatvanöt főre bővült pápaválasztó testület a végletekig szétfödézett volt. A francia- és spanyolpárti kardinálisok egyaránt heten-heten, VII. Sándor kreatúrái Flavio Chigi vezetésével huszonnégyen, IX. Kelemenéi Giacomo Rospigliosi-val az élen nyolcan, Francesco Barberini irányítása alatt VIII. Orbánéi pedig heten voltak. Az Azzolini és Ottoboni nevével fémjelzett squadronisták szinte még teljes létszámban, tizenketten jelentek meg. Hiába politizáltak rendkívüli ravaszsággal – ennek állít emléket az 1669-ben közkezen forgó szatirikus röpirat, az *Il colloquio delle volpi* („Rókák párbeszéde”) –, a pátthelyzetben egymást érték a nagyhatalmak magabiztos személyi vétői. Elci, a volt bécsi nuncius, továbbá Vidoni és Brancaccio bíboros emiatt nem lett sohasem Krisztus földi helytartója, s ezért kellett várnia még jó hat esztendőt Benedetto Odescalchinak. A nyolcvanévesen már aggastyánnak számító Emilio Altieri a tiarát leginkább a hosszú nyúl és kilátástalan huzavonának köszönhette. Sem politikai kudarcot és anyagi csődöt hozó korábbi nápolyi nunciatúrája, sem azt követő kuriális tisztségei nem károhtatták erre a tisztre. Bíborosi kalapját is csupán elődje halálos ágyánál nyerte el.¹³⁷ Viszonylag csendes pontifikátusa politikai mérlegének nyelve mindazonáltal inkább pozitív irányba tért ki.

Ez a megállapítás abban az esetben is érvényes, ha a Nápolyból magával hozott kellemetlen emlékek bár súlyosabb nézeteltéréshez nem, mégis enyhe feszültséghez vezettek Spanyolországgal. Leginkább akkor, amikor az Apostoli Szék többszöri kérésre sem volt hajlandó egy újabb, ezúttal Messinában kitört spanyolelles felkelés résztvevői ellen egyházi cenzúrákat alkalmazni.¹³⁸ A kedvezőbb megítélés talán akkor is helytálló, ha tudjuk, hogy az Altieri-pápa magatartása Franciaországot illetően nem volt sem világos, sem koherens. A hollandok elleni hódító hadjáratok (1672–

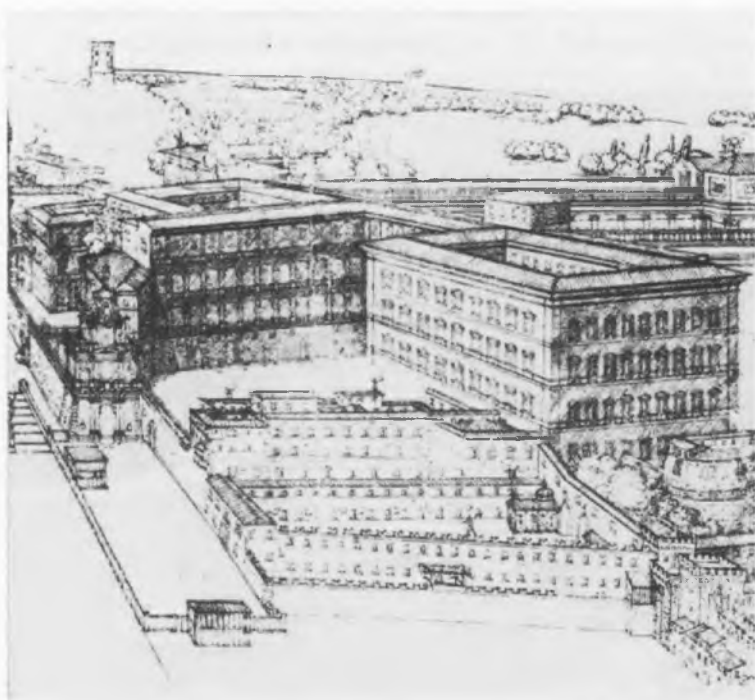
1. Az Örök Város 1665-ben

2. A Szent Péter tér 1640 körül

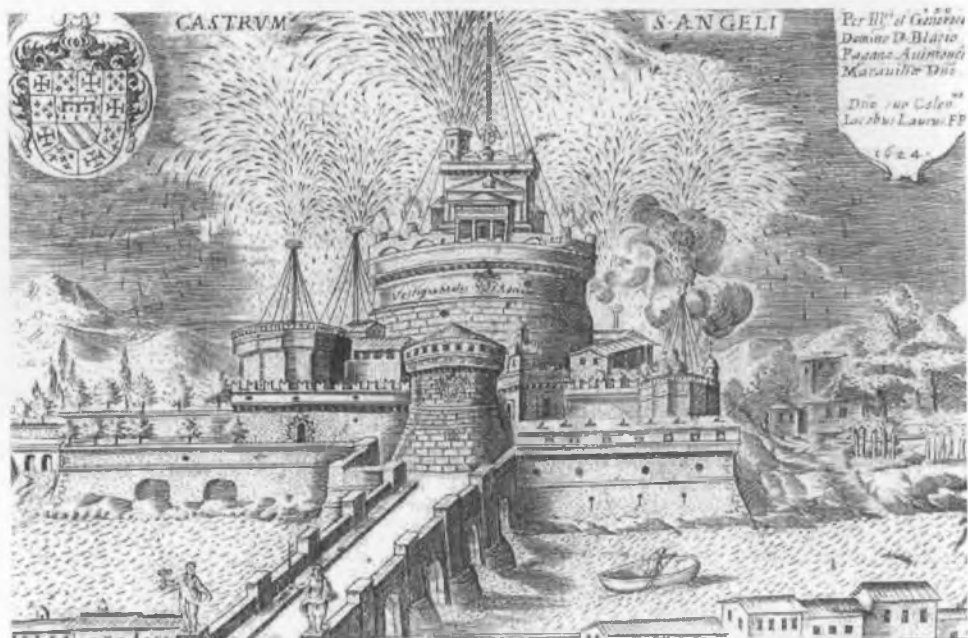

3. majd 1665-ben (az eredetileg tervezett *terzo bracció*val)

4. A vatikáni Szent Palota az 1620–1630-as években

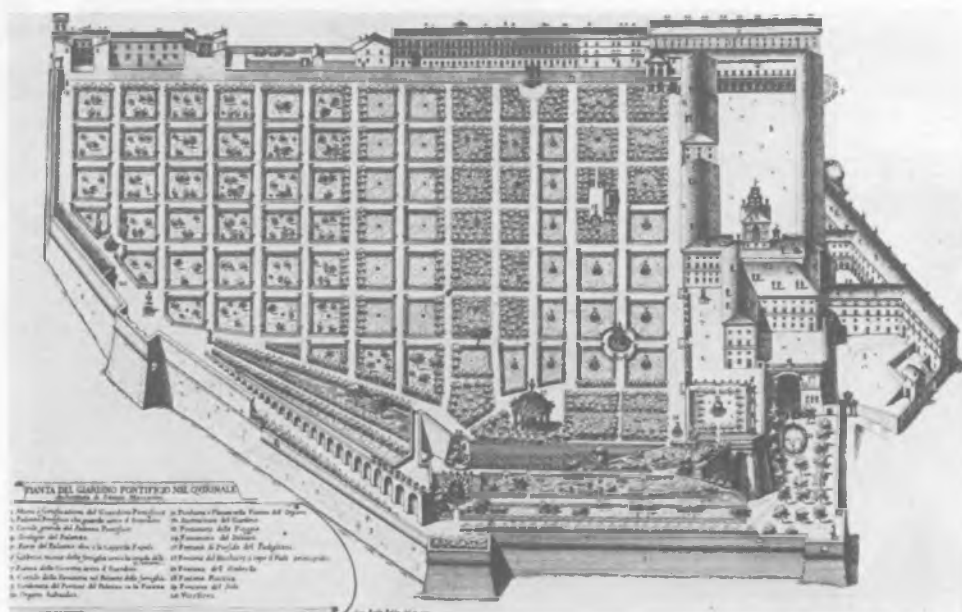
5. és bejárata 1660 körül

6. Az Angyalvár 1624-ben

7. A Quirinál

8. és kertje a 17. század második felében

9. A Laterán 1667-ben

10. A castel gandolfói nyári rezidencia 1665-ben

11. Az Apostoli Kancellária palotája 1699-ben

12. és temploma a San Lorenzo in Damaso

1678) megindulását X. Kelemen nem ellenezte, mivel sikerüktől a már több mint egy évszázada protestáns tartományokban a katolikus vallás gyakorlásának szabadddá válását várta. Mindazonáltal már 1673 során kezd eltávolodni a franciáktól, hiszen kénytelen felismerni, hogy XIV. Lajosból mindenféle vallási motiváció hiányzik, egyházpolitikájának fő célja pedig továbbra is a francia klérus minél teljesebb elszigetelése a római központtól. A nyers hódítási törekvések ismeretében X. Kelemen a közvetítés érdekében – egyelőre eredménytelenül – a diplomáciai kapcsolat létesítésére is vállalkozott a protestáns országokkal. A gesztus vitathatatlanul óriási előrelépés volt részéről. Róma elzárkózó politikai szemléletének megváltozására, az új európai hatalmi realitások tudomásulvételére harminc év keserű tapasztalatai kellettek. Míg Chigi a münsteri béketárgyalásokon minden kapcsolatfelvételt mereven elutasított a protestánsokkal, most a pápa instrukciói a rendkívüli nunciusoknak egyértelmű felhatalmazást adtak rá.¹³⁹

X. Kelemen konfesszionális határokon túllépő diplomáciai tapogatózását a párizsi és római udvar kapcsolatainak lehűlése követte. Olyan súlyos válság, mint VII. Sándor alatt, mégsem tört ki. A kisebb diplomáciai összeütközések – például a külföldi, elsősorban a francia követség vámkedvezményeinek megvonása Altieri bíboros nepos, *camerlengo* részéről – inkább a pápai politika újbóli, lassú önállósodásának irányát jelzik. Róma az Európa-elleni megújuló török támadásokkal szembeni védekezés szervezésének felvállalásával: pénzbeli segítségnyújtással és a nagyhatalmak összefogására irányuló lépésekkel az európai politika színpadán lépésről lépésre ismét központi szerephez kezdett jutni. Noha próbálkozásait eleinte a nagyhatalmak viszonylagos érdektelensége tette lehetővé, az Altieri-pápa formálódó keleti politikája mindjobban kiváltotta a Habsburgok szimpátiáját, ami azután nagyban hozzájárult a francia gyámkodás alóli fokozatos felszabaduláshoz. Míg Vesztfáliát követően a pápákat az összes lényeges kérdésben mellőzték, és marginális szerepre kárhoztatták, hagyományos közvetítési kísérleteiket egyszerűen figyelmen kívül hagyták, a kiújuló oszmán terjeszkedés megállítására érdekében kifejtett erőfeszítéseik végül élénk visszhangra leltek. A páratlan alkalom jelentőségének felismerése és középpontba állításának megkezdése vitathatatlanul az Altieri-pápa kormányzatának érdeméül tudható be.¹⁴⁰

X. Kelemen törökellenes politikájának fő színtere Lengyelország volt. 1672-ben IV. Mohamed szultán (1645–1687) ezen a fronton támadott. A Sobieski János által vezetett lengyel seregek ugyan megállították, de Wiśniowiecki (I.) Mihály lengyel király alulértékelté országa erőtartálékait – valamint a szentszéki diplomácia támogatását –, és addigi területszerzéseit elismerve Buczacznál békét kötött a szultánnal. A szejm azonban elve-

tette a megegyezést, majd a király halála után a Chotinnál 1673. november 11-én újfent fényes győzelmet arató Sobieskit választotta meg utódjául. Az új uralkodó (1674–1696) a következő évben a törökre mért csapássorozattal nemcsak a hozzá fűzött reményeket váltotta valóra, hanem Podolia visszaszerzésével az offenzív politikában rejlő fényes távlatokat is megalapozta. X. Kelemen és környezete nem elégedett meg azzal, hogy komoly részt vállalt magára a katonai kiadásokból. Minden lehetséges eszközt mozgósított, hogy akár egy protestáns trónkövetelő, akár egy nagyhatalmi jelölt Sobieski helyett történő megválasztását megakadályozza. A királyt a kereszténység védelmének jegyében rendkívüli nunciusok és az állandó pápai küldöttek sora buzdította a harcra, és biztosította az Apostoli Szentszék eltökéltségének szilárdságáról. XI. (Boldog) Ince pápasága igazolta vissza, hogy milyen sikerrel.¹⁴¹

Átmeneti visszatérés a régi nagyhatalmi szerephez: a Szent Liga megszervezése

Noha Róma nyugat-európai politikájának útja Vesztfáliától a spanyol örökösödési háborúban (1701–1714) elszenvedett végzetes katonai vereségen keresztül egészen az Egyházi Államnak a forradalmi Franciaország általi megszüntetéséig egyenletesen beszűkülőnek bizonyult,¹⁴² Benedetto Odescalchi majd másfél évtizedes pontifikátusa e tendencia alól mégis kivételnek tekinthető. Uralkodása ugyan a francia–pápai kapcsolatok újabb mélypontját hozta magával, a Szentszék ezúttal mégsem volt teljesen kiszolgáltatott a francia törekvéseknek. A követi területenkívüliség, az *extraterritorialitas* körüli viták újbóli napirendre kerülésekor 1687-ben a pápa meg mertte tenni, hogy kiközösítse a római francia követet. 1688-ban a kölni egyházi választófejedelemség utódlásának kérdésében ismét szembehelyezkedett a franciákkal, pedig az eset az 1679-es nymwegeni békekötés évtizedes nyugalma után újabb háborút robbantott ki az Ausztriai Ház és a Bourbonok között.¹⁴³

XI. Ince az utolsó a pápák sorában, aki politikai téren is valóban a katolikus világ közös atyjának mondhatta magát. E szerepét elsősorban nem semlegességével, de még csak nem is a francia gyámkodás alóli emancipáció Habsburg-segítséggel történő megvalósításával érte el. A *squadron volante* által kitűzött egyéb célok: a Kúria Trient után elmaradt reformjának pótlása, az Egyházi Állam pénzügyeinek rendbetétele, a török elleni nemzetközi összefogás megszervezése – kisebb részsikerek után – az ő uralkodása alatt hozott részben átmeneti, sok tekintetben azonban elhanyagolhatatlan, a török félhold visszaszorításában pedig maradandó eredményeket.¹⁴⁴

Idézzük fel még egyszer, hogy miután V. Pál a Velencével támadt konfliktus miatt beszüntette a hadisegélyek folyósítását, a törökök elleni harc kérdése fokozatosan majd fél évszázadra lekerült a szentszéki döntéshozatal napirendjéről. Egy oszmánokkal szembeni nemzetközi koalíció tervezete még a retorika szintjén sem bukkant elő VIII. Orbán uralkodása során. X. Ince, aki igyekezett rendezni a Velencével V. Pál óta feszült viszonyt, az egész Mediterráneumot fenyegető kandiai háború kitörésekor az ezt kérő Signoria segítségére sietett. Szögezzük le, közreműködése mégsem volt számottevő, mivel a köztársaság nem hagyott fel az egyházi immunitás és privilégiumok megsértésével, a tizedjövedelmek állami hasznosításával. Utódai, VII. Sándor és IX. Kelemen nagyobb pénz- és katonai segélyeket biztosítottak Velence számára,¹⁴⁵ Kréta elvesztését mindazonáltal nem sikerült meggátolniuk. Tudjuk, hasonlóképpen eredménytelenek maradtak a Chigi-pápa erőfeszítései egy liga létrehozatalára a Magyarország ellen 1663–1664 folyamán indított török támadások megállítására érdekében. Ugyanez mondható el egyébként X. Kelemen 1672-ben Lengyelország érdekében tett koalíciós próbálkozásairól is.¹⁴⁶

Húzzuk alá ismételten: a pápai diplomácia a 17. század második felében kiváló érzékkel ismerte fel, hogy a nemzetközi politika színterén egyedül a keleti politikára összpontosítva érhet el sikereket. A ligaszervezési kudarcok ellenére Róma figyelmének középpontjába mindjobban a törökkérdés került. Ezt bizonyítja a fokozottabb áldozatvállalás, például VII. Sándor pontifikátusa végéig egymillió scudo felett költött a török elleni harcokra. Láthattuk: IX. Kelemen, majd sokkalta hangsúlyosabban X. Kelemen alatt már egyértelműen az oszmánok visszaszorítása a pápai külpolitika fő célja. A Habsburg–lengyel–velencei Szent Liga megszervezése és pénzügyi fedezetének megteremtése viszont már egyedül XI. Ince érdeme volt. A török kiűzésének gyorsasága azonban paradox módon kérészéletűvé tette a pápaság kvázi nagyhatalmi szerepének reneszánszát. 1699-re, a karlócai béke megkötésének és a Liga feloszlásának idejére szinte azonnal visszaállt a Vesztfáliát követő állapot. A hajdani *Respublica Christiana* régi adósságának megvalósulása után az európai államoknak nem volt többé szükségük Róma nemzetközi koordináló szerepére.

Az utolsó *padre commune*: XI. Ince

1676 augusztusának elején, a 17. század kilencedik konklávéjának nyitó szavazásán a hetvenhét bíboros közül mindössze negyvennégyen voltak jelen. A négy francia kardinális például csak a nyár végén érkezett meg.

A Szent Kollégium továbbra is rendkívül megosztott maradt. Heten még VIII. Orbán – ki más, mint – Francesco Barberini által vezetett kreatúráinak számítottak. Őket X. Ince, VII. Sándor és a két Kelemen pápa kinevezettjei követték. Szokás szerint összeszerveződött a francia és spanyol párt, valamint Azzolini, Ottoboni és Omodei személyében a *squadron volante* maradványa is hallatta szavát. Több jelölt ejtése után Odescalchi nevét az elhunyt pápa unokaöccse, Altieri bíboros vetette fel, miután megszerezte az inkvizítorból madridi főminiszterré és kardinálissá emelt Nidhard vezette spanyolok támogatását, s meggyőződött arról, hogy a franciák immár nem annyira ellenségesek irányában, mint az előző konklávé alkalmával. Odescalchival gyaníthatóan az összes kardinális számolt, abba viszont nem egyeztek bele, hogy személyével Altieri hozakodjon elő. Egyesek azon a véleményen voltak, hogy az exnepos buzgólkodásával igazából kompromittálni akarja a comói származású főpapot. Miután azonban megválasztásához valós alternatíva híján XIV. Lajos is hozzájárult, mégpedig kifejezetten azzal a kikötéssel, hogy nem szabad sem a spanyolok, sem pedig Altieri jelöltjének tekinteni, a Sixtus-kápolna kéményéből felszállt a fehér füst. Benedetto Odescalchit az öt bíborossá kreáló Pamphili-pápára emlékezve XI. Ince néven (1676–1689) koronázta meg a Szent Kollégium dékánja.¹⁴⁷

A keresztes hadjáratok eszméje által sugalmazott oszmánokkal szembeni harc és ellenállás XIV. Lajos francia király agresszívan hegemonisztikus törekvéseinek: XI. Ince pontifikátusának ez volt két központi, egymással szorosan összefonódó politikai tematikája. Úgy kellett pacifikálnia a francia monarchia nagyratörő terveinek köszönhetően destabilizálódott európai földrészt, majd elvágnia az oszmán terjeszkedés gyökereit, hogy közben a Napkirály a Habsburgok gyengítése érdekében nem a törökellenes, hanem éppenséggel a törökkel kötendő szövetség felé hajlott. A végső célként Konstantinápoly felszabadítását kitűző keresztes liga megszervezése elé további akadályokat görgtetett a birodalmi érdekeiket szem előtt tartó osztrák Habsburgok szokásos aggodalma a keleti háborúval járó hosszabb lekötöttség miatt, valamint az ősi lengyel–orosz ellentét. A félelem, hogy a Rómával hagyományosan ellenséges oroszok az oszmán félhold visszaszorulásával meg fognak jelenni a Mediterráneum keleti felében, már ekkor megfogalmazódott.¹⁴⁸

A nemzetközi helyzet bonyolultságát növelte, hogy az 1670-es évek derekán XIV. Lajos nemcsak a törökökkel alakított ki már-már baráti viszonyt, hanem Sobieski megnyerésére is lépéseket tett. A francia diplomácia fondorlatainak és közvetítésének köszönhetően a lengyelek 1676

októberében Zurawnóban beleegyeztek a Porta számára előnyös béke megkötésébe. Felszabaduló seregeik a francia vágyak netovábbjaként potenciálisan a Habsburg-területek, az oszmánokéi kifejezetten Magyarország ellen fordulhattak. XIV. Lajos azonban megelégedett azzal, hogy Kelet-Európában elért eredményeit a Hollandia feletti uralom megszerzésért folytatott – számára több vereséget és átmeneti gyengülést hozó – háború lezárására összehívott és 1676 januárjában széles körű nemzetközi részvétellel Nymwegenben elkezdődött békétárgyalásokon kamatoztassa.¹⁴⁹

A hollandiai városkába a protestáns országok kezdeti ellenkezése miatt XI. Ince legátusa, Bevilacqua nuncius és fő segítőtje, Lorenzo Casoni jókora késéssel, 1677 júniusában érkezett meg. Bevilacqua megbízatása a franciák, valamint a spanyol és osztrák Habsburgok között elfoglalt tökéletes pápai semlegesség jegyében a minél teljesebb béke megteremtésére és a hollandiai katolikusok helyzetének javítására irányuló közvetítésre szolt. Az 1679 februárjában lezáruló konferencián a nagyhatalmi ellentéteket ugyan nem sikerült feloldani, de ingatag volta ellenére a béke alkalmat adott arra, hogy XI. Ince fokozott intenzitással folytathassa törökellenes terveinek valóra váltását. A felszabadító háború Nymwegenben folyton-folyvást hangoztatott, az oszmán fenyegetés felerősödésével párhuzamosan mind nagyobb visszhangra szert tevő ideája ország-világ szeme előtt véget vetett a tárgyalásokon elképesztő aktivitást tanúsító pápai diplomácia éppen harmincéves marginalizációjának. A nymwegeni alapelvek ugyan megegyeztek a vesztfáliaiakkal (a vallásügyi rendelkezések hasonlóképpen heves pápai tiltakozást váltottak ki), ugyanakkor az Apostoli Szentszék a béke záróokmányából pusztán azért maradt ki, mert a Bevilacquának adott instrukcióban a pápa egyszerűen nem volt hajlandó XIV. Lajost az általa kívánt formában megnevezni.¹⁵⁰

A majd évszázados szünet után követeit Perzsiába is elküldő Odescalchi-pápa elé Nymwegen után még mindig hihetetlen nehézségek tornyosultak. Lett légyen szó akár az orosz–lengyel viszony javításáról, akár XIV. Lajos megnyeréséről, nunciusai hosszú évek – hol védekező, hol támadó liga létrehozására irányuló – tárgyalásai után is csak csekély eredményeket tudtak felmutatni. A hollandiai kudarc után nyugaton időlegesen nagyobb offenzívára képtelen és az oszmán fenyegetettség árnyékában az általános európai közhangulat alól magát kivonni nem tudó uralkodónál mindössze annyit tudtak elérni, hogy amennyiben a Porta támadást intézne Lengyelország vagy Velence ellen, akkor haladéktalanul segítségükre siet.¹⁵¹ Fényes siker koronázta viszont a leginkább érintett két fél: az osztrák Habsburgok és Sobieski szövetségkötésére irányuló kezdeményezéseket. Az 1683 áprilisára Francesco Buonvisi bécsi nuncius bábáskodásával végleges formában meg-

született egyezmény¹⁵² pusztá hírére az ekkor már sokat betegeskedő, ágyát gyakran el sem hagyó pápa az Örök Városban – pontifikátusa alatt szokatlan módon – pazar ünnepséget rendezett.

Az (első) Szent Liga pontjai többek között kimondták, hogy 1. a támadó Liga az el-lenséggel mindkét fél részéről közösen megkötendő dicsőséges és szilárd békéig tart, a védekező Liga viszont határozatlan ideig (*in perpetuum*). 2. A Liga nagyobb biztonsá-got adó megerősítése céljából esküt kell tenni a pápa kezébe, melynek során a császári felséget Carlo Pio bíboros őminenciája, a királyi felséget és a lengyel államot Carlo Barberini bíboros őminenciája¹⁵³ képviseli...¹⁵⁴ 5. Egyik fél sem köthet békét a török-kel, csak közös megegyezéssel. 6. A Liga megtartására mindkét fél örökösait és utó-dait kötelezni kell. 7. Mindez egyedül a török elleni háborúra korlátozódik, és nem terjeszthető ki más háborúra. 8. A császár a támadó háború idején a segédcsapatokat is beleértve hatvanezer, Lengyelország pedig negyvenezer főből álló hadsereget fog mozgósítani. 9. A háború több hadszíntéren fog zajlani, azaz a császári felség erőivel a Magyar Királyság területén indít támadást a török erődítmények megostrom-lása céljából; a lengyel királyi felség Caminiezt, Podoliát és Ukrajnát foglalja vissza. 10. A háború hathatósabb és gyorsabb megindítása céljából a császári felség előzetes-en kétszázezer tallért juttat Lengyelországnak, amelyet országnak a pápa által Lengyelország céljaira átengedett egyházi tizedeiből fedez. 11. A szövetségbe történő belépés érdekében követeket küldenek a keresztény királyokhoz és fejedelmekhez, de közülük bárki csak mindkét fél egyetértésével fogadható be; és kiváltképpen sürgetni fogják erre a moszkvai cárt.¹⁵⁵

A pápa határtalan öröme nem volt hiábavaló. Szűk fél esztendő múltán, 1683. szeptember 2-án e szövetségnek köszönhetően verte tönkre Sobieski fővezérletével a császári, lengyel és bajor csapatokból álló keresztény sereg a Kahlenbergnél Kara Musztafa haderejét, megghiúsítva, hogy a bécsi Stephanskirche tornyára felkerüljön a török félhold. A szentszéki diplo-mácia hosszas előkészítő munkája gyümölcseként kivívott győzelem, sőt győzelmek – a Szent Liga október 9-én elfoglalta Párkányt, majd 27-én Esztergomot – után is bőven akadt tennivalója. Nemcsak meg kellett aka-dályoznia a lengyelek kihátrálását a szövetségből, hanem Lipót császárt is el kellett térítenie a tervbe vett fegyverszünet gondolatától. XIV. Lajos ugyanis kihasználva a Habsburgok szorult helyzetét, bár nem kezdett álta-lános offenzívába, több erődítményt elfoglalt a Birodalom nyugati határvi-dékén. Sőt Casale Monferrato 1681-es megszerzése és Savoya feletti he-gemóniájának elismertetése után 1684 elején lövetni kezdte Genovát. A városállam elfoglalásával minden korábbinál szilárdabbá tette itáliai pozí-cióit, és a Habsburgokat nemcsak nyugatról, hanem immár déli irányból is fenyegette.

Az Odescalchi-pápa diplomatáinak végül nemcsak a lengyel–Habsburg-szövetséget sikerült megmenteniük. Hosszas alkudozások után – Pietro Ottoboni informális diplomáciai tevékenységének köszönhetőn – Velence belépett a pápa, Lipót és Sobieski részvételével létrehozott (második) Szent

Ligába. A támadó jellegű szövetség célul az oszmánok magyar- és lengyelországi jelenlétének megszüntetését és a Mediterráneum keleti felébe való visszaszorítását tűzte ki. A Ligát 1684. május 24-én szentesítették esküvel a vatikáni Szent Palota konzisztórium termében. A Signoria közreműködéséért cserébe százezer scudót kapott, emellett övé lett a pápai flotta feletti parancsnokság.¹⁵⁶ A szövetség hatékonyságát a Regensburgban három hónappal később, augusztus 15-én megkötött egyezség szavatolta, amely hús évre fegyverszünetet biztosított a Franciaország, a Birodalom és Spanyolország között. A pápai külpolitika újabb sikerének súlyos ára volt, ám ezt kivételesen nem Rómának kellett megfizetnie. A Napkirály átmeneti és Magyarország felszabadítását majd százötven év után végre lehetővé tévő engedékenységeért cserébe többek között Straßburg és Luxemburg birtokába jutott.¹⁵⁷

Az újabb Liga kezdeti vállalkozásai váltakozó szerencsével jártak. Buda 1684 júliusában elkezdett ostroma november 3-án félbeszakadt, a velenceiek előrenyomulása viszont az Adriai- és a Jón-tenger térségében nemcsak Dalmácia feletti uralmukat biztosította, hanem egész Morea megszerzésére nézve kedvező előjelekkel kecsegtetett. A következő esztendőben Magyarországon csak kisebb hadműveletek folytak, mivel a lengyelek figyelmét a kiújuló orosz fenyegetés vonta magára. Végül azonban az 1686. május 2-án aláírt egyezség nyomán¹⁵⁸ Oroszország is társult a Ligához. A szövetség Marco d'Aviano¹⁵⁹ által lelkesített csapatai pár hónap múlva, Buda 1686. szeptember 2-ai bevételével legfényesebb, nemcsak Rómában, hanem egész Itália- és Európa-szerte káprázatos látványosságok közepette ünnepelt diadalukat aratták. Még ez évben felszabadult Pécs, Szeged és szinte egész Szlavónia. A következő esztendőben sorra kapituláltak a török helyőrségek. A Szent Liga hadai Lotharingiai Károly vezetésével Nagyharsánynál 1687. augusztus 12-én döntő győzelmet arattak Szulejmán nagyvezír felett. 1688. szeptember 6-án felszabadult Belgrád.¹⁶⁰

XI. Ince tényleges részvételének fő területe a Szent Liga harcaiban a hadi kiadások finanszírozása volt. A császárnak, Lengyelországnak és Velencének 1683–1689 között átutalt összeg nagysága meghaladta a kétmillió scudót.¹⁶¹ A pápa személyes energiáinak jó részét a szövetségesek összhang megteremtése, fenntartása és Franciaország féken tartása kötötte le. Napnál világosabb volt számára, hogy a keleti hadszíntéren minden súlyos áron kivívott eredmény veszélybe kerülhet, ha a hadműveletek idejére nem tudja megnyerni XIV. Lajos legalább passzív támogatását. Probléma pedig bőven akadt. Elzász és Lotharingia kérdése Straßburg átengedésével ugyan átmenetileg nyugvópontonra jutott, ám a pfalzi választófejedelem 1685 májusában bekövetkezett halálával újabb válsággóc keletkezett nyugaton. A franciák

ezúttal már a Rajna-menti területekre is igényt tartottak. A pápai diplomácia hathatós közreműködésével 1687-ben I. Lipót jelöltje foglalhatta el a választófejedelmi széket, XIV. Lajos válaszul erődöket létesített a Rajna jobb partján.

Az Odescalchi-pápa egyre nyíltabb konfliktusokat felvállaló erőfeszítései, hogy a Szent Liga harcai alatt ne következzen be végzetes törés a franciák és a Habsburgok között, csupán 1688 szeptemberéig bizonyultak eredményesnek. Ekkor, Belgrád elfoglalása után mintegy két héttel, a Napkirály – kötelezettségeit megszegve – inváziót indított a Rajna-vídek, Mainz és Trier elfoglalására. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy Buonvisi nuncius buzgólkodásának köszönhetően Bécsben kisebbségben maradtak a kritikus helyzet nyomán a törökkel egyoldalú fegyverszünet megkötését szorgalmazó miniszterek. A pápa óriási megkönnyebbülésére Lipót vállalta a kétfrontos háborút. A nyugatra utazó Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel bajor választófejedelem helyett a Liga csapatainak fővezérségét átvevő Badeni Lajos folytatta előrenyomulását a Balkán szívébe. Csapatai 1689 októberében már Vidinnél jártak, majd téli szállásra az Al-Dunánál rendezkedtek be. Ezt azonban a 17. századi pápák közül egyedül az Egyház boldogjainak sorában tisztelt egyházfő már nem érthette meg.¹⁶²

Az Odescalchi-pápa a Szent Liga sikere érdekében igyekezett mindvégig fenntartani a párbeszédet a legkeresztényibb királlyal, és komoly szerepet vállalt a nyugati frontnyitás előadásában. Mégis, a francia–római kapcsolatok a francia–Habsburg viszonyhoz hasonlóan feltartóztathatatlanul sodródtak zátonyra futásuk felé. Az ok két újabb, gyors egymásutánjában keletkező örvény: a római követi negyed körül feltámadó vihar és az egyházi választófejedelem kölni érsek utódlásának forgatagos eseménysora volt.

A diplomataszállások kiváltságait VII. Sándor rendezési kísérletének kudarcra óta számos visszaélés tette színesebbé. Zavartalanul folyt a legkülönbefélebb fajtájú és mennyiségű áruk vám- és adómentes csereberéje. Az sem ütközött különösebb akadályba, hogy bárki jó pénzért a követi kísérethez tartozását, azaz diplomata státusát igazoló pecsétetes okiratra tegyen szert. A pápai joghatóság alól mentességet élvező és egyre bővülő területeken Róma kormányzója, vikáriusa, illetve a helyi magisztrátus által kiadott rendeleteknek semminemű fogamatja nem volt. Az Odescalchi-pápa hűségese embere, Giovanni Battista de Luca tanácsára trónra lépése pillanatától igyekezett elejét venni az egyre zajosabb botrányokkal járó kihágásoknak. Nemhogy akkreditálni, de még fogadni sem volt hajlandó azokat a diplomátákat, akik nem mutattak készséget az áldatlan helyzet rendezésére.

A leginkább érintett államok közül Spanyolország 1682-ben, Velence 1684-ben engedett a pápai felszólításnak. Csökkentették követségük létszámát, véget vetettek az ott folyó korrupciónak. Nem úgy a franciák. A Napkirályt Rómában képviselő Maidalchini és d'Estrées bíborosok megtagadták a beleegyezést. Az éppen útnak induló új állandó követ leg-égetőbb teendőjéül a diplomáciai mentességgel járó privilégiumok megőrzését kapta.¹⁶³ Lavardin olyannyira népes, sőt állig felfegyverzett kísérettel érkezett az Örök Város északra néző kapujához, hogy a kortársak már-már egy fegyveres beavatkozás kísérletére gyanakodtak. A pápa a követet csak némi tétovázás után, 1687. november 16-án engedte belépni a Porta del Popolón. A már akkor a francia követség székhelyéül szolgáló Palazzo Farnesét Lavardin valóságos erődítménnyé alakíttatta át. A nyílt és az Apostoli Szék szuverenitását mélyen sértő provokációk sorozatára válaszul XI. Ince semmilyen körülmények között sem volt hajlandó őt fogadni. A Napkirály erre Avignon és a castrói hercegség elfoglalásával fenyegetőzött. A válság karácsonyra a végletekig fokozódott, mivel az egyházfő december 26-án *interdictum* alá helyezte a római Szent Lajos templomot. Történt ugyanis, hogy ott Szenteste a pápai rendelkezések durva megsértése nyomán automatikus kiközösítésbe esett követet az erre fittyet hányó francia papok megáldoztatták. A krízis tetőpontján Spanyolország, valamint Anglia XI. Ince oldalára állt, és számára katonai segítséget helyezett kilátásba. A franciák kénytelenek voltak visszavonulót fújni. Tèhetetlenségükben 1688 nyarán a pápa bizalmasa, Lorenzo Casoni elrablására szöttek terveket, mivel elsősorban őt tették felelőssé a kialakult helyzetért.¹⁶⁴

A végletekig feszült helyzet robbanásához a kölni egyházi választófejedelemség utódlásának a protokolláris problémáknál sokkalta inkább elevenbe vágó kérdése több mint elégséges volt. A súlyosan beteg érsek, a bajor Wittelsbach-házbeli Maximilian Heinrich mellé XIV. Lajos egy Franciaországhoz közel álló koadjutort szeretett volna állíttatni, hogy elérje a számára megfelelő utódlást, és ezáltal is megerősítse Impériumon belüli helyzetét. A kölni káptalanban sikerült keresztülvinnie jelöltjét, ám ennek kánoni megerősítését a pápa határozottan visszautasította. Közben 1688 júniusában az érsek meghalt. Most már nem a koadjutor, hanem ténylegesen az új választófejedelem személye volt a tét. A Napkirály minden korábbinál fenyegetőbben lépett fel: közvetlenül az Egyházi Állam ellen indítandó invázióra mozgósította csapatait. XI. Ince nem hátrált meg. Kölnre 1688. szeptember 18-án a franciák számára elfogadhatatlan, elődjéhez hasonlóan ugyancsak a bajor fejedelmi családból származó Klemens kapott bullákat. Párizsban válaszlépésként először korlátozták a pápai nuncius mozgásszabadságát, majd a diplomáciai kapcsolatokat megszakítandó mind Ranuzzi,

mind Lavardin hazafelé indult. Franciaország – a hagyományok szerint – előkészületeket tett Avignon és a venassinói grófság megszállására, amelyeket azután tényleg el is foglalt.¹⁶⁵

A kölni megaláztatás megbosszulására XIV. Lajos végül a Rajna mentén támadott. Agressziójában, mint megfigyelhettük, XI. Ince az idáig gyümölcsözőnek bizonyuló eltökélt harciassága mellett sokkal nagyobb szerepet játszottak a Szent Liga magyarországi sikerei. A még Ranuzzi nuncius hazaérkezése előtt, augusztus folyamán a mennyei hazába költöző pápa egyedül csak e győzelmekben lelhetett örömét. Halálos ágyán a francia mellett az angol helyzet változása is mély aggodalommal töltötte el.

Pontifikátusa során II. Jakabnak (1685–1688) köszönhetően számottevően javult az angol katolikusok helyzete, lévén a Stuart-házbeli uralkodó szintén közéjük tartozott. Abszolutisztikus törekvései és minden előrelátást nélkülöző politizálása azonban a közelgő összeomlás képét vetítette előre. Az uralmát kezdettől fogva támogató pápa tisztában volt a veszéllyel, és minden tőle telhetőt elkövetett annak megakadályozására, hogy az angol királyból egy második Napkirály váljon. Nemcsak hogy elutasította Jakab bizalmasának, a jezsuita E. Petre-nek püspöki, majd bíborosi kinevezését, hanem a becsvágyó jezsuitának a király titkáráként és titkos tanácsosaként történő politikai szerepvállalását is ellenezte. A pápai diplomácia tisztában volt a – részben a jezsuita féktelen ambíciói miatt – mind kedvezőtlenebb angliai közhangulattal. Következésképpen Orániai Vilmos (1688–1702) partraszállása 1688 novemberében, majd december 28-ai londoni bevonulása nem érte teljesen váratlanul XI. Incét. Tenni azonban ez ellen a francia fenyegetés árnyékában és anyagi erőforrásainak magyarországi lekötöttsége miatt már semmit sem tudott. A hazájából előzőtt uralkodó és katolikus követő, az úgynevezett jakobiták végül az Örök Városban találtak menedéket, és ott szőtték tovább soha meg nem valósuló visszatérésük álmait.¹⁶⁶

VIII. Sándor és XII. Ince: ismét a hatalmi politika peremén

A 17. század utolsó két pápájának megválasztását Franciaország – aligha meglepetés – kezdetben egyaránt ellenezte. Pietro Ottoboni jelölését a 80-as évek eleji közeledési kísérletei ellenére kiváltképpen a gallikanizmus elleni korábbi állásfoglalásai miatt utasította el. Hogy VIII. Sándor néven (1689–1691) mégis az Egyházi Állam feje lehetett, arra a franciáknak tett, egyértelmű kötelezettségvállalást mégsem tartalmazó ígéretei, valamint a császári párt szervezetlenségének köszönhetően került sor, méghozzá a

konklávéén jelen levő összes bíboros szavazatával.¹⁶⁷ A származása szerint spanyol alattvaló nápolyi érsek Antonio Pignatelli személyére 1691-ben XIV. Lajos ugyancsak bizalmatlansággal tekintett. I. Lipóttal ellentétben, aki a franciabarátsággal vádolt Gregorio Barbarigót habozás nélkül vétó alá helyeztette, mégsem nyúlt e szigorú szankcióhoz. Talán azért, mert a korábbi bécsi nuncius eredendően nem az osztrák–spanyol frakció, hanem a független *zelanti* jelöltjének számított.¹⁶⁸ Sem az Ottoboni-pápa, sem pedig a XII. Inceként (1691–1700) megkoronázott Pignatelli nem igazolta a kezdeti francia aggodalmakat. Noha pontifikátusuk jellege radikálisan eltért egymástól: VIII. Sándoré a régi típusú kurializmus, XII. Incéé az évtizedek óta húzódozó belső reformok diadala volt, politikai téren mindkettő középpontjában a Franciaországhoz fűződő viszony rendezése állt.

VIII. Sándor pápasága különösen szerencsés előjelekkel kezdődött. A Napkirály ugyanis lemondott a követi immunitás sok vihart kavarázó előjogairól, helyreállította a diplomáciai kapcsolatokat, és kivonult Avignonból, valamint Venssinóból. A pápa az uralkodó gesztusait egy évek hosszú során át visszautasított francia jelölt, Forbin-Janson beauvais-i püspök bíborosi kalapjával viszonzta. (XI. Ince azért húzódozott kinevezésétől, mert a francia főpap lengyelországi követsége alkalmával az 1670-es években a pápai diplomácia ellenében működött.) A gallikanizmus és a francia katolicizmus feletti uralkodói ellenőrzés továbbgyűrűző kérdésében persze nem sikerült azonnal megegyezni, ami XIV. Lajost módfelett ingerelte. Az uralkodó a pápát a Franciaország ellenében a protestáns angolokkal szövetséges császár iránti elfogultsággal vádolta, szemrehányásának azonban semmi alapja nem volt. VIII. Sándornak a bécsi udvarhoz fűződő viszonya mindennek nevezhető, csak éppen jónak nem. Miután az előde által megígért törökellenes segítyek kifizetése a minimálisra csökkent, és ehelyett inkább szülővárosát, Velencét részesítette előnyben,¹⁶⁹ I. Lipót két újabb, franciabarát bíboros kinevezése ürügyén 1690 vége felé hazahívatta követét Rómából.¹⁷⁰

A hamar elszigetelődni látszó pápa végül kénytelen volt néhány kérdésben engedni a franciáknak. Viszont az egyházi-egyházpolitikai kérdésben egy hosszú távú *modus vivendi* kialakítására csak utóda alatt került sor.¹⁷¹ XII. Ince elődeivel ellentétben két ok miatt hajlott a Napkirállyal kötendő kompromisszumra. Egyfelől testközeli tapasztalatainak köszönhetően a lehető legvilágosabban látta Spanyolország végelgyengülését, másfelől XI. Ince keresztes eszméi sem hatottak rá különösebben. Kiváltképpen azért nem, mert uralkodása elejére a Szent Liga megvalósítható céljait már elérte. Az eredményeket azután Savoyai Jenő 1697-es zentai győzelme megszilárdította, és a két évvel később aláírt karlócai békeszerződés szentesítet-

te. A Birodalom, Velence, Lengyel- és Oroszország, valamint a törökök közötti szerződés Róma számára ekkor már csak annyiban volt fontos, hogy kedvező feltételeket biztosított az oszmán területeken élő katolikusok számára, és rendezte a szentföldi kegyhelyek státusát.¹⁷²

XII. Ince az Odescalchi-pápa nemzetközi tekintélyének közelségében még valamelyest kedvező pozícióból tudott kiegyezni Franciaországgal. Nem riadt vissza olyan gesztusoktól sem a Napkirály irányában, mint a hollandiai háború során megszerzett cambrai-i érseki szék betöltésének átengedése, amivel nagyban hozzájárult 1688–1697 között folytatott területi hódításai legitimálásához. Ezzel párhuzamosan a Habsburgokhoz fűződő viszonyt diplomáciai botrányok terhelték. 1692-ben Anton von Liechtenstein, 1699-ben Georg Adam von Martinitz követ került heves összetűzésbe a pápával. A pusztán precedencia- és presztízsokok miatt kirobbant válságnál viszont sokkalta súlyosabb következményekkel járt, hogy a spanyol örökösödés kérdésében XII. Ince a francia jelölt mellett foglalt állást. A háborút és annak katasztrofális hatását országára azonban nem élte meg.¹⁷³ Röviddel a Habsburgok spanyol ágának kihalása előtt eltávozott az élők sorából.

Halálakor az Egyházi Állam már visszakerült a Vesztfália utáni évtizedek pályájára. E pálya hanyatló görbéje a pápák országának egy évszázad múlva bekövetkezett, átmeneti megszüntetéséig alapvetően már nem módosult. XII. Ince politikája VIII. Orbánéhoz hasonlóan rövidesen megbosszulta magát. A Pignatelli-pápa ugyanis nem számolt azzal, hogy a folytonos háborúskodás mindinkább kimeríti Franciaországot, amelynek hátában máris ott tornyosult az új, fokozatosan világhatalommá váló Anglia. És nem számolt azzal sem, hogy a Magyarország felszabadításával nagy területekre szert tevő Ausztria annyira azért megerősödik, hogy ha az egész spanyol örökséget ugyan nem, de az itáliaiakat még hatalmába fogja tudni keríteni. S nem riad majd vissza az Egyház állama elleni közvetlen katonai akciótól sem...

III.

Az Egyházi Állam társadalma, gazdasága és pénzügyei

Rómának az európai hatalmi színtéren a 17. század folyamán játszott szerepe ismeretében nyilvánvaló, hogy politikája alakulását – és majd ugyanígy egyházkormányzatát, az egyes államokhoz és nemzeti egyházakhoz fűződő kapcsolatait – csak a pápai döntéshozatal horizontját mindjobban behatóról Egyházi Állam belső viszonyainak ismeretében lehet megérteni és megmagyarázni. A közép-itáliai régió társadalmi, gazdasági és pénzügyi problémáinak áttekintése rendkívül összetett feladat. Egyaránt vizsgálni kellene a társadalom szerkezetét és folyamatait, a változás és az állandóság ismérveit; Róma városának helyzetét, népességét, termelését, anyagi szükségleteit, a város vonzáskörzetének, a római Campagnának, az Egyházi Állam egyéb tartományainak viszonyait; a kúriai hivatalok gazdaságpolitikai intézkedéseit, kiváltképpen a központi pénzügyi hatóság, az Apostoli Kameron adó- és pénzpolitikáját. Nem hagyhatók figyelmen kívül a Szentszékek az Egyházi Állam területéről származó bevételei (adók és jövedékek), valamint a világegyházból befolyó jövedelmek, és az sem, hogy ezeket mire fordították. Az egész évszázadot felölelő kiterjedt kérdéskör arányos megválaszolása az egyenetlen szakirodalmi és forrásviszonyok miatt ma még szinte lehetetlen. Mindazonáltal viszonylag pontos és hiteles kép vázolható fel.¹

Általános gazdasági és társadalmi tendenciák

„Közép- és Észak-Itália a 17. század elején Nyugat-Európa egyik leggyorsabban fejlődő területe, viszonylag magas életszínvonallal. 1680 körül viszont már visszamaradottság és depresszió jellemzi. Ipari eszközei elégtelenek, a népesség lényegesen nagyobb, mint a rendelkezésre álló erőforrások, a meghatározó termelési ágak közül a mezőgazdaság volt a legfontosabb.” E tétel hagyományos magyarázatai a következők: 1. A főbb kereskedelmi

utak áthelyeződtek a Földközi-tenger medencéjéből az Atlanti-óceán térségébe. Ez azonban elsősorban csak Velencét és Genovát érintette érzékenyen, mivel csupán e két városállam gazdasága-gazdagsága alapult kizárólag kereskedelmi tevékenységen. 2. A másik ok pénzügyi: egyrészt a pénzértéktelenedés, illetőleg az Újvilágból beáramló nemesfémdömping nyomán bekövetkező pénzromlás, másrészt az úgynevezett árforradalom, ami nem egyszerűen inflációs megrázkódtatás volt, hanem egy lassú, de folyamatos árdrágulás, évi 2%, illetve 1552–1560 között Itáliában több mint 5%. A jelenség visszavetette a pénzkölcsönzés nyereségét, s valóban érzékenyen érintette a virágzó itáliai bankéletet.

A 17. századi gazdasági válság fő okát azonban a termelőszektorban kell keresni. Termelés a korai újkorban egészen az ipari forradalomig még mindig elsősorban mezőgazdasági termelést jelent. A 16. századi virágzó mezőgazdaság a század közepén érte el csúcspontját, Itália népessége 10,5 millióról 13,3-ra nőtt, a 17. században viszont már stagnálni kezdett. Az árforradalom következtében a mezőgazdasági termékek ára, különösen a gabonáé meredeken emelkedett, sőt messze maga mögött hagyta a manufaktúra-termékeit. A következmény a *ritorno alla terra*, a „földrehoz történő visszatérés” jelensége lett. A tőke értelemszerűen az agrárszektor felé áramlott, a reneszánsztól felfelé ívelő széles körű polgárosodás és az ezzel párhuzamos gazdasági növekedés leállt. A földbirtokvásárlások nemesi címek megszerzésével párosultak, nagymértékben inflálva azokat.²

A refeudalizáció rendkívül negatív következményekkel járt, hiszen az ipari tevékenység visszaesése csökkentette a fizetőképes keresletet, teljes kiszolgáltatottságot eredményezett a mezőgazdasági termelést jellemző, többek között az időjárás változásainak tulajdonítható ciklusoknak. Milánóban például a 17. század elején még hatvan-hetven szövőüzem működött, amelyekben négyszázötven km gyapjúárut állítottak elő; 1640-ben már csak tizenöt, 1682-ben pedig mindössze öt, a többi kénytelen volt bezárni kapuit, és szélnek eresztetni munkásait. A refeudalizáció 1619–1622-re általános gazdasági válságot okozott Itáliában, míg a kereskedelmi expanzióra építő országokat (Anglia, Hollandia és részben Franciaország) ez kevésbé érintette. Szintén hátrányos következményekkel járt a Németországgal folytatott kereskedelmi kapcsolatoknak a harmincéves háború miatti megszakadása. Itáliát a 17. században az iparosodás helyett a ruralizáció jellemezte.³

Az általános itáliai regresszió az Egyházi Államot, kiváltképpen pedig Rómát és vonzáskörzetét valamivel kisebb mértékben érintette, hiszen az agrárium itt korábban is nagyobb súllyal volt jelen, mint Északon. A kézműves ipar legfőképpen a helyi szükségletek kielégítésére dolgozott. A kivitel csekély volt, ezért a gazdaság kevésbé vált kiszolgáltatottá a külső ha-

tásoknak, és inkább általános, huzamos pangásról, semmint regresszióról beszélhetünk, amit a pápai bevételek szintentartása is bizonyít.

A hosszasan hidegre forduló időjárás és az általános kereslet csökkenése nyomán beálló agrárválság viszont már Rómában is szerkezeti változásokat eredményezett. 1590-ben pápai bullának kellett rendeznie a hitelpiacon uralkodó feszült viszonyokat, előírva az eladósodott főnemesség birtokainak elárverezését. A döntés azt eredményezte, hogy a javak a pénzüket ingatlanokba fektető új családok kezébe kerültek. Az „újnemesség” kialakulása következtében a javak birtokosainak legerősebb csoportja ugyanakkor továbbra is az – átstrukturálódó – arisztokrácia maradt. Tagjait, Itália egyéb területeitől eltérő módon, az egyházi testületek (kolostorok, kollégiumok, kórházak) követték, mégpedig birtokrészesedésüket a 17. század során 28%-ról 37%-ra növelve.

A folyamat új és nagy birtoktestek kialakulását eredményezte. A latifundiumok elharapódzása nagyban rontotta a népesség szociális és gazdasági helyzetét. Az önálló parasztságot bérmunkások váltották fel a város környéki földeken, az Agro Romanón. Az agrárválság következményeként a 16. század végétől a Campagna nem tudta elegendő gabonával ellátni Rómát, amelyet az Egyházi Állam egyéb tartományaiából (leginkább Romagnából) kellett pótolni. A beszerzési és szállítási szükséglet egy monopóliumhelyzetben levő, szűk nagykereskedő-réteg kialakulásával járt (*mercanti di Campagna*), amelynek tevékenységét a gabonaellátásért felelős pápai hivatal, az Annona igyekezett valamennyire ellenőrizni.⁴

Itália más régióihoz hasonlóan a kisszámú gazdasági elitet tehát szinte kizárólag egy szűk nagykereskedői réteg képviselte. A leginkább tehetős, nagyjából birtokokat és nemesi címeket vásároló, illetve erre törekvő római polgárcsaládok száma a 17. század közepén 215 körül volt.⁵ A társadalmi hierarchia élén álló történelmi famíliák rangja és gazdasági adottságai között mindvégig éles eltérés figyelhető meg. Igaz, például az egyik legpatinásabb család, a Caetanik birtokaikról befolyó, területeik kedvezőtlen fekvése miatt mindössze évi huszonhét ezres jövedelme csodálkozást keltő kivételnek számított a Colonnák és Orsinik sokszáz ezres bevételeéhez képest. A vérbeli arisztokrácia, az említettek mellett még a Contik, Savellik, Cesarinik, Cesik és Altempsek, összesen hatvanegy 300, harminckét 200 és tizenhat 100 évesnél régebbi nemesi famíliá⁶ korszakunkban is félelmetes összegű adósságokat görgetett maga előtt, s nyögte azok kamatterheit. (A Caetanik adóssága például négyszázezer scudóra rúgott.) Még a hatalmas tőkét felhalmozó új pápai családok, a Boncompagnik, Perettik, Aldobrandinik, Borghesék sem tudták magukat kivonni az eladósodás alól, ami persze leginkább a családfő pápa halála után vált súlyossá. Nem érvényes ez

ugyanakkor a Barberinikre, akik VIII. Orbán szokatlanul hosszú pontifikátusa alatt jókora, e folyamat alól mentesítő vagyonmennyeiséget tudtak felhalmozni.⁷

A régi-új nemesség és a 16. század folyamán még valamelyest megizmosodott városi középréteg számára érdemi gyarapodási, növekedési lehetőséget, politikai, társadalmi befolyást szinte egyedül a család egyházi pályára lépő tagjai tudtak teremteni. Karrierjük lehetőségének fenntartása széles körű létszükséglet volt. Ez a tény pedig az összes szegmentumban alapvetően meghatározta a korabeli világ fővárosa, a *Caput mundi* társadalmi krémjének szerkezetét és mechanizmusait. Különösen áll ez az elit legbelső magvát alkotó és a legtöbb lehetőséget magában hordozó testületre, a bíborosok kollégiumára.⁸

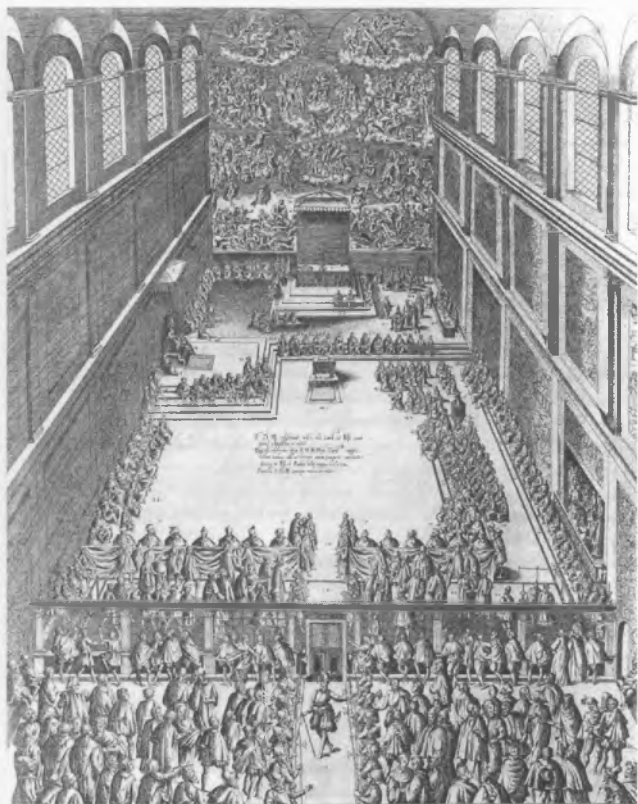
A Szent Kollégium, a pápai udvar és a római társadalom

A Szent Kollégium struktúrája a kora újkor kezdetére alapvetően már kialakult.⁹ A testületnek évszázadok óta saját vagyona és apparátusa volt.¹⁰

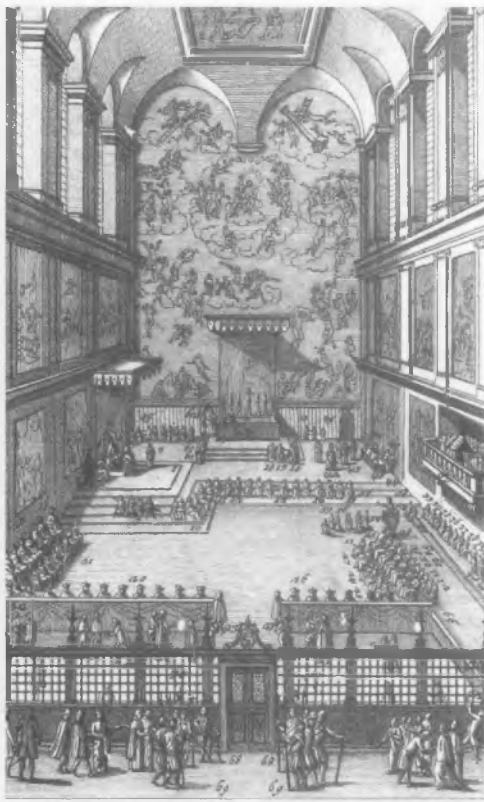
Élén, az összes kúriai kollégiumhoz hasonlóan, a dékán állt, adminisztrációját az évenként változó bíboros kamarás felügyelte (*camerarius Sacri Collegii*, aki nem tévesztendő össze az Anyaszentegyház kamarásával, a *camerlengóval*). Tisztviselőit a klerikusok (*clerici Sacri Collegii*), valamint a „gondviselők” és a számvevők (*depositarii et computistae Sacri Collegii*) alkották. A kollégium titkára mindig olasz volt, de a klerikusok között évenként váltotta egymást egy-egy *clericus ultramontanus*, vagyis sorban egy-egy német, spanyol és francia. A bíborosi kollégium mellett működött a konzisztoriális ügyvédek százfős, ősi és tekintélyes testülete, feladatuk kezdetben kizárólag a konzisztóriumok forinális-jogi cselekményeinek előkészítése – például a metropolitai joghatósági jelvény, a pallium adományozási procedúrájának lebonyolítása, a szükséges kérvények kiállítása – volt. Korszakunkban emellett már a legkülönbözőbb kúriai hivatalok (például a Rítus Kongregáció) munkájában működnek közre, s részt vesznek a római egyetem működtetésében is.¹¹

Igazán lényeges változást egyedül a testület tagjai számának gyarapodása és rögzülése, valamint a szentszéki kongregációk kialakulása jelentett a 16. század második felében. Amint már láthattuk, V. Sixtus 1586 során hetven főben (hat püspök-, ötven pap- és tizennégy diakónus-bíboros) maximalizálta a létszámot. Az egyes kardinálisok és a kollégium mint testület jelentősége következképp csökkent a korábbi időkhez képest, de a testület saját hivatalai, közös birtokai természetesen megmaradtak.¹²

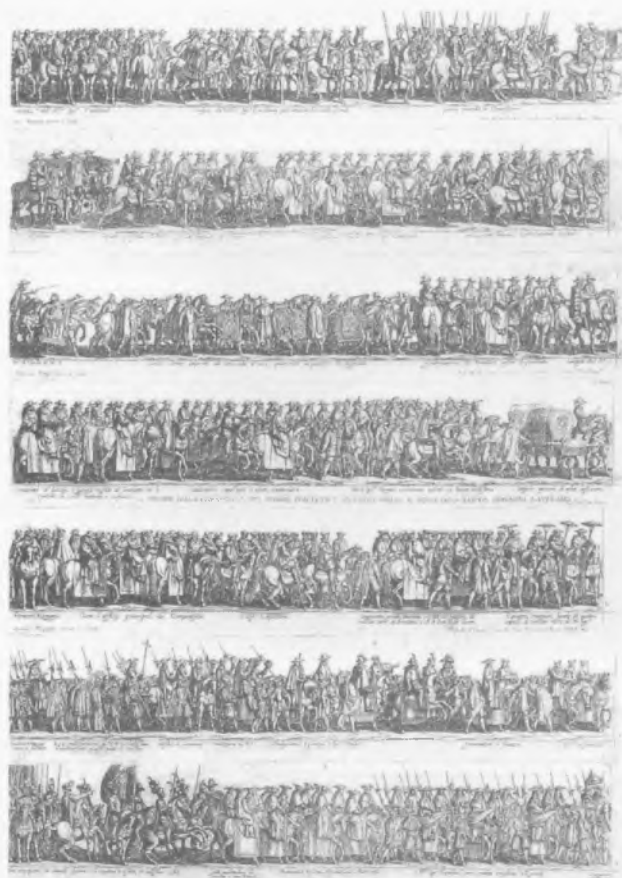
A korabeli államigazgatási rendszerekben ugyanakkor egyedülálló módon és elsőként, bizonyos részterületekért felelős (a későbbi minisztériumok előképeinek tekinthető) bíborosi bizottságok, vagyis a kongregációk létrejötté már majdnem modern főtisztviselői szerepet eredményezett a

1. A pápai udvar a Sixtus-kápolnában 1578-ban

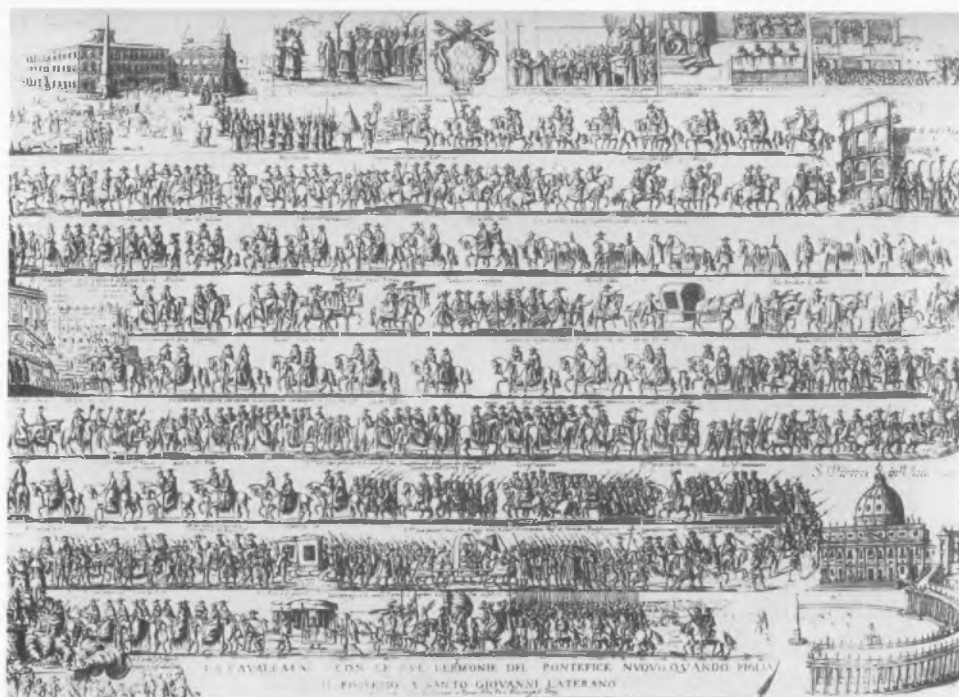
2. és a 18. század vége felé

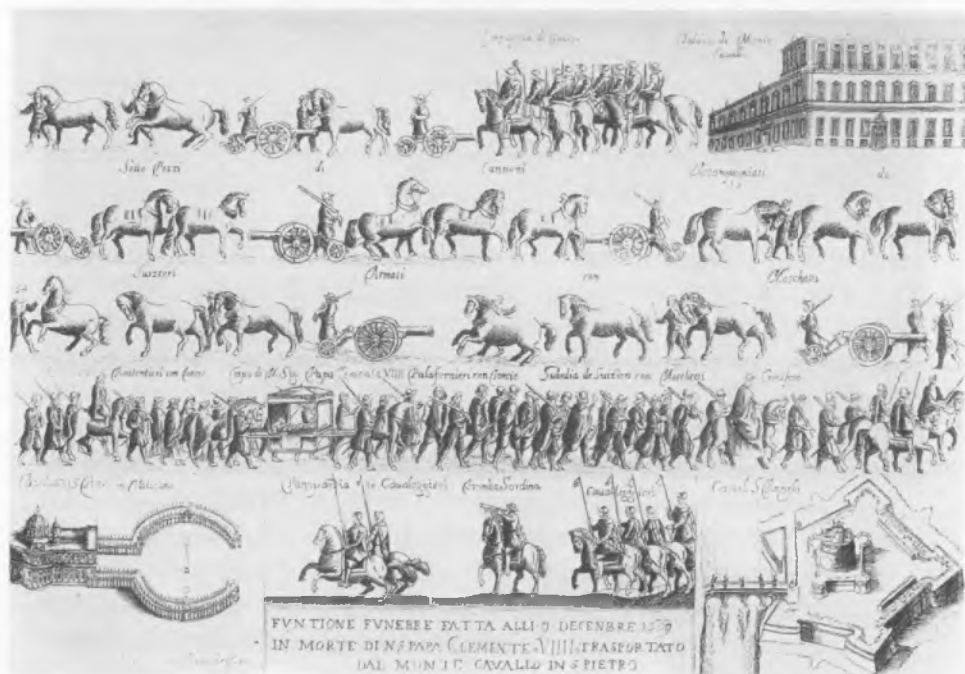
3. VIII. Orbán
a Laterán ünnepélyes
birtokbavételekor
(*possesto papale*)

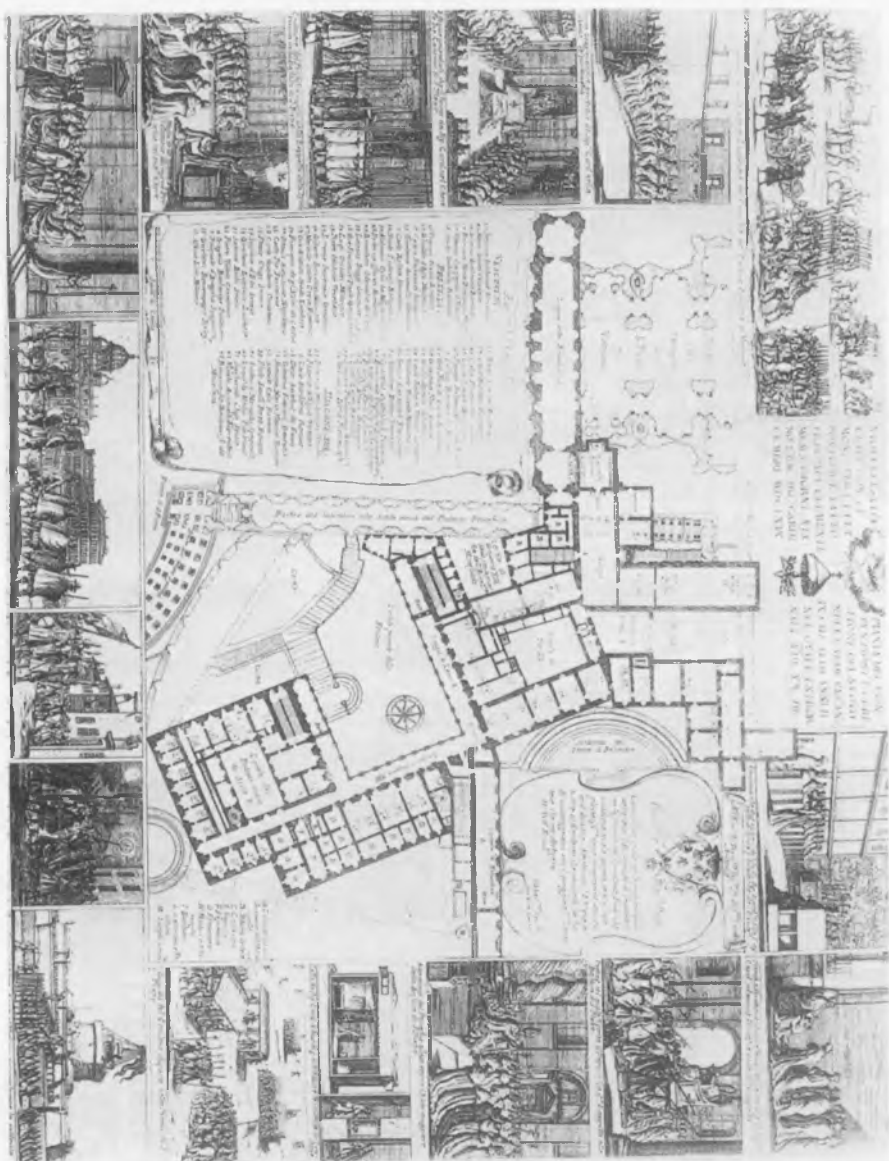
4. és a hordszéken,
a *sede gestatorián*

5. IX. Kelemen cavalcata di possesója 1667-ben

6. majd temetése 1669-ben

7. Az 1669. évi konklávė

központi egyházkormányzatban és az Egyházi Állam igazgatásában.¹³ Az egyes kardinálisok befolyása és jövedelemszerző képessége következképpen már attól függött, hogy melyik és hány kongregációnak volt a tagja, és azokban viselt-e vezető tisztséget, az éppen uralmon levő pápa pártjához vagy annak ellenzékéhez tartozott-e.

A bíborosi tisztség presztízsét az esetek többségében alárendelt – és a reneszánsz bíboros-oligarchiát felváltó – hivatalnokszerép ellenére a barokk kor hihetetlenül megnövelte. Erről árulkodik az 1630 óta használatos *eminentissimus* cím, amely nemcsak a hercegek fölé helyezte a kardinálisokat, hanem származásuktól függetlenül egyenlőségjelet is tett a kollégium tagjai közé.¹⁴ Szintén a presztízsnövekedésről tanúskodik az ekkoriban megjelent, a Szent Kollégium tagjaival, történetével, jogaival, kiváltságaival foglalkozó munkák tömkelege.¹⁵ Nem csoda, hiszen a befolyásosabb bíborosok ötven–száz, a 17. században olykor százötven főt számláló udvartartásai: ceremóniamesterekkel, káplánokkal, kamarásokkal, a hivatali kötelezettségek ellátásában is közreműködő magánirodát vezető ügyhallgatóval, az auditorral (*uditore*), titkárokkal, gazdasági hivatalnokokkal, apródokkal és szolgálkával a barokk reprezentáció és mecénatúra központjai voltak.¹⁶ Palotájukat rendszerint csak népes kísérettel hagyták el, protokolláris elsőbbségüket, különleges kiváltságukat mindenkinek respektálnia kellett.¹⁷ A pápa jelenlétében csak ők foglalhattak helyet fedett fővel (rajtuk kívül csupán a nagyhatalmak követének nem kellett állva maradniuk), a pápai audienciánkon egyedül nekik nem kellett térdet hajtaniuk és ősi szokás szerint lábat csókolniuk.¹⁸

A bíborosok legkülönbébb forrásokból (javadalmak, penziók, hivatali tevékenység, a kollégium közös jövedelmei stb.) származó bevételeik a 17. század elején közeli páparokonok esetében akár a száz-százötvenezer scudót is elérhette, a vezető tisztségviselőké tíz-tizenötezer, egy átlagos kuriális bíborosé már csak öt–nyolcezer scudo között mozgott. A bíborosok közül szegénynek számított, akinek évi bevételei nem érték el az 5500 scudót (mintegy 165 kg színezüst), náluk a hiányzó összeget a pápai kincstár pótolta. A bevételeket javarészt magánkiadásokra fordították, leginkább tekintélyes háztartásuk fenntartására. VIII. Orbán pontifikátusa alatt hozzávetőleg 3100 bíboros-familiáris (szolgák, titkárok) élt Rómában, akik az össznépesség 3%-át tették ki. A kollégium létszámának bővülése a reneszánsz korával összevetve tehát erőteljes differenciálódást okozott a tagok között. A bevételeket korlátozó és megadóztató reformintézkedések, az infláció, az Egyházi Államon belül erősödő pápai egyeduralkodás révén szélesebb körű reprezentációra a 17. századtól kezdve – a növekvő presztízs ellenére – már csak néhányan voltak képesek.¹⁹

A kollégium nemzetiségi megoszlásának szabályozásában a katolikus megújulás kibontakozása sem hozott érdemi változást a 15. században elkezdődő italianizációhoz képest. A Trienti Zsinat és V. Sixtus rendelkezései szintén csupán általánosságban hangsúlyozták, hogy a testület tagjainak „lehetőleg az összes keresztény nemzet köréből” kell kikerülniük (*sess. XXIV, decr. de reform.*, c. 1).²⁰ A valóságban ez azt jelentette, hogy a kora újkorban a bíborosok hozzávetőleg négyötöde olasz volt, s csupán a maradék származott más nemzetekből. Számszerű adat szerint például az 1550 és 1690 között kreált 544 kardinálisból csupán 101 nem volt itáliai.²¹ Az okok rendkívül szerteágazóak.

A legfontosabb, bármilyen furcsán hangzik is, a dinasztikus elv volt. Az új pápa kormányzatát meg kellett erősíteni, családját fel kellett emelni, ami csak az Egyházi Állam régi elitjének igényeit kielégítve volt lehetséges. Az 1500 és 1800 között kinevezett 1154 bíboros közül 793-an álltak rokonságban valamelyik – akár élő, akár halott – pápa vagy kardinális családjával (nyolcvankilencen valamelyik középkori és reneszánsz pápa egyenes ági leszármazottjai, kilencvenen oldalági rokonok voltak).²² A korszakban például tizenhárom bíborosi kinevezés kifejezetten esküvői ajándéknak tekinthető, s az új pápa valamelyik családtagjának egy régebbi famíliába való befogadását ellentételezte. A közvetlen elődök oldalági utódai huszontkét alkalommal kerültek be a kollégiumba, s kiváltképpen előnyökre számíthattak annak a korábbi pápának a családtagjai, aki az új egyházfőt a bíborosi kollégium tagjává tette, illetve családját korábban pártfogolta.²³ A rokoni kapcsolatok a kongregációkban betöltött szerepet szintén meghatározták. A római Inkvizíció tagjai között az 1629–1714-es időintervallumban az ilyen bíborosok aránya mindvégig 50% felett mozgott, s időnként a 80%-ot is meghaladta.²⁴

A Szent Kollégiumba való bekerülés másik fő lehetséges útja a kúriai karrier volt. Bizonyos tisztségek viselői, példának okáért a nunciusok, vagy a Szentszék egyik bíróságának, a Rotának – hagyományosan auditornak nevezett – bírái egyértelműen a bíborosi méltósághoz vezető út állomásának számítottak. Közülük a 15. században öten (az összes kreáció 25%-a), a 16. században huszonhárman (24%), a 17. században huszonheten (33%), a 18. században harminchatan (40%), a 19. században szintén huszonheten (44%) kerültek be a bíborosi kollégiumba. Hatan pedig egyházfők is lettek: VIII. Kelemen, XV. Gergely, X. Ince, VIII. Sándor és XIII. Kelemen. A pápáknak nyújtott hűséges szolgálatokat kétségkívül jutalmazni kellett. Ezt nemcsak az Egyházi Állam, a római udvar, hanem a központi egyház-kormányzat érdekei szintűgy megkívánták.²⁵

Sokkalta kézzelfoghatóbb előnyök indokolták az olyan kúriai tisztségek (leginkább az Apostoli Kamara állásai jöhettek számításba) viselőinek kine-

vezését, amelyeket pénzért meg lehetett vásárolni. 1550 és 1690 között minden negyedik kardinális ezúton nyerte el méltóságát, közülük heten lettek Szent Péter utódai.²⁶ Le kell azonban szögezni, hogy ez esetben a csupán a 17. század végéig szokásban levő eljárás alkalmával sosem a bíborosi kalapért lehetett, illetve kellett fizetni. A bevétel abból származott, hogy az újonnan kreált kardinális ellenszolgáltatás nélkül lemondott korábban vásárolt állásáról, állásairól, amelyek ekképpen újra áruba bocsáthatók lettek. Szemléletes és egyben a leghíresebb példa Benedetto Odescalchi esete: 1645. évi kinevezésekor egy negyvenkétezer aranyescudóért vásárolt kamarai elnöki, két tizenhatalézerért vásárolt titkári és egy hétezerbe kerülő apostoli protonotáriusi tisztség szabadult fel. Hogy a számos tisztviselő közül X. Ince jól választott, ahhoz kétség nem férhet, hiszen harminckét év múlva Odescalchi személyében a pápaság történetének egyik legnagyobb egyénisége lépett az apostolfejedelem örökébe.²⁷ Mindezek mellett korántsem hanyagolható el az egyes szerzetesrendek (leginkább a domonkosok) befolyása, valamint a teológusi, reformeri renomé sem. A katolikus megújulás kezdetén például Morone, majd Bellarmino kinevezése sorolható ide.²⁸

A sajátos tendenciák kétségkívül tág teret hagytak a kontraszelekcióra és számos furcsaságra. Ide sorolható az a tény, hogy 1500 és 1800 között, egészen pontosan 1763-ig negyvenöt különféle nemzetiségű bíborosnál mutatható ki törvénytelen gyerek(ek) léte, bár egyre csökkenő mértékben. A 17–18. században már csak nyolc ilyen eset fordult elő. A korszakban tizenkét bíboros mondott le és házasodott meg. Ezt kánonjogilag az tette lehetővé, hogy diakónus-bíboros méltóságát már a cölibátusra nem kötelező tonzúra, illetve kisebb egyházi rendek birtokában is el lehetett nyerni, sőt különféle felmentésekkel meg is lehetett tartani.²⁹

A rendszer, annak ellenére, hogy egy gerontokratikus szisztémát eredményezett, működőképes volt. Egyes páparokon bíborosok fél évszázadnál is hosszabban vettek részt az egyház- és államkormányzatban, amelyben ezáltal nagyfokú jártasságra tehettek szert. Közöttük olyan kiváló egyéniségek akadtak, mint Federico Borromeo vagy XI. Ince államtitkára, Alderano Cybo, és még folytathatnánk a sort. A hagyományok mellett elsősorban éppen működőképességének köszönhető, hogy a bíborosi kollégium a kora újkorban a nyugat-európai világi vezető testületek (városi szenátusok, uralkodói kormánytanácsok) prototípusává vált.³⁰

Az imént idézett adatok sokasága határozottan arról tanúskodik, hogy a 16. század sorozatos kúriai reformjai ellenére a helyi és itáliai szempontok – ha olykor változó mértékben is – messzemenően előnyt élveztek a bíborosi kollégium személyi összetételének kialakításakor. A világi államokban élő

társaikénál korlátozottabb lehetőségekkel rendelkező arisztokrácia igényeit messzemenően ki kellett elégíteni: érdemi vagyonszerzési lehetőséget számukra tényleg csak a család bíboros tagja biztosíthatott. A patrónuskliens rendszer belső logikájának megfelelően a szélesebb kúriai egyházi eliten belül gondoskodni kellett a hivatali ranglétra mobilitásáról, hogy a finánciális szempontokat, valamint a nemesség soraiba áramló, feltörekvő polgári rétegek, az újabb és újabb pápai családok külön érdekeit – még ha ez utóbbiak a társadalmi mobilitás megszűntével a 17. század második felétől lassan vissza is szorultak – ismételten már ne is említsük. A bíborosi kinevezéseknél mindenekelőtt a belső szükségleteknek kellett megfelelni, külső tényezők csak ezután játszhattak szerepet. Az egyes államok ajánlására, kívánságára, külpolitikai szempontok alapján kreált kardinálisok a fennmaradó részt tölthették ki.³¹

Rómának, avagy korabeli szóhasználattal a *Gran Teatro del Mondo*-nak, vagyis a „világ nagyszínházának” sajátos belső mechanizmusai a Szent Kollégium mintájára alsóbb szinteken is hasonlóan működtek. Ezek a szintek hol csupán egy-két személyre korlátozódtak, akik persze fontosabb hivatalok, családok, országok képviselői voltak, hol pedig az első helyen álló bíborosok testületénél kevésbé rangos kuriális kollégium tagjaiból tevődtek össze. Az udvari struktúra egységei szorosan szabott és gyakorlatilag végig a 17. század folyamán változatlan rendben követték egymást. Mégpedig a kardinálisok után másodikként Róma kormányzója³² (illetve elméletileg öelötte még Róma prefektusa) következett, majd a császári követ (3.), Róma szenátora, azaz a városi magisztrátus vezetője (4.), a királyok követei (5.), az Apostoli Kamara auditora (6.) és a kincstartó (7.). Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia, Jeruzsálem címzetes, majd az újabbak közül például Veleence tényleges pátriárkája csak ezután került sorra – már amikor az Örök Városba jött (8.). A kilencedik szintet foglalták el a Kúriában tartózkodó, illetve ott alkalmanként megjelenő érsekek és püspökök, sorukban a 17. század második felétől a szentszéki kongregációk e címekkel felruházott titkárai.

A külföldi koronák követeit és Róma szenátorát, illetve prefektusát nem számítva világiak csak a 10. helyen jelennek meg, jelesen az úgynevezett „trón bárói”, vagyis a két legpatinásabb család, a Colonnák és az Orsinik fejei (a *principe di Paliano* és a *duca di Bracciano*).³³ Alattuk álltak a tényleges apostoli protonotáriusok (11.), Róma négy első nemesi családjának tagjai (az előbbi kettő mellett a Savellik és a Contik), valamint a pápai őst felmutató családok leszármazottai és az uralkodó pápa közelebbi világi rokonai, akik egyben a fontosabb katonai rangok birtokosai voltak (12.); a Rota bírái, a

Kamara klerikusai (13.), majd a hercegek, grófok, bárók, Róma *conservatori*éi, azaz a városi magisztrátus tagjai (14.). A 15. hely ismét főként külföldieké, az uralkodó hercegek rezidenseié és ügyvivőié, továbbá Málta, Bologna és Ferrara szentszéki képviselőié volt, a 16. a szerzetesrendek generálisaié, a 17. a (mindkét) Apostoli Szignatúra referendáriusaié és a címzetes protonotáriusoké. A hosszúra nyúlt sort a 18. helyen a pápai főudvarmester zárta.³⁴

Ő mindig a pápai család bizalmasai közül került ki, s pályafutását rendszerint bíborosként fejezte be. Hiába állt a kiemelt rangsor végén, az udvari élet szervezésében beosztása megkerülhetetlen. A négy ceremóniamester segítségével felügyelte az egyházfők temetésének és megválasztásának rendjét, a püspök-, templom- és oltárszenteléseket, a bíborosok, az Anyaszentegyház generálisa, Róma prefektusa stb. eskütételének szertartását, ellenőrizte a Sixtus-kápolnában és az összes ceremónián a fejedelmek, követek és prelátusok helyfoglalását. De ugyancsak ő szervezte meg az olyan, sokszor az egész városra kiterjedő és a hatalmi legitimáció megjelenítésére hivatott látványosságok sorát, mint a pápák megkoronázása, a Laterán ünnepélyes menetben történő birtokbavétele (*cavalcata per la prese di possesso papale*), a külföldi uralkodók és követek bevonulása, a hét főtemplom végigjárása és a különféle körmenetek.³⁵

A legnagyobb látványosságnak kétségkívül a *possessiono*, a pápa „püspöki székesegyházával kötött misztikus házassága” számított. Ez a gyakorlatban már II. Gyula idején különvált a koronázástól, de hivatalossá XIV. Gergely tette.³⁶ Útvonala az úgynevezett *via papale* volt, amely a Vatikánból indult, s az Angyalvár, a Piazza Navona és a San Marco érintésével jutott el a Fórumig, majd Konstantin diadalíve alatt áthaladva a Coeliuson fordult a Szent Kelemen bazilika érintésével a Laterán felé, utolsó ízben VI. Pius (1775–1799) pontifikátusa kezdetén. A sajátos ceremónia maradéktalan betartásának korabeli kötöttségeit szemlélteti, hogy XI. Leó 1605 szeles áprilisában a *possessiono* során szerzett megfázás következtében halt meg, röpke tíz nap elteltével.³⁷

A főudvarmester egy személyben irányította és jelenítette meg a tulajdonképpeni pápai háztartás (*Famiglia Pontificia*) és a pápai kápolna (*Capella Pontificia*) különleges befolyást képviselő tagjait. Vagyis mindazokat a klerikusokat és kis részben világiakat, akiknek a szorosabban vett pápai rezidencián a protokoll által meghatározott funkciójuk volt. Az Apostoli Palota (*Palazzo Apostolico*) személyzete, prelátusai napról napra az egyházfő szolgálatára álltak. A pápai palota magisztere (*magister Sacri Palatii*)³⁸ – aki hagyományosan mindig dominikánus volt –, a rendszerint kapucinus vagy jezsuita udvari prédikátor,³⁹ a pápa személyes teológusa, gyóntatója,⁴⁰ ügyhallgatója, sekrestyése⁴¹ és a főkamarászmester (*maestro di Camera*) ve-

zényletével a valódi titkos kamarások kevés kivétellel a vatikáni, illetve a quirináli palotában laktak.

Ténykedésük nem csupán protokolláris volt, gyakran tényleges kormányzati szerepkörrel rendelkeztek. Részt vettek a különféle kongregációk munkájában, különösen az Inkvizícióéban, a konzisztóriumok megszervezésében, vagy mint különféle pápai titkárok tevékenykedtek. Érdekérvesítésük lehetőségeik kiválóak, hiszen naponta találkozhattak a pápával, illetve az „előszobában” – a követjelentésekben oly sokszor emlegetett *anticamerában* – a hozzá audienciákra jövőkkel is hosszabb társalgásokba bocsátkozhattak. Ugyancsak elengedhetetlen szereplője volt a római udvar mindennapjainak a pápai főalamizsnás, a pohárnok, a pápai ruhatár őre, a pápai zarándokház igazgatója⁴² (a 17. században csak ez utóbbi lehetett világi) stb.⁴³ Csupán a kamarások alsóbb osztályához tartozott, s a régi római nemesi családokat reprezentálta (kardot és kabátot viselve) a pápai paloták főszállásmestere, az istállómester, a főpostamester, az „aranyrózsák vivője”, a svájci gárda parancsnoka és a pápai nemesi gárda tisztjei, akik közül többen a pápa távolabbi rokonai voltak.⁴⁴

Az udvari elit felsőbb szintjeit és a szorosabban vett pápai háztartást a kuriális hivatalok hozzávetőleg ötven vezető tisztségviselőjének – a kiemelt rangsorban nem szereplő – maradéka, az Örök Városban időnként megjelenő vidéki kormányzók, vicelegátusok, nagyobb egyházi javadalmasok egészítették ki.⁴⁵ Őket még számos kisebb, gyakran külön testületbe tömörült hivatalnokok: titkárok abbreviátorok, glosszátorok, korrektorok, komputisták, bullátorok stb. hosszú-hosszú sora követte. Funkciójuk többnyire címzetes volt, a tényleges feladattal járó tisztségek legtöbbször esetükben is klerikusokat találunk.⁴⁶ A tulajdonképpeni Kúriát övezték a bíborosok, arisztokraták udvartartásának tagjai, az Egyházi Állam és Itália más városainak, külföldi főpapoknak, főuraknak állandó vagy ideiglenes képviselői.⁴⁷

Az egész szisztémát szoros rendje ellenére alkalmi helyezkedési harc és némi flexibilitás jellemezte, ami elsősorban a hivatalok esetenkénti átszervezéseinek, újak létesítésének volt köszönhető.⁴⁸ A rendszer felvevőképességének, társadalmi elfogadottságának fenntartása érdekében még a 17. században is gyakori újabb testületek létesítése, a meglevők bővítése, ami persze, amint még látni fogjuk, a hatékonyságot veszélyeztető diszfunkcionális burjánzással párosult. Az alulról történő lezárás, a befogadás visszaszorítása, majd megszüntetése viszont az alsóbb rétegek fölemelkedésének ellehetetlenítésével, a társadalmi mobilizáció csökkentésével, majd elzárásával járt. A működőképességet a század végére már csak ekképpen lehetett biztosítani. A Kúria, vagyis az egyházi és állami apparátus korábbi extenzív terjeszkedésének ekkor már nem voltak anyagi alapjai.⁴⁹

A rendszert szabályozottsága mellett természetszerűleg szőtték át különféle személyi átfedések, mozgatták és tartották össze bonyolult érdekhálózatok. A bíborosok familiárisai gyakran kedvező kuriális tisztségek birtokosai lehettek. A pápai hivatalnokok egy-egy referendáriusi, kamarási cím birtokában kiemelkedhettek kollégáik közül. A bíborosok és a megyéspüspökök kivételével különösen számosan viselték az Apostoli Szignatúra referendáriusi címét: kongregációs titkárok és más fontos beosztásban működő kuriális tisztviselők, a vidéki városok kormányzói, a nunciatúrák munkatársai. A referendáriusok sorában a rómaiak, pontosabban az Egyházi Állam területéről származók aránya 30–50% között ingadozott, őket a toszkánok, genovaiak, milánóiak, velenceiek és padovaiak követték. Születési hely szerinti összetételükben a bíborosi kollégiumi frakciók és a pápa származási helye a meghatározó. Velencei például 1665-ben egy sincs köztük, 1693-tól számuk nem is annyira VIII. Sándor rövid pontifikátusának, hanem neposa, Pietro Ottoboni vicekancellárságának köszönhetően számottevően gyarapodott. Ugyanekkor jócskán megnőtt a nápolyiak aránya is. (Emlékszünk, a dél-itáliai származású XII. Ince megválasztása előtt Nápoly érseke volt.⁵⁰)

Több cím, tényleges hivatal, több javadalom elnyerése a presztízs mellett az anyagi kondíciókon szintén sokat javíthatott. A ranghoz illő reprezentáció fenntartása nem volt éppen olcsó mulatság. A kellő szint: tisztségek, címek, javadalmak elérése esetén befolyást és tekintélyes anyagi gyarapodást jelentő karrierrek mintája a rendszer bonyolultsága ellenére főbb típusaiban képletszerűen leírhatóan egyszerű volt.⁵¹ Az érvényesüléshez emez alsóbb szinteken is a rendszerben már előkelő helyet elfoglaló, egy lehetőleg rokon patrónus vagy bizonyos hivatalok megvásárolhatóságának köszönhetően némi tőkebefektetés szükségeltetett.

A sikeres előremenetel persze nem csak a rokon kapcsolatoktól és a financiális elemektől függött. A belső motiváció, a hivatalok kiválasztásának kritériumai, az ezzel járó kockázatok, a karrier előmozdításának apró elemei: kicsiszolt „kultúrája”, a keresztfüggőségi viszonyok ugyancsak meghatározónak bizonyultak. A várva várt pillanat, hogy egy prelátus családjáért is tehessen valamit, sosem érkezett el azonnal. Páratlan lehetőségnek bizonyult a külföldi kiküldetés, hiszen a kapcsolatrendszer nemzetköziesítése, rendszerint uralkodói ajánlások megszerzése a visszatérők számára az esetek többségében magasabb pozíciók megszerzéséhez vezetett.⁵²

Valódi karrier befutásához a tucatnyi nunciatúra mellett az Apostoli Kamara, az államigazgatásban meghatározó szerepet játszó két kongregáció: a Consulta és a Buon Governo, a két bíróság: a Rota és a Szignatúra, a hozzávetőleg ötven vidéki kormányzóság és legáció rendszerint három évre

szóló megbízatásai, illetőleg a többi kongregáció prelátusi, titkári helyei jöhettek leginkább szóba.⁵³ A szisztémában, húzzuk alá ismételten, minden szinten hangsúlyosan megjelent az össz-itáliai jelleg. A rómaiak aránya 1665–1733 között a Buon Governóban 42%, a Sziginatúrán 39%, a Kamarában 30%, a Consultában mindössze 15% volt. A fennmaradó helyeket – bár erre előírás nem volt – kivétel nélkül olaszok töltötték ki, a Consultát például egyértelműen a toszkánok uralták.⁵⁴ A korszakban valódi kozmopolita jelleg egyedül a Rotánál figyelhető meg.⁵⁵

Az egyéni karriertípusoknak: a már megszerzett pozíciók nemzedékeken átívelő megtartásának, illetve a társadalmi kanalitás hajszálcsovességének köszönhető fényes fölemelkedésnek számtalan – ismert⁵⁶ és ismeretlen – esetei közül vegyünk egyet közelebből is szemügyre, mégpedig a vesztfáliai béketárgyalások kapcsán számunkra már régi ismerős Fabio Chigiét.

A majdani pápa egy átlagos sienai polgárcsalád leszármazottjaként egyetemi tanulmányai befejeztével 1626 decemberében érkezett az Egyházi Állam fővárosába. Ott-tartózkodása első két évében kiépítette, illetve rögzítette ismeretségi és protekciós hálózatát – köznapian fogalmazva összeköttetéseit –, ami kúriai beilleszkedésének előfeltétele volt. Legkedvesebb fivérével, Agostinóval együtt rendszeresen fölkereste a különféle hivatalokat, megismerkedett működésükkel, elmélyítette jogi ismereteit. Első számú pártfogója Clemente Merlini, a Rota egyik nagy befolyású bírása volt. Neki köszönhetően Chigi már két év elteltével kérvényezte VIII. Orbántól az Apostoli Sziginatúra referendáriusi címét, ami szinte azonnal tényleges feladatokkal járó tisztségek elnyeréséhez segítette. Kinevezését 1629 januárjában kapta meg, s már ez év októberében útra kelhetett Ferrara felé, amelynek egészen 1634-ig vicelegátusa lett. Ekkor visszarendelték Rómába, hogy onnan általános inkvizítorként és apostoli delegátusként Máltára küldjék tovább. A következő év elején megkapta a Lecce melletti Nardo püspökségét. Egészen eddig a pillanatig – már a referendáriussággal megduplázódott, gondosan számon tartott – kiadásait sienai családja, jelesül nagybátyja, Agostino Chigi évi ezer scudónyi apanážsa fedezte, mégpedig annak ellenére, hogy a vicelegátussághoz már többféle jövedelem társult.

Chigi szépen ívelő, egészen a csúcsra elvezető karrierjében döntő jelentőségűnek bizonyult, hogy máltai szolgálatának letelte után, 1639-ben például nem egy rangosabb itáliai egyházmegye vezetését, hanem a kölni nunciatúra irányítását bízták rá. Ezzel a német ügyek első számú szakértőjévé lépett elő, s mint ilyen lett 1643 decemberében rendkívüli nuncius a Münsterben összeülő békekongresszuson. Kisebb-nagyobb megszakításokkal huszonkét év távollét után 1651-ben tért vissza az Orök Városba, ahol pályafutása tulajdonképpen lényegi fordulatra már nem kellett sokat várnia.

Mint a pápai diplomácia kulcsfigurájára X. Ince reá bízta az Államtitkárság irányítását, majd a következő esztendőben bíborossá kreálta.

Pályája, kezdeti rokoni támogatása egészen eddig a pillanatig jellegzetes példája a vagyon és a befolyás növelésére irányuló arisztokrata családi stratégiának. A hozzátartozói által kockáztatott befektetés már akkor bőségesen megtérült volna, ha Fabio a máltai inkvizíció vagy nunciatúrái után mondjuk Siena érseke lesz. Bíborosi kinevezése a helyi lehetőségeket messze meghaladva az ifjabb családtagok övéhez hasonló kuriális előmenetelét is nagy biztonsággal szavatolta. Az 1656-ban elnyert pápai trón pedig mindnyájuk számára szédítő magasságot jelentett.⁵⁷

Az egyházi rendet és az igencsak korlátozott világi érvényesülési lehetőségekkel rendelkező nemességet – a társadalmi és nem feltétlenül a vagyoni rangsorban – a polgári felső és középosztály: nagykereskedők, bankárok, jegyzők, ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek stb. követték. A római társadalom legszélesebb rétegét természetesen a kézművesek, kiskereskedők, munkások képezték. Az 1620-as években 6609 tulajdonossal és 17 584 alkalmazottal mintegy 5615–5635 vállalkozást tartottak nyilván.⁵⁸ Szemükben az egész kuriális szisztéma mindaddig, amíg valamilyen kiemelkedési, illetve megélhetési alkalommal kecsegtetett, több mint elfogadhatónak, szinte ideálisnak tűnt. A meghatározóan lelki alapokon nyugvó és egyetemes pápai monarchia más európai országokkal összevetve szélesebb érvényesülési terep volt számukra. S habár a pápai trónra a 17. században nem, legalább a Szent Kollégiumba e rétegekből is többen be tudtak kerülni, nem beszélve a társadalmi mobilizáció alsóbb egyházi, udvari, hivatali szintjeiről.

A Rómában élő klerikusok, tehát az egyházi rendhez tartozók aránya a szerzetesnővérekkel együtt lassan elérte, majd jócskán meghaladta az 5%-ot. A 16. század végén megbízható és pontos kimutatások szerint hatvanhatsz püspök, 1221 pap, 1489 szerzetes és 1641 nővér élt az Örök Városban. Egy évszázad múltán – vélhetően szoros összefüggésben a rezidencia-kötelezettség többszöri szigorításával – ugyan csupán negyven püspök, viszont már 2309 pap, 3559 szerzetes és 1814 apáca található ugyanott.⁵⁹ Ez – kiváltképpen a főpapi, bíborosi familiárisokkal kiegészítve – össz-európai összehasonlításban akkor is hihetetlenül magas arány, illetve létszám, ha pusztán a tulajdonképpeni társadalmi elithez való tartozást vesszük figyelembe. Antiklerikalizmusról a 18. század elejéig-derekáig egyáltalán nem lehet beszélni az Egyházi Állam területén. A társadalmi mobilizáció megszűntével bekövetkező jelenség korszakunkban még meglehetősen önellentmondás lett volna. A megállapítás, tekintve a vidéki lakosság mély és hagyományos valóságosságát, abban az esetben is helytálló, ha tudjuk, hogy föld- és szőlőmű-

vesek fölemelkedési lehetőségei a városi népességgel összehasonlítva jóval mérsékeltebbek, és közvetlenül, a polgárosodás útjának megkerülésével szinte megvalósíthatatlanok voltak.⁶⁰

A központosított, meghatározóan klerikális rendszerből következően a helyi önkormányzatok az egyéb városokban ugyanúgy, mint Rómában csak csekély hatáskörrel és önállósággal rendelkeztek.⁶¹ A főváros előljáróságát a kuriális hatalmi centrumok mellett – korábbi befolyásával összevetve – a 16. század elejétől folyamatos és megállíthatatlan elerőtlenedés jellemezte. Akár képletesnek is tekinthető, hogy Róma *conservator*ei helyét a Sixtus-kápolnában álló pápai trón közelében a 16. század vége felé a császári követ vezetésével a fejedelmek képviselői foglalták el. Az Örök Város magisztrátusa teljesen persze mégsem hagyható figyelmen kívül.⁶² A városháza(k), a Palazzo del Senatore és a Palazzo dei Conservatori a Capitolumon továbbra is központi helyet foglal el a római közélet rituáléjában, leginkább széküresedés idején. Az újabb és újabb pápai dinasztiák sosem mulasztják el, hogy nevüket és jelvényeiket a *Senatus Populusque Romanus* szimbólumai közé illesszék. Emellett az udvari élet szinterei nem különültek el, hanem szorosan összefonódtak a város legkülönfélébb részeivel. Nemcsak a Vatikán–Quirinál–Laterán háromszögére gondolhatunk, hanem például a Piazza Navonára is, amely a század közepén X. Ince családjának mintegy magánterületévé vált.⁶³

Számszerűleg megvizsgálva, a patrónus-kliens rendszer jellegzetességei – bár egész Itália számára érvényesülési terepül szolgáltak – az Egyházi Államra kivetítve 41 823 négyzetkilométeren mintegy 1,6–1,8 millió főnyi népesség életét alakították. A két határszám még legalább enyhe emelkedést mutat a 17. században, ellentétben mondjuk Spanyolországgal, ahol 7,5-ről 5,7 millióra történő csökkenés figyelhető meg.

Az egyes tartományok szerinti lélekszámot és változását az alábbi táblázat mutatja:⁶⁴

Tartományok	Népesség	
	1656	1701
Campagna Marittima, Sabina	170 762	241 115
Patrimonio és a castrói hercegség	114 045	136 726
Umbria és Camerino	343 239	360 493
Marca	282 260	333 362
Urbinoi hercegség	113 201	120 172
Romagna	252 027	295 612
Ferrarai hercegség	86 342	117 076
Bologna	203 462	237 381
Összesen:	1 565 338	1 841 937

A leginkább érintett Örök Város százhuszezer főnyi lakossága (huszon-négyszázhuszonnyolcezer háztartás) mindazonáltal csupán az 1650-es évekig változatlan.⁶⁵ Ezt a számot a század eleji szaporodásban a város már V. Pál alatt elérte. A századfordulón a refeudalizáció következtében erőteljes bevándorlás indult meg a latifundiumokról, de inkább romló, mintsem javuló életkörülmények közé. A lélekszám 1655–1657 között a pestisjárvány nyomán százhuszonháromszáz-huszonhatezerről százezerre csökkent, majd a következő évtizedben száztízezerre gyarapodott. 1680-ban a római populáció hozzávetőleg ugyanennyi főből és háztartásból állt, mint fél évszázaddal korábban.⁶⁶ Valódi növekedésről tehát a század második felében sem beszélhetünk, kivéve talán az utolsó évtizedet, amelynek végére az össznépesesség létszáma megközelítette a száznegyvenezer főt.⁶⁷

Róma mellett a pápai állam tartományi fővárosainak, illetve jelentősebb településeinek létszáma a következőképpen alakult:⁶⁸

Városok	Népeség	
	1656	1701
Bologna	53 494	63 346
Ferrara	23 368	29 129
Perugia	17 385	16 045
Ravenna	12 969	14 361
Viterbo	11 124	11 500
Faenza	10 445	11 380
Forlì	10 276	11 985
Cesena	10 094	10 124
Ancona	9 556	8 644
Jesi	8 305	5 062
Velletri	5 266	10 120

A hosszas és megbízható számsorok leginkább a törzsökös lakosságra vonatkoztathatók. Nem feledkezhetünk meg azonban a *Gran Teatro del Mondo* „nézőközönségéről” sem. A hosszabb-rövidebb ideig a városban tartózkodó idegen ajkú népesség – kiváltképpen a spanyolok⁶⁹ – aránya mindig számottevő volt. Évente mintegy harmincezer főt tett ki: kereskedők, diplomaták, művészek, peregrináló fiatal nemesek sorolhatók ide. És mindenekelőtt persze a zarándokok, különösen húsvéti időben, valamint a huszonöt évente ismétlődő Szentévekben.⁷⁰ Még az 1650. évi jubileum alkalmával is hihetetlen mennyiségű tömeg, hétszázezer hívő fordult meg az Örök Városban.⁷¹ Az egyre divatosabbá váló európai körutazások során Rómában a század derekától már-már valódi turistaként mind nagyobb szám-

ban megjelenő idegenek, főként protestáns nemesek nem csekély kockázatot jelentettek, több esetben kiváltva magának az Inkvizíciónak az érdeklődését.⁷²

Az idegen népesség arányához hasonlóan a nemek szerinti megoszlás is eltérően alakult a kora újkori európai átlagtól, amelyet a nőtúlsúly jellemzett. Rómában – néhány kikötői és egyetemi városhoz hasonlóan – száz nőre százötven férfi jutott. Ennek tényét az egyháziak folytonosan gyarapodó létszámához hasonlóan elégségesen magyarázza a Kúria jelenléte. Magában a pápai udvarban a nők – a nepotizmus egy-két túlzó megnyilvánulását leszámítva – gyakorlatilag semmilyen szerephez sem jutottak.⁷³

A római társadalomról alkotott képünk nem lehet kerek, ha az egyházi és világi elit, különösen az annak magját képező bíborosok bevételeivel – vagy akár majd a pápai államháztartásban forgó tételekkel – összevetendő nem vetünk egy röpke pillantást a szélesebb rétegek jövedelmeire, valamint a kiadásaikkal együtt az általános életszínvonalat meghatározó árviszonyokra. A sokszínű adatok a társadalom egészének életminőség szerinti tagozódását mutatják:

A Rómán belül lakó, de a mezőgazdaságban foglalkoztatottak mintegy 20%-át kitevő szőlőmunkások napi bére 14–25 *baiocco* (*b*) között mozgott, havi huszonöt munkanappal számolva ez évi 42–72 scudo bevételt jelentett. A római Campagna napszámosai 1627–1647 között napi 15 *b*-t kerestek. Egy festőmester 1624-ben napi 35 *b*-t, 1632–1634 között 31–40 *b*-t, ami évi 90–120 scudónak felelt meg, 1648-ból tudunk 45–60 *b*-s fizetésről, míg ugyanez egy festősegédnél 20–30 *b* volt, évi 135–180, illetve 60–90 scudo. Egy ács 1610-ben 80 *b*-t, egy bádigos 40 *b*-t, vagyis évente 240, illetve 120 scudót, 1658-ban egy kőfaragómester 45 *b*-t, segédje 25 *b*-t, azaz évi 135, illetve 75 scudót vihetett haza. Ha megnézzük az értelmiségi fizetések alakulását, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy egy orvos 1610-ben 136 scudót kapott, valamint különféle szolgáltatásokat. A Banco di Santo Spiritonál egy számfejtő (*computista*) 1619-ben 200 scudót, 1658-ban 400 scudót keresett, egyéb kiutalásban viszont nem részesült. Egy alpénztáros 1619-ben 80 scudóhoz, 1658-ban 120 scudóhoz, valamint ugyanilyen értékben egyéb járandósághoz jutott hozzá. A *Santo Spirito* kórház kommandánsának természetbeni bevételei – főleg élelmiszerek – évi 150 scudóra rúgtak. A fizetéseket felemészítő árviszonyok alakulása a következő volt. Az árak emelkedése 1600–1609 között tetőzött, utána hirtelen esés, majd 1620 után lassú csökkenés figyelhető meg. 1623–1644 folyamán például egy kg marhahús 8–11 *b*, egy kg sajt 14–18 *b*, egy tyúk 25–35 *b*, 1 kg kenyér 3,5–4,5 *b* volt; vagyis egy scudóért 9–12 kg marhahúst, 5,5–7 kg sajtot, 3–4 tyúkot, 22–28 kg kenyeret lehetett kapni. Egy díshíntő ugyanakkor 500 scudóba került, a Madruzzo-palotát a Vatikán közelében 1608-ban 13 000 scudóért, 1668-ban 14 500 scudóért adták el. A palota bérlése 1630-ban viszonylag olcsó volt, élethossznyi lejáratra évi 400 scudót tett ki.⁷⁴

A város hatalmas logisztikáját az iméntieknél félelmetesebb adatok jellemzik. Róma éves gabonaszükséglete huszonötezer tonnát tett ki, úgy hét-százezer–egymillió scudo értékben. A lóállomány 1622-ben 3400 volt, ehhez járult még a pápai háztartásé, bíborosoké és a diplomáciai képviselteké,

összesen ötezer ló és öszvér. A 16. század végén huszonnyolcezer vágómarha, kilencvenhatezer bárány, húszezer sertés jelzi a húsfogyasztás szükségleteit. A 17. század derekáig hozzávetőleg ugyanezzel a mennyiséggel lehet számolni.⁷⁵ Ezek a számok – kiváltképpen a magyarországi korabeli forrásviszonyokkal összevetve – talán önmagukban is érdekes számunkra. Valódi jelentőségük mindazonáltal abban rejlik, hogy szemléletesen érzékeltetik: pusztán az Örök Város fizikai működtetése micsoda kihívásokkal szembesítette a pápai kormányzatot.⁷⁶ És a feltérképezhetetlenségig bonyolult pénzügyi rendszerről még egy szó sem esett.

A pápai államháztartás

Ha a középkori pápaság az adminisztráció megújítója volt, a kora újkori nemcsak államigazgatási és diplomáciai téren, hanem a gazdaság irányításában, pénzügyek kezelésében is a modern állam előfutárának tekinthető. Állandó hadserege folyamatos fenntartására ő vetett ki először állandó, közvetlen adót 1543-ban (*sussidio triennale*); a gazdaság fejlődését merkantilista eszközökkel: utak, hidak kikötők építésével, rendszeres karbantartásával, az ipar és kereskedelem fejlesztésével támogatta (Civitavecchia kikötőjének bővítése és modernizálása; a tolfai bányák tervszerű kiaknázása jó példa minderre).⁷⁷ Teherbíró képességét mindennél jobban jelzi, hogy egy számítás szerint 1542–1716 között Róma 19 632 143 scudót fizetett ki segély gyanánt a katolikus hatalmaknak.⁷⁸

A pápaság gazdasági ügyeit számos hivatal felügyelte. Ezek gondosan szervezett ügyvitellel, külön könyveléssel, kompetenciakörrel rendelkeztek. A pápai államháztartás bevételeit ugyanakkor a 17. századra a fentebb vázolt gazdasági, társadalmi környezet határozta meg. A mind kedvezőtlebb tendenciákkal az egyre bonyolultabbá váló adminisztráció egyre nehezebben tudott megbirkózni. A negatívba forduló mérlegen egyedül a *squadron volante* ösztönzésére meginduló és XI. Ince pontifikátusa során tetőpontra hágó kúriai reform és szigorú takarékosági program tudott átmenetileg változtatni a század második felében.

A pápai pénzügyek – mely fogalom ekkor már elsősorban, de nem kizárólagosan az Egyházi Állam pénzügyeit jelenti –, a bevételek és a kiadások alakulása a társadalmi folyamatok mellett számos vonatkozásban elégségesen megmagyarázza Róma ellentmondásosnak tűnő magatartását mind az európai politikában, mind pedig az egyes államokkal, részegyházakkal való kapcsolattartásban. A középkorral ellentétben a 17. században a világegyházból befolyó jövedelmek és az állami bevételek aránya 20:80

az állami bevételek javára. Ez azt is jelentette, hogy a pápa jövedelmeinek háromnegyede ugyanolyan forrásokból származott, mint más európai uralkodók bevételei!⁷⁹

A pápaság állami bevételei:
„biztos és bizonytalan jövedelmek”

Az állami bevételek, az adók, jövedékek, vámok és illetékek egy 1652-ben készült kimutatás szerint meglehetősen egyenletlenül oszlottak meg az Egyházi Állam tartományai között. Marca mintegy 33%-ban, Umbria 12–14%-ban, „Szent Péter öröksége”, vagyis a *Patrimonium Petri*: Észak-Lazio és Sabina, valamint Romagna (Bolognát leszámítva, neki Rómától független, külön gazdálkodása volt) egyaránt 12–14%-ban, Campagna és Marittima 4%-ban, Urbino különleges kiváltságai miatt 2%-ban részesedett a közterhekből. A sok helybéli testület és közösség számos kiváltsága, mentessége miatt magának Rómának a helyzete viszonylag kedvező volt. Mindössze 33%-ot fizetett be a központi államkasszába, amelyet az állami pénzügyeket igazgató hatóság, a *Camera Apostolica* ellenőrzött.⁸⁰

A *camerlengo* (*cardinalis camerarius S.R.E.*) által felügyelt hivatal fő egységeit nyolc *presidenza*, avagy *prefettura* alkotta, élén ugyanannyi kamarai klerikussal (*clerici di Camera*). V. Sixtus óta tizenkét főből álló kollégiumuk képezte a hivatal vezető, döntéshozatali jogú testületét. Az Apostoli Kamara nevében és pecsétjével ők írták alá és bocsátották ki az iratokat a legkülönbébb ügyekben, mint ahogy a *prefetturák* is – a gazdaság és pénzügy tekintetében – a legkülönbébb területeket felügyelték. Foglalkoztak a gabonaellátással (a már előfordult *prefettura dell' Annona*), a közérlelmezéssel (*prefettura della Grascia*), a vámokkal (*delle Dogane*), az utakkal (*delle Strade*), a hadsereggel (*delle Armie*), a kikötőkkel és haszonvételeikkel (*delle Ripe*), a börtönökkel (*delle Carceri*), a levéltárakkal (*degli Archivi*) és a pénzveréssel (*della Zecca*). A nyolc mellett négy másik kamarai klerikus egy-egy, közvetlenül a hivatal által kormányzott várost vezetett. A klerikusok kollégiumán kívül a Kamara másik vezető testületét az úgynevezett *Assistentes* nyolcfőnyi csapata képezte. Nevükkel ellentétben szerepük nem kisegítő jellegű volt. Közéjük tartozott például Róma kormányzója, aki egyben *vicecamerlengo* is volt. Az együttesen viselt két poszt a legmagasabb nem bíborosi tisztnak számított a Kúriában. A Kamara tulajdonképpeni irányítója duumvirátusban a *presidente* és a *commissarius generalis* volt. Nekik kellett örködniük az állami gazdasági érdekei felett és az összes fontosabb kamarai ügyről személyesen referálniuk a pápának. Ugyancsak az *assistentes* sorában találjuk a kincstartót (*thesaurarius generalis / tesoriere generale*) és a Kamara auditorát (*uditore generale*), aki a hivatal gazdasági ügyekkel foglalkozó bíróságát vezette. Joghatósága a kuriális tisztviselőkre és azok familiárisaira szintén kiterjedt. A sort a kamara ügyésze (*procurator fiscalis generalis*) és két vezető ügyvédje (*camerale et fisci advocatus* és *advocatus pauperum*) zárta.⁸¹ Munkájukat természetesen beosztott tisztviselők tömege segítette. Míg 1629-ben nem létezett, 1644-re vélhetően a hatékonyabb döntéshozatal javítása céljából már megjelenik az úgynevezett *Cameralis Congregatio*. Prefektusa ekkor a bíboros

nepos, tagjai közül hárman a Kamara munkatársai (a kincstartó, az ügyvéd és a generális-kommisszárius), valamint az Apostoli Palota prefektusa és a Consulta titkára. A későbbiekben a bíboros nepos eltűnik, az üléseket a kincstartó vezeti, és mindig jelen van a Kamarától egy-egy számonvevő.⁸²

Az adók behajtásának sajátos jellemzője volt, hogy míg a korabeli Európa abszolutista fejedelmei e téren is erőteljes központosítást, racionalizációt vezettek be, és a feladatot teljesen az államapparátusra bízta, a pápai államban – kivételesen ettől eltérően – fontos maradt az adók, vámok, jövedékek kezelésében a magánbehajtók szerepe, akik mindezeket a Kamarától vették hosszabb-rövidebb időre bérbe. Ez az úgynevezett *appalto*-rendszer az adóbevételek szétaprózódásához vezetett, és tág teret adott a különféle ügyeskedésekre.⁸³ A Kamara magának a központi államkasszának (*tesoreria generale*) a kezelését is sokáig egy római bankárra bízta.⁸⁴ V. Pál például a Ruspoliakra, mindazonáltal az egyre nyilvánvalóbb igények a magánbankok irányából ekkor már egy általánosabb feladatokat ellátó közbank létesítése felé mutattak.⁸⁵ A központi államkasszát kezelő bankár tisztsége (*depositario generale*) bizalmi poszt volt. Személye pontifikátusonként változott, és nem tévesztendő össze közvetlen felettesével, a *tesoriere generalével*, aki hivatala vásárolhatósága ellenére, ahogyan az imént láthattuk, a Kamara főtisztviselőjének számított.⁸⁶

A rendes állami bevételek (*entrate certe*) legnagyobb részét az adók, monopóliumok, vámok, regáliák (*risposte delle tesorerie ed appalti camerali ed altro*) tették ki. Néhány példa ezekre: sóbányászati monopólium (nincs pontos adat); az 1543-tól szedett rendkívüli adó (*sussidio triennale*) kezdetben háromszázezer scudo, ez 1628-ban kiegészült egy úgynevezett *quarto aggiuntóval*; a sóadó szintén a Barberini-korszakban évi harminckétezer scudo; a pápai hajóhad fenntartására fizetett adó a 17. század végén százezer scudo körül alakult, katonai és védelmi költségek címen szedett különféle adók évi tizenhétezer scudo körül jártak; továbbá az 1553-tól szedett húsdó, 1586-tól boradó, a 17. század elejétől a dohányadó stb.

Az adókat VIII. Orbán – bár már elég magasak voltak – lehetőség szerint igyekezett tovább növelni, újabbakkal kiegészíteni, kiérdemelve ezzel az „adópápa” (*papa gabelle*) gúnynevet.⁸⁷ Az adók növekedése, kiváltképpen a dohányadóé, valamelyest VII. Sándor alatt is folytatódott,⁸⁸ és bár csökkentésük lehetőségeit már ekkortól vizsgálják, Róma lakóinak anyagi helyzete az utódánál hevennyé váló árdrágulás és munkanélküliség következtében tovább romlott.⁸⁹ X. Kelemen pontifikátusa során ugyan az alattvalók életfeltételeinek javítása kiemelt szempont lett, érdemi adócsökkentésre – a török elleni segélyek minimalizálásával párhuzamosan – csak VIII. Sándornak köszönhetően került sor.

A különféle vámjövedelmek 1640 körül négyszázhuszezer scudót tettek ki. Mindehhez járultak még a földbérletek (*censi e feudi*), az exportengedélyek (*tratte*), illetve a bíróságok által kiszabott pénzbüntetések (*malefizi*) pár tízezres, illetve pár ezres tételei. A rendes állami bevételek a 17. század második felében rendre 2–2,3 millió scudo körül alakultak, s vélhetően a század első felében is ilyen nagyságrenddel kell számolni. Igaz, az *appalto* rendszere okozta bizonytalanságok következtében szép számmal akadtak ennél százazezrekkel kevesebb jövedelmet felmutató évek is.⁹⁰

A szokványos és biztos állami bevételek mellett, amelyek elégtelenek lettek volna az államháztartás finanszírozására, illetve az államadósság kamatainak fedezésére, lényeges szerepet játszottak az úgynevezett *entrate incerte*, a rendkívüli bevételek. Különleges rendszerük átmenetet képez az állami és tisztán egyházi bevételek között. (Valamennyire szintén közéjük sorolhatók már az említett *malefizi*, amennyiben a bírságok mennyisége évről évre változott, és nemcsak Róma kormányzójának vagy a Kamara auditorának, hanem a bíboros vikárius törvényszéke által kiszabott büntetéseket is ideszámították.) A hosszabb távon voltaképpen az eladósodás mértékét növelő és a közpénzek soha meg nem térülő elaprózásának tekinthető rendkívüli bevételek két fő fajtája a kötvények (*monti*) kibocsátása és a kúriai hivatalok kiárúsítása volt.

A *monték*, e kezdetleges államkötvények hosszú lejáratú hitel gyanánt szolgáltak, a *luoghi* (amelyeket ma már részvényeknek mondanánk) árai rendszerint ötven–száz scudo között mozogtak. Az első *montét* VII. Kelemen (1523–1534) bocsátotta ki 1526 végén. A Magyarországnak nyújtandó törökelleni segély fedezésére kétszázezer scudo értékben adott ki százas címletű részvényeket – tehát kétezer darabot – a római kikötővám terhére, évi 10% szavatolt hozamra.⁹¹ Az újabb és újabb kötvénykibocsátások a 16. század közepén már csak 7,5%, a századfordulón pedig 5% éves hozamot biztosítottak. E részvények örökölhetők voltak (*monti non vacabili*). A *monti vacabili*, amelyek tulajdonosuk halála esetén az Apostoli Kamarára szálltak, csak a 17. században jelentek meg, és a nagyobb rizikó miatt 3–4%-kal magasabb hozamot adtak, mint az örökíthető változat.⁹²

Gyakorlatilag szinte minden pápai adó, vám, illeték bevételi formára bocsátottak ki *montét*, de ez VIII. Orbántól már csak pápai bulla formájában volt lehetséges, és a század folyamán a hozamok is folyamatosan csökkentek. 1635-ben minden örökíthető kötvény haszna 4,5%-ra, a század második felében pedig a gazdaság stagnálásával párhuzamosan és a takarékosági intézkedéseknek köszönhetően 4, majd 1684–1685 során 3%-ra, a nem örökíthetőké pedig 7–8, illetve 6%-ra esett vissza. A *monték* száma VIII. Orbán alatt harminchárom (ebből huszonhárom *non vacabili*), más

adatok szerint harmincnyolc volt, és a Barberini-pápa új kötvényeket is létesített. Az éves *monte*-bevétel átlagát a források nem említik. A részvénykibocsátások és a kereslet-kínálat függvényében a *monték* valódi értéke tudniillik rendkívül változó volt, s általában csak egyszeri nagyobb bevételt eredményeztek a pápai kincstár számára, mint például a VIII. Orbán által a castrói háború fedezésére hárommillió scudo értékben létesített „államkincstárjegy”. Mindenesetre egyedül a *monte*-kibocsátásokból a Kúria 1542 és 1716 között húszmillió aranyscudo tőkeértéket képviselő és „osztalék”-fizetést igénylő államadósságot halmozott fel. Az összeg – tekintve az utódok takarékosági intézkedéseit – vélhetően már a Barberini-korszak végére összeállt.⁹³

A korban az Apostoli Kamara illetékessége jószerével ki is merült a rendes állami bevételek kezelésében és a *monték* kibocsátásában, ami persze korántsem volt csekély feladat. Számadáskönyveiben mindazonáltal a Szent-szék összes bevételét (és kiadását) regisztrálták, tehát többek között a „bizonytalan jövedelmek” másik fő fajtájának fontosabb keretszámait is.

A hivataladásoknak, az *entrate incerté*nek a *monték* melletti másik meghatározó összetevőjének, bár nagyságrendileg jóval kisebb, ugyanakkor szélesebb körű társadalmi hatással járó, az egyéb európai monarchiákban sem ismeretlen eljárása római eredetű, mértéke is itt volt a legnagyobb.⁹⁴ A gyakorlat 1400 körül kezdett elterjedni, és a 15. század második felében öltött nagyobb méreteket. IV. Sixtus (1471–1484) alatt a túlnyomóan világi jellegű és áruba bocsátott kúriai hivatalok száma háromszázról hatszázötven körülire növekedett, a szám II. Gyula alatt már 996, X. Leó (1513–1521) alatt 2230 körül alakult. 1551-ben 2590, egy évtized múltán pedig 3640 hivatalt árusítottak ki mintegy 3,5 millió aranyscudo értékben. Természetesen e gyarapodást nem adminisztratív szükségletek, hanem fiskális megfontolások ösztönözték, a hivatalok nagy hányada csupán fiktív volt. 1561-ben 3460 tisztség közül legfeljebb nyolcszáz ha valódi lehetett, 2840 poszt viselője nem végzett tényleges tevékenységet. Például az Apostoli Kancellárián 104 *collettori del piombo* a bullák ólommal történő pecsételése vagy a 612 *portionari della ripa* az Egyházi Állam kikötőinek felügyeletére teljesen fölösleges is lett volna. Bizonyos tisztségek már nevükben is csupán címzetesek voltak, mint például az öt pápai lovagrend kétezer tagjé. Az 1560-ban alapított Pius-rend 535 tagja 500, később 530–560 scudo befizetése ellenében viselhette a Pius-lovag címet.⁹⁵ A hivatalárusítás rövid és középtávú adósságfelvételnek számított, ami a hitelezőktől viszonylag magas összeg kiadását követelte meg. A legkisebb tisztség sem került ötszáz scudónál kevesebbe, a vezető és tényleges szereppel, hatalommal járó hivatalok pedig ötvenezer scudo felett mozogtak.⁹⁶

Az eladott hivatalok három osztályba sorolhatók. 1. Az első kategória az a mintegy ötven tisztség, amelyek viselőiként csak a megfelelő származású, rangú és a szükséges kapcsolati tőkével rendelkező személyek jöhettek számításba. Ezen állások birtokosai a Kúria vezető prelátusai közé kerültek, tényleges joghatósággal, adminisztratív hatáskörrel, sőt a legfontosabbak (a Kamarától a kincstartó és az auditor vagy a *reggente della Cancelleria*) szinte biztosan számíthattak a bíborosi kalap elnyerésére. 2. E „csücsztisztviselők” mögött a második osztályt a beosztott, még mindig tényleges feladatkört betöltő, és megfelelő képzettséget, például doktori fokozatot igénylő hivatalnokréteg képezte. 3. A csupán fiktív tisztséget viselők hatalmas tömege.⁹⁷

Az áruba bocsátott hivatalok alapértelmezésben *uffizi vacabili* voltak, vagyis birtokosa halála után visszaszálltak a Szentszékre, és újra eladhatták azokat. A hivatal megvásárlói, akik idővel mind a harmadik, mind pedig a második kategóriában érdek-képviselési testületeket, kollégiumokat hoztak létre, a befizetett összeg arányában részesültek annak a pápai intézménynek a bevételeiből, ahová állásuk tartozott. Mivel az eladott hivatalok számának óriási növekedése nyomán ezek a taxa- és illetékjövedelmek nem fedezték a tisztviselőknek járó juttatásokat, a hiányzó összeget más (adó, vám stb.) bevételekből kellett átcsoportosítani, erősen megcsapolva a rendes pápai bevételeket.

Az *uffizi vacabili* számos kockázattal jártak a befektetők részéről, hiszen haláluk esetén a tőke elveszett. A vásárlások mozzgatórugója a cím és rang, illetve a kvázi évjáradék mellé némi befolyás szerzése volt. Idővel már a 16. században létrejöttek az *uffizi non vacabili* is. A fiktív tisztségeket tudniillik jogi személyek, egyházi testületek is vásárolták, továbbá bizonyos hivatalok esetében (a vásárlási összeg 10%-áért), mivel csupán hatvankét éves korig lehetett viselni azokat, a még élő tulajdonos engedélyt szerezhetett továbbadásukra, illetve átörökítésükre. Így némely esetben egy hivatal nemzedékeken keresztül egy család kezében maradhatott.⁹⁸

A pápai államháztartásnak a hivatalkiárúsítás csak abban az esetben volt kifizetődő, ha egy tisztség időtartama nem haladta meg a tizenöt évet, egyébként a befektetett tőke után fizetett magas, évi 10-12%-os járadék fizetésére fordított kiadások már nem lettek volna egyensúlyban a tisztség eladásából szerzett bevétellel (és az annak befektetéséből szerzett időközbeni haszonnal). A hosszú távú ráfizetés veszélyét, ami magába kódolta a rendszer összeomlását, három módon igyekeztek elhárítani. Először is a fiktív hivatalok és a vásárolható címek hihetetlen mértékű növelésével. Az így szerzett készpénzből ugyanis – kicsit „piramiséjáték”-szerűen – eleget lehetett tenni a folyó kifizetési kötelezettségeknek is. Ez a lehetőség azonban behatárolt volt, és gyakorlatilag már a 16. században kimerítették, a

tisztségek számát nem lehetett korlátlanul emelni, hiszen a kereslet véges volt. A másik megoldás, amit az érdekvédelmi kollégiumok érthető ellenállása miatt csak a 17. század második felének pénzügyi reformja keretében tudtak keresztülvinni, a fizetendő éves jövedelem csökkentése volt, mégpedig a korábbi felére. A harmadik, és ez VIII. Orbán pontifikátusa alatt vett éles fordulatot, az első és második osztályba tartozó, tehát a valós és tényleges befolyással járó hivatalok árának nagyarányú növelése a belőlük származó jövedelem változatlanul hagyásával; illetve a harmadik kategória, a fiktív tisztségek árának csökkentése a kereslet fenntartására, részben növelésére.⁹⁹ Némi könnyebbséget jelentett, hogy V. Sixtustól kezdve a bíborossá, illetve püspökké kinevezett tisztviselőknek le kellett mondaniuk egyéb hivatalaikról, amelyek így újból áruba bocsáthatók lettek. 1629-től kezdve azonban – a nyilvánvaló pénzügyi érdekek ellenére – a püspökök megtarthatták vásárolt hivatalaikat és az utánuk járó bevételeket.¹⁰⁰

A bíborosi kinevezéseknél említettek mellett néhány példa a tisztségek árának alakulására. Kamarai klerikus: 1500 körül tízezer arany-, 1550 körül húszezer arany-, a 16. század vége és az 1620-as évek eleje között harminchatezer aranyescudo (mintegy negyvenöt-ötvenezer ezüst, a váltási árfolyamtól függően); VIII. Orbán alatt már negyvenkétezer aranyescudo. Kamarai auditor 1500 körül négyezer, a század közepére huszonötezer, 1585-re nyolcvanezer, majd miután bevételeit felére csökkentették, a hivatal ára ötvennégyezer lett, majd 1629-ben ismét hatvanezer escudóra emelkedett, végig aranyban (úgy hetvennyolcezer ezüst). (Ez utóbbi eljárás lényege, hogy az ár nem a felére csökkent.) Fiktív tisztségek: *secretarii apostolici* a 15. század második felében kétezer, a 16. század elején 2600, 1514 körül már 4300 aranyescudo, 1595-ben hétézer, a 17. század közepén pedig tizenötezer, majd huszonkétezer, de ezüstescudo. *Abbreviatori di Parco maggiore*, vagyis a pápai bullák tizenkét minutánsa: 1514-ben 4500, 1551-ben 5500, 1586-ban 6200, 1629-ben tizenegyezer aranyescudo. A 101 *scrittori apostolici* tekintve viszont a 16. században 2700-ról lassan ezerkétszáz aranyescudóra esett vissza egy állás ellenértéke, s 1646-ban is csak ezernyolcszázba került.

V. Sixtus idején a 3900 eladott és címzetes hivatal legkevesebb ötmillió aranyescudo államadósságnak számító tőkeértéket képviselt, az 1640-es évekre pedig már elérte a 7,4 millió aranyat. Mindehhez hozzá kell még venni azt a mintegy száz tisztséget, amely a Kancelláriához, a Penitenciáriához és még néhány kisebb hivatalhoz, hivatalnokokhoz tartozott,¹⁰¹ s ami félmillió aranyescudo (szintén törlesztést igénylő) tőkeértéket halmozott fel. Az összesen 7,9 millió adóssággal szemben – becslések szerint – VIII. Orbán pontifikátusa alatt a hivatalok eladásából évente mindössze százhatvanezer aranyescudo, vagyis durván *kétszáz-kétszázhúszezer* (ezüst)escudo folyt be.¹⁰²

Összegezve a hivatalárusítás kérdéskörét: a pápai állambáztartás elsődleges motivációja tulajdonképpen csak az volt, hogy ennek köszönhetően egyszerre lehetett nagyobb összegű készpénzhez jutni, amit az *uffizi vacabili* esetén sohasem kellett egészében visszafizetni, hanem fizetés címén részle-

tekben törleszteni. Ezért volt ideális a legfeljebb tíz-tizenöt éves hivatalviselés, mert akkor nem keletkezett ráfizetés. A vásárló fogható nyeresége a kapott rang, befolyás, hosszas hivatalviselés idején még pénznyereség is volt. Az ő kockázata az idő előtti halál, a Kúriáé a túl hosszú hivatalviselés volt. Nyereséget a pápai államháztartás számára tehát a korlátozott, lehetőleg minél rövidebb idejű hivatalviselés hozott – ezt azonban nem nagyon sikerült szabályozni –, nagyobb összegek felszabadulását a haláleset mellett a bíborosi kinevezés jelentette, a felszabaduló hivatal tőkéje törlesztés nélkül megmaradt, sőt újra áruba lehetett bocsátani. Az egész rendszer hátulütője ugyanakkor az volt, hogy részint az örökölt, továbbadott hivatalok állandó tőkéje, valamint a le nem járt futamidejű befizetések együttes – és az eladott hivatalok száma miatt egyre nagyobb – összege után fizetendő évi rendszeres juttatások mértéke már-már elviselhetetlen lett. Az éppen felszabaduló hivatalok eladásából befolyó pénzekből e „kamatterheket” nem lehetett fedezni, újabb hivatalokat viszont a 17. század elejére már nem lehetett létesíteni. Így máshonnan kellett az összeget elvonni. Korszakunkra a rendszer már egyértelműen nem jövedelmező, s folyamatosan újratermelődő államadósságot képzett. Egyáltalán nem utolsósorban pedig lehetőséget adott különféle visszaélésekre, megvesztegetésekre, amelyek a század közepére olyannyira elharapóztak, hogy VII. Sándor mindjárt trónra lépte után szigorú rendelkezésben látta jónak elejüket venni.¹⁰³

A pápaság egyházi bevételei

A pápai bevételek harmadik csoportját a legjelentősebb, állami regáliákon alapuló *entrata certe*, valamint a működőképesség fenntartása céljából létesített, de valójában hosszú távon azokat csak elmélyítő *entrata incerte* mellett a világegyházból származó jövedelmek, illetve a központi egyházkormányzat szolgáltatásaiért fizetett különféle illetékek képezték. Pár kivételt leszámítva kezelőjük – a hivataleladásokkal együtt – a 17. század elejére a Quirinál dombján felépített palotába költöző *Dataria Apostolica* volt.

Az Apostoli Datária önálló intézményként a 15. században alakult a nem lelkiismereti, vagyis a „külső fórumot” (*forum externum*) illető különféle pápai kegyek, felmentések adományozására. Két fő vezető tisztségviselője a rendszerint bíborosi rangra emelt *datarius* és a *sub-* vagy *prodatarius* (*sottodatario-prodatario*) volt, emellett talán a Kamarácénál is népesebb seregű beosztott tisztviselőt foglalkoztatott. Az intézmény neve a kérvények (*supplicationes*) dátummal való ellátásának feladatára vezethető vissza (*datam ponens, qui datam ponit*). Korszakunkban már a datárius a „pápa szeme” (*oculus papae* vagy *organum mentis et vocis papae*), heti rendszeres kihallgatásain csak a legfontosabb ügyekről referál a pápának, a kérvényeket elfogadó (*concessum ut*

petitur) vagy elutasító döntések nagy részét ő hozza meg. Beosztott tisztségviselői a Datária egyes feladatait felügyelték. A *prefetto dell'uffizio per obitum* az üresedésben levő nem konzisztoriális javadalmak ügyeivel foglalkozott; a *prefetto del concessum* a házassági diszpenzációk előkészítésével, a *prefetto* avagy *amministratore delle componende* a hivatalcladásokkal és az ügynevezett „kompozíciók” (lásd alább) kezelésével; a *prefetto delle date* a beérkezett kérvények datálásával. (E *parva data* nem tévesztendő össze az ügynevezett *grande datával*, amely az iratnak a datárius elé kerülését jelzi.) Őket a döntés-előkészítő revizorok követték: a *revisore delle matrimoniali* a házassági diszpenzációs kérvények, a *primo* és *secondo revisore delle suppliche* a javadalmakkal, penziókkal kapcsolatos szupplikációkat ellenőrizték első fokon alaki és tartalmi szempontból (ez utóbbiak a kérvényt C = *Componenda* és nevük kezdőbetűjével látták el). Az *ufficiale del misis* (*tassatore*) gondoskodott a kérvények regisztrálásáról, amelyeket az általa meghatározott mértékben fizetendő illetékek szerint rendezett. A hivatali rangsorban ezután következtek a *sottodatario* és a *prefetto del obitum* helyettesei (*sostituti*), az illetékfizetéseket ellenőrző *revisore dei conti*, majd a kimenő iratok (brévék és bullák) fogalmazványát elkészítő *ufficiale dei brevi* és *spedizionieri apostolici* (továbbá a *scrittore delle bolle in via segreta*, de ez utóbbi külön poszt talán még nem létezik a 17. században), valamint a szupplikációkat őrző *custode delle suppliche*. Ők természetesen csak a fontosabb hivatalnokok voltak.¹⁰⁴

A Datária illetékességi köre az idők során fokozatosan bővült, az Apostoli Kamarának és Kancelláriának mind több feladatát vonta magához. A hozzá befutó jövedelmek az ügynevezett „titkos kincstárba”, a *tesoreria segretata* vagy másképpen *borsa particolare*ba kerültek, felügyelője a *tesoriere segreto*,¹⁰⁵ kezelője viszont ennek is a *depositario generale* volt. Ők kizárólag a bevételek adminisztrálásában számítottak illetékesnek. A titkos kincstárból folyósított fizetéseket kizárólag közvetlen pápai utasításra utalványozták.¹⁰⁶

Az egyházi bevételek összege a „bizonytalan” államiakhoz hasonlóan évről évre hullámzó volt, s mint többször mondtuk, számottevő a csökkenés a középkorhoz képest. 1562-ben a Rota, a Penitenciária és az egyéb pápai bíróságok átszervezése kétszázezer scudo bevételkiesést eredményezett, 1537 és 1570 között az egyházi jövedelmek mértéke négyszázezerrel szűkült. A legfontosabbak a 17. század derekáig még mindig a világegyház javadalmaiból befolyó annáták voltak. Maga a kifejezés egy tág gyűjtőfogalom, és a kora újkorban is valójában az ügynevezett *servitium commune*t értették rajta. Ezt azok után a javadalmak (a püspökségek és bizonyos apátságok) után fizetették, amelyek adományozásához, illetve adományozásuk egyházi megerősítéséhez a pápa és a bíborosi konzisztórium együttes jogi aktusára volt szükség, és amelyeket ezért konzisztoriális javadalmaknak neveztek. A *servitium commune* felerészben a bíborosi kollégiumot, felerészben a pápát illette meg. Óriási problémát jelentett, hogy a középkori kimutatások alapján igyekeztek behajtani őket, igaz, a korban a *servitium* már szinte sehol sem a javadalom egyéves bevétele, hanem annak egyharmadával volt egyenlő. (Német viszonylatban pedig a 17. század közepén már csak egy-

ötödével.) A *servitium*ból származó, csak a pápának járó nettó bevétel 1643-ban a középkorhoz képes elenyésző ugyan, de jóval több, mint a század elején, hozzávetőleg száztízezer scudo körül, a század második felében viszont már csak huszonöt-harmincezer körül alakult. (A bíborosoknak járó résszel együtt az összeg kétszeresével kell számolni.¹⁰⁷)

A *servitium*ot a szorosabban vett annáták követték, amelyeket a kora újkorban előszeretettel bonifáci annátákként emlegettek. Ezek mindazon kisebb javadalom birtokbavétele után (tehát azok után is, amelyeket nem Róma adományozott) fizetendő, féléves jövedelemnek megfelelő illetékek voltak, amelyek éves jövedelme elérte a huszonnégy aranygulden. Eltörlésükről szó esett a 15. század zsinatain és még Trientben is. Megszüntetésükre már V. Márton ígéretet tett, az államokkal kötött konkordátumok korlátozták is érvényesítését. Mértéke folyamatosan csökkent, a 17. században a gazdag spanyol és német apátságok nem valós jövedelmük, sem a régi taksált érték után, hanem csupán a minimális huszonégy gulden után fizetik. Teljes eltűnésükre elsősorban nem a Kúria érthető ellenállása miatt nem került sor, hanem mert nem sikerült más, alkalmasabb módot találni annak az egyébként mindenki által és mindenkor elfogadott problémának a megoldására, hogy a részegyházaknak valamilyen formában hozzá kellett járulniuk a kereszténység központjának fenntartásához.¹⁰⁸

Valamelyest az annátákhoz tartoznak az úgynevezett *quindennium*ok, amelyeket a 15. századtól kezdve, az egyébként annátaköteles, de más, nagyobbakba bekebelezett javadalom után szedtek, hogy az így elveszett annátákat pótolják. Ezen inkorporált beneficiumokért nem birtokosváltáskor, hanem, miként az elnevezés mutatja, tizenöt évente kellett e sajátos illetéket megfizetni. A középkorban mindemellett még néhány kisebb, különféle jogcímenek szedett kúriai jövedelemforrás létezett. Egy részük bizonyíthatóan megmaradt, más részük eltűnt, illetve nincs adat kora újkori behajtásukra. 1. *Procurationes* (a pápának, legátusainak, a valószínűleg Rómát képviselő egyes püspököknek fizetendő illeték), nem maradt egyértelmű nyoma, már Konstanzban kérték eltörlését. 2. *Visitationes* (az Örök Városba utazó bizonyos főpapok fizették az *ad limina* alkalmából), a korból nincs rá adat. 3. *Subsidia caritativa*, a pápák a Szentszék és az Egyház sürgető eseteiben az egyes országokra, egyházmegyékre vagy rendekre vetették ki. Hasonló a tizedhez, de itt nem jövedelemarányos szolgáltatásról, hanem meghatározott összegről volt szó, s a tizedhez hasonlóan a 16. század elején javarészt állami kézbe került. Úgy tűnik, hogy a 17. században még valamennyire létezett. Használatának korabeli megváltozására utal, hogy Pázmány úgy tudta, hogy papsága részéről római útja fedezéséhez veheti igénybe, mindazonáltal – jogfenntartás mellett – lemondott róla.¹⁰⁹ 4. „*Schutzzinsen*”, az irodalom által csak németül említett „védelmi pénzek”. Egyes püspökségek, apátságok fizették a Szentszékhez fűződő különleges viszonyuk fejében. Előfordul még a 17. században is, de mértéke elhanyagolható. 5. A „péterfilléreket” az északi országok: Anglia, Baltikum, Lengyelország fizették Szent Péter utódai iránti tiszteletük fejében. A szokás a reformációval megszűnik, a 17. században már nem létezik. IX. Pius (1846–1878) ezen a néven egy teljesen új és más rendszert vezetett be.¹¹⁰

Az annáták mellett az egyházi javadalmakból származó másik nagy jövedelemforrás a *spoliumok* voltak, vagyis azok a meghatározott részösszegek, amelyek klerikusok, javadalombirtokosok ingó és ingatlan hagyatékából, tehát haláleset alkalmából, illetve hosszabb javadalomüresedés során Rómát illették (kivéve persze akkor, ha a javadalmas engedélyt nyert a szabad végrendelkezésre). A 14. században még a legfontosabb pápai bevételt képezték, a korra szintén visszaszorultak. A 17. században már csak Itáliában, Spanyolországban és Portugáliában maradt meg néhány pápai *collectoria* a nunciatúrákba betagolva. A *spoliát*ól némileg különböztek a *fructus non exacti* (azon egyházi javadalmak jövedelme, amelyet a javadalmas, időközbeni halála miatt, már nem tudott behajtani) és az interkaláris jövedelmek (az üresedésben levő javadalmak bevételei).¹³¹ Kezelőjük kivételesen nem a Datária, hanem – talán a hagyományok miatt – a Kamara volt.

A kollektoriák egyébként eredetileg nem a *spoliumok*, hanem az úgynevezett pápai tized begyűjtésére létesültek, amely a klérusnak a középkori keresztes hadjáratok céljaira fizetett adójából alakult ki. Ebből Róma már szinte csak az Egyházi Állam területéről profitált, ahol azt ő maga hajthatta be. A többi országban, ahol létezett, pápai jóváhagyással rendszerint a helyi állami bevételeket gyarapította azzal a kikötéssel, hogy összegét a török elleni háború és védekezés költségeire kell fordítani.¹³² Komolyabb veszélyhelyzet esetén a közvetlen pápai beszéd – olykor sikeres – megkísérlése rendszerint már heves felzúdulásokat okozott a helybéli egyháziak körében, Nápolyban és Spanyolországban is.

1642-ben a Szentszékeknek a kollektoriák által gyűjtött bevételei nettó kilencven-százezer scudóra rúgtak, ennek mintegy harmada Itáliából folyt be. A szám szintén emelkedést mutat a Borghese-pontifikátushoz képest, ekkor a tiszta bevétel negyvenötezer volt. A kollektorok által gyűjtött összegnek nagyobb részét már a *spoliumok* tették ki – ezért nem hivatalosan *collettori de' spogli*nak nevezték őket –, a tizedek külön tételként meg sem jelentek a kamarai számadásokban. A „főkollektor” (*collettore generale*) hivatala közvetlenül a pápai kincstartónak, a *tesoriere generalénak* volt alárendelve. A *spoliához* hasonlóan szintén az Apostoli Kamarához befutó, a tizenkét olasz szerzetesi kongregáció által három különböző jogcímen, évi rendszerességgel fizetett különleges adó mintegy nyolcvanezer scudót tett ki.¹³³

A világegyház javadalmai után fizetett sajátos adónemek mellett a Szentszék 17. századi egyházi bevételeit a központi egyházkormányzat működése során szedett illetékek tették ki. Számtottévő hányadukat az úgynevezett *compositiones*, a Datária alapfeladatainak ellátásából befolyó összegek képezték. A kompozíciókat a különféle privilégiumok, kegyek, búcsúk és feloldo-

zások (irregularitás, szentelési akadályok, javadalom-halmaz alól), engedélyek (házasságérvénytelenítés, szabad végrendelkezés, koadjutoria, egyházi javadalmak penziókkal való megterhelése) elnyeréséért fizették meghatározott kulcs szerint.¹⁴ Ezeket tehát minden olyan esetben le kellett róni, ha valaki mentességet akart szerezni egy adott egyházi előírás alól.¹⁵ A kompozíciókból származó bevételeknél szintén csökkenő tendencia figyelhető meg a középkori állapotokhoz képest. Míg a 16. század közepén két-háromszázezer scudo között mozogtak, minthogy az érvényre jutó reformszellem miatt a felmentések száma megcsappant, az utánuk szedett összeg is mintegy a felére csökkent. 1640 körül már csupán nyolcvan-száznegyvenezerrel lehet számolni, s ez az adat vélhetően az egész századra érvényes. Vagyis a Barberini-korszak sem hoz számottevő növekedést, illetve ez a szám a későbbi pápák alatt sem csökken.¹⁶

A kompozíciók után legvégül a legkülönbébb pápai iratok kiállításáért szedett illetékek következnek. A 17. században keveset hoznak a pápáknak, jóllehet számuk és mértékük állandóan növekedett. A mind az egyházi, mind a világi jellegű pápai iratok kibocsátása, kiváltképpen a bulláké, egy rendkívül összetett és bonyolult bürokratikus folyamat volt, minden egyes szakasz elvégzéséért (külön a kiállításért, a fogalmazvány elkészítéséért, a hitelesítésért, a regisztrációért) meghatározott összeget kellett fizetni.¹⁷

Illetéket vetettek ki a levéltári okmányok tanulmányozására is, a 16. század végétől ebből mégsem a Datária, hanem az Apostoli Kamara tett szert évi tizenegyezer scudóra. Hogy miért a Kamara, az több okkal magyarázható. Egyrészt hozzá tartozott a szentszéki archívumok felügyelete, másrészt itt vezették az összesítő könyvelés-eket, harmadrészt hajdani szélesebb kompetenciaköre miatt számos kutatásra érdemes irat eredetileg itt volt megtalálható. Ilyen kutatásokat nemcsak örökösödési, birtokjogi, hanem fontosabb egyházkormányzati, joghatósági viták eldöntésére is folytattak a 17. században.

A konzisztoriális javadalmak betöltése során a hivatalnokok az éves jövedelem 3,5%-át is megkapták (*servitia minuta*). Emellett külön illeték járt az ügymenetet lebonyolító szollicitátoroknak, ágenseknek, sőt a konzisztóriumon közreműködő bíborosoknak is (*propina*). IV. Sixtus alatt a bulla- és regisztrumilletékek még évi harmincezer scudóra rúgtak, V. Sixtusnál már csak tízezerre. X. Ince pontifikátusának első éveiben már csak elenyésző mennyiségben hoztak tiszta bevételt.¹⁸

Ez az adat azonban, a közölt nettó egyházi bevételekével együtt, némileg megtévesztő. Számos tétel ugyanis meg sem jelent a Datária, illetve részben az Apostoli Kamara kimutatásaiban, mivel közvetlenül a tisztviselők fizetésére, névleges vagy valódi vásárolt hivataluk ellenértékének fedezésére fordították. Leginkább az annáta- és illetékbevételeknél figyelhető ez meg, a fizetésüket innen kapó hivatalnokok úgynevezett annalista kollégiumo-

kat alkotva igyekeztek járandóságukat biztosítani. A nemzeti egyházakkal folytatott annáta- és illetékfizetési viták, a Kúria és tiszttviselőinek olykor kérlelhetetlen magatartásának hátterében részben ez a jelenség áll a 17. század első felében. Másrészt a már amúgy is magas állami adók növelésének behatárolt volta miatt a Borghese- és Barberini-korszakban éppen a közép-korhoz képest visszaesett egyházi bevételek terén láttak korlátlanabb lehetőséget az államháztartási hiány fedezésére. Emiatt tornázták fel csak a könyvelésekben megjelenő egyházi bevételeket (ahogy a fennmaradt kimutatások összegzik őket, külön megemlítve az ólompecsés bullák díjait: *spogli, fruttato della Dataria: composizioni, le vacanze e spedizioni e frutto del piumbo*) 0,5–0,6 millió scudóra. A század második felének egyik leglényegesebb változtatása éppen az, hogy nagyjából megszüntették az egyházi jövedelmek effajta lekötöttségét és szigorúbb behajtását, aminek következményeként már csak évi átlag háromszázezer scudóval lehet számolni. Egyúttal az illetékeknek közvetlenül a tiszttviselők zsebébe vándorlása is visszaszorult.¹¹⁹

A pápaság 17. századi összbevételei (állami, hivataladásokból származó és egyházi együttesen) a fenti adatok alapján 2,3–2,8, hovatovább 3 millió scudo között alakultak, összességükben tehát alig változtak az évtizedek során. Jelentős gyarapodásról a gazdasági fejlődés hiánya miatt egyáltalán nem beszélhetünk.¹²⁰ Annak magyarázatát, hogy XI. Ince pontifikátusának óriási összegeket felemészítő török elleni segélyprogramját mégis mi tette lehetővé, nem a bevételek, hanem inkább a pápai kiadások vizsgálata révén kaphatjuk meg. Noha a kiadások racionalizálásának lehetőségét például X. Kelemen alatt is átfogóan felmérték,¹²¹ a feleslegek számottevő felhalmozásához a bankárcsaládból származó Odescalchi-pápa pénzügyi zsenialitására volt szükség.

A pápai államháztartás kiadásai

A Szentszék költségvetésének kiadási oldala talán még a bevételekénél is kaotikusabb, sok tekintetben nehezen számszerűsíthető képet mutat. A probléma lényege, hogy a század közepéig tartotta magát a teória, hogy a pápa szabadon rendelkezik a Szentszék összes bevételeivel, ezért a szorosabban vett állami kiadások és a pápai magánkiadások rendre összekeveredtek. Az éppen adódó szükségletek szerint a kamarai *tesoreria generáléból* éppúgy fordítottak összegeket többek között egy-egy távolabbi, szegény pápai rokon megsegítésére, mint a Datárián található titkos kincstárból a diplomá-

ciai képviselőt finanszírozására. A század második felében egyszerűsödik a képlet, az állami és nem állami jellegű kifizetések forrásai világosabban elkülöníthetők. Például az Apostoli Palota államnak tekinthető kiadásaira (*spese del Palazzo*) a Kamarától érkezett a fedezet. Ezt külön tisztviselő, a *depositario del Palazzo* folyósította a pápai főudvarmesternek. Az egyéb személyes, járulékos költségeket, például az alamizsnákat viszont kizárólag a magánkincstárból fedezték. Sőt ekkor már ennek feleslegét – ha a pápa más célra már nem használta fel – átirányították a rendes kincstárba. 1672-ben százharmincötezer scudo került át így a *tesoreria generale*-ba.¹²²

A kiadási oldalon elsőlegesen és főbb vonalakban három számszerűsíthető kategória állítható fel. 1. A szorosabban vett állami kiadások. 2. Az inkább államnak tekinthető pápai „magánkiadások”. 3. Az államadósság törlesztésének költségei.

A szorosabban vett állami kiadások közé, miként más európai országok esetében, a hadsereg és hajóhadra, a pénzügyi és kormányzati – de nemcsak a civil, hanem ugyanúgy az egyházi – adminisztrációra, a diplomáciai képviselőkre fordított összegek tartoznak. Pontosabb kimutatások a 17. század második feléből állnak rendelkezésre. Ezek szerint míg 1669-ben a pápai hajóhadra száztízezer scudót költöttek, 1678-ban már csak ötvenezer. A Rómában állomásozó főleg testőrcsapatok, az erődök (Angyalvár, Forte Urbano, Avignon) fenntartása 1669-ben mintegy kétszázezerbe, 1678-ban százhuszonötezerbe került. A pápai mezei csapatok – ezeket vetették be a kandiai háborúban is – ellátmánya nyolcvanezerről XI. Ince pontifikátusának elején hatvankilencezere csökken, 1689-ben pedig már mindössze ötvenezer scudo. A vidéki garnizonokban állomásozó csapatok tartása folyamatosan hatvanezer körül alakult, de ezt nem a központi kasszából, hanem a provinciák – alig ismert – kincstáraiból fedezték. A flottával együtt a kiadások összesítve az 1650–1660-as években négyszáz–négyszázhetven-, az 1670–1680-as évekre kétszáznyolcvan–háromszázezer scudo közé tehető.¹²³

Az államgépezet fenntartására fordított összegek számottevően kisebb tételekből álltak. Például a tartományok élén álló (vice)legátusok, a városok kormányzói és hivatalnokai (bírák, könyvelők, írnokok, titkárok), svájci gárdistákból álló testőrségeik eltartása hetvenöt–nyolcvanhétezer scudo között alakult.¹²⁴ A kúriai és római tisztviselők hivatali és dologi költségeire, a bíróságok, kongregációk, hivatalnok-testületek (közülük első helyen a Rota bírái állnak 6600 scudóval), a kamarai tisztviselők, állandó alkalmazásban álló építésmesterek, a kongregációk titkárai, a vatikáni könyvtár írnokai, a római pénzverde személyzete, a frankfurti pápai könyvrevizor stb. fizetésére átlag huszonegy–huszonnégyezer között költöttek. Ez még

akkor is nevetségesen alacsony összeg, ha tudjuk, hogy nincs benne a tényleges hivatalt vásárlók járandósága.¹²⁵

Külön fejezetben jelent meg a kamarai auditor és a római kormányzó hivatalának költségvetése, amelyek 1400–2400, illetve húsz-huszonnégyezer scudo körül alakultak. A diplomáciai képviselők fenntartására átlag tizenkilenc-húszezret fordítottak. Ez ugyanakkor nem tartalmazza a rendkívüli nunciusok, legátusok utazásának alkalmankénti és nagyobb összegeit. A római magisztrátus és városi tisztviselők 4200–4400, a római helynökség és bírósága pedig ezerötszáz körüli összegben részesedtek a büdzséből. *Spese incerte* néven (építési, karbantartási munkálatok, ágyúöntés, pénz- és medálverés stb.) huszonöt-harmincötezer scudót különítettek el. Osztottak szociális segélyeket is, ez rendre évi hétezer scudo volt. Az esetenként az államigazgatási apparátus működtetéséhez szükséges, egyes rendeltetésű és felhasználású további összegek *regaglie camerali* néven huszonhat-huszonnyolcezer scudót emésztettek fel.¹²⁶

Ezek az összegek a 17. század második felében a kiadások lefaragására irányuló törekvések ellenére változatlanok maradtak, következképp joggal feltételezhető, hogy a rosszabb forrásadottságú korábbi időkre nézve is hasonló nagyságrenddel kell számolni. A megállapítást néhány esetben konkrét adatok is igazolják. A diplomáciai képviselők V. Pál alatt huszonhárom- és VIII. Orbán idejében is huszonegyezer scudo körüli pénzösszeget fordítottak, a Rota-auditorok járandósága 1605-ben is 6600 scudo volt.¹²⁷ Vélhetően az ellentétes irányú következtetések sem helytelenek. Az északi jezsuita pápai kollégiumok működtetésére 1605-ből van adat, ez tizenhétezer scudo volt, talán a későbbiekben is ennyivel lehet számolni. Roppant meglepő, hogy a tulajdonképpeni egyházkormányzat, diplomáciai képviselők és a katolikus reform jellegzetes új intézményei milyen kis részét képezték a pápai büdzsének.

Kivételesen a kiadások növekedése is megfigyelhető. A különféle rendfenntartó szervezetek, egységek (*sbirri, bargelli*) költségvetésének gyarapodását nem annyira a romló közbiztonság, mint a rend iránti nagyobb igény indokolta. (1585-ben pontosan 10 573 scudót fordítottak rájuk, a 17. század közepén már tizenöt-húszezret, igaz, az összeg már 1605-ben is tizennégyezer körül járt.)

A rendes állami kiadások megszigorítása a hadsereg és a flotta költségei mellett csak egy esetben hozott még érdemi csökkenést. A kuriális bíborosok ellátmánya az 1670-es évek elején a korábbi évekéhez hasonlóan (V. Pál alatt ötvennégyezer) még mindig hatvankétezerről 1689-re huszonkétezerre csökkent, igaz, ekkor már nem kellett fizetni Krisztina svéd királynő ide sorolt és tizenkétezerre rúgó apanázsát.¹²⁸

Osszesítve a Szentszék állami kiadásait, a például 1669-ben még 735 000 scudo XI. Ince pápasága alatt már rendre 545–583 000 körül alakult. A reformok által hozott megtakarítás tehát mintegy kétszázezer scudo.¹²⁹

A hivatalos pápai magánkiadásoknál, mivel eleve kisebb költségvetésről van szó, a megtakarítás is kisebb. A pápai udvar még a reneszánsz időkből VIII. Kelemen alatt is valamennyire megmaradt magasabb költségeit V. Pál idejében lefaragták százharmincegyezer scudóról az 1610-es évek elejére nyolcvankilencezerre. Elsősorban a barokk udvari reprezentáció kíváncsalmaira e kiadások VIII. Orbán alatt ismét felszöktek mintegy százötvenezerre. Az 1660-as évek végén még mindig ugyanez a helyzet, s csak XI. Ince pontifikátusára sikerül százhúszezer scudóra mérsékelni őket. A szorosabban vett pápai udvartartás költségei azonban változatlanok, mindvégig nyolcvan–kilencezezer között alakultak. A megszorító intézkedések egyedül a rendkívüli kiadások, vagyis a *spese diverse* (szertartásokra, kisebb ünnepekre, fogadásokra, vendégeknek adott és diplomáciai ajándékokra, festőkre, szobrászokra, zenészekre stb. fordított kisebb-nagyobb összegek) esetében jártak sikerrel, hatvanezerről olykor harminc-harmincegyezerre csökkentve őket. Némileg emelkedik ugyanakkor a pápai alamizsnák összege a Borghe-sék és Barberinik százezeréről mintegy százhúszezerre.¹³⁰

Néhány konkrét példa az udvartartás rendes és rendkívüli kiadásaira 1672-ből: a pápai mosodák háromszáz, a pápai lakosztályok takarítószemélyzete (*scopatori segreti*) 120, az ékszerész hetvenkettő, a virágkertész harminckettő, a szolgaszemélyzet tizenkét scudót kapott évente. A *tesoriere segreto* fizetése évi 750 scudóra rúgott, a vatikáni és quirináli kertekre mintegy ezerhétszázat költöttek; az ajándék a spanyol követnek 3750, a Rota-auditoroknak utolsó éves ülésükön ezernyolcszáz, az udvari muzsikosok, énekesek, a pápai testőrség és familiárisok számára húsvét, Szent Péter ünnepe, a pápa koronázásának évfordulója és karácsony alkalmából úgy 4825 scudóba került. A pápai kápolna zenészei ekkoriban is az 1605-ös hatezer körüli összeget, a számtalan kisebb és kuriózumnak tekinthető állások egyikét betöltő alkalmazott, az apostoli palota óráinak felügyelője negyvennyolc scudót vehetett kézhez.

Az alamizsnákkal együtt a hivatalos pápai magánkiadások 270 000-ről mindössze 240 000-re csökkentek. Az így nyert *harmincezer* scudo elhanyagolható összeg:¹³¹

A pápai államháztartás hivatalos kiadásainak legnagyobb tételét a *montiból* és hivataleladásokból felhalmozódott államadósság „kamattörlesztései” tették ki. Az államadósság mértéke, ha 1618-ban még nem is érte el az

V. Pál által a segélykérő császári követek előtt hangoztatott húszmillió (ezüst)scudót, már jelentős summára, tizenennyolc és fél millióra tehető. Az 1605-ben *monték*ban tízmillió, hivatalokban négy és fél millió összesen hárommillióval növekedett, ami ennyi idő alatt talán még el is fogadható eredmény.¹³² A korábban még nem túl súlyos államadósság (emlékezzünk rá, hogy V. Sixtus milyen komoly tartalékokat tudott felhalmozni az Angyalvárbán, bár ez nem jelentette az államadósság megszüntetését, csak szinten tartását)¹³³ növekedése főként a török elleni segélyprogram következtében már VIII. Kelemen alatt elkezdődött. A Borghese-korszakban némileg gyorsuló ütemben e tendencia folytatódott. A kamatszolgáltatás (a *monték* hozama, a vásárolt tisztséget ellátók fizetése, illetve a névleges hivatalok viselőinek életjáradéka) 1619-ben nyolcszázharmincezer scudót tett ki. Az államadósság mértéke VIII. Orbán pontifikátusa alatt duzzadt fel elképesztő mértékben. A *monték* már említett húszmillió aranyscudós és az eladott hivatalok 7,9 milliós aranyscudós, tehát együttesen mintegy harminchatmillió ezüstscudós összegét alapul véve a *monték* törlesztése (az ekkor érvényes 4,5%-os, illetve a *monti vacabili* esetében 7-8%-os hozam szerint) évi *egymillió* volt. A hivatalok esetében szintén majd *ugyanennyi* éves kiadással kell számolni.

Mindez azt jelenti, hogy a hivataleadások során felgyülemlett adósságtörlesztés éves összege mintegy ötszöröse volt az eladásokból befolyó kétszáz-kétszázhuszezer scudónak, s a hozzávetőleg összesen kétmillióes törlesztés a Szentszék legjobb esetben is csak 2,8–3 milliós összbevitelének több mint kétharmadát felemésztette a Barberini-korszak végére!¹³⁴ A költségvetésben megjelenő tételek közül az elszámolási évek többségében számosan már eleve le is voltak kötve a kamatszolgáltatásra. Például a nápolyi kollektoria huszonötezres (de ebből részben közvetlenül a pápai gályák fenntartását is finanszírozták) és Itália egyéb részeinek tizenötezres *spolium*-bevételei vagy a tizenkét szerzetesi kongregáció által fizetett nyolcvanezer scudo, és sokszor a „szabadon” felhasználhatóakat is ide fordították – természetesen nem csak a Barberini-érában.

Ha mindehhez még hozzávesszük, hogy sok, főleg illetékjövedelem meg sem jelent a könyvelésekben, hanem törlesztés gyanánt közvetlenül a vásárolt hivatalok viselőihez vándorolt (ami egyúttal a számszerűen megjelenőknél nagyobb bevételt és kiadást is egyaránt magában foglal), a kortársak becslése a *negyvenmillió*s államadósságra ezúttal nem tűnik túlzottnak.¹³⁵ A kamattörlesztések a század második felében is tisztességes summát tettek ki, ám a hivatalok után járó fizetségek és a *monték* hozadékának fokozatos csökkentése révén (a folyamat már X. Ince alatt megkezdődött, és VII. Sándornak köszönhetően felgyorsult)¹³⁶ már csak 1,35–1,47 *millió* scudo között

mozogtak. XI. Ince pontifikátusának közepére pedig nagyjából két-három-százezer között ingadozó összeggel mérséklődtek, ami ugyanennyi tiszta nyereséget jelentett.¹³⁷

A pápai államháztartás összmérlege

A számszerűsíthető kifizetések mindent összevetve 2,1–2,7, netalán 2–3 millió scudo között alakultak a 17. század folyamán. A bevételi oldal 2,1–2,8, legfeljebb 3 milliós összegével összevetve az államháztartási hiány és többlet ugyanakkor pontifikátusonként (azon belül gyakran évenként is) más és más képet mutat.¹³⁸ Az iménti értékek a század során keletkezett legnagyobb, illetve legkisebb bevételek és kiadások szélső értékei. E határokon belül az éves relatív különbség szinte mindig eltérően alakult. Elméletileg, ha egy leginkább nyereséges esztendő, például 1667, a legkisebb kiadásokat hozóval találkozott volna, akkor nyolcszázezer–egymillió scudo többlet is jelentkezhetett volna, de ilyen persze sohasem volt. A várható magasabb jövedelem már év közben fokozottabb költekezésre ösztönzött. Ha összességében meg akarjuk vonni a pápai éves bevételek és kiadások mérlegét, azt kell mondanunk, hogy V. Pál pontifikátusának esztendői alatt még szolid (száz-száz-húszezer scudo) államháztartási többlet mutatkozott. A Borghese-pápa érdeme, hogy az állami bevételeket sikerült tartósan kétmillió scudo felett konszolidálni. A nyereséget igazolja az is, hogy a sixtusi *tesoro di Castel Sant'Angeló*¹³⁹ kétszáztizenhatezer scudóval tudta gyarapítani. Racionális gazdálkodását csak XI. Ince múlta felül a század során.¹⁴⁰ A rövid Ludovisi- és nagyon hosszú Barberini-korszakban gyakorlatilag egy pénzügyi évben nincs nyereség, VIII. Orbán az egyensúlyt csak az egyházi bevételek növelésével tudja úgy-ahogy biztosítani. Az államadósság hihetetlen növekedésének részbeni magyarázata is itt keresendő, vagyis a hiányt olykor hitelekkel pótolták. Pápasága utolsó éveiben a castrói háború következtében fenyegető teljes pénzügyi összeomlást csak az Angyalvárból kiemelt mintegy nyolcszázezer scudóval sikerült elkerülni.¹⁴¹

A század második felében vegyesen váltakoznak a kisebb, százötven–kétszázezer scudo nyereséggel (például 1652, 1657, 1660, 1664, 1667), illetve a szintén nem túl nagy, száz-százkilencvenezer scudo veszteséggel (például 1668–1667) záró évek. Az ingadozás oka többek között a jobb és rosszabb termésű években vagy például a kandiai háború költségeiben keresendők. Tartós, többször a 0,5–0,6 millió scudót elérő nyereségre az 1680-as évekre sikerült szert tenni, de nem a jelentősebb növekedés (a bevételek ekkor 2,5–2,6 millió között mozognak), hanem XI. Ince fentebb megfigyelt, elő-

deinél következetesebb és szigorúbb takarékosági intézkedései révén. Ez a pénzügyi háttére a pápaság óriási, a 16. század vége óta nem tapasztalt török elleni segélyprogramjának. A lengyel királynak és a Habsburgoknak az 1680-as években átutalt több mint kétmillió scudo ezek szerint a pápai államháztartás négyévnyi tiszta nyereségének a kereszténység egyetemes céljaira való feláldozása volt.¹⁴²

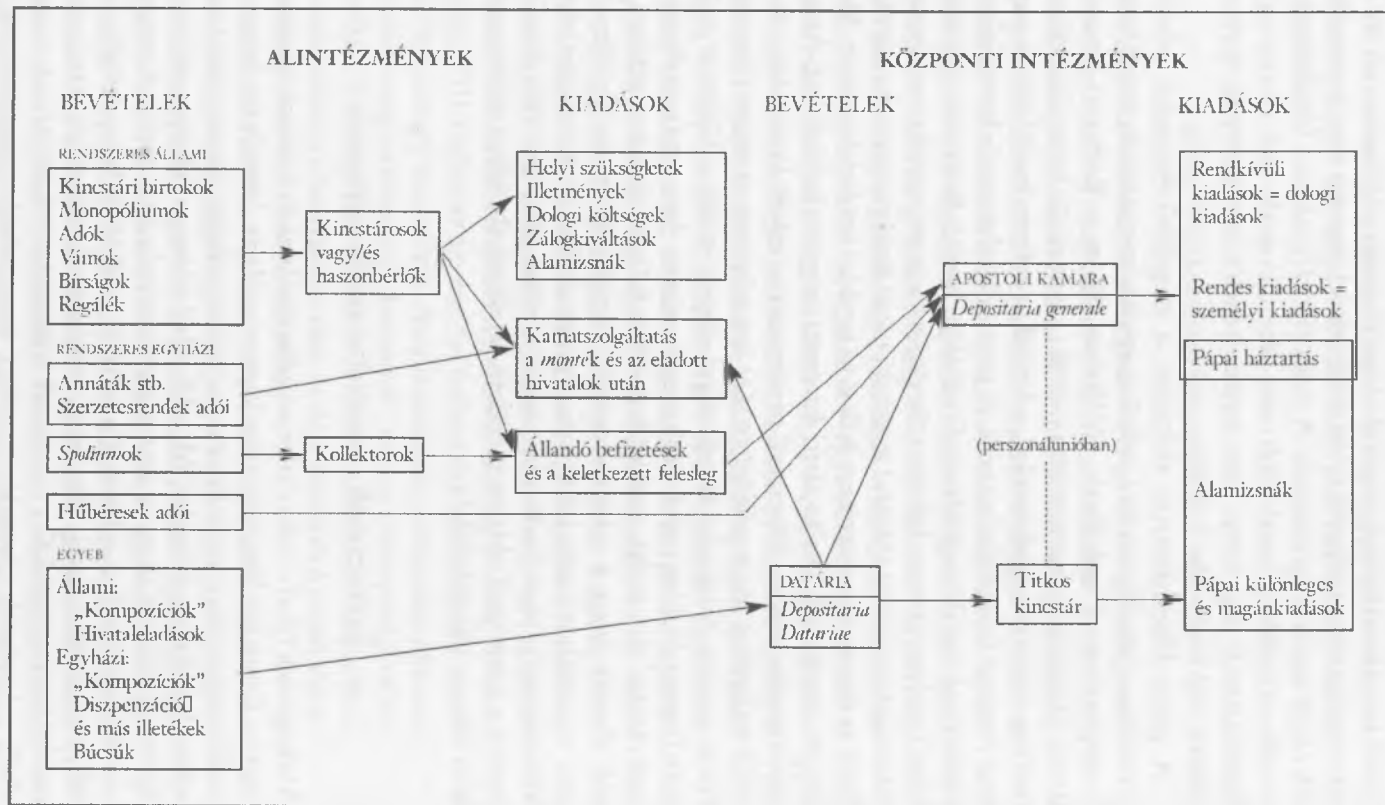
A pápai államháztartás alakulása, a megelőző évtizedek pénzügyi problémái a pápaság korábbi politikai, egyházkormányzati magatartására is magyarázattal szolgálnak. Különösen áll ez a Barberini-korszakra. Róma kiszorulása a nemzetközi politika színteréről, kapcsolatának megromlása a nemzeti egyházakkal, a katolikus reform lendületének megtörése részben finánciális háttérű. A pápai államháztartás bevételeinek és kiadásainak egyik megdöbbentő tanúsága, hogy a Szentszék egyebekhez képest milyen keveset költött a tényleges központi egyházkormányzat, a reformintézmények (például az északi pápai kollégiumok) fenntartására. Ezek az összegek messze nem érik el az egyházi bevételek szintjét, kiváltéppen nem VIII. Orbán alatti átmeneti megnövekedésükkor. Az adósságtörlesztés miatt a kényszerű preferencia az egyéb kiadásoké volt. Így válik érthetővé, hogy például az 1622-ben alapított missziós főhatóság, a Hitterjesztési Kongregáció pénzügyi alapját miért a bíborosi gyűrűk után fizetett díjakkal tudták csak megteremteni. Ami nem mondható sem szokványos, sem stabil, sem különösebben bőkezű finanszírozásnak, annak ellenére, hogy a missziószervezés megkülönböztetett figyelmet kapott a barokk pápaság lelkipásztori programjában.¹⁴³ A tulajdonképpeni felekezetszervezésre fordított összegek a római pénzügyi szisztéma befejezésül a következő oldalon mellékelt áttekintő ábrájában külön egységként fel sem tüntethetők.¹⁴⁴

Építkezések: várostervezés és -fejlesztés

A bőségesnek tűnő – noha csak mutatóba kiválasztott – adatok ellenére egy nagyon fontos kérdésre még nem kaptunk választ. Jelesül arra, hogyan sikerülhetett az 1640-es évekre katasztrofális pénzügyi viszonyokat a század második felében stabilizálni? Mi több, újból felesleget felhalmozni, mégpedig annak ellenére, hogy a gazdaság nem növekedett, ráadásul az egyházi bevételek (elsősorban a Datáriára befolyó annáták és kompozíciók, illetékek) jócskán visszaestek. Bármennyire jelentősek voltak, pusztán a takarékosági intézkedésekből: a tisztviselői érdekvédelmi kollégiumok megtöréséből, a bevételek közvetlen hozzájuk áramlásának visszaszorításából, a

A pápai pénzügyi szisztéma vázlata 1600 körül

112

Az Egyházi Állam társadalmi, gazdasági és pénzügyi

1. A Piazza Navona X. Ince előtt

2. és után

3. A Via del Corso

4. a Capitolium és az Ara Coeli

5. a Pantheon

6. a Sapienza

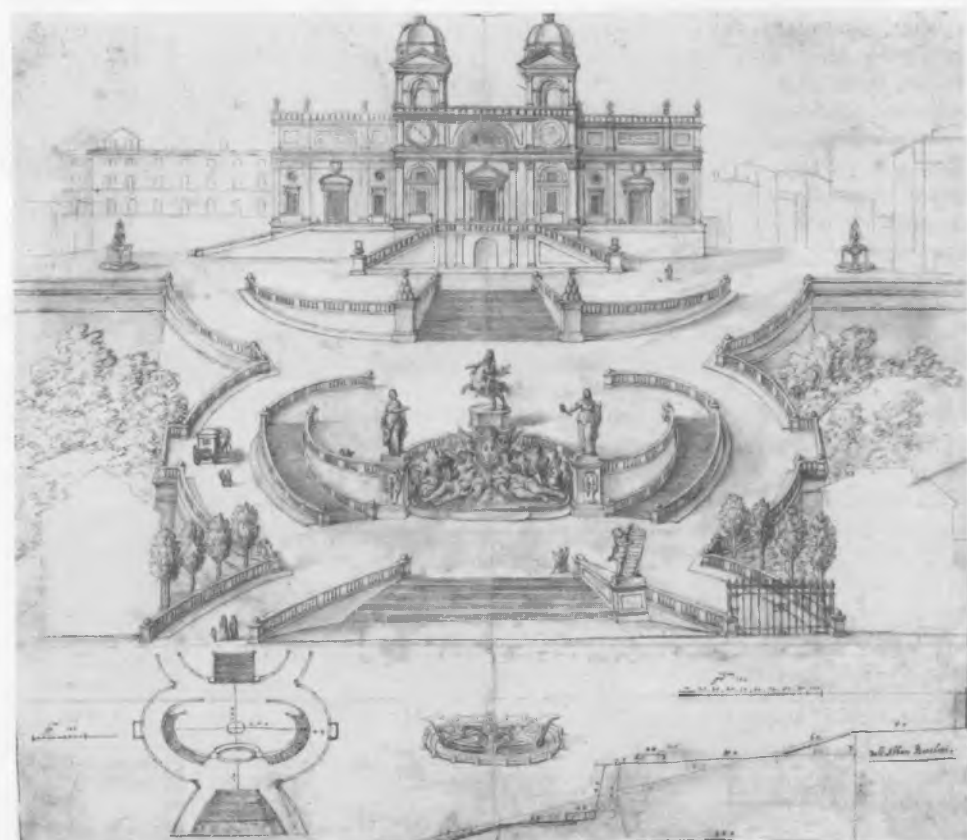
7. a Trastevere

8. a Plebiscito

9. és a Gesù a 17. század derekán

10. valamint a Spanyol lépcső tervei 1660-ban

fizetések és kamatok csökkentéséből, a hadseregre fordított összegek, a bíborosi províziók megkurtításából még nem következett az, hogy VIII. Orbán pontifikátusával megszűnt az államadósság felhalmozása, s hogy a nyereséges évek mind nagyobb bevételeit szabadabban használhatták fel. A kérdés úgy is feltehető, hogy a század közepére felhalmozódó mintegy negyvenmilliónyi államadósság tőkéjét, vagyis a leginkább montékban felvett – és a bevételi oldalon összecszerűen meg sem jelenített – „államhiteleket”, valamint a korábbi nyereséges évek bevételeit (például V. Pál uralkodásának tizenhat éve alatt úgy kétmilliót) korábban vajon mire fordították?

A rendkívüli kiadások sorában először gondolni lehetne a harmincéves háborúban a katolikus ligának kifizetett segélyekre, de, amint láhattuk, mennyiségük nem volt eget rengető. A VII. Sándortól kezdve a Habsburgoknak, Velencének és Lengyelországnak a török ellen többé-kevésbé folyamatosan folyósított összegek mértéke ezeket jóval felülmúlta. XV. György költséges vetlini békefenntartó vállalkozása, majd a castrói háború kétségkívül nagy terhet jelentett, de ugyanez mondható el IX. Kelemen bekapcsolódásáról a kandiai háború utolsó szakaszába.

Bár pontos kimutatások sok esetben, sajnos, forrásszinten sem állnak rendelkezésre, számottevően nagyobb összegeket vihetek el az építkezések, a barokk Róma máig lenyűgöző arculatának kialakítása. A városfejlesztés, még ha sok esetben a pápai mecénatúra részét képezte is, javarészt állami beruházásnak tekinthető, s kétségkívül komoly ráfordítást igényelt, aminek érdemesebb nagyobb figyelmet szentelnünk.

V. Pál például – akinél dokumentáltan kimutatható, hogy a közberuházások szempontjai még milyen markáns előnyt élveztek – Ferrara megerősítésére százhatvanötezer, az Örök Városra 1,7 millió scudót költött, ami már majdnem eléri egy év állami bevételeinek összegét. Civitavecchia bővítéséről, az elsősorban a Marca felé irányuló közlekedés feltételeinek javítása céljából végzett útépitésekről, a vízvezeték-hálózat korszerűsítéséről, a trasteverei Aqua Paola kiépítéséről nincsenek pontos adatok. Inkább reprezentatív beruházásnak számított a Szent Péter-bazilika előcsarnokának felépítése Carlo Maderna tervei szerint (Michelangelo eredeti tervrajzának módosítását számos kardinális ellenezte), valamint a két „harangtorony” felhúzásának elkezdése. A főpostol bazilikájára háromszázezret szántak. A Quirinált ugyancsak V. Pál építtette át egy valóban monumentális pápai rezidenciává, amelynek a sixtusi analógiájára kialakított kápolnája 1617-ben készült el.¹⁴⁵

Szintén nem elhanyagolhatóak az 1620–1640-es évek beruházásai, bár VIII. Orbán hosszúra nyúlt pontifikátusát és Itália felé fordulását tekintve

valamelyest visszafogottnak tekinthetők. Uralkodása leginkább látványos emléke a vatikáni bazilika általa 1626. november 18-án felszentelt liturgikus tere. Az apostolfejedelem sírja fölé Bernini tervei alapján emelt baldachin jellegzetesen csavart, egyenként tizennégy tonna súlyú bronz oszlopaihoz az alapanyagot a Pantheon *porticus*áról hozták, amiből azután még az Angyalvárban elhelyezett nyolcvan ágyú öntésére is futotta. Az 1633. június 29-én felszentelt baldachin mellett – amelynek költségei egyébként kétszázezer scudót tettek ki – 1629–1641 között a bazilika központi tere monumentális szobrokkal, oltárokkal stb. gazdagodott. Az altemplomban kialakított, a pápa monumentális bronzszobrával ékesített síremlékkel együtt ugyanúgy maradandó emléket állított a Barberiniknek, mint a Maderna-féle homlokzat a Borgheséknek. Ezzel szemben a vatikáni palotában csak kisebb átalakítási (például két magánkápolna létesítése) és dekorációs munkálatok (így a Cortile di San Damaso feletti folyosó díszítése) folytak.

A via Urbana kialakítása és néhány tér megnagyobbítása mellett jelentősebb városrendezési program végrehajtására nem került sor. A Piazza Barberinin található Santa Maria della Concezione felépítésével párhuzamosan viszont több templomot restauráltak. A San Salvatore ai Montit és San Lorenzo in Fontét 1630-ban, a SS. Cosma e Damiano nel Forót 1632-ben, a Sant’Anastasia al Circo Massimót 1636-ban. Pompás kutakat is építettek (Fontana della Barcaccia, Fontana del Tritone, Fontana delle Api); bővítették a Sapienza palotáját (1628–1632), s ugyanott megkezdték az egyetemi templom (Sant’Ivo) építését. A visszafogott fejlesztéseket talán a pápai család címere volt hivatott ellensúlyozni. A kortársak mintegy tízezer kőbe vésett, ércbe öntött és falra festett méhet számoltak össze.

Valódi építkezési láz egyedül 1642–1644 során kerítette hatalmába várost. Mintegy három kilométer hosszúságban munkások ezrei építették fel a Gianicolo mellett húzódó, tizenkét bástyával tagolt városfalat, amely végre a tengerpart felől is megoldotta az Örök Város védelmét. Civitavecchia és a túloldalon Ancona kikötőjének megerősítésével együtt a Barberini-pápa – pontifikátusa kezdetével ellentétben – ezúttal nem egy távolban dúló háború esetleges begyűrűzésének megakadályozására készült. Az Egyházi Állam ekkor tudniillik hosszú évtizedek után, amint tudjuk, ismét hadban állt, még pedig egy másik itáliai állam fejedelmével: Odoardo Farnesével, Párma és Piacenza urával.¹⁴⁶

Az eladósodás mértékével összevethető beruházásokkal tehát a Barberinikorszakban sem számolhatunk. Ráadásul az építkezések az elkövetkező évtizedekben sem csökkentek. Gondolhatunk itt X. Ince pápasága legmaradandóbb emlékére, a templomával, palotáival, kútjaival végleges formáját

elnyerő Piazza Navonára. Vagy még inkább arra, hogy a várostervezés és városfejlesztés igazán VII. Sándor alatt kap központi szerepet. Még hozzá vélhetően szoros összefüggésben azzal, hogy a Chigi-pápa sosem tudta kiheverni a személyesen átélt „münsteri traumát”. A tényt, hogy a világ dolgairól többé már nem Rómában döntöttek, hanem elsősorban Párizsban, Bécsben és Madridban s részben Londonban, Amszterdamban, valamint Isztambulban, tudatalattijába száműzte, és egy új, az antik Róma ragyogásával vetekedő városkép kialakításával igyekezett ellensúlyozni.¹⁴⁷

A Chigi-korszak jelszavai a Bernini és Borromini nevével fémjelzett „fenségesség és szépség” (*magnificenza e bellezza*) voltak.¹⁴⁸ A „Sándori Róma”, a *Roma Alessandrina* legismertebb emléke a Szent Péter tér kollonádsora. De ekkor épült ki a Piazza del Popolo, készültek el a spanyol lépcső grandiózus tervei, restaurálták a Panteont és Cestius Piramidéjét, és fejezték be építésetileg különleges megoldással a Sapienza templomát.¹⁴⁹ A városszerkezet egészét érintő új utak nyitása, a templomépítések és -restaurálások mértéke akkora ezekben az években, hogy még felsorolni is nehéz.¹⁵⁰ A szerkezeti átalakításokat, az utak minőségét, karbantartását külön hatóság, a pápa által új életre keltett *Congregazione delle Strade* felügyelte.¹⁵¹ Az elért eredmények megörökítéséről és propagálásáról G. B. Falda 1666–1667 során a könyvesházakba került remekbe metszett képes kiadványa gondoskodott.¹⁵² A Sapienza könyvtárának megalapítása (*Bibliotheca Alessandrina*) és az urbinói kódexek (*Codici Urbinati*) 1657. évi beszállíttatása a Vatikánba a művészetek mellett a tudomány terén kívánt maradandó emléket állítani.¹⁵³

A közberuházások üteme az 1670-es, 1680-as évekre kétségkívül lelassult. X. Kelemenről az elődjének a Santa Maria Maggioriében emelt síremlék, az Angyalvár hídjának, a Szent Péter-bazilika előcsarnokának és kollonádjainak főként szobrokkal való dekorációja maradt fenn,¹⁵⁴ XI. Ince idejéről pedig még ennyi sem. Ami viszont – a pontos összegek ismeretének hiánya ellenére – csak a megtakarításokra szolgál újabb magyarázattal, az adósság növekedésének megállítására nem. Ráadásul az építkezések XII. Ince alatt új erőre kaptak, ezúttal a szociális intézményrendszer bővítése, főként kórházak létesítése került a középpontba.¹⁵⁵

Kérdésünkre választ más téren kell keresnünk.

IV.

A pápai nepotizmus

A gazdasági hanyatlás imperatívuszának, a Római Kúria és társadalom belső mechanizmusai működtetési kényszerének, a bevételek és kiadások között voltának többé-kevésbé már beható ismerete egyre jobban hozzásegít bennünket annak a változásnak a megértéséhez, amely a katolikus felekezetszerveződés centrumának kora újkori történetében bekövetkezett. Körvonalazódó képünk mindazonáltal a kora újkori patrónus-kliens rendszer spiritualizált csúcsformájának, a pápai nepotizmusnak beható ismerete híján még aligha mondható teljesnek. A sajátos történelmi jelenségben minden tényező a lehető legszervezesebben ötvöződik. E bonyolult képződmény egyszerre volt meghatározó vonulata az Egyházi Állam társadalmi szerkezetének, valamint a pápai állam- és egyház-igazgatási struktúrák működésének.

Megismerésükkel mindazonáltal nem csak a pápaság belső világának megrajzolását mondhatjuk majdnem befejezettnek. A nepotizmus problematikája ugyancsak megvizsgálható a pápai kiadások aspektusából. Ennek köszönhetően végre bizonyítékok hosszú sorát nyerhetjük, miszerint a pápai államháztartás elképesztő hiányának, majd sikeres rendbetételének legfontosabb oka egyértelműen a nepotizmus rendszerének kicsúcsosodása a század első felében, majd az ezt követő megroppanása és rohamos visszaszorulása. A jezsuita JOSEPH GRISAR értékelése szerint e jelenség pénzügyi szempontból az állami és egyházi javak hihetetlen mértékű elkótyavetyélését jelentette.

A korai újkorban a pápai nepotizmusnak valójában egy új formája jelenik meg. Az Egyházi Állam területi integritásának, szuverenitásának fenntartása kizárta, hogy a neposok számára önálló hercegségeket hozzanak létre, mint tették azt a Borgiák, esetleg független fejedelemségeket szerezzenek meg, gondoljunk csak a Farnesék pármái uralmára. A nepotizmus 16–17. századi válfájának egyik meghatározó jellemzője az állami és egyházi bevé-

telek, bevételi források számottevő részének a pápai rokonok kezébe juttatása: készpénz, *monték*, penziók, javadalnak, kúriai hivatalok, olykor vám-, adó- és jövedékbevételek formájában. Persze az éppen uralmon levő egyházfő rokonai – ha különböző formákban is – mindig a pápai hatalom részesei és haszonélvezői voltak, a legkorábbi időktől a 20. századig. A kora újkori nepotizmus viszont egyben a pápai hatalmi rendszer sajátos tényezője is, ami annyit jelent, hogy az első számú rokonnak, a bíboros neposnak hathatós jogkörei voltak a pápai egyház- és államkormányzatban, legfőképpen a pápai diplomácia irányítójaként. Ő volt a nunciusok „levelezőpartnere”, a jelentéseket neki címezték, az utasításokat az ő nevében írták. A rendszer, mint ilyen, 1538-tól a 17. század derekéig létezett, bár formálisan csak a század végén törölték el.¹

A nepotizmusban elsősorban azt kell vizsgálni, hogy miként illeszkedett a korabeli társadalmi struktúrákba: szervesen, vagy esetleg korrupciós jelenségnek tekinthető. Azt, hogy milyen funkciókat töltött be a pápai uralmi rendszer működtetésében, a jelenségben mekkora a funkcionális és diszfunkcionális tényezők aránya, s ezek hogyan változtak.²

Funkcionalitás – diszfunkcionalitás

1538 annak a megbízásnak az éve, amelyet III. Pál adott majd nyolcvanéves nagybátyjának a diplomáciai levelezés felügyeletére. Az első számú rokon, a bíboros nepos mindenekelőtt a hatalomgyakorlás világi vonatkozásaiban ettől kezdve tekinthető mintegy vicepápának. Brévében világosan körülhatárolt, széles körű jogosítványokkal rendelkezett. A pápa mellett ő tárgyal a külföldi követekkel, megkapja a *soprintendente dello Stato Ecclesiastico* (az „Egyházi Állam főfelügyelője”) címet. Ez azt jelentette, hogy a nunciatúrák analógiájára szintén ő a provinciákat kormányzó legátusok, illetve vicelegátusok levelezőpartnere, s vezetője az Egyházi Államot irányító fontosabb kongregációknak: a Consultának és a Buon Governónak. A szorosabban vett egyházi kérdésekben rendszerint kevésbé játszott vezető szerepet.

A bíboros nepos jelensége két korabeli európai tisztséggel állítható párhuzamba. Egyrészt a központi állami hivatalok működését felügyelő intendánsokkal, főintendánsokkal, másrészt az államügyeket irányító kegyencekkel, mint például Richelieu és Buckingham, Mazarin vagy a spanyol Lerma. Amint ez utóbbiakat felváltotta a 17. század felé a miniszterelnök (*primus minister*),³ ugyanúgy a nepost a tulajdonképpeni államtitkár. Ha a formálisan megkapott jogosítványokat nézzük, a nepos eme párhuzamos példákhoz hasonlóan elméletileg valós teljhatalommal rendelkezett.⁴

Európai összevetésben a hasonlóság mellett lényegi különbség is kimutatható. Az obligát udvari reprezentáció terén a pápaságnak nevezett komplex uralmi szisztéma saját uralkodóját és rendszerét a barokk kor kezdetén ugyanis egészen egyedi módon jelenítette meg. Ennek alapvonása, hogy más európai udvaroktól eltérően hiányzott a dinasztikus-örökletes legitimitáció. Időről időre, pontifikátusonként új „uralkodó család” került hatalomra. A pápának mint szuverén uralkodónak e legitimáló tényező hiányával kellett világi uralma reprezentációját megteremteni, amit a kontinuitás hiányából adódó bizonytalanság állandóan veszélyeztetett. A pápai hatalom lelki alapjainak előtérbe helyeződése, a spirituális legitimitáció erősödése ezt a hiányt nem pótolhatta, sőt a reprezentációs lehetőségeket kifejezetten szűkítette. A Kúria Trient utáni reformja alapvetően „udvarellenes” volt. A római reneszánsz udvari életben még állandó lovagi tornák, versenyek (még IV. Pius alatt is rendszeresen rendeztek ilyeneket), fényűző ünnepségek, vadászatok, bankettek, amelyek a barokk világi udvari életnek is állandó programjai voltak, a pápai udvarból a 16. század második felére teljesen eltűntek. A reformpápaság spirituális legitimitációja, amely ugyan alapjául szolgált a pápai abszolutizmus kialakulásának, egyúttal megakadályozta, hogy a pápák a maga teljességében éljenek a korlátlan hatalom megjelenítésének barokk világi formáival. E tendenciának megfelelően a pápai udvarra fordított kiadások már a 16. század második felében határozottan csökkentek, a mélypontot V. Sixtus pontifikátusa idején érték el. VIII. Kelemen és VIII. Orbán alatt átmenetileg ugyan számottevően növekedtek, de már soha többé nem ütötték meg a reneszánsz korának mértékét.⁵

A pápai világi hatalom reprezentálására tehát az általános európai trendtől eltérő megoldást kellett találni. Olyat, ami egyúttal nem veszélyezteti a spirituális legitimitációt. Ez két módon valósult meg. Egyrészt a rendkívüli és erőteljes, már-már monopolizált építészeti, művészeti tevékenység terén.⁶ A barokk Róma lenyűgöző építészeti és művészeti gazdagságát az egyéb hatalomkifejezési lehetőségek hiányának köszönheti. Másrészt pedig az elengedhetetlen világi hatalommegjelenítési formák delegálásában. E világi funkciógyakorlás átruházásának szükségessége magyarázza meg a kora újkori pápai nepotizmus jelenségét, amely a hatalomreprezentáció szimbolikus átruházása révén válik a pápai uralmi rendszer szerves és tevételes részévé. Az építkezésekre fordított óriási összegek, a bíboros neposnak juttatott anyagi eszközök ezért nem tekinthetők az Egyházi Állam életében kizárólag meddő és felesleges kiadásnak, netalántán korrupciós jelenségnek. Az olyan kijelentésekkel tehát, hogy például XI. Leó „nem szennyezte be magát a nepotizmussal, ahogy azt az előző Medici-pápák, X. Leó és VII. Kelemen tették”, nem nagyon lehet mit kezdeni.⁷ E megközelítésben

ugyanis a kora újkori nepotizmus a barokk pápai monarchikus kormányzat működtetésének és önkifejezésének különleges, az uralmi legitimáció terén mindenképpen valódi funkciókkal rendelkező képződménye volt.⁸

A tradíciók és formák által gúzsba kötött kormányzási lehetőségei miatt (jól példázzák ezt a brévék, bullák rögzült kifejezései, fordulatai) a pápa a nepos, a Kúria első számú tisztviselője névleges bevonásával a hatalomgyakorlásba, a neposi iratkiadó tevékenység révén vehetett csak részt a napi ügyek tényleges intézésében. Úgy, hogy a formális távolságtartást ez által meg tudta tartani. Például az ünnepélyes hangú brévék mellé legtöbbször egy valamivel konkrétabb, neposi – valójában államtitkársági – levelet is mellékelnek, amelyet viszont gyakran a pápa fogalmaz, javít. A „bíboros nepos” szerep alkalmazása teszi lehetővé a pápai *padre commune* szerep megőrzését a Kúrián belül is. A pápai klientúra alakilag – Rómában és vidéken egyaránt⁹ – nem az egyházfőhöz, hanem a neposhoz tartozik, akit ezért rendszerint „bíboros patrónus”-nak (*cardinale padrone*) hívnak – sokszor még a diplomáciai levelezésben is.¹⁰

A nepos feladata nem egyszerűen csak a külföldi követek, uralkodók fogadása volt a pápa oldalán, hanem *alter-egó*ként azok kellő reprezentációs külsőségek között való ellátása, megvendéglése, bankettek adása Rómában és Rómán kívül. Úgy kellett viselkednie, mint az állam fejedelmének (*Principe di Stato*). Ő veszi át a kultúrmecenási szerepet, műgyűjteményt, könyvtárat létesít. Tevékenységét ugyanakkor sosem a maga nevében végzi. Hatalma a pápából ered, és magától a pápától rá-s átruházott hatalom, amely épp ezért a pápa halálával automatikusan megszűnik, de a konklávék menetére az esetek többségében még érdemi befolyást tud gyakorolni. Működése összességében három korszakra osztható: a pápa élete, a széküresedés, majd az új pápa alatti szakaszra. Ez utóbbi során az egy-két élethosszig szóló cím megszerzése mellett a korábbi familiárisok hűsége, illetve leginkább a változatos egyéni stratégiák segíthettek a Kúria életére gyakorolt befolyás szórványainak megőrzésében,¹¹ mint például – Scipione Borghesével és még inkább Ludovico Ludovisisel szemben – Francesco Barberini esetében.

A bejáratott és működő rendszer lényege a 17. század derekáig gyakorlatilag változatlan maradt. Megszűnésének egyik oka a pápai nagyhatalmi szerep elvesztésében, a világi hatalmi reprezentációra irányuló fokozott igény háttérbe szorulásában keresendő. A bíboros nepos uralmi, államigazgatási funkcióit a bíboros államtitkár ekkor már különösebb anyagi gondoskodás nélkül is el tudta látni. 1676-ban XI. Incétől Alderano Cybo a bíboros neposok összes jogosítványát megkapta és gyakorolta anélkül, hogy ehhez többletbevételt juttattak volna számára. A bíboros államtitkárok gyakorlati tevékenysége – az alkalmi funkcionális zavarok ellenére – továbbra is bizto-

sította a mindenkori pápa személyét övező nimbuszt. Olyannyira, hogy a 18. században már az egyházfői szerep egyértelmű szakralizálódásáról beszélhetünk.¹³ Korábban a nepotizmuson alapuló uralmi szisztémának viszont még nem volt reális alternatívája.¹⁴

A nepotizmusnak a kormányzati-hatalmi és társadalomszervező legitimációs igényre alapozott, kétségkívül valódi funkcionalitása mellé ugyanakkor a politikai-társadalmi valóságban az optimális hatalomgyakorlás szemszögéből számos, a gyakorlatban egyértelműen túlsúlyba kerülő diszfunkcionális jellemző rendelődött. A kora újkorban a bíboros neposoknak kiemelkedő rangjuk, sokoldalú befolyásuk, számos címük ellenére rendszerint még sincs tényleges, önálló, a nyugat-európai kegyencekéhez fogható döntési jogköre. Ezt bizonyítja a fiataikorú bíboros neposok sora. Alessandro Farnese esetében – ő már a második rokon e szerepben – III. Pál maga intézte az ügyeket hűségesei segítségével. Gyakorlatilag szintén ez a helyzet V. Pál alatt, Scipione Borghesével. De kivételek is akadnak, mint Francesco Barberini, aki újra meg újra megpróbálta az ügyeket kezébe ragadni; vagy a gyenge, illetve beteges pápák alatti hatalmi vákuumot betöltő neposok, miként XIV. Gergely alatt Sfondrati vagy XV. Gergely idején Ludovico Ludovisi. A képlet olykor egy adott pontifikátuson belül is változik.¹⁵

E megközelítésben a bíboros nepos igazi és állandó szerepe a pápai családról való gondoskodás lehetővé tétele, jogcím a különféle egyházi bevételek átruházására, majd a szabad végrendelkezési jog segítségével a családi tulajdonba örökítése. Az egyéb családtagoknak adott tisztségek és juttatások mögött pedig igazából már semmilyen uralmi legitimációs háttér nem áll, illetőleg az ennek kiépítésében játszott szerepük aligha mondható létfontosságúnak. A korabeli társadalmi értékrend és normák egyszerűen megengedték, hogy a pápa nyugodt lelkiismerettel gondoskodjék rokonairól, mi több, ez erkölcsi kötelessége volt. (Még a 18. század közepén is az antinepotista XI. Ince oltárra emelése egyik fő akadályát az a vád képezte, hogy nem szerette eléggé családját.)

A pápák a nepotizmus lehetőségével nemcsak uralkodásuk legitimálására, hanem belső hatalmi bázisuk megerősítésére, családjuk társadalmi-szociális fölemelkedésének biztosítására éltek. A semmiből felfelé törekvő pápai dinasztiák kialakulásának jelensége már a 15. századtól jellemzővé válik annak az általános tendenciának a keretében, amelyben a vagyonos polgárság a nemesség sorait igyekezett gyarapítani. (Más lapra tartozik, hogy itáliai főúri családok korábban többször is adtak pápát az Egyháznak.) IV. Jenőtől (1431–1447) VIII. Sándorig minden pápa családja az arisztokrácia sorába került, még ha a felhalmozott javak a 17. század második felében már

össze sem vehetők a korábbiakkal. A tét persze így is óriási volt. Az 1630-as évek derekán Giacinto Centini éppen azért szőtt kalandos összeesküvést a korabeli közvélekedés szerint már akkor is túl régen uralkodó VIII. Orbán meggyilkolására, hogy korosodó bíboros nagybátyja egyházfői és így az ő neposi reményei ne menjenek végleg füstbe.¹⁶

Az új dinasztia megteremtésében a kritikus pont a pápa halála volt. Ekkor dőlt el, hogy valóban sikerül-e a megszerzett társadalmi pozíciókat tartóssá tenni, ami természetesen a családfő pontifikátusának ideje alatti mértékben sosem sikerült. Az utolsó pápává választott nepos VII. Kelemen volt.¹⁷ Egy új egyházfő trónra lépte a familiáris kör számára is komoly megrázkódtatást jelentett, az olyan pontifikátusokon átívelő karriernek, mint az eredetileg Ludovisi-kliens Domenico Cecchinié¹⁸ vagy a Barberinik árnyékából induló Rospigliosié, aki egészen 1652-ig meg tudott maradni a madridi nunciatúra élén,¹⁹ az okos egyéni életstratégiáknak köszönhető kivételnek számítanak.

Osszességében azt lehet mondani, hogy a kora újkori nepotizmus a sajátos legitimációs szerep mellett számos diszfunkcióval is jellemezhető, amelynek fő gyakorlati rendeltetése kétségtől a pápai család fölemelkedésének biztosítása és a róla való társadalmi gondoskodás megteremtése volt. Azért létezhetett, mert megfelelt a korabeli normáknak, a kötelező *pietas* parancsának, a *mag-nificentia* és *liberalitas* elvárásainak, illetve a társadalmi mozgásoknak.

Megszűnése három alapvető okra vezethető vissza. 1. A nagyhatalmi szerep elvesztésére, amely a neposi reprezentációt feleslegessé tette. 2. A Barberini-korszakban már a közjót, a *bonum communét* sértő és a *pietas* követelményével többé alá nem támasztható, következképp mind egyöntetűbb elutasítással találkozó túlbuzgására. 3. A 17. század második felére bekövetkezett társadalmi struktúraváltásra. A gazdasági krízis elmélyülése, a mobilitás megszűnése alapvetően megváltoztatta a közösségi normákat. A szociális fölemelkedés leglátványosabb formáját képviselő nepotizmus leginkább ezért vált végleg elfogadhatatlanná. A vele szemben a 17. század második felében megfogalmazott kritikák nem sokban különböztek a korábbiaktól. Csakhogy a megváltozott körülmények között egészen más visszhangra leltek a közvélemény előtt.²⁰

Virágkor

Mindezek után vegyük közelebbről szemügyre, hogyan is működött ténylegesen a pápai dinasztia-teremtés mechanizmusa. A bíboros neposok állam- és egyházkormányzatban betöltött gyakorlati szerepéről a következő fejezetben lesz szó.

Borghesék és Ludovisik

Az 1605-ben pápává választott Camillo Borghese, akinek addigi, egyenletesen ívelő kúriai karrierje eredetileg sienai származású családjának fokozatos és módszeres fölemelkedésével együtt a legjobban ismertek és a legtipikusabbak közé tartozik,²¹ némi tétovázás után – egyéb lehetőség híján – egy nőági rokont, nővérének fiát, Scipione Caffarellit fogadta örökbe, és nevezte ki bíborossá. Caffarelli-Borghese gyors egymásutánjában nyerte el a legkülönfélébb, a bíboros neposokat megillető kisebb-nagyobb, protokolláris és tényleges előnyöket hozó kiváltságokat, hivatalokat. Saját házikápolnája lehetett, misézhetett a Szent Péter-bazilika és a Santa Maria Maggiore pápai oltáránál, gyóntatóját az összes létező fakultással ellátták, következésképpen lelkiismereti téren az egy, neki alárendelt papon kívül senkitől sem függött. Ezenkívül Fermo kormányzója, majd 1610–1611-től Flandria és a Birodalom bíboros protektora lett. Utóbbi két tisztség, bár nem lebecsülendő jövedelemmel járt, elsősorban a család nemzetközi politikai kapcsolatait volt hivatott megszilárdítani, méghozzá a Habsburgok irányában. Természetesen az elsőik között kapta meg a *facultas testandi* rohamosan gyarapodó ingó és ingatlan vagyona szabad hagyományozására, valamint gazdasági és adókedvezmények tömkelegét, köztük a löpörgyártási jogot. Külön udvartartást rendeztek be számára, klientúrája felett az eretnekség és a felségsértés kivételével bíraskodási joga volt. Birtokain szintén teljhatalmat nyert a polgári és büntetőperek lefolytatására. Jogköre gyakorlására megkapta a szükséges egyházi fakultásokat is (*facultas immiscendi se in criminalibus, facultas absolvendi banditos*).²²

A bíboros éves rendes bevételei 1609-ben már nyolcvan–kilencven-ezer scudóra, 1612-ben száznegyvenezerre, 1614-ben – az akkori birtokvásárlások értékéből kikövetkeztetve – kétszáznyolcvanezerre rúgtak. Ebben nincsenek benne a pápától rendszeresen ajándékba kapott váltók és készpénz (nem túl komoly összeg, mintegy száznegyvenezer scudo az egész pontifikátus során), valamint a számos művészeti tárgy: festmények, szobrok, ékszerek, mely utóbbiak minden korábbinál hatalmasabb műgyűjtemény alapjait vetették meg. Az éves rendes jövedelemnek csak egy része származott az általa viselt hivatalok bevételeiből. Számottevő hányada nem közvetlenül a pápai államháztartást terhelte meg, hanem a neki juttatott számtalan egyházi javadalomból, penziókból tevődött össze.²³

Excursus

Trient után természetesen kivitelezhetetlennek bizonyult a reneszánsz korához mérhető javadalomhalmozás. Senki sem lehetett, miként korábban, több püspökség, tényleges lelkipásztori feladathoz kötött egyházi javadalom birtokosa (koadjutorként, adminisztrátorként) még pápai felmentésekkel sem. V. Pál egyébként is következetes egyházbíró volt, aki szigorúan felügyelt például a püspökké szentelendő személyének ellenőrzésére, rezidálásukra. A Trienti Zsinat ugyanakkor a kúriai ellenállás miatt nem tiltotta meg a szerzetesi javadalmak világi klerikusoknak történő adományozását, csupán ajánlotta a pápának az erről az eljárásról való lemondást. Az egyházfők azonban nemhogy nem hagytak fel ezzel, hanem a különféle apátságok, prépostságok birtoklása a kora újkorban egyenesen a – nem csak az itáliai – egyházi elit és így a neposok vagyonszerzésének egyik legfontosabb területévé vált. A kúriai tisztviselők különösen a nem konzisztoriális, vagyis a Datáriához tartozó kisebb javadalmak (így még a kanonokságok, oltárigazgatóságok stb.) megüresedésekor pályáztak jó eséllyel. Legtöbb lehetőségük persze a pápai klienseknek volt. Mozgásterüket növelte, hogy a kancelláriai szabályok szerint a pápák a meghalt bíborosok, kúriai hivatalnokok, pápai familiárisok, számos esetben a Rómában meghalt egyéb prelátusok javadalmainak adományozását maguknak rezerválták, és ezeket szinte kizárólag saját embereiknek adták. A pápai *reservatiók* korábban számtalanszor támadott intézménye tovább élt, még ha jóval kisebb körben is.²⁴ A másik mód az egyházmegyéik jövedelmeinek a már sokat emlegetett penziókkal való megterhelése volt.²⁵ A trienti előírások szerint csupán ezer scudo járt a rezideáló püspöknek, a maradék részt a pápa, de csakis ő, más célokra fordíthatta. További lehetőségeket biztosított *resignatio in favorem*, a beneficiumokról történő lemondásoknak a részegyházakban szintén elterjedt intézménye.²⁶ A rezidencia-kötelezettség alól már csak ritkán lehetett felmentést szerezni még a bíborosoknak is. Következésképpen azon eljárás terjedt el, hogy a megszerzett püspökségről egy konkrét személy javára lemondtak, ám az ezer scudón felüli jövedelemből az új főpásztortól már előre – titokban – részesedést kértek, mégpedig penzió formájában. Formálisan valóban nem volt szó simóniáról, hisz az új püspök nem fizetett javadalmá megszerzéséért, de a gyakorlat kísértetiesen hasonlított erre. Kardinálisok sora élt ezzel a gyakorlattal. (Például a későbbi VIII. Orbán Maffeo Barberini a spoletói püspökségről mondott le így, de kivételesen nem penzió, hanem egy-egy apátság fejében. Később pápai engedélyt szerzett arra, hogy sorjában viselt egyéb püspökségeiből már bíborosként penziót juttathasson rokonainak.) A végrendeleti hagyományozás, illetve még a javadalmas életében a család egy ifjú klerikusára történő átruházás (*facultas transferendi*) a pápai familia mellett még számos családnak tette lehetővé a társadalmi kitörést.²⁷ A kumulációs rendszer teljes egészében működött az Egyházi Állam területén. Ugyanakkor Franciaországban, Spanyolországban, Portugáliában, Nápolyban, Milánóban és Savoyában a korlátozó állami törvények és korábbi pápai engedmények miatt a Kúria lehetőségei már mérhetőbbek voltak. Genovában, Velencében és Toscanában, ahol semmilyen konkrét pápai privilégium, konzisztórium nem szabályozta a kérdést, mindig figyelembe kellett venni a helyi politikai akaratot. A pápák által szabadon adományozható javadalmakból származó és szinte kizárólag a szűkebb-tágabb pápai klientúra vagyonsodását (tehát nem a közvetlen pápai bevételeket) szolgáló jövedelmek Nápolyból, vagyis Dél-Itáliából a legjelentősebbek. Összegük csupán a pápának megmaradt 109 püspökségből úgy kétszázeczer dukátra tehető, ami nagyjából ugyanennyi aranyscudónak felelt meg.²⁸ A szisztéma ellen nemcsak a Rómával szemben kifejezetten ellentétes érülettel viseltető velencei Sarpi fogalmazott meg éles kritikát

(*Trattato delle materie beneficarie*), hanem a Kúrián belülről ismételten Roberto Bellarmino is. 1612 októberében papírra vetett *Considerationes quatuor ex concilio Tridentino* című emlékirata főként a javadalomhalmozásokat kárhoztatta. A kiváló jogászú vénájú V. Pál reflexiójában a Zsinat bizonyos rendeleteinek végrehajthatatlanságát, a szemrehányásokkal szemben pedig az Apostoli Szék tekintélyének felsőbbségét hangsúlyozta. A helyzet bonyolultságát mutatja, hogy többek között egy csinos kis toledói penziónak köszönhetően maga Bellarmino szintén több jövedelmet élvezett a szükségéknél.²⁹

Scipione Borghesének szerte a Mediterráneum térségében található rezervációkból, penziókból évi harmincnyolcezer scudo bevétele volt. Az Egyházi Állam, Nápoly, Szicília, Milánó, Piemont, Velence területén birtokolt negyvennyolc (!) apátságból száztizennégyezer scudo haszna származott, igaz, ezek az adatok már nagybátyja pontifikátusának végéről, 1619-ből maradtak fenn. A bíboros nepos 1605 és 1621 között összesen 3,34 millió scudo jövedelemre tett szert. Ebből nyolcszázötvenezerre rúgott a tisztségekből, 1,19 millióra az ajándékokból és külön juttatásokból, 1,3-re az egyházi javadalmakból befolyó összeg.³⁰ Üdvertartására, különféle investíciókra fordított kiadásai (1610-ben például százkilencvenezer) ugyanakkor összesen 3,3 millió körül jártak. Ami annyit jelent, hogy nagyon szolid nyereséggel volt kénytelen átveszteni a pápai trónon bekövetkezett változást. De ebből persze nem az következik, hogy a Borghesék számára V. Pál pontifikátusa összességében nem lett volna ennél sokkalta jövedelmezőbb vállalkozás. 1621-re a család csak Rómában vétel és építkezések révén huszonkilenc ingatlanra tett szert, s 2,32 millió scudo értékben ötvenegy birtokhoz, birtokrészhez jutott, főként az Örök Város környékén. Mindezek már nem kizárólag a bíboros nepos szerzeményei voltak – akinek esetében persze nem feledkezhetünk el a könyvelésben nem szereplő bevételekről sem –, hanem a pápa két testvére, Francesco és Giovanni Battista Borghese vagyona is közéjük értendő.³¹

A két világinak megmaradt pápai fivér elől bíboros unokaöccsükkel elmentében az egyházi tisztségek, javadalmak el voltak zárva. Ezért esetükben jóval nagyobb volt a közvetlen pápai *monte*-, váltó- és készpénzadományok mértéke (mintegy hétszázhatvanezer scudo). Az összeg a valóságban még több lehetett, hiszen itt is működött az a rendszer, hogy számos kifizetés már azelőtt megtörtént, hogy a bevételt a titkos kincstárban könyvelték volna. A világi neposok továbbá elnyerték az Egyházi Állam világi nemesége számára hasznosítható – nem nagyszámú – állások jó részét. Az Anyaszentegyház generálásának címét havi ezer scudo provízióval, a pápai gárdák parancsnokságát, a Borgo kormányzóságát (a Vatikán és az Angyalvár között elterülő negyed nem tartozott a római városi közigazgatás alá)³² az Angyalvár havi hatszáz scudót hozó várnagyi tisztét, továbbá Ancona, Ascoli, Perugia pápai erődtímenyeinek kapitányságát, Spoleto és Benven-

to (ez utóbbi nápolyi területen található pápai *exclave* volt) kormányzóságot. Egyedül Giovanni Battista tisztségekből származó jövedelme húszezer scudót tett ki halálának évében, 1609-ben.³³ Átlagban azt lehet mondani, hogy az első öt év végére százezres, a tizedik év végére már száznyolcvan- ezres nettó jövedelemük volt fejenként, ami a korábbi időkkel összevetve kirívónak számított.³⁴

Giovanni Battista tisztségeit fia, Marcantonio örökölte. A dinasztiaalapítás feladata őreá hárult. Nagybátyja, Francesco tudniillik gyermektelen volt, s mint ilyen voltaképpen funkciótlan neposnak tekintették. A tizen-nyolcadik életévét alighogy betöltött ifjút a patinás, több pápát is adó római Orsini-családba sikerült beházasítani.³⁵ Amikor 1619-ben Camilla Orsinit feleségül vette, a Borghesék összvagyonra négymillió scudóra rúgott, ebből kétmillió vidéki földbirtok, hétszázezer pedig római ingatlan volt. A család ingatlanvagyonának részét képezte a városban már 1605 során a Piazza di Spagna közelében felépített, majd folyamatosan bővített palota, a Pinción emelt pazar villa, valamint a szebbnél szebb frascati lakok – amelyeket többek között Pietro Bernini szobrai és Ludovico Cigoli képei díszítettek. Nem sorolható ide a Santa Maria Maggiorében kialakított Capella Borghese, pedig kifejezetten dinasztikus célokat szolgált: ez lett a család sírboltja.³⁶ Ekkora kísértésnek, a *mésalliances* megsarcolásának egy régi arisztokrata nemzetség sem tudott volna ellenállni.³⁷ A szegény sienai család viszont a házassággal végképp a legjelentősebb római famíliák közé emelkedett. A dinasztiaalapításnak az egyházi vagyonon és a pápai bevételeken nyugvó folyamata lezárult. Már csak az egyházfő halálát kellett átvészelni.³⁸

A tulajdonképpeni családot szervesen követte a tágabb rokonság, illetve a familiárisi kör. A kuriális *cursus honorum* alsóbb szintekre is lehatoló analízise meglehetősen összetett feladat, s a szükséges alap kutatások nagyjából még hiányoznak. Leginkább használható fokmérőül következőképp most is a bíborosi kinevezések szolgálnak. Eszerint a Szent Kollégiumba 1605 és 1616 között hét konzisztóriumon összesen hatvan új bíboros került be. Az utolsó öt évben már nem tartottak újabb kreációkat. A friss tagok genealógiáját tanulmányozva könnyedén ki lehet mutatni, hogy egy jól körülhatárolható csoportjuk a Borghesékkal legfőképpen házasságok révén közelebbi-távolabbi rokoni kapcsolathoz kerülő régi arisztokrata, illetve római patrícus család tagja volt (Lante, Millino, Torres, Maffei, Verallo, Leni, Lancellotti, Muti). Egy másik részük pedig egyértelműen a Borghesék, kiváltképpen Scipione klientúrájához tartozott (a sienai Bichi és Cennini, továbbá Tonti, Campori, Gherardi, Pignatelli). És bár e kinevezések az új bíborosok mértékletes életvitele, sokszor személyes jámborsága miatt természetesen nem képeztek éles kontrasztot a kuriális élet belső reformjával,

A Borghese-család vázlatos genealógiája³⁹

Marcantonio I Borghese (1504–1574) ∞ **Flaminia Astalli**

Camillo
(V. Pál)
1552–1621

Francesco
1557–1620
∞ **Ortensia**
Santacroce

Giovanni Battista
1558–1609
∞ **Virginia Lante**

Ortensia
1561–1598
∞ **Francesco**
Caffarelli

Marcantonio II
1601–1658
herceg
∞ **Camilla Orsini**

Scipione
Caffarelli-
Borghese
1579–1633

Paolo
1624–1646
∞ **Olimpia Aldobrandini**

Giovanni Battista
1639–1717
∞ **Eleonora Boncompagni**

Marcantonio III
1660–1729
nápolyi alkirály
∞ **Flaminia Spinola**

Camillo
1693–1763
∞ **Agnese Colonna**

Marcantonio IV
1730–1800
∞ **Anna Maria Salviati**

Camillo
1775–1832
∞ **Pauline Bonaparte**

Francesco II
1776–1839
Aldobrandini, 1832-től Borghese
∞ **Adélaide de la Rochefoucauld**

Marcantonio V
1814–1886
∞ **Guendalina Talbot**
∞ **Thérèse de la Rochefoucauld**

Paolo
1845–1920
∞ **Apponyi Elena**

tekintve azt, hogy arányuk elérte az egynegyedet (hatvanból tizenégy), a tendencia határozottan a *status familiae* javítása, azaz a dinasztikus és nem a reformpolitika irányába mutat.⁴⁰

A már betegen és öregen megválasztott XV. Gergelynek kevesebb idő állt rendelkezésre családja jövőjének megalapozására. Ez intenzívebb és a pápai államháztartást jobban megterhelő kiadásokra kényszerítette. Már 1621. február 15-én bíborossá kreálta Ludovico Ludovisit, majd két nappal később a Brévettkárság prefektusává, illetve február 21-én az Egyházi Allam főintendánsává nevezte ki. A még csak huszonöt éves nepos mindaddig csupán referendárius és a Consulta prelátus tagja volt. A neki jutott javak mennyiségét nagyban növelte, hogy nagybátyja rövid pontifikátusa alatt halt meg két korábbi bíboros nepos, Pietro Aldobrandini és Alessandro Peretti, mely utóbbi még V. Sixtus rokona volt. Tőlük a számos apátság, kommanda stb. mellett 1621-ben a *camerlengo*, majd 1623-ban a vicekancellár életfogytig szóló tisztséghez jutott hozzá. Az Anyaszentegyház kamarássága és vicekancellársága (valójában kancellársága) az óriási presztízs mellett nemcsak azért volt stratégiai fontosságú, mert a két ősi hivatal, a Kamara és a Kancellária felügyeletével jártak, hanem mert mindkettő kivételesen élethosszig szól, azaz a trónváltások utánra is befolyást biztosítottak. (Jelentőségüket mutatja, hogy egyszerre ugyanazon személy nem is viselhette őket, ezért a kamarásság visszakerült a szövetséges Aldobrandinik kezé- be.⁴¹) Ludovico összecszerűen nyolcszáz-ezer scudo értékű *monte*-kötvényt, valamint 1,2 millió scudo tőkeértéket képviselő egyházi javadalmat kapott. A *monték* és javadalmak nagybátyja halála után is évi kétszázharmincezer scudót hoztak a bíboros konyhájára.

A szokásos világi tisztségeket a pápa fivére, a Veltlinből már ismerős Orazio és mindössze tizenegy éves fia – Ludovico öccse –, Niccolò vették át a Borgheséktől. A Ludovisik anyagi lehetőségeit mutatja, hogy 1622-ben nyolcszázötvenezer scudóért vásárolták meg a Colonnáktól a zagarolói hercegséget, s már ekkor hozzáfogtak római palotájuk költséges építéséhez.⁴² Fivérének a pápa még 1621-ben kétszázhuszezer scudóért a fianói hercegséget is megvette. Egyedül 1622-ben hatvankét vásárolható hivatalt engedett át neposainak, 83 755 scudo összértékben. Az új dinasztia integrálódását a régi nemességbe unokahúga, Ippolita Ludovisi és Giovanni Aldobrandini (ez utóbbi család nagyban hozzájárult megválasztásához), valamint Niccolò és Isabella Gesualdo házassága mélyítette el. Niccolò Ludovisi 1644-ben Constantza Pamphilit vette el, ez vezetett el később a három pápai család: az Aldobrandini, a Ludovisi és a Pamphili egyesüléséhez.⁴³ Tágabb familiárisi kör kiépítését az idő rövidsége nem tette lehetővé. XV. Gergely négy konzisztóriumon mindössze tizenkét bíborost nevezett ki, köztük Richelieu-t.⁴⁴

A neposoknak adott juttatások kétségkívül szembetűnő emelkedést mutatnak a 17. század első negyedében. VIII. Kelemen alatt a két bíboros nepos, Cinzio és Pietro Aldobrandini egyházi javadalmakból még mindössze átlag évi negyven-, illetve húszezer scudót élvezett, persze a világi rokonoknak, elsősorban a pápai csapatok parancsnokaként Magyarországon, Varasdon meghalt Giovanni Francescónak már ekkor is egymillió scudo készpénz jutott a tizenkét év során.⁴⁵ De a rokoni ráfordítások növekedésének ellenére valamelyest még a Borghesék és a Ludovisik esetében is érvényes Montaigne-nak a *Travel Journal*-ban a Boncompagnikra tett megjegyzése 1580-ból. Márminthogy XIII. Gergely úgy tudta bőkezűen segíteni rokonait, hogy ezzel voltaképpen nem ártott az Egyháznak. Valóban, egy Scipione Borghese vagy egy Ludovico Ludovisi csak szegény „csóró” volt mondjuk a spanyol koronabíboros – 1632. évi fellépése kapcsán ismerős – Gaspare Borgiához, aki csupán nápolyi alkirálysága végén egy összegben 1,2 millió aranyscudo búcsúajándékot kapott.⁴⁶ Vagy akár magához Richelieu-höz képest is, akinek 1640-ben már nyolcszázötvenezer *écu* éves magánbevétele volt.

Barberinik és Pamphilik

Montaigne szavai már a legkevésbé sem vonatkoztathatók a Barberinikre. Számukra a hosszú pontifikátus és a család kedvező személyi összetétele az elődöknél remekebb lehetőségeket ígért. VIII. Orbán ugyanis egymás után három rokonát is bíborra emelhette. Testvérét, a kapucinus szerzetes (idősebb) Antoniót és másik bátyja, Carlo – aki természetesen az Anyaszentegyház generálisa stb. lett – két fiát, az első és második számú bíboros neposokat: Francescót, valamint az ifjabb Antoniót. A dinasztiaateremtés kötelezettsége öccsükre, Taddeóra hárult.⁴⁷

A két bíboros nepos, Francesco és Antonio éves bevétele Borgheséhez hasonlóan kezdetben fejenként átlag évi százezer scudo felett mozgott. 1632-ben, Ludovico Ludovisi halála után azon javadalmainak mintegy kétharmadát, amelyekre nem vonatkozott a szabad végrendelkezés joga, VIII. Orbán közöttük és a kapucinus Antonio között osztotta szét. Mindez összesen évi 58 500 scudo jövedelmet jelentett számukra. Sokkalta nagyobb súllyal esett latba, hogy ismét felszabadult a vicekancellárság, amit azonnal Francesco nyert el. 1679-ben bekövetkezett haláláig ez lett címei hosszú sorában az első. 1633 végén ugyancsak a három Barberini kapta meg az élők sorából szintén korán eltávozott Scipione Borghese egyházi bevételeinek nagy részét.

Francescónak, a tulajdonképpeni *cardinale padroné*-nak tisztségei jelleükben és arányaikban nem nagyon különböztek elődjétől.⁴⁸ Az 1628-ban

bíborossá, majd 1629-ben a Santa Maria Maggiore esperesévé kinevezett ifjabb Antonio – aki egyébként a nagyobb rendeket csak 1633 folyamán vette fel – esetében azt tapasztaljuk, hogy éves jövedelmeinek alapösszege huszonkétezer volt, amihez legkevesebb 8500 scudónyi egyházi penzió járult. Apátságai száma 1643-ig tizennyolcra nőtt. Emellett birtokába került hat preceptoria kommandája, három priorátus és prépostság. Ha mindehhez még hozzáadjuk vásárolható hivatalait, különféle tisztségeit (1628-tól az Apostoli Szignatúra prefektusa, 1638-tól – Hippolito Aldobrandini halála után – egészen 1671-ig *camerlengo*, legkevesebb nyolc kongregáció tagja, köztük a Propagandának ugyancsak prefektusa, családja politikai orientációjáról árulkodóan Franciaország,⁴⁹ továbbá számos szerzetesrend, kollégium és konfraternitás protektora volt) tényleg nem táplálhatunk kétségeket a felől, hogy bevételei az 1630-as évek derekára jóval meghaladták az évi százezret.⁵⁰ Mint ahogy a hasonló juttatásokkal bíró idősebb Antonio kardinális esetében sem.

Még kedvezőbben alakult az 1626-ban egy pápai *shirro*, vagyis csendőr meggyilkolása miatti eljárás alól mentesített Taddeo sorsa. 1625-ben a Colonnától ötvenhétezer scudo értékben megvették számára Castel Rovianót, majd 1627-ben harminchatezer scudóért Anticoli Corradót. Éves bevétele 1631-ben már mintegy száznegyvenháromezer scudót tett ki. Ebből nyolcvanháromezer a birtokokból származott, harmincnégyezer az általa betöltött reprezentatív hivatalokból, illetve vámjövedelmekből, további huszonhatezer pedig *montiból* és a neki átengedett hivataleladásokból. Amikor pedig VIII. Orbán pontifikátusa vége felé már a jól fizető hivatalok elvesztésének réme fenyegetette, nagybátyja *motu proprio*kkal különféle kereskedelmi, gazdasági monopóliumokat engedélyezett számára.⁵¹

A száznegyvenháromezer scudo éves jövedelem hozzávetőleg hárommillió tőkeérték hasznának felel meg. Az óriási bevételek sem fedezték azonban a herceg kiadásait, a hiány 31 500 scudo volt. 1632-ben vélhetően egy nagyobb „tőkeinjekciót” kaphatott nagybátyjától. Ekkorösszvagyonát már négymillió scudóra becsülik, jövedelmei később évi kétszázezer scudóra emelkedtek. 1640-ben például egy Orsini-birtokot (az úgynevezett Stato di Montelibrettit) másfélmillióért tudott megvenni.⁵²

A családtagok dotálásával párhuzamosan 1628-ban megkezdődött az óriási összeget felemésztő presztízsbetűzés, a Quattro Fontane mellett álló Palazzo Barberini építése.⁵³ Egyúttal a dinasztiaalapítás jogi kereteit is megteremtették. A pápa három brévében írta körül az öröklés rendjét, bármilyen eshetőségre biztosítva annak törvényességét (*etiam ex presbyteris et coniugatis*). Taddeót még 1627-ben összeházasították Anna Colonnával, akinek hozománya száznolcvanezer scudóra rúgott, igaz, harmadát ha ki-

fizették. 1630-ban megint csak a súlyosan eladósodott Colonnáktól ötszázhetvenötezer scudóért megszerezték Palestrinát. Taddeo ennek köszönhetően hercegi rangra emelkedett. Valódi társadalmi pozícióját hercegsége garantálta, és nem az időközben elhunyt atyjától rászállott szokásos katonai rangok, kormányzóságok, várnagyságok sora. Róma prefektusának mindent megkoronázó címe viszont, láthattuk, komoly bonyodalmakhoz vezetett.

A tagabb családi kör, személy szerint Lorenzo Magalotti, Gregorio Nari, Francesco Maria Macchiavelli 1624, 1629, illetve 1641 folyamán az összesen nyolc konzisztóriumon kreált hetvennégy bíboros sorában kapott nem mindennapi lehetőséget. (Négy *in pectore* kinevezett kardinális idő előtt meghalt.) Girolamo Colonnát (1627–1628), Alessandro Cesarinit (1627), Antonio Santacrocét és Giovanni Francesco Guidi di Bagnót (1629), továbbá Rinaldo d'Estét (1641) Taddeo házasságkötése hozta közelebbi-távolabbi rokoni kapcsolatba a Barberinikkel. Az utolsó két, 1641-es és 1643-as kreáció kivételével a familiárisi kör dotálása mindvégig kiemelt szerepet élvezett. Ekkor viszont a listára kerülés szempontjait a növekvő pénzügyi válság határozta meg. A huszonkilenc kinevezésből nyolc kamarai tisztviselőkre esett, ami összesen félmillió scudo tiszta nyereséget eredményezett a pápai kincstár javára. Négyen pedig genovaiak voltak, jeleként annak, hogy az Apostoli Szék gazdasági összeomlásának részben a genovai bankok közbelépésével sikerült elejét venni.⁵⁴

A személyi politika mindazonáltal igencsak felemásra sikeredett. Az 1644-es konklávéba bevonuló ötvenhat bíboros közül úgy ötvenen köszönhették VIII. Orbánnak alapjukat, a Barberini-párt jelöltje, Giulio Sacchetti mégis nevetségesen kevés, 5, azaz öt szavazatot kapott. A hatalomváltás zökkenőmentessé tételének kudarcra nem csak a Barberini-pontifikátus második felének politikai, katonai és gazdasági csődjére vezethetők vissza. A Szent Kollégiumban a pápának amiatt is komoly ellenzéke alakult ki, mert korlátlan nepotizmusa miatt a bíborosok számos szokványos egyházi bevételüktől elestek. Jelzésértékű, hogy maga a nepotizmus kifejezés is – persze nem az intézmény – ezekben az években keletkezett.⁵⁵ Mégpedig annak a hozzávetőleg harmincmillió scudónak köszönhetően, amihez a Barberinik készpénzben, illetve egyéb bevétel formájában huszonegy év során hozzájutottak, s amiből 1,7 millió kifejezetten *escamrazione*, vagyis az Apostoli Kamara közvetlen kifizetése volt.

A döbbenetes szám tíz-tizenkétszerese egy-egy jobban jövedelmező év összbevételének, és ekkora mértékben már teljességgel improduktív presztízsberuházásnak tekinthető. A dinasztiaalapító Taddeóé mellett a három bíboros rokon (és egyéb családtagok) bőséges apanázsa, valamint a tételesen

kevésbé számszerűsíthető, például palotaépítésekre fordított összegek sora az 1640-es évekre alapjaiban rendítette meg a pápai államháztartást, és lett okozója az államadósság katasztrofális felhalmozódásának. Az Apostoli Szentszék finansziális helyzetének megingása – esetleges történelmietlensége ellenére – nemcsak hogy felveti a pápa személyes és morális felelősségének kérdését, de egyben igazolja azt. A problémával maga VIII. Orbán is tisztában volt. 1642–1643 folyamán teológusok állásfoglalását kérte az ügyben. Persze lehet, hogy ebben nemcsak a lelkiismereti aggályok, súlyosbodó betegsége játszott szerepet. Talán így kívánta megerősíteni az abszolút pápai hatalmat a pénzügyek terén; netalán védekezni igyekezett a mind hangosabb elégedetlenkedésekkel szemben.

A bizottság, gyakorlatilag egy adott feladatra felállított részkongregáció (*congregatio particularis*) tagjai többek között Giovanni Battista Altieri és Juan de Lugo bíborosok, Marco Aurelio Maraldi brévetitkár és a mindenhol jelen levő kapucinus, Valeriano Magno voltak. Vizsgálataik során először arra az egyhangú álláspontra jutott, hogy a pápa teljesen szabadon rendelkezik a Szentszék bevételeivel. Majd álláspontjukat újragondolva és immár kevésbé egyöntetűen azt fogalmazták meg, hogy a Péter-utód csupán az egyházi bevételek – beleértve a hivatalok és címek eladásából befolyó jövedelmeket – negyedéről dönthet tetszése szerint. Összegét a valóságtól eltérően mindössze százezer scudóra becsülték. A fokozatosan szigorodó álláspontok mindazonáltal semmiféle olyan irányelvvel nem szolgáltak, amely változást hozott volna a pápa magatartásában, igaz, a neposok legitimációját sem segítették.⁵⁶ Sőt valamennyire talán alapot szolgáltatott arra a kivételes jelenségre, hogy VIII. Orbán halála után kezdetét vette rokonai tételes elszámoltatása.⁵⁷

X. Ince 1645 tavaszán-nyarán látta jónak meghallgatni az ellenük irányuló panaszokat. Szent Péter trónján kicsit megmelegedve már ő maga is nyíltan kifogásolta, hogy kifosztották a pápai kincstárat, majd megtorló eljárások sorát indította ellenük. Volt olyan pillanat, amikor a Barberinik már-már az életükért reszkettek. Hiába tűzték ki korábban palotáikra Franciaország zászlaját, Mazarin felháborodva konklávébeli engedékenységükön, még 1644. október 25-én megvonta tőlük a francia védnökséget. Az egyre súlyosabb helyzet elől Antonio Barberini 1645. szeptember 28-án titokban elmenekült Rómából. Úti célja Franciaország volt. A pápa válasza nem késett sokáig, november 20-án egy rendkívüli kongregációt állított fel, amely mindenekelőtt a castrói háború kiadásaival kapcsolatban kívánta elszámoltatni VIII. Orbán családját.⁵⁸ A növekvő és jogilag megalapozott vádak elől a visszamaradt családtagok, Francesco és Taddeo 1646. január 17-ére virra-

dóra ugyancsak Párizs felé vették az irányt. A francia fővárosban korábbi kliensük, Mazarin fényes külsőségek között fogadta őket, s lett páratlan módon átmeneti időre hajdanvolt pártfogói patrónusa.⁵⁹ A Pamphili-pápa február 3-án minden vagyonukat zár alá helyeztette, majd tizenhat nappal később kiadta elhíresült – olykor bullának nevezett – brevét. Az irat letételük kilátásba helyezésével arra kötelezte a Szent Kollégium tagjait, hogy amennyiben nincsen rezidencia-kötelezettséggel járó javadalmuk, illetve a távollétet megengedő pápai felhatalmazásuk, hat hónapon belül jelenjenek meg a Kúriában.

A Barberinik a fegyveres francia fenyegetőzésnek köszönhetően végül 1648 folyamán léphették át ismét az Örök Város kapuját, s kapták vissza tisztségeiket, vagyonukat. A kibékülést a két pápai család szövetsége követte, amelyet 1653-ban a már a következő generációhoz tartozó Carlo bíborosi kalapja, továbbá az ifjabb Taddeónak Olimpia Giustinianival, a Pamphili-pápa másodfokú unokahúgával kötött házassága pecsételt meg.⁶⁰ Ez a frigy viszont már egy másik, a korábbiaknál sokkalta problematikusabb, legitimációs zavarokkal küszködő dinasztiaalapítás történetéhez tartozik. X. Incénél ugyanis az uralmi rendszer működtetésére alkalmas rokonok hiánya következtében a nepotizmus sajátos válfaja jelent meg.

Ha emléksziünk még rá, Costanza nevű unokahúgát már 1644 novemberében feleségül vette Niccolò Ludovisi (*principe di Piombo*), unokaöccse Camillo Pamphili pedig 1647 februárjában egy másik pápai családba, az Aldobrandinibe házasodott be. Az elsővel nem is volt semmi baj, utóbbi esemény azonban nem igazán állt összhangban X. Ince céljaival, hiszen 1644. november 14-étől a bíboros nepos funkcióját Camillo töltötte be. Következésképp a tisztség a 16. század óta először hosszabb időre üresedésben maradt. Pótlására a pápa 1647. október 7-én bátyja özvegye, Olimpia Maidalchini tizenhét éves unokaöccsét, Francescót emelte bíborra, aki már csak koránál fogva is tökéletesen alkalmatlan volt tiszte ellátására. Kinevezését nem másnak, mint a pápai sógornő egyre kiterjedtebb befolyásának köszönhetette.

A kora újkori pápaság történetében páratlan nőuralom a kortársak körében heves kritikákat, a bíborosi kollégiumban egyenesen túlzó reakciókat váltott ki. Néhány kardinális, sorukban a volt bécsi nuncius, G. B. Pallotto olykor fennhangon a legkeresetlenebb jelzőkkel illetve Donna Olimpia személyét.⁶¹ A korlátlan női befolyás 1649–1650 folyamán tört meg, de csupán átmenetileg. Ekkor viszont a pápai sógornő egy időre még a lábát sem tehetette be az Apostoli Palotába. A neposi feladatokat 1650 ősztől egy távoli rokon, a Pamphili-családba fogadott Camillo Astalli látta el, akit X. Ince szeptember 19-én tett bíborossá, majd mintegy két héttel később főintendánssá. Ezen újabb szükségmegoldás sem bizonyult szerencsésnek. Donna

Olimpia 1653 márciusában visszaszerezte korábbi korlátlan befolyását, Astallinak a Pamphili névtől megválva a következő év elején száműzetésbe kellett vonulnia. Niccolò Ludovisi ugyancsak kegyvesztett lett.⁶²

A nepotizmus e torzóját leginkább RANKE sorai teszik némileg érthetővé számunkra: „A Villa Pamfili egy szobájában áll a pápa és sógornője szobra. Ha összehasonlítjuk a két arcot, az asszony határozottságtól és okosságtól sugárzó vonásait a pápa szelíd és kifejezéstelen arcával, úgy megértjük, hogy miként volt lehetséges, sőt elkerülhetetlen, hogy az asszony irányítsa a pápát...” – írta roppant finoman.⁶³

X. Incének, miként a szűkebb környezetében kirobbant példátlan botrány, a Mascambruno-ügy példázza, családja mellett familiárisaival sem volt sok szerencséje. A *sottodatiariót*, aki egyben a pápa személyes auditora volt, és egész pályafutását öneki köszönhette, 1651 végén diszpenzációs brévék, vagyis különféle egyházi felmentések hamisításával vádolták meg. Róma kormányzójának bírósága rövid idő alatt egy szép kis korrupciós hálózatot göngyölített fel a Datárián belül. A pápa a feltárt bizonyítékoktól mélyen megrendülve büntetőeljárást rendelt el, amelynek végén a korrumpálódott kuriális főtisztviselőt 1652. április 15-én nyilvánosan lefejezték.

A tekintélyén esett csorbát azonban a példát statuáló ítélet sem volt képes teljesen kiköszörölni,⁶⁴ és a bíborosi kollégium feletti fokozódó ellenőrzés is csak részben tudta ellensúlyozni. A Konzisztoriális Kongregáció 1650-es határozata alapján például a püspökök kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveit a pápa személyes ügyhallgatója ellenőrizte, amely eljárás idővel a kollégium vezetőinek (*Capi dei Ordini*) hasonló jogköre megszűnéséhez vezetett. Konzisztórium-i ülésekre rendkívül ritkán, 1648–1649 során mindössze tizenegy alkalommal került sor. 1644. december 19-én kiadott *Militantis Ecclesiae* kezdetű apostoli rendelkezésében megerősítette a Ceremoniális Kongregáció határozatát, miszerint a bíborosok címereikben nem használhattak világi jelképeket, például koronát. A rendelkezés elsősorban a fejedelmi (Savoya, Este, Medici) családokból származó kardinálisokat érintette, akiknek különleges megszólítását (*Altezza*) VIII. Orbán után a Pamphili-pápa ismételten eltiltotta. 1654-től a kongregációknak – az Inkvizíció és a Propaganda kivételével – kötelező módon a pápai paloták egyikeben kellett összeülniük, s nem valamelyik bíboroséban. Kinevezéseivel X. Ince ugyanakkor jelentősen meg is újította a Szent Kollégiumot, s ez talán némi kárpótlást jelentett számára. A VII. Sándort választó hatvanhat kardinális közül harminckettő az ő kreatúrája volt, sorukban három későbbi utóda: Chigi, Odescalchi és Ottoboni.⁶⁵

A Pamphili-pápa nepotizmusának teljes értékelése nemcsak hogy nem könnyű feladat, hanem a kiadásokra vonatkozó kutatások hiányában szinte lehetetlen. Fél évszázaddal későbbi, 1691-es kalkulációk szerint nepotizmus 1,4 millióba került az államnak a Barberinik kilencszázezerével szemben. Ez nem csupán összecszerűen, hanem arányaiban is minden bizonnyal téves, inkább a „nepotizmustorzó” korabeli negatív megítélésére szolgál bizonyítékkal. Az óriási államháztartási hiány ilyen mérvű költekezést aligha tett lehetővé. A kedvezőtlen pénzügyi helyzetet emellett tovább súlyosbította az 1647-es gyenge termés miatt kitört és Marca, Lazio tartományokban, valamint Todiban, Perugiában, Viterbóban lázongásokhoz vezető gabonaválság. Fermóban még az alkormányzó is az elégedetlenkedő tömeg áldozatául esett. X. Ince kénytelen volt csapatokat vezényelni a városba, hogy karhatalommal állítsa helyre a rendet.⁶⁶

Hanyatlás

Chigik, Rospigliosik és Altierik

A Pamphili-pápa szembetűnően diszfunkcionális nepotizmusa egyetlen kedvező következménnyel járt, ez pedig a rendszer megroppanása, hanyatlásának visszavonhatatlan kezdete lett. VII. Sándor Sienában élő rokonainak Rómába hívása csak némi késlekedés után történt meg. Párhuzamosan a jezsuita Sforza Pallavicini vezetésével újabb teológusi bizottsági állásfoglalás igyekezett pontos összegben meghatározni a neposok fejenkénti éves juttatását, nagyjából tizenkétezer scudo körüli összegben. Ilyen gyökeres változást persze nem sikerült azonnal elérni, Flavio Chiginek csupán ingóságai beszerzése és szállítása került egészen pontosan 41 264 scudóba. Mindazonáltal a pápa a család Rómába költözését elrendelő határozat meghozatala előtt tíz nappal,⁶⁷ 1656. május 2-ai, *Inter gravissimas* kezdetű bullájában mindenki számára megtiltotta, beleértve az uralkodó pápa rokonait is, hogy bárminemű ellenszolgáltatást fogadjanak el kuriális tisztségek, illetve egyházi javadalmak átengedése fejében. Egyszerűen gyakorlatilag megszüntette a *resignatio in favorem* intézményét. V. Piusnak az egyházi javak elidegenítése tilalmát kimondó bullája óta ez az első ilyen, a patrónus-kliens rendszert, benne a nepotizmust érintő rendelkezés.⁶⁸ Ugyanakkor a neposi tisztségek odaadományozása már 1656. május 27-én elkezdődött. Fivére, Mario Chigi a római Anyaszentegyház generálisa, a pápai flotta főkapitánya és a Borgo kormányzója lett, amelyet 1657 folyamán Civitavecchia eredetileg az ifjabb Agostinónak szánt kormányzósága követett. Agostino az

egyházfő korábban elhunyt, azonos nevű testvérének gyermeke volt. Kárpótlásul még ugyanaznap a két pápai testőrgárda főkapitánysága, továbbá az Angyalvár, Perugia, Ancona, Ascoli és Benvento várnagysága birtokába jutott.

Mario Chigi fiának, Flaviónak ellenben először meg kellett elégednie Ferno kormányzóságával, amelyet pappá szentelésének napján, 1656. június 3-án kapott meg. Bíborosi kinevezésének időpontjáig, 1657. április 9-éig referendáriusként nyert bevezetést a kormányzat ügyeibe. Ezután gyors egymásutánjában az Egyházi Állam *soprintendente*-je, az Anyaszentegyház könyvtárosa, a Sanità és a Buon Governo Kongregáció prefektusa, valamint avignoni legátus lett. Az elkövetkező években tisztségei Tivoli és Capranica kormányzóságával, a Segnatura di Grazia, a Confini (1663 júliusa és 1664 februárja között a Zsinati), továbbá az Acque és talán a Sgravi Kongregáció irányításával gyarapodtak. Vagyis egy személyben tölthette be az egészség-, a bel-, a bíróság-, a határ-, a zsinat-, a víz- és az adóügyi „miniszter” posztját. Ez utóbbi voltaképpen hálás feladat volt, hiszen e hivatal az adók mérséklésének lehetőségeivel foglalkozott.

A neposi tisztségek odaadományozása ugyanakkor – és ezt fontos hangsúlyozni – a korábbi pontifikátusok gyakorlatával ellentétben már nem jelentett hasonló mértékű kormányzati befolyást, még a lehetőségek szintjén sem. Flaviónak a neki alárendelt kongregációkkal ellentétben az Államtitkárság munkájára semmiféle ráhatása nem volt. Helyzetét mindennél jobban szemlélteti az akkori velencei követ beszámolója, miszerint VII. Sándor minden este és kivétel nélkül az ő jelenlétében fogadta Rospigliosi államtitkárt, aki beszámolt az ügyek állásáról, ám a nepos sosem szólhatott egy szót sem.⁶⁹ Ugyanez mondható el Mario vagy Agostino részvételéről a hadügyekben. A formális hatalomgyakorlás jele, hogy a legifjabb Chigi, Sigismondo mindössze nyolcéves volt, amikor 1657-ben a két testőrgárda *luogotenente generale*-je lehetett.⁷⁰

A tisztségek fő rendeltetése a hatalmi reprezentáció mellett pusztán a különféle jövedelmek biztosítása volt, amely szintén nem érte el a korábbi mértéket. A feltartóztathatatlan visszaszoruláshoz nagyban hozzájárult a nepotizmusról 1658 során folytatott újabb vita. Apropióját egészen pontosan az adta, hogy VII. Sándor Agostinónak a Borghesékkal tervezett házasságával, egészen pontosan a nászajándék mértékével kapcsolatban szükségesnek látta, hogy kikérje a bíborosi kollégium véleményét. A kardinálisok nagy része egyetértett a nászajándékkal, ám anélkül, hogy különféle matematikai műveletekbe bocsátkoztak volna. Spada bíboros megfogalmazása szerint bíztak a pápa önmérsékletében. Visszafogottságukban azon régi dilemma köszönt vissza, miszerint a Szentlélek sugalmazása által választott,

az abszolút hatalmú és ősi tradíció alapján álló Péter-utódnak aligha mondhatott bárki is ellent, tehetett neki szemrehányást. Még abban az esetben sem, ha netalán bíborosként kötelezettséget vállalt a visszaélések megszüntetésére.⁷¹

A legitimációs támaszt kereső VII. Sándornak viszont konkrét számokra volt szüksége. Savelli bíboros volt a leginkább ügybuzgó, ő egymillió scudót tartott elfogadhatónak, ami nyilvánvalóan államcsődhöz vezetett volna. Sacchetti bíboros szerint a nepos nem kaphat kevesebbet kétszáz-ezernél, amit különféle birtok- és tisztségadományok egészítenének ki. Paolucci javaslata egy összegben százötven-, majd évi ötvenezer juttatás volt. A neves kánonjogász-kardinális – a Caracalla-fürdők mellett található Santa Balbina presbiteri címét viselő – Juan de Lugo, aki a kérdésben teológusként is meglehetősen szigorú álláspontot képviselt, ötvenezer scudót is bőven elegendőnek tartott volna. Benedetto Odescalchi ennél is messzebbre ment. Mint mondom, a pápa csak saját kongruáját, azaz legszorosabban vett magánbevételeit használhatja fel tetszése szerint, bár talán ezt is üdvösebb lenne kegyes célokra fordítani. Vagyis ismervé az államkincstár siralmas helyzetét, VII. Sándor felelősségteljesen még magánvagyonát is csupán abban az esetben fordíthatja „szegény rokonai” megsegítésére, ha egy teológusokból álló bizottság véleménye ezt indokoltnak tartja.

A rövid tétovázás után összehívott bizottság tagjainak többsége közel állt Odescalchi véleményéhez. A magyar vonatkozású ügyekben szintén súlyos diskurzusok tömkelegét gyártó Francesco Rosso (Franciscus De Rubeis) a Niceai és Tridenti Zsinatra hivatkozva csupán nyilvánvaló szegénység esetén vélte megengedhetőnek a rokonok segítségét, akkor is csak oly mértékben, ami a Szent Tamási-i normák szerint még nem számít véteknek. Sforza Pallavicininek sem voltak kétségei afelől, hogy pápa hatalmát az egyházi javak felett mégiscsak korlátok közé szorítják az Egyház érdekei, az egyháziak életkörülményei és a szegényekről való gondoskodás kötelezettsége. Ugyanakkor a pápa indokolt esetben és kellő mérséklettel figyelembe vehet más szempontokat, példának okáért rokona szükségleteit. A neves jezsuita történétíró számára ez összecszerűen tizenötezer scudo nászajándékot és évi ötvenezer apanázst jelentett, mégpedig egy hozzávetőleg hatszázezer scudo vagyon felhalmozódásának mértékéig.

Juan de Lugo fejtegetéseiből tudjuk, hogy ez az összeg fedezte egy közepes római bárói család fenntartását: a mindennapi kiadásokat, az elsőszülött és másodszülött(ek) örökségét, a leánygyermek hozományát. A spanyol kardinális túllépve korábbi, 1642-es opinóján, amikor is neposonként még évi százezer scudo juttatást tartott megengedhetőnek, ezúttal már Pallavicinihez hasonló álláspontot képviselt. Jogászi vénája egyúttal ráérezett a számokkal való játék lé-

nyegi problémájára, amely a pápai kongrua körülhatárolatlanságában rejlett. A Datária tisztán egyházi bevételeiből származó jövedelmet kétszázezerre tette (ez inkább háromszázezer körül alakult), a hivataladásokból, *monték*-ból befolyó összeg nevesítését viszont lehetetlennek tartotta.

Magánjövedelme tulajdonképpen meghatározhatatlansága és a bíborosi kollégium legbefolyásosabb tagja, Decio Azzolini meggyőző véleménye, miszerint ha a bíborosok tetszés szerint felhasználhatják a konzisztoriális bevételekből nekik járó juttatásokat, a pápának ugyanez miért ne lenne szabad, VII. Sándor számára még lehetővé tette a dinasztiaalapítást. Sigismondo nászajándékként végül hatszázhúszezer scudót kapott.⁷²

A lényeg mindazonáltal magán a folyamat irányán van. S ha a juttatások három fő csoportja (tisztiségek, egyházi javadalmak, ajándékok), valamint az ingatlanfelhalmozás terén még tökéletes analógia figyelhető is meg a Chigik és például a Borghesék között, a mérték változása adatolhatóan szembeötlő.⁷³ Hiszen míg egyedül Scipione, ha emlékszünk rá, nagybátyja pontifikátusa során 3,34 millió scudo számszerűsíthető bevételre tett szert, addig kései utódának, Flaviónak 1656–1667 során mindössze nyolcszázötvenkétezer jutott. Az egész családnak pedig alig valamivel több, mint kétmillió: tisztiségekben kilencszázkilencvenzezer, adományokban hatszázhatvanháromezer, javadalmakban háromszáznegyvenkilencezer.⁷⁴ A Chigik és egyedül Scipione Borghese juttatásai között pontosan 1,338 millióban meghatározható különbség tehát még akkor is számottevő, ha figyelembe vesszük, hogy a Borghese-pontifikátus öt kerek esztendővel tovább tartott.

A három kiugró évet (1657: 163 000, 1658: 268 000 és 1666: 211 000) leszámítva a neposok, leginkább Flavio, Agostino, Mario s hozzájuk képest elhanyagolható mértékben más Chigik is, például Sigismondo éves juttatásai együttesen százhét- és száznegyvenkétezer között mozogtak. Még ha ezek legmagasabb határértékével számolunk, az öt évre valószínűsíthető plusz kilencszázezer scudo is majd félmillióval kevesebb a Borghese-nepos bevételeinél. Ha konkrét összegek állnának rendelkezésünkre, a teljes Borghese-családdal összevetve a különbség még szembetűnőbb lenne, nem beszélve természetesen a Barberinikről. VIII. Orbán pontifikátusa hozzávetőleg kétszer annyi ideig tartott, mint VII. Sándoré, vagyis időarányosan számolva harmincmillió áll szemben négymillióval. E szám mindennél árulkodóbb adat, talán még annál is, hogy a megszerzett birtokok és ingatlanok mennyisége pontosan ugyanezt a képletet mutatja.⁷⁵

Az új pápa, IX. Kelemen nepotizmusa még elődjéhez képest is visszafogott volt. Rokonai Pistoiából csupán uralkodása időtartamára jöhettek Rómába. Bár mind a *tesoriere generale*, mind pedig a *tesoriere segreto* folyósított szá-

mukra fizetéseket, ezek nem csak a pontifikátus rövidsége miatt lettek volna elégtelenek egy római főnemesi család megalapítására. Jóval nagyobb súllyal esett latba, hogy a pápa lemondott családi örökségéről fivére, Camillo javára, illetve, hogy ez utóbbi fia, Giovanni Battista feleségül vehette Camilla Pallavicinit, aki a laziói Colonna-javak örökösnője volt. A Pallavicini-család utód nélkül maradt feje, a bíborosi rangra emelt Lazzaro a Pallavicini név használatának engedélyezésével *primogeniturát*, elsőszülöttségi jogon alapuló hitbizománnyt szervezett az új családból. A Rospigliosi-neposok emellett még megkapták a szokásos neposi tisztségeket. Camillo a pápai csapatok generálisa, fiai: a már említett Giovanni Battista az Anyaszentegyház generálisa, Tommaso az Angyalvár várnagya, Vincenzo a pápai flotta parancsnoka, a korábbi brüsszeli internuncius Giacomo pedig bíboros lett. A bíboros nepos jogait és juttatásait ugyanakkor nélkülözni kényszerült.⁷⁶

A Rospigliosi-érával teljesen ellentétes folyamat figyelhető meg X. Kelemen alatt. Az 1690-es évek vizsgálatai szerint az Altieri csupán a Kamarától 1,2 millió scudónyi bevételre tettek szert. Az adat ezúttal is szemlátomást megbízhatatlan, az viszont kétségbevonhatatlan tény, hogy a nepotizmus visszaszorulása fél évtizedre átmenetileg megtorpan. A pápa örökbe fogadott rokona, Paluzzo Albertoni-Altieri tényleg komoly hatalmat összpontosított kezében. Egyszerre volt az összes kiváltsággal felruházott bíboros nepos, *camerlengo*, Róma vikáriusa, a Brévetitkárság és a Propaganda prefektusa, Avignon és Urbino legátusa, Tivoli kormányzója, Ravenna érseke, valamint Loreto és számos ország, szerzetesrend protektora. Rómában az a szóbeszéd járta, hogy a Szent Palotában különleges munkamegosztás alakult ki: a kormányzás a nepos feladata lett, míg a pápának mindössze az áldásosztás lehetősége jutott. A nagyobb ingatlanokat: Oriolo, Veiano, Monterano és Bassano birtokát szintén Albertoni szűkebb családtagjai szerezhették meg. Egy kevésbé szerencsés, bár ugyancsak bíborral felruházott rokon, Giulio Gabrielli Romagna legációját, Fermo, Benvento és Capranica kormányzóságát kapta csupán. A tágabb rokoni körből Vincenzo Maria Orsini, majd Federico Baldeschi-Colonna a Zsinati Kongregáció prefektusa lett, a pápa közeli barátja, Gaspare Carpegna a Datária élére került.⁷⁷ A Szent Kollégium alapvetően rokoni, familiárisi rekrutációja egyébként nepotizmusuk visszafogottsága ellenére az Altieri-pápa mindkét elődjénél hasonlóképpen meghatározónak bizonyult. IX. Kelemen esetében például a halálos ágyán meglehetősen kétes és viharos körülmények között kinevezett kardinálisok közül mindössze egy újdonsült egyházfejedelem nem tartozott ebbe a körbe.⁷⁸

Odescalchik és Ottobonik

A nepotizmus ingájának az Altierik alatt megfigyelhető kilengését a kortárs kritika felerősödésével párhuzamosan⁷⁹ természetsszerű visszaesés követte. A jelenség ciklikussá váló mozgását mégsem sikerült a holtpontra megállítani. Pedig XI. Ince megválasztásának elfogadása előtt ismételten aláíratta a bíborosokkal a választási kapitulációkat. A pontok a nepotizmus problematikáját szélesebb kontextusban értelmezve mindenekelőtt kimondták, hogy az új pápa – amennyire lehetséges – kiküszöböli mindazon visszaéléseket, amelyek a külföldiek szemében botrányra adnak okot; az Egyházat, az Egyházi Államot és az Apostoli Kamarát érintő kérdésekben követi a Szent Kollégium dékánja és a kardinálisok tanácsait, s megőrzi a kollégium tekintélyét. A hivataleladásból származó jövedelmeket kizárólag az államadósság szanálására fordítja, s a kamarai bevételekből semmit sem juttat rokonainak. Több cikkely foglalkozott a Szent Hivatal és a Propaganda átalakításával, a püspökök és plébánosok körületekintőbb kiválasztásának szempontjaival, a jogi és adminisztratív reformokkal, kiváltképpen az adók és a különféle gazdasági monopóliumok tekintetében.⁸⁰

Az Odescalchi-pápa mindenekelőtt személyes példamutatásával igyekezett eleget tenni a választási kapitulációkban foglalt programnak. Két konzisztóriumon (1681 és 1686) nyilvánosságra hozott bíborosi kinevezéseiben családi, familiárisi szempontok egyáltalán nem játszottak szerepet. Az első alkalommal a pápa közeli munkatársait jutalmazta a bíborral. Egyedül a már korábban bíboros taggal rendelkező családok közül jutottak néhányan szóhoz, de Benedetto Pamphili kivételével legtöbbjük már egyébként is fontos kuriális tisztséget viselt.⁸¹ Öt év múlva pedig kifejezetten a nemzetközi jelleg volt a meghatározó.

A pápa a Quirinálban a legszerényebb lakosztályt foglalta el, sohasem használta a pápai paloták kertjeit,⁸² Castel Gandolfóban egyszer sem fordult meg. „Megelégedett” a spirituális legitimációval, a hatalmi reprezentáció egyéb formáit már feleslegesnek ítélte. Igaz, 1683-ban a francia divat, játékok, karneválok ellen hozott rendelkezései nem arattak zajos sikert.⁸³ Unokaöccse, Livio Odescalchi semmilyen funkciót, illetve jövedelmet nem kapott, ugyanakkor az övé lett a pápa teljes részesedése a családi vagyonból. Jellemző, hogy a Kúriában az eljárást még kifejezetten Livio kegyvesztettségéként értékelték. XI. Ince a bíboros neposi mellett – először a 17. század folyamán! – a többi neposi tisztséget sem töltötte be, ami nemcsak a kormányzati struktúra átalakításának kezdő lépése volt, hanem éves százezer scudo megtakarítással szintén nagyban hozzájárult a pénzügyi reformprog-

ram sikeréhez. Ha gondosan utánaszámolunk, a Magyarország felszabadítására (is) felhasznált évi több mint félmillió nyereség összege csak ezzel a tétellel válik teljessé.

Tételes kimutatás szerint neposi tisztségenként a következő összegek szabadultak fel: Avignon legátusa: 6072; az Egyházi Állam főintendánsa: 4140 (e két tisztség egyébként nem szűnt meg, hanem külön javadalmozás nélkül betagozódott Cybo államtitkár hivatalába); a római Anyaszentegyház generálisa: 13 725 scudo; a flotta generálisa: 7490; az Angyalvár várnagya: 1811; a flotta helytartója: 2481; a gárdák generális kapitánya: 3600; a gárdák helytartója: 2160; Benvento kormányzója: 4200; a mezei csapatok tábornagya (*maestro di campo generale delle soldatesche*): 4100; Ancona várnagya: 3904; Perugia kasztellánja: 312, Ascoli várnagya pedig 300. Mindehhez még hozzá kell számítani a lovasság reformjával megtakarított 9000 scudót, a páparokonok természetbeni (kenyér, bor, viasz stb.) járandóságából és gyógyszerfinanszírozásból megspórolt 19 532, illetve 3000 scudót. A bíboros neposnak fogadásokra többé nem kellett 5000-et fizetni. Marca és Romagna katonaságának nepostalanítása összességében 3000-et, a flottáé pedig 10 000-et hozott. Néhány tisztséget utólag XI. Ince mégis betöltött, például az Anyaszentegyház generálisa Mario Chigi korábbi 1125 scudójával ellentétben hivatásos katonaként mindössze 750-et kapott.⁸⁴

Háromévnyi uralkodás után 1679-ben XI. Ince egyenesen bullával: jogilag és végérvényesen el kívánta törölni a rokonai előjogokra épülő rendszert, és helyette a kapitulációkban foglaltak szerint a bíborosi kollégium egészére, pontosabban a konzisztóriumra kívánt támaszkodni. Törekvését De Luca *Discorso apologetico per riparo dell' Antica Autorità e Decoro del Sacro Colleggio de' Cardinali* („Védőbeszéd a Bíborosok Szent Kollégiuma rangjának és tekintélyének visszaállításáért”) című pamfletjében publicisztikai szinten is támogatta. Ugyancsak mellette állt ebben a kérdésben államtitkára, több, ezúttal ismét egyszerűen csak *zelantínak* nevezett, reformelkötelezettségű bíboros, valamint a jezsuiták generálisa.⁸⁵

A rendelkezés hivatalos kiadására azonban ekkor még nem kerülhetett sor. Decio Azzolinival az élen felemás módon éppen a Szent Kollégium több tagja adott hangot kifogásainak, és kelt az abszolút pápai tekintély védelmére.⁸⁶ A *squadron volanténak* az idő előrehaladtával mind konzervatívabbá váló néhány tagja a Kúria működőképességét féltette az Odescalchi-pápa és szűkebb környezete „radikalizmusától”, s a nepotizmus intézményi megalapozottságán túl képtelen volt kiszakadni annak évszázados kulturális beágyazódottságából. Érvelésük középpontjába mindvégig azt a tételt állították, hogy a neposok súlyos kötelezettségei mellé joggal párosulnak különféle előjogok. Pedig az újonnan meg-megfogalmazódó kétségek ellenére a *zelanti* XI. Ince pontifikátusa alatt szerveződő és az 1681. évi kinevezésekkel számottevően megerősített csapata kifejezetten az ő kezdeti törekvéseit kívánata folytatni.⁸⁷

XI. Ince törekvései a nepotizmus kérdésének végleges rendezésére még kudarcra ítéltettek. A reformok egyik kulcsa – az abszolutista döntéshozatal egyoldalúságait kiküszöbölendő – hiába kerülhetett volna a bíborosi kollégium kezébe, az egykori squadronisták többre tartották évtizedes, bejáratott lehetőségeiket. Ottoboni és Albizzi bíborosok vezetésével a Szent Hivatal az éppen aktuális eretnekség, a kvietizmus vádjával vizsgálatot kezdeményezett a pápa legközelebbi munkatársai, a szintén 1681 során bíborra emelt Petrucci és De Luca ellen.⁸⁸ Harmadik társuk, a szentek sorában tisztelt Gregorio Barbarigo – az 1691-es konklávé egyik fő esélyese – pedig sürgősen visszatért Velencébe.⁸⁹

A kisebb nepotizmusok a pápai nepotizmus ernyője alatt még mindig legitimációra szerettek volna találni.⁹⁰ XI. Ince erőfeszítései azonban korántsem mondhatók hiábavalónak. XII. Ince 1692-es, a nepotizmus intézményesült formáját végérvényesen eltörlő rendelkezése túlnyomórészt az ő bullatervezetének szövegén alapult.⁹¹

XII. Ince: *Romanum decet Pontificem*

Az Odescalchi-pápa második utódának sikeréhez még a nepotizmus ingájának utolsó kilengésére volt szükség. Az 1689-es konklávén ugyanis még a konzervatív szárny diadalmaskodott. A VIII. Sándor néven megkoronázott Pietro Ottoboni visszaállította a korábban feleslegesnek ítélt és megszüntetett kuriális hivatalokat, valamint a neposok vagyonjuttatásait. Szeme előtt egy erős Egyház képe lebegett, amely nem csupán teológiai, hanem egyúttal minden téren leronthatatlan jogi alapokon nyugodott, s amelynek egyik legfőbb biztosítója az általa oly jól ismert Inkvizíció felerősödő tevékenysége volt. VIII. Sándor számára elődje szerkezeti és társadalmi reformjai azért voltak elfogadhatatlanok, mert felfogása szerint hátrányosan érintették a Kúria központi, irányító szerepét.⁹²

Unokaöccse, Antonio – apja Agostino Ottoboni, a pápa fivére volt – az Egyház generálisa és a pápai csapatok parancsnoka, az ő fia, Pietro Ottoboni bíboros nepos, vicekancellár, avignoni legátus stb. lett. De még az államtitkár pozícióját is rokon töltötte be, mégpedig a pápa nővérének fia, G. B. Rubini. A nepotizmus visszaállításával párhuzamosan viszont – elődjével ellentétben – csökkentette az adókat, liberalizálta a gabonakereskedelmet, eltörölte a hús- és lisztadót, a járványok megakadályozására rendeletet alkotott az utcák tisztántartására. Talán ő az utolsó nagy műgyűjtő pápa. Kiváltképpen kéziratok és könyvritkaságok után érdeklődött, megszerezte Krisztina királynő, valamint a nagynevű Altempsek könyvtárát, és szí-

vén viselte a pontifikátusa során alapított új akadémia, az Arcadia sorát.⁹³

VIII. Sándor anakronisztikus irányvonala mindazonáltal már végképp aktualitását veszítette. Amennyire irreálisnak tűnt még az 1670-es évek végén a nepotizmussal való teljes szakítás, két évtized múltán olyannyira megvalósíthatatlannak bizonyult teljes rehabilitációja. Amiként az Egyházi Állam – a török elleni felszabadító háború döntő fordulatai után – nem játszhatott meghatározó szerepet az európai politika színterén, ugyanúgy mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy ez az állam többé nem engedheti meg magának az új és újabb pápai dinasztiák korlátlan meggazdagodását. Az Ottobonik nepotizmusa, amely a mindössze kétéves pontifikátus alatt, 1689–1691 között hétszázezer scudóba, vagyis az Apostoli Kamara éves bevételének egyharmadába „került”, nagyban hozzájárult a kérdés végleges rendezéséhez.

Az áttörést a XI. Ince által kinevezett bíborosok túlsúlyba kerülése jelentette az 1691. évi konklávé. Az ötvenhat évesen megkoronázott Antonio Pignatelli névválasztása egyértelműen jelezte az új pontifikátus során megvalósítandó programot. XII. Ince már trónra lépte utáni első intézkedéseinek egyikeként megküldte a régi-új, néhány korábban kifogásolt pontjában módosított bulla tervezetét a Szent Kollégium tagjainak. A mellékelt kísérőlevél sorai kifejezetten az áldott emlékü előd tekintélyére hivatkoztak.⁹⁴ A bíborosi kollégium tagjai közül ezúttal érdemben senki sem merte fölemelni a szavát. A *zelanti* konklávébeli áttörésével a régi kuriális világ, amely gyökereit még az évszázad első felének *Curia trionphante* diadalmas ideájából merítette, eltűnésre ítéltetett. Megmaradt képviselői ugyan megpróbálták néhány kifogást találni, ám akciójuk a fő reformerek, Panciatici datárius és helyettese, Sagripanti ellenállásán rövid úton zátonyra futott. Különleges szerep jutott a pápai rendelkezés előkészítésében Giovanni Francesco Albani bíborososnak, a majdani XI. Kelemennek. Ő „XI. Ince fogalmazványainak őre”-ként a korábbi szöveg rendelkezésre bocsátásával járult hozzá a sikerhez.⁹⁵

A *Romanum decet Pontificem* kezdetű bulla szűk egyéves előkészítő munka után, 1692. június 23-án jelent meg. Bevezetőjében a pápa nemcsak a zsinati rendelkezésekre, hanem a főpapok javadalombirtoklását szabályozó kánoni normákra, valamint az igazságosság és bölcsesség alapelveire is hivatkozott, mint amelyeket a római egyház kormányzásában különösen szem előtt kell tartani. A bulla első fejezete tételesen megnevezi a célszemélyeket, azaz a pápát, jövődő utódait, azok testvéreit, unokafivéreit, bármilyen rendű és rangú rokonait, legyenek azok vér szerintiek, avagy örökbe fogadottak. Majd kimondja hogy „a javakból, pénzekből, az örökölhető és

nem örökölheto *monték*ból, eladható hivatalokból, illetve mindezek bármínemű értékéből, dolgaiból és jogaiból, amelyek valamiképpen az Apostoli Székhez és Kamarához tartoznak... továbbá az Apostoli Datária és Kancellária, Brévetitkárság, az egyházi *spolium*ok és az Apostoli Palota akármilyen részesedésének és osztalékának jövedelmeiből, juttatásaiból és javadalmazásaiból...” ezentúl semmilyen jogcímen sem tehetnek szert bevételre. A második pont röviden a pápára bízta, hogy amennyiben rokonai szegénységben élnének, lelkiismerete szerint gondoskodjék róluk. A harmadik pont a neposok – már számunkra is jól ismert – tisztségeit törölte el: az avignoni legátusságot, az Egyházi Állam főintendánságát, a római Anyaszentegyház generalátusát, a két gárda és a flotta helytartóságát, az angyalvári, anconai, perugiai, ascoli várnagyságot, a benventói kormányzóságot stb. stb. Egyúttal megszabja, hogy amennyiben szükség esetén valamelyik katonai tisztséget vissza kell állítani, az csak szakavatott személynek adható.⁹⁶ Ha pedig valamelyik páparokon egyházi pályára lép, nem illetheti meg több jövedelem a más hasonló rangban levőknél. Kivételt ez alól egyedül az a hozzátartozó képezhet, akit a pápa kizárólag személyes érdemeire tekintettel a „magas bíborosi méltóság”-ra emel. A negyedik pont az ő éves jövedelmét tizenkétezer scudóban határozza meg. Az utolsó három cikkely a végrehajtási utasítások és a betartásra vonatkozó eskükötelezettség szabályozását tartalmazza.⁹⁷

A rendelkezést hamarosan, 1692. október 23-án egy újabb követte, és az Apostoli Kamara auditora, klerikusi testülete, elnöksége, valamint a kincstartói tisztség megszüntetésével folytatta a feleslegesnek ítélt hivatalok eltörlését.⁹⁸

A nepotizmusról folytatott évszázados polémia meghozta gyümölcsét. Ha teljesen nem is küszöbölődött ki a Kúria életéből, hivatalos változata visszavonhatatlanul véget ért. Intézményesült nyomait a következő század elején már csupán a pápai dinasztiai feudumai őrizték.⁹⁹

1. Scipione Borghese bíboros

2. Ludovico Ludovisi bíboros nagybátyjával

3. Francesco Barberini bíboros

4. Antonio Barberini bíboros

5. Taddeo Barberini Róma prefektusaként

6. és beiktatása a Quirinálban

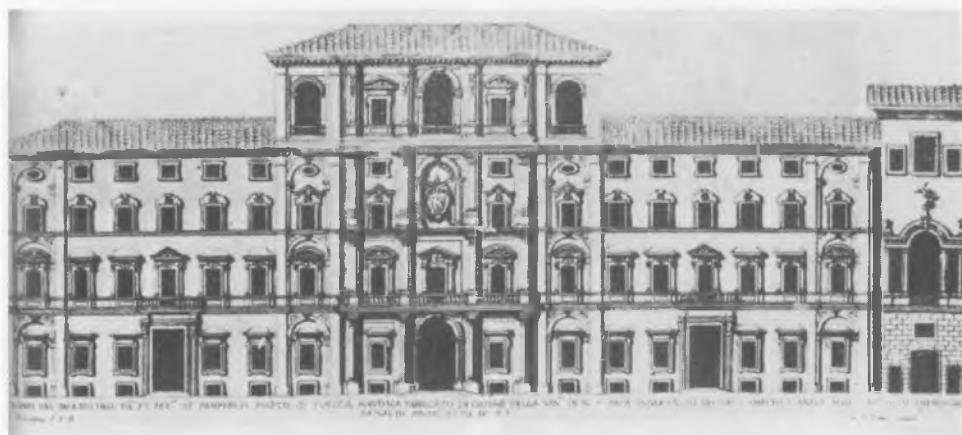
7. VIII. Orbán Taddeo Barberini gyerekeivel

8. Francesco Barberini apoteózisa (részlet)

9. A Palazzo Barberini

10. A Palazzo Pamphili

11. Camillo Pamphili vásznon

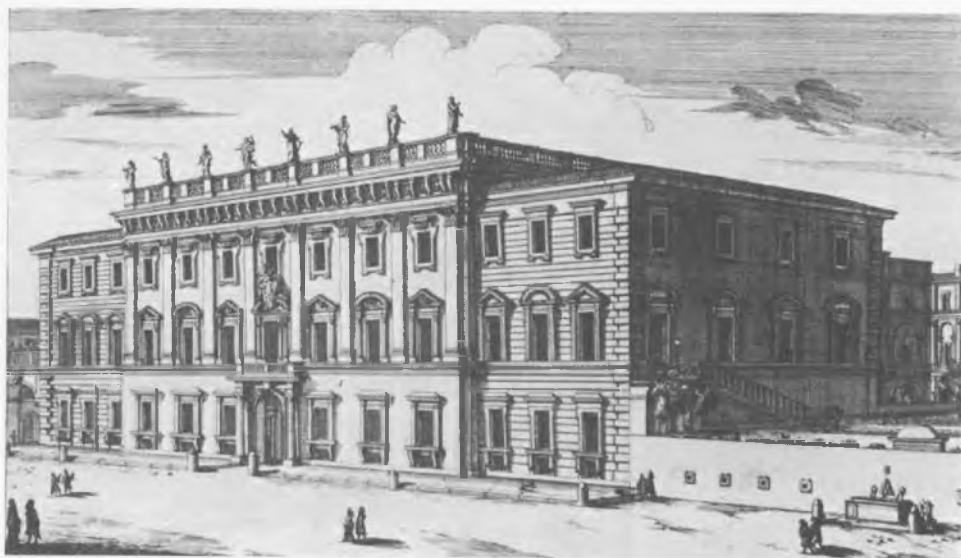
12. és szobron

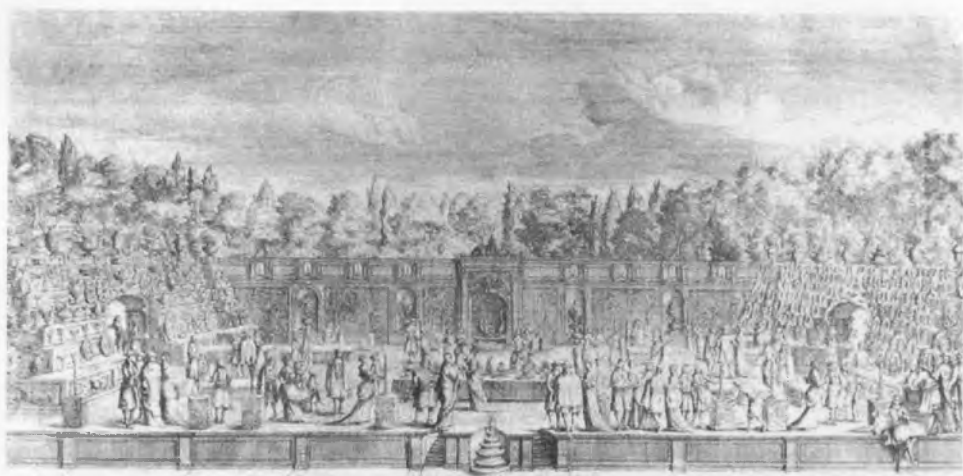
13. valamint utóda, Camillo Astalli-Pamphili

14. Donna Olimpia Maidalchini,
X. Ince sógornője

15. A Palazzo Chigi

16. Bankett a Palazzo Chigi kertjében

V.

A szentszéki döntéshozatal és főbb intézményei

A kora újkori szentszéki döntéshozatali rendszer két fő jellemzőjéről: a minden fontosabb döntést magának fenntartó abszolút pápai hatalomról és az általános európai fejlődést mintegy száz évvel megelőző „szakminisztériumok”, a kongregációk kialakulásáról már többször is szó esett.¹ Míg azonban a Trienti Zsinat után a megreformált ősi pápai hivatalok közül az immár leginkább csak az Egyházi Állam bevételeit kezelő *Camera Apostolica*val, valamint az egyházi javadalmak adományozása, az ezekkel kapcsolatos különféle engedmények és pénzügyek terén illetékes *Dataria Apostolica*val már behatóbban is megismerkedhettünk, sem a kongregációk, sem más fontos dikasztériumok működésébe, szerkezetébe még nem nyertünk mélyebb bepillantást. Márpedig az elemzésünket keretező politikatörténeti, illetve egyház(kormányzat-)-történeti fejezet értékeléséhez ezek ismerete ugyanúgy elengedhetetlen, mint a fontosabb gazdasági, társadalmi, pénzügyi folyamatok figyelembevétele. Egy-egy pápa személyi döntései, pontifikátusának megítélése, a pápaság avagy a *Curia Romana* reakciói mögött valójában mindig egy bonyolult, a döntéshozatalt nagymértékben alakító, sőt megtestesítő organizmus állt, és áll mindmáig.²

Hivatalok és törvényszékek

A középkori eredetű központi intézmények sorában első helyen a szinte már csak az arany- és ólompecsétes apostoli (ok)levelek, a bullák kibocsátásával foglalkozó *Cancellaria Apostolica*t kell megemlíteni.

Az Apostoli Kancellária élén már a 13. századtól csupán *vicecancellarius*nak nevezett, de valójában rendes kancellárnak számító bíboros állt. Mindenkori cíntemploma 1532-től a Kancellária ekkortájt elkészült pompás palotájában található San Lorenzo in Damaso volt, amely a vicekancellár egyházi rendjétől függően diakonális és

presbiteriális címként is szolgálhatott. A hivatal tényleges vezetője, igazgatója a *reggente della Cancelleria* (*regens-locumtenens Cancellariae*) volt; az apostoli protonotáriusok (*protonotarii apostolici*) 1585–1586-tól külön előjoggal rendelkező tizenkét fős testülete felügyelte a pápai iratok elő- és elkészítését. (E szűkebb kollégiumtól megkülönböztetendők a nem kizárólag kúriai szolgálatban álló pápai közjegyzők.) A fogalmazványokat az *abbreviatorok*, a szépen díszített, pergamenre írt végleges változatot a *grossatorok* gyártották. Az abbreviatorok 15. századtól hetvenkét főt számláló kollégiuma három osztályt alkotott: a tizenkét *abbreviatori di Parco maggiore* készítette a fogalmazványokat, a huszonkét *abbreviatori di Parco minore* feladata az iratkiállítás iránti megállapítása és az első tiszta elvégzése volt. A harmincnyelc *abbreviatori de prima visione* vetette össze a fogalmazványokat az eredetivel.³ A *grossatorok* népes seregének nem volt pontos létszáma. A munkálatokat a vicekancellár által kinevezett *rescribendarius* irányította a feladatokat kiosztó *distributor notarum grossandarum*, valamint a *computator* közreműködésével. Ez utóbbi ellenőrizte a kivetett iratokat és a *registratores* által iktatott hivatalos másolatokat. (A regisztrumok három különböző és már a vatikáni levéltárban őrzött sorozatban maradtak fenn: a *Registri Vaticani* 2020, a *Registri Avignonensi* 349 és végül a *Registri Lateranensi* 2487 kötetből áll.) Mielőtt a bullát a *bullatores* vagy *sigillatores* az *Uffizi del Piombo*-ban ólompecséttel ellátták volna,⁴ az *uditore delle contradette* által vezetett *Audientia litterarum contradictarum*, illetve a *corrector litterarum apostolicarum* elé került, ahol végső, jogi és formai kontroll alá vetették.⁵

A Kancellária mellett a belső, lelkiismereti fórumon illetékes *Sacra Penitentiaria Apostolica* karaktere már nem annyira kormányzati, hanem sokkal inkább bírói, igazságszolgáltatási volt.⁶

A *cardinale penitenziere* avagy *penitenziere maggiore* által irányított Apostoli Szent Penitenciáriát a gyakorlatban itt is *reggentének* nevezett tisztviselő vezette. A személyzetet a *datario*, egy-egy *correttore*, *teologo*, *canonista*, illetve két-két *promotore* és *scrittore* (utóbbiak száma Trident előtt huszonnégy, illetve huszonhét volt), továbbá egy *sigillatore* képezte. A főpenitenciárius alá tartoztak a *penitenzierei minori* különféle gyóntatótestületei is, így a Lateránban ferencesekből, a Santa Maria Maggioreban domonkosokból és a Szent Péter-bazilikában VII. Sándor által 1659. február 22-én (*In apostolica dignitatis...*) újból felállított és már jezsuitákból álló gyóntatókollégium. Mivel nemcsak számunkra, hanem a korban sem volt mindig egyértelmű, hogy a különféle – házassági, továbbá az irregularitások és a titokban elkövetett bűnök: *casu occulti* stb. alóli –, a pápának fenntartott feloldozások közül melyek kizárólag lelkiismeretiek, és mely diszpenzációknak vannak inkább egyházjogi, egyházfegyelmi, illetve hittani vonatkozásai, a Penitenciária a 17–18. században erőteljes kompetenciaharcot folytatott a Datáriával és a római Inkvizícióval. Hatáskör-megnagyobbítási, pontosabban –visszaszerzési kísérletei újabb és újabb korlátozó, pontosító pápai rendelkezésekhez vezettek. Mindez nem érintette a pápai bűcsúkkal kapcsolatos jogait, ám alkalmazásuk mértéke a középkorhoz képest amúgy is visszaszorulóban volt. A bíboros penitenciárius méltósága a 17. század közepéig legtöbbször szintén neposi hitbizománynak számított.

Tisztán a bíróságok közé sorolható a már a 16. századra leginkább csak az Egyházi Állam területéről pereket kapó *Sacra Romana Rota*, amelynek befolyásos bíráival korábban többször találkozhattunk.

A Szent Római Rota, ez az eredetileg az egyházi jellegű pereket több fokon lebonyolító, legősibb pápai bíróság a 15. századtól kezdődően világi ügyekkel is foglalkozott. Korszakunk működésének harmadik periódusa, mivel a Rómába történő fellebbezések világi tilalma, illetve a Szentszék által az államoknak adott privilégiumok következtében feladatait esetenként a helyi egyházi bíróságok vették át. A pápai centralizmus Trient utáni megerősödésével az egész Egyházban gyakorolt funkciói javarészt a nunciatúrai bíróságokra helyeződtek ki.⁷ A Rota hatékonyságát ugyan növelte, hogy V. Pius reformja eljárásrendjét némileg egyszerűbbé tette, jelentőségét viszont tovább csökkentette, hogy a kongregációk a közigazgatási-végrehajtói funkcióik mellett sokszor bíróival is rendelkeztek, ezért számos peres ügy, például az egyháziak között adódó konverziák előttük folytak le. A Rota munkáját irányító tizenkét auditornak kiváló jogi képzettséggel kellett rendelkeznie, és külön-külön nyilvános vizsga letételére voltak kötelezve. V. Mártontól, illetve a 16. század elejétől fogva a spanyol király két, a francia király és a császár egy-egy tagot delegálhatott a testületbe. A szokás a 17. században is megmaradt, bár a nem olasz bírónak országukból származó perekkel már alig kellett bajlódniuk. A diplomácia, valamint a kúriai érdekérvényesítés területén viszont felbecsülhetetlen szolgálatokat tehettek az egyes államoknak és a helyi hierarchiáknak. (Bologna, Milánó, Velence, Ferrara és Ravenna a 16., Perugia a 17. században nyert hasonló jogot. Rómának két hely volt fenntartva.⁸)

A *Signatura Iustitiae* elsősorban a Rota, olykor közvetlenül kisebb egyházi bíróságok általános fellebbezési fórumaként működött, illetve döntött ezt megelőzően az ügyek fellebbezhetőségéről.⁹

Az Apostoli Szignatúra intézményi fejlődésének eredményeként 15. század végétől önállóan, vagyis a *Signatura Gratiae*től – ezt, pontosabban utódát lásd alább a kongregációk között – elkülönülten működő, valódi igazságszolgáltatási jelleggel bíró „Igazságügyi Szignatúra” korszakunkban alkalmanként még első fokon is elfogadott ügyeket. A sajátos elnevezés a különleges, legfelső elbírálás (vagy kegyelem) érdekében benyújtott kérvényekre vezetett pápai aláírásra (*signatura*) vezethető vissza. A szétválás ellenére a két hivatalnak az Apostoli Kancellária jegyzőiből kivált tisztségviselői, a sokat emlegetett referendáriusok közésk voltak (*referendarii utriusque Signaturae [Apostolicae]*). Számuk V. Sixtus óta száz főre rúgott. Közülük csak néhány rendelkezett valós, szavazó funkcióval (*referendarii votantes*), de amint már tudjuk, ennél sokkal többet ért a címmel járó presztízs. A *Signatura Iustitiae* élén a bíboros prefektus állt, helyettese a hivatalt vezető auditor volt.

A kiemelt bíróságok mellett az Örök Város és az Egyházi Állam mindennapjaiban kisebb bíróságok tömkelege játszott szerepet. Törvényszéket működtetett többek között a római kormányzó,¹⁰ a *camerlengo*, a bíboros vikárius,¹¹ a római magisztrátus, a Borgo kormányzója, Róma szenátora, a bíboros nepos mint főintendáns, a Sapienza rektora, az Egyházi Állam generálisa, a kamara auditora stb. A büntető és polgári ügyekben egyaránt ítélező bíróságok ügymenetének megállapítása nemcsak az utókor számára okoz nehézségeket, hanem a kortársak is nehezen igazodtak el benne.¹² Működésük hatékonyságát 1612-es bullájával már V. Pál javítani akarta.¹³ Jó fél évszázados szünet után 1676-ban XI. Ince De Luca vezetésével ugyan ezen célból egy bizottságot hozott létre (*Congregazione per la Riforma dei*

Tribunali), amely elsősorban a kamarai auditor bíróságának átalakításában mutatott fel eredményeket. A kongregációba XII. Ince a legjobb szakértőket hívta meg. Munkájuk gyümölcseként született meg a *Romanus Pontifex* kezdetű bulla (1692. szeptember 17.). A rendelkezés a kisebb bíróságokat a Palazzo di Montecitorioban elhelyezett központi bíróságban egyesítette (*Gran Curia Innocenziana*). Az ügymenet egyszerűbbé, gyorsabbá és olcsóbbá, számos ügyvéd, ágens, szollicitátor költségigényes munkája feleslegessé vált, több privilégium megszűnt.¹⁴

A bírósági reform természetesen nem érintette a kongregációk, kiváltképpen nem az Inkvizíció bírósági karakterét.

A kongregációk rendszere

Az V. Sixtus által az 1588. január 22-én publikált *Immensa aeterni Dei* bullában meg-, illetve átszervezett tizenöt kongregáció korántsem a végső szám volt. A Kúria ekkor kialakult alapvető szerkezete és e „szakminisztériumok” jellege viszont X. (Szent) Pius (1903–1914) 1908-as reformjáig szinte változatlan maradt. A sixtusi előírások szerint a kongregációkat legkevesebb három bíborosnak kellett alkotnia – kivételek persze előfordultak –, több esetben kiegészülve a pápai udvar egyéb prelátusaival. Így a Datária vagy a Kamara, az Apostoli Palota magasabb rendű tisztviselőivel, a különféle kollégiumok tagjaival: Rota-auditorokkal, protonotáriusokkal, konzisztoriális ügyvédekkel, illetve a feladatok jellegénél fogva egyéb hivatalnokokkal is, akik már csak a döntések előkészítésében vehettek részt.

A korszakban a források az adott kongregációt vezető bíborost nem nevezik mindig prefektusnak. Olyan esetekben is, ha nem a pápa elnökölt, sokszor csak rangidős bíborosról (*cardinalis antiquior*) beszélnek. A hivatali munkát a titkár – rendszerint a prelátusok közé sorolták be – koordinálta, alsóbb, beosztott személyzete (írnokok, fogalmazók) csak a fontosabb, idővel önálló infrastruktúrára szert tevő kongregációknak volt. A bíborosok saját személyes titkáraik segítségét vehették igénybe. Még az üléseken is, amelyeket a 17. század derekáig – X. Ince vonatkozó rendelkezéséig – rendszerint még a rangidős, illetve a prefektus bíboros palotájában tartották. Egyes kongregációk esetében rögzített időpontokban és rendszerességgel, másokénál csak alkalmtól függően.

A tárgyalásra kerülő ügyek három úton juthattak egy kongregáció elé. Akár a pápa, illetve közvetlen munkatársai adhattak utasítást egy konkrét kérdés megvitatására, akár egy másik hivatal, kongregáció tehette azt át, akár pedig már egyenesen hozzá kerülhetett. Ehhez persze az is kellett,

hogy a folyamodó ismerje a Kúria formálódó, új belső munkarendjét. A kongregációk az általuk tárgyalt ügyben hozott határozatukat annak jelentőségétől, illetve a pápától kapott alkalmi-állandó felhatalmazásuk alapján önállóan vagy legtöbbször kizárólag pápai jóváhagyás után publikálhatták kötelező erejű határozat (*decretum*), bizonyos saját hatáskörben adható engedélyek (*licentiae*) esetében pedig közjegyzőileg hitelesített okirat formájában. Gyakran előfordult, hogy a szüksésvú, kötelezően regisztrumban (*acta, decreta*) rögzített határozatot csupán egyszerű levélbeni értesítés formájában közölték az érintett(ek)kel, mint ahogy az is, hogy a határozatot is ellátták a címzett(ek)hez intézett kísérőlevéllel, amit a prefektus és a titkár, esetleg csak az utóbbi írt alá. Amennyiben egy kongregáció állásfoglalása után külön pápai iratot bocsátottak ki, abban fel kellett tüntetni, hogy a döntés előkészítésében melyik hivatal vett részt.¹⁵

A Római és Egyetemes Inkvizíció (*Sanctum Officium*)

Az 1588-ban a világegyház hathatósabb kormányzatát biztosító kilenc-tíz kongregáció¹⁶ sorában a legrégebb és legtekintélyesebb (*Suprema Congregazione*) az 1542. július 21-én – a *Licet ab initio* kezdetű bullával – III. Pál által megalapított Római és Egyetemes Inkvizíció volt (*Sacra Congregazione della Romana ed Universale Inquisizione*).¹⁷ Létrehozása révén a pápaság még a Trienti Zsinat összehívása előtt első intézményes választ adta a középkor véget értével gyökeresen megváltozott politikai, társadalmi és vallási viszonyok kihívásaira. Az a szigorú és következetes szellemiség alkotta meg, amely a katolikus megújulás egyik alapvető sajátossága, s amely például a jezsuiták sajátos diszciplinaritásában szintén testet öltött. Az új hivatal nem az elhalt középkori (domonkos) inkvizíció munkáját folytatta, és nem vonható párhuzam közte, valamint az állami alárendeltségben működő, leginkább csak a társadalom vallási homogeneitását szolgáló portugál és spanyol inkvizíció között sem.¹⁸ „A katolikus hit legerősebb védőbástyájaként” aposztrofált intézmény a lehető legszélesebb jogköröket birtokolta, gyakorlatilag a pápák legfőbb spirituális és egyháztanítói tisztének letéteményese volt. Jogköre az idők során egyre bővült.

Tanítóhivatali, bírói és egyházigazgatási joghatósága elméletileg kiterjedt az egész katolikus világra, mindenkire, legyen bármilyen rendű és rangú egyházi vagy világi személy. Kompetenciájába tartozott, hogy 1. nyomozzon, citáljon, eljárjon és ítélkezzen, illetve definíciókat alkosson a hittel és erkölccsel kapcsolatos bármilyen kérdésben, úgymint az eretnokség, a skizma, a hitehagyás (*apostasia*), a hittani tévedések; az okkultizmusok (va-

rázslás, mágia, asztrológia, jóslások, próféciák, boszorkányság stb.); a különféle visszaélések, vagyis a megalapozatlan szent- és csodakultusz, a felszentelés nélküli misemondás, a szentséggyalázások, a poli- és bigámia, a homoszexualitás stb. 2. Hogy felmentéseket, feloldozásokat adjon az egyházi rend felvételében akadályt képező irregularitások („eretnek” származás, kánoni kor hiánya stb.), a szerzetesi és egyéb fogadalnak, eskük, a templomokban a hívek előtt nagycsütörtökönként s évente még kétszer rendszeresen felolvasott úgynevezett *In Coena Domini* bullában foglalt tilalmak megszegése miatti automatikus kiközösítés alól,¹⁹ illetve mindezen fakultások gyakorlását átruházza. 3. Végül pedig hogy a könyveket cenzúrázza, olvasásukat megtiltsa, vagy éppen engedélyezze.²⁰

Ez utóbbi feladatkörének ellátásában munkáját az 1571-ben létrehozott és a sixtusi besorolásban az ötödik helyet megkapó Index Kongregáció (*Sacra Congregazione dell'Indice*) segítette, amely kizárólag a tiltott könyvek jegyzékének összeállításával foglalkozott, rendszerint utólagos (*repressiva*) s csak elvétve előzetes (*praevia*) cenzúra útján.²¹

Az 1629-ben havonta egyszer, 1644-ben egyszer, alkalmanként kétszer ülésező Index Kongregációt tizenhat-tizenhárom bíboros, hat-huszonnégy egyéb tag: konzultor és offciális alkotta, az 1644-re felduzzadt tisztviselői létszámban már megszűnt a domonkos dominancia. A század második felében a bíborosok létszáma húsz körül állandósult, az egyéb tagoké viszont mindössze kettőre mérséklődött.²²

Ha az Inkvizíció és az Index hatását a római, illetve itáliai tudományos, kulturális életre röviden össze akarjuk foglalni, azt kell mondanunk, hogy számos területen viszonylag nagy mozgásteret hagyott. Irodalmi, poétikai térre e hivatalok tevékenysége nem terjedt ki (az első állandó római színház létesítése 1670-ben például nem ütközött különösebb akadályba),²³ csak olyanra, ami az Egyház dogmatikai, kanonikus építményét, a pápaság világi és lelki jogait, igényeit veszélyeztette. Ilyenkor viszont nemcsak a nyilvánosságot zárta ki, hanem a további vitát is egyszer s mindenkorra berekesztette.²⁴ A korabeli bírósági eljárásokkal összevetve az Inkvizíciónál jobban tekintetbe vették a vádlott jogait, mint máshol. Névtelen feljelentésekkel nem foglalkoztak. A vád bizonyításához legkevesebb két tanú kellett, de a vádlott nem ismerhette nevüket, ami a tanúvédelem célját szolgálta. A perbe fogottak érdekeit ugyanakkor hivatalból kirendelt védő (*advocatus reorum*) képviselte, ez például Angliában csak 1836-tól jellemző. Tortúrát mértékletesen alkalmaztak, s kizárólag abban az esetben, ha megbizonyosodtak afelől, hogy a vádlott hazudik. A vallatás alatt tett vallomásokat csupán akkor vették figyelembe, ha azt tevőjük később megerősítette. Letartóztatást csak rendkívül alapos nyomozás után rendelhettek el. 1542–1761 között az Inkvizíció ítéletei nyomán Rómában összesen száz kivégzést hajtottak végre, a

leg híresebb ezek közül Giordano Brunóé. Nem árt végül hangsúlyozni, hogy az Inkvizíció ítéletei legtöbbször nem értelmezhetők szó szerint. Az „örök elzárás” például sokszor csak három évet jelentett.²⁵

A Szent Hivatal szerkezete némileg eltért a kongregációk szokásos bíboros prefektus, bíboros és prelátus tagok, titkár, írnokok hierarchiájától. Prefektusa nem volt, ülésein rendszerint maga a pápa elnökölt. Az adminisztratív vezető a rangidős bíboros volt (*unus ex inquisitoribus*), a 18. századtól bíboros titkárként. Közvetlen alárendeltségében egy domonkos rendbeli komisszárius²⁶ irányította a perek lefolytatását, ennek szerepét fokozatosan átvette az adminisztrációt felügyelő „ülnök” (*assessor*), amely tisztség a 18. század elejétől *posto cardinalizio* lett, vagyis bíborosi kinevezéssel járt. Az inkvizítor-kardinálisok munkáját a konzultorok testülete segítette. Tagjai római teológusok és kánonjogászok voltak, és ajánlásként megfogalmazott véleményük (*votum*) szolgált mind a hittani, mind a cenzúrával kapcsolatos döntések, határozatok alapjául. A kongregáció olykor külső, kvalifikátoroknak nevezett szakértők munkáját is igénybe vehette annak eldöntésére, hogy vajon a tárgyalt kérdés a hamis, téves, botrányos, netalántán „eretnek” tanítások (*proposizioni false, erronee, scandalose, ereticali...*) közé sorolandó-e.²⁷

Az 1629-es és 1644-es *elenchus* adatai szerint a Hivatal üléseit hetente háromszor tartotta: hétfőn saját palotájában a bíboros tagok nélkül, szerdán a domonkosok Santa Maria Sopra Minerva konventjében a bíborosokkal együtt, csütörtökön a pápa előtt a Szent Palotában vagy alkalomadtán nélküle ugyanott. Összesen kilenc-tizenkét bíboros és tizennyolc-tizenhárom prelátus (közéjük tartozott állandó jelleggel a domonkosok generálisa, a Szent Palota magisztere, a sort ekkor még az *assessor* zárja), illetve a komisszárius által vezetett konzultor és официális (*socius commissarius, summista, fiscalis, 1644-től subofficialis, notarius*, valamint a vádlottak mellé kirendelt *procurator reorum*) alkotta. A 17. század második felében ugyanez a struktúra, de az *elenchus*ok már világosan elkülönítik a konzultoroktól a prelátus tagokat, és a létszám akár a bíboros, akár az egyéb tagok esetében – kizárólag az 1660-as és 1670-es években – a huszonöt-huszonöt főt is meghaladta.²⁸

Annak ellenére, hogy a kongregáció joghatósága egyetemes volt, és ezt illetékességi köre számos területén gyakorolta is, tényleges inkvizíciós tevékenységet a pápai állam területén kívül csak Máltán és Itáliában tudott folytatni, leginkább mint a helyi (máltai, velencei, sienai) inkvizíciók fellebbezési fóruma és a Trient utáni pápai centralizáció hathatós eszköze.²⁹ Spanyolországban és Portugáliában létezése részben fölösleges volt, részben pedig – a 17. század végéig – áthághatatlan akadályokba ütközött. Franciaország és más államok sosem engedélyezték működését, noha az eredeti elképzelések tartalmazzák ezt a lehetőséget. Tevékenységét egyébként az itáliai államok is korlátok közé szorították, a törvényszékekbe Velence például saját tisztviselőit delegálta.³⁰ Hivatalos rálátást a távolabbi vidékekre egyedül

a kölni nunciatúra alárendeltségében működő frankfurti „apostoli könyvkomisszariátus” (*commissariat apostolicus librorum*) tett lehetővé számára.³¹ A Szent Hivatal működésének irányát illusztrálja, hogy a Casanategyűjteményben fennmaradt és innen publikált, 1680 körül majd másfél évszázadra visszamenőleg összeállított határozatainak mindössze 1,4%-a volt birodalmi vonatkozású, vagyis 1742 döntés közül csupán huszonöt. Az Impérium területén tartózkodó itáliaiak számára Bécsben, Grácban és Prágában felállítandó inkvizíciós kirendeltségek létrehozására irányuló elképzelések papíron maradtak.³²

A Konzisztoriális, a Rítus, a Zsinati és a többi „sixtusi” Kongregáció

Az egyházi funkciójú kongregációk sorában a sixtusi szisztéma szerint a második a Segnatura di Grazia (*Sacra Congregazione della Segnatura di Grazia*), amelyet az ősi, eredeti kompetenciáit ekkora már a Datáriának átadó hivatalból szerveztek meg.³³

A kisebb-nagyobb „rendes” kegyek osztását ugyanis, miként láthattuk, illeték fejében leginkább a Datária végezte. A szintén a „külső fórum”-on kompetens „Kegyintézkedési Szignatúra” eredeti formájában sem volt tekinthető bíróságnak, mivel az ügyeket kizárólag *ex bono et aequo* ítélte meg. Kongregációs változatában a római Inkvizíció mintájára szintén közvetlenül a pápa alá volt rendelve (*Signatura Sanctissimi*, bíboros prefektusa pusztán a címet viselte). A már megfellebbezhetetlen egyházi és világi ítéleteket bírálta el legfelső uralkodói és egyházfői kegyelmi úton (*via gratiae*), vagyis a Datáriával ellentétben rendkívüli kegyeket osztott (*grazie straordinarie*). A 17. század második felében évente már csak egy-két alkalommal ülésezett, tagja volt többek között a bíboros penitenciárius, a *Signatura Iustitiae* és a Brévetitkárság bíboros prefektusai, a datárius (amennyiben bíboros volt), rajtuk kívül a Kamara auditora, egy Rota-auditor és egy kamarai klerikus. A tizenkét *referendari votanti* közé csak az a prelátus kerülhetett be, aki ezt a funkciót már három éven keresztül gyakorolta a törvényszéki formában működő testvérhivatalnál.

A harmadik sixtusi „minisztérium” a Konzisztoriális Kongregáció (*Sacra Congregazione per l'Erezione delle Chiese e per i Provvedimenti Concistoriali*) volt. Miként neve is mutatja, a bíborosi konzisztórium számára hagyományosan megmaradt döntéseket készítette elő. Kettős rendeltetése szerint egyrészt egyházmegyék alapításáról, diszmembrációjáról, azaz szétagolásáról, egyesítésének indokoltságáról és módjáról tanácskozott; megvitatta, hogy szükséges-e koadjutor vagy segédpüspök alkalmazása, a konzisztoriális javadalom penzióval való megterhelése. Másrészt eredetileg feladata lett volna a püspökjelöltek alkalmasságának a felszentelésüket lehetővé tevő konzisztóriumbeli végső döntés előtti utolsó vizsgálata. A gyakorlatban

azonban erre csak akkor került sor, hogyha valami különleges probléma adódott, leginkább a káptalani választás vagy az uralkodói kinevezés körül. Ezért üléseit egyházkormányzati jelentősége és a Kúrián belüli rangja ellenére viszonylag ritkán és rendszertelenül tartotta. Döntései ugyanakkor meghatározónak bizonyultak, olykor súlyos következményekkel jártak a részegyházak életében.³⁴

A régebbi szakirodalom alapvető tévedése, hogy gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz a kongregáció és a bíborosi konzisztórium működése közé, pedig a kongregáció sixtusi rendeltetése ellenére sem vizsgálta meg automatikusan az összes püspökkinevezést, pallium-adományozást, s a kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvek sem kerültek minden esetben hozzá. Az alkalmanként (*iuxta contingentiam*) ülésező kongregációnak a század első felében nyolc–tíz bíboros és öt prelátus tagja volt; az 1650-es évektől tizenöt–húsz a bíboros, a prelátusok száma állandó; az 1680-as években viszont ismét tizenöt körül alakul a létszám, viszont a prelátus tagoké is ugyanennyire nő. Titkára legkésőbb 1644-től mindig azonos a bíborosi kollégium titkárával, jelesen Giuseppe Fanfanellel, majd az 1650-es és 1660-as években Agostino Favoritival.³⁵

A negyedik, a Rítus és Ceremoniális Kongregációt (*Sacra Congregazione dei Riti e delle Ceremonie*) újonnan s annak biztosítására hozták létre, hogy az istentiszteletek, a vallási megnyilvánulások külső formái a tradícióval és az Egyház törvényeivel mind tökéletesebb összhangba kerüljenek. A Trient utáni pápai liturgikus centralizáció és uniformizáció megtestesítőjének számító kongregáció illetékessége alá tartozott a „régiszent rítusok” (*veteres ritus sacri*) megőrzetése a szentmisékben, zsolozsmákban, a szentségek kiszolgáltatásában és az egyéb liturgikus tevékenységekben; a gyakorlatból kiveszett szertartások életre keltése, illetve a még létezők helyreállítása eredeti formájukban; a liturgikus könyvek megújítása és javítása. A kongregáció működésének másik fő területe a szentek és boldogok kanonizációjának lebonyolítása és ünnepeik megülését felügyelete volt. Ugyancsak az új hivatalhoz tartozott a pápai ceremóniák megszervezése és ellenőrzése, az Örök Városba látogató uralkodók, főpapok, illetve küldötteik megfelelő fogadásának előkészítése, a körmenetekben és más alkalmakkor előforduló precedencia-viták eldöntése.

Kezdeti jogosítványait tekintve a Rítus Kongregációt a korszakban a legjelentősebb szentszéki intézmények között kellene számon tartanunk. A protestantizmus által elvetett liturgia és szentkultusz ápolása a Trienti Zsinat előírásai szellemében a katolikus megújulás egészére, a különféle rítusok ellenőrzése több kontinensen, a pápai szertartások irányítása pedig a Kúria életében biztosított számára befolyást. Az utóbbi tevékenységet azonban rövid idő múlva kivonták hatásköréből, és az udvari protokollban a 16. század végén megjelenő különféle helyezkedési harcok, zavarok kiküszöbölése céljából egy külön kongregációra (*Sacra Congregazione del Ceremoniale*)³⁶ bízta.

A Hitterjesztési Kongregáció 1622. évi felállítását követően illetékessége már csak a latin liturgiára terjedt ki. Számos, eredetileg kompetenciájába tartozó ügy (például a liturgikus fakultások) a részegyházakkal szorosabb kapcsolatban álló, tekintélyesebb kongregációkon,³⁷ illetve közvetlenül a Brévettkárságon futott keresztül. Feladatait VIII. Orbán 1634-ben kiadott *Coelestis Hierusalem* kezdetű brévéje növelte meg ismét, amely kimondta, hogy a Szentszék előzetes jóváhagyása nélkül senki sem részesíthető nyilvános egyházi tiszteletben. A liturgikus és kanonizációs feladatok, a feltételezhetően ugyan kisebb gyakorisággal, Itália határain messze túlnövő egyház-igazgatási szerephez juttatták a kezdetben csupán csekély (öt bíboros, egy titkár és néhány konzultor), de idővel – a mind bonyolultabbá és költségesigényesebbé váló, a legkülönbözőbb politikai és belső egyházi érdekek által befolyásolt kanonizációk lebonyolításában részt vevő különféle tisztviselőknek, ügyvédeknek köszönhetően – egyre terebélyesedő apparátussal működő és rendszeresen ülésező dikasztériumot.³⁸

A kongregációt a 17. század folyamán már végig huszonhárom–huszonöt bíboros tag alkotta; üléseit minden második szombaton tartotta, kezdetben a rangidős bíboros prefektus palotájában. A rendszerint öt–nyolc, olykor tizenhárom egyéb tagot – akik között állandóan jelen van az „ördög ügyvédje” (*promotor fidei*) és a pápai *sacrista* – az *elenciusok* két csoportra bontják: a *praelatira* és az általában négy főt számláló *magistri caeremoniarumra*. Az 1644-es adatok szerint januárban, májusban és szeptemberben szokásos kanonizációs üléseket a pápa előtt is tarthatták. Az ilyen üléseken változó létszámú kiegészítő csapat segítette az elmélyültebb döntéshozatalt, a főleg szerzetes szakértők mellett állandó jelleggel a Szent Palota magisztere, a Szent Hivatal *assessora*, három Rota-auditor, egy protonotárius és alkalmanként a pápa személyes teológusa is.³⁹

A sixtusi egyházi kongregációk rendjében az ötödik helyet elfoglaló Index után a Zsinati Kongregáció (*Sacra Congregazione del Concilio di Trento*) következett. Már 1564-ben (az *Alias Nos nonnullas* kezdetű *motu proprio*val) önálló dikasztériummá formálták a Trienti Zsinat befejezése után azonnal létrehozott bíborosi bizottságból. Első prefektusa Borromei Szent Károly volt. A 17. században is érvényes feladatait V. Sixtus határozta meg. Eszerint – mivel a Zsinat dogmatikai döntéseinek értelmezése személyesen a pápának lett fenntartva – a kongregáció hatásköre a diszciplináris, egyházfegyelmi és reformrendelkezések általános és konkrét értelmezésére, valamint betartásuk ellenőrzésére szorítkozott. A megkeresésekre az évszázadok során adott válaszai (*positiones*) több ezer kötetet tesznek ki. (Tartalmuk alapján a Zsinat Róma kizárólagos ellenőrzése alá vont végrehajtása, az adódó problémák szinte teljes egészükben megismerhetők lennének.) A kongregáció bíborosai felügyelték a helyi zsinatok megtartását, határozataikat és eredetileg a rezidencia-kötelezettség betartását, de ezt később, 1636-ban VIII. Orbán a kongregáció kebelén belül létrehozott kisebb hatóságra bízta

(*Sacra Congregazione della Residenza dei Vescovi*).⁴⁰ A Zsinati Kongregáció közvetlenül a pápa nevében (*nomine Pontificis*) csupán ezeken a területeken hozott határozatai is széles körű adminisztratív, jogalkotói, sőt bírói hatalomról árulkodnak.⁴¹

A leghathatósabb és rendszeresen gyakorolt közigazgatási jogosítványt a megyéspüspök által személyesen vagy (rendszerint otthonról küldött) képviselő által elvégzett kötelező *ad limina* látogatások alkalmával benyújtott, az egyházmegyék vizitációinak eredményeit összefoglaló, a helyi vallási, egyházi viszonyokról beszámoló jelentések (*relationes status dioecesis*) feldolgozása, észrevételezése jelentette. A jelentéstétel módját és gyakoriságát V. Sixtus 1585. december 20-án szabályozta. Az itáliaiak, dalmáciaiak és görög szigetekről három, Spanyolország, Franciaország és a Birodalom (valamint Magyarország) püspökei négy, a távolabbi országokéi öt, a tengerentúliaké tízévente tettek eleget a felszentelésük előtt esküvel is fogadott kötelezettségüknek. A meghatározott formai ismérvek szerint készített, de tartalmukban és terjedelmükben igen változatos relációk értékelésével, a rájuk adott írásbeli válaszokba foglalt javaslatokkal, utasításokkal a kongregáció bíborosai közvetlen befolyást tudtak gyakorolni az egyházmegyék működésére.⁴²

A Rítushoz hasonlóan minden második szombaton ült össze a rangidős bíboros palotájában; szerkezetének különlegessége, hogy a század első felében tizenkilenc–húsz, majd mindvégig huszonhárom–huszonöt bíboros mellett prelátus tagja nem volt, hanem csupán egyetlen titkára.⁴³

Az 1602-től összevontan működő Püspöki és Szerzetesi Kongregáció (*Congregazione dei Vescovi e Regolari*) a sixtusi rendszerben eredetileg két külön intézmény volt, s közülük csak a szerzetesit alapították újonnan, a püspöki kezdetlegesebb formában már 1576-tól működött. Feladata az újabb, illetve megreformált férfi- és női szerzetesrendek működésének ellenőrzése, a püspöki lelkipásztori kötelezettségek betartásának felügyelete, a gyakori kontroverziák sokszor bírói úton történő elsimítása volt. Kompetenciája tehát – a trienti határozatok autentikus értelmezését kivéve – számos tekintetben átfedésben volt a Zsinati Kongregációéval, amit vélhetően az itáliai ügyek sokasága tett szükségessé. A 17. század közepéig kitapinthatóan az olasz félsziget volt a kongregáció működésének fő színtere.⁴⁴ A huszonhat–harminckét bíboros mellett csupán egy titkár működött, prelátus tagjai a Zsinati Kongregációhoz hasonlóan nem voltak.⁴⁵

Az egyházi kongregációk sorában az utolsó az 1588-ban létesített, elsődlegesen a Bibliát (nemcsak a *Vulgatát*, hanem az eredeti héber, görög szövegeket is), az egyetemes zsinatok rendelkezéseit, az egyházatyák írásait, szertartáskönyveket (a római misszálét és breviáriumot) stb. nagy példányszámban ki-

adó vatikáni nyomdát irányító dikasztérium volt (*Sacra Congregazione della Stamperia Vaticana*).⁴⁶ Működése rövid életű lehetett, hiszen a *Typographia Vaticanát* 1610-ben egyesítették a Kamara nyomdájával.⁴⁷

Az egyházi és világi rendeltetésű kongregációk között, bár rendszerint ez utóbbiak közé sorolják, valójában átmenetet képez a *Sacra Congregazione dell'Università di Roma*. A régebbi pápai egyetem, a *Studium Urbis*, közkeletűbben a Sapienza mellett a görög, a maronita és a neofita (*Neophytorum*) kollégiumokat felügyelte, valamint eredeti rendeltetése szerint a párizsi, bolognai, salamancai egyetemeket. Az alapító okirat optimista jövőképe szerint még Oxford is alá tartozott volna.⁴⁸

A kizárólag az Egyházi Állam kormányzásában illetékes dikasztériumok az esetek többségében az Apostoli Kamara hasonló feladatkörű részlegeinek munkáját segítették. Külön kongregáció foglalkozott 1. az Örök Város gabonaellátásával (*Congregazione dell'Abbondanza dello Stato Ecclesiastico*);⁴⁹ 2. a pápai flottával (*Congregazione dell'Armata Navale*); 3. a pápai alattvalók túlzott adóztatása elleni panaszok kivizsgálásával (*Congregazione per Sollevare dagli Aggravi lo Stato Ecclesiastico*); 4. az utak, hidak, vízvezetékek építésével, rendszeres karbantartásával (*Congregazione delle Strade, dei Ponti e delle Acque*);⁵⁰ 5. valamint nemcsak a pápai állam területén (például a földesúri, kormányzói törvényszékek előtt) lefolytatott polgári és büntetőperek felülvizsgálatával, a világi hivatalok, hivatalnokok kontroverziáival, hanem az Egyházi Állam irányításának összes fontosabb kérdésével is (*Congregazione della Consulta di Stato*). A nevére már ismerős hatóság alapvető szerkezetét a területi felosztás szerint működő hét-nyolc osztály (*ponenza*) határozta meg. Ezek munkáját itt is a titkár hangolta össze, és a fontosabb ügyekről ő referált a bíborosoknak. A leginkább fiatalabb prelátusokból álló munkatársai az igazságszolgáltatást, a rendfenntartást és részben az egészségügyet felügyelték.⁵¹

Az „újabb” kongregációk.

A Sacra Congregazione de Propaganda Fide

Egy-két példát már láthattunk arra, hogy a kongregációk klasszikus sixtusi rendszerének kialakítását követően átszervezésekre, összevonásokra, újabb intézmények létesítésére szinte azonnal sor került, ami a rendszer élet- és működőképességének, organikus továbbfejlődésének bizonyítéka. Egyedül VIII. Orbán 1642-ig hat állandóbb jellegű kongregációt alapított, illetve többnek újraszabályozta működési területét. Még 1624-ben a Szentév előkészületének jegyében állította fel a *Congregazione della Visita Apostolicát*,

amelynek illetékességi köre mindössze a római főegyházmegyére terjedt ki. Az 1627-ben létrehozott *Congregazione dei Confini* az Egyházi Állam területi épsége felett őrködött, emellett hozzá tartozott a helyi legációk, kormányzóságok, olykor feudumok határvitáinak rendezése, s részben még az egészségügy felügyelete is, amit 1630 novemberétől az észak-itáliai pestisjárvány nyomán felállított *Congregazione di Sanità* vett át. A püspökök helybenlakási kötelezettségét ellenőrző Rezidencia Kongregáció – és a portugáliai politikai változások egyházkormányzati következményeinek kezelésére felállított, *ad hoc* jellegű *Congregazione di Portogallo* – mellett kivételes jelentősége volt az 1626 során alapított *Sacra Congregazione dell'Immunità Ecclesiasticának*.⁵³ Ennek az Egyházi Immunitás Kongregációjának a bíborosai igyekeztek megoldani a Velencével 1627–1638, Portugáliával 1636–1643, Spanyolországgal 1638–1642, az ugyancsak spanyol Flandriával és Nápoly–Sziciliával 1636–1642 között, illetve 1629 után hosszú időre állandósuló, a szokásosnál is hevesebb egyházjogi természetű problémákat. A dikasztérium szigorú működése következtében a pápa Lisszabont, illetve a luccai köztársaságot is *interdictum* alá helyezte 1639 augusztusától 1640 decemberéig, illetve 1640. április 2-ától 1643. március 31-éig.⁵³

A pápai állam irányítása szempontjából a legjelentősebb az 1592-ben megalapított *Congregazione del Buon Governo* volt, amely a Consulta mellett lépésről lépésre a központi közigazgatás kormánysszervévé nőtte ki magát.⁵⁴ Fokozatos megerősödését mutatja, hogy az összes földesúri tulajdonban levő területre csupán a 18. század elején, alapítása után jó egy évszázaddal sikerült kiterjeszteni joghatóságát. A Consultához hasonlóan földrajzi területek szerint kialakított, ám változóbb számú osztályai felügyelték a kormányzókat, a helyi városi és földesúri önkormányzatokat,⁵⁵ főként azok adminisztratív és pénzügyi működését. Nem tartozott azonban hozzá Róma, a legációk (Avignon mellett Urbino, Romagna, Bologna, Ferrara), Velletri és Castel Gandolfo, amelyek a római *governatore*, a bíboros legátusok, a bíborosi kollégium dékánja, illetve az Apostoli Palota önálló irányítása alatt álltak.

A hasonló *exemptiók* sorát még folytatni lehetne a kamarai igazgatáshoz tartozó területekkel (például Tolfá); az egészen 1692-ig hagyományosan neposi kormányzóságokkal (Benvento, a Borgo, az Angyalvár stb.); sőt még a három pátriárkai bazilika (a lateráni, a vatikáni és a Santa Maria Maggiore) és környéke is bíboros esperesek külön igazgatása alatt állt. Mivel a bíborosok irányította legációk száma a 17. századra lecsökkent (megszűnt például a Patrimonio [Viterbo], Campagna e Marittima, Umbria, Marca legációja, s Perugiaé is fokozatosan elhalt), a vidéki közigazgatás legfontosabb irányítói a kormányzók lettek. A kormányzóságok két fő csoportra oszlottak. A legtekintélyesebbek a prelátusi hivatalok (*governi di prelati*) voltak. Számuk 1701-ben huszonháromra rúgott, s prelátus-kormányzó állt például Ancona, Città di Castello, Fano, Fermo, Loreto, Montalto, Orvieto, Perugia, Rieti, Spoleto és Viterbo

élén. Csupán egyetemi fokozattal rendelkező tisztviselők kormányoztak harmincöt várost és környékét, többek között Albanót, Anagnin, Castiglione del Lagót, Civita Castellánát, Massát, Ortét, Sutrit, Ternit, Tivolit, Todit. Ezen úgynevezett *governi di dottorikon* belül megkülönböztették azokat, amikre a kinevezést pápai bréve formájában adták (*governi di breve*), és azokat, amiknek igazgatására a Consultától lehetett felhatalmazást nyerni (*governi di patente*). Utóbbiak csupán *di cappanera* voltak, vagyis nem járt hozzájuk a lila reverenda.⁵⁶

Az újabb kongregációk sorában külön dikasztériumot kapott az Egyházi Állam főnemessége és birtokaik, a Szent Péter-bazilika építése és karbantartása,⁵⁷ egyházi téren a búcsúk és az ereklyék; a szerzetesek életkörülményeinek felügyelete; az indiai és kínai missziók irányítása,⁵⁸ valamint két ízben a püspökkinevezések ellenőrzése. A VIII. Kelemen alapította *Sacra Congregazione dell'Esame dei Vescovi*, majd a XI. Ince által – reformprogramja támogatására talán átmeneti jelleggel⁵⁹ – felállított *Sacra Congregazione sopra l'Elezione dei Vescovi* azon kongregációk közé tartozott, amelyeket azért létesítettek, mert a már meglevő, jelen esetben a konzisztoriális nem tudta kellőképpen ellátni az eredetileg hozzá tartozó feladatot.⁶⁰

Ilyenkor a hagyományosnak mondható kúriai gondolkodás elsősorban nem a már rögzült és bejáratódott, megmerevedett struktúrán igyekezett javítani, hanem mindig egy újabb és újabb grémium, netalán hivatal létrehozásában látta a kiutat. A nagyfokú specializáció mellett ez a kora újkori kúriai reform másik fő jellemzője. Az viszont már egy másik kérdésnek tekinthető, hogy miként e két utóbbi kongregáció, sokszor az új intézmény sem tudta teljesen irányítása alá vonni az illetékességi körébe utalt területet: a feladat nagysága, a már kialakult mechanizmusok beágyazódottsága vagy éppen a kongregáció kedvezőtlen személyi összetétele, a zavartalan működést lehetővé tévő anyagi és infrastrukturális feltételek hiánya miatt.

Eredeti kompetenciája ellenére – úgy tűnik – a „püspökvizsgáztató” kongregáció a 17. században csupán a szabad pápai adományozás (*libera collatio*) révén kinevezett püspökök alkalmasságát vizsgálta. A mindvégig tíz–tizenhárom bíboros és öt–nyolc prelátus (közülük egy a titkári teendőket látta el) üléseit rendszerint a pápa előtt, a vatikáni Szent Palotában tartotta. 1629-ben az egyházfő által előírt időpontban, 1644-ben hetente hétfő vagy péntek reggel, ha a pápa másként nem rendelkezett, hogy mindenképpen személyesen hallgathassa meg a jelölteket. Az 1644-es *elendus* a prelátus tagokat két csoportra osztotta (*examinatores in Iure Canonico* – *examinatores in Theologia*).⁶¹

A püspökkinevezések felügyeletére létrehozott kongregációkkal szemben egy másik új intézmény, a missziószervezés központi irányítására felállított Hitterjesztési Kongregáció, a *Sacra Congregazione de Propaganda Fide* sokkalta maradandóbbnak bizonyult, s viszonylag hamar a legbefolyásosabb kúriai intézmények közé emelkedett. Az új kongregációt 1622. január 6-án szervezték meg, működését már nyolc nappal később meg is kezdte. (Az

Inscrutabili Divinae Providentiae kezdetű alapító bullát viszont csak 1622. június 22-én bocsátotta ki XV. Gergely.) Felépítésében némileg a Buon Governóra emlékeztetett, amennyiben az egyes bíborosok a világ meghatározott régióinak missziós problémáival foglalkoztak. Kongregációs tag-ságuk nem merült ki a területükről érkező levelek, jelentések üléseken történő referálásában, a döntések meghozatalában, hanem kifejezetten szakértői, sőt pártfogói tevékenységet is magában foglalt. Az alapításakor tizenhárom bíborosból, két prelátusból és egy titkárból álló intézmény részint a tengerentúli bennszülött, részint pedig az európai protestáns lakosság körében, illetve a katolikus szórványokban – jobbára szerzetesek, sokszor viszont világi papok által – végzett térítő, pasztorális tevékenység kizárólagos irányítására kapott felhatalmazást. A tizenhárom régióból nyolc európai volt, az egyes területek felügyeletét helyben a nunciusokra vagy pátriárkai helynökökre bízták, ami nagyban megkönnyítette a misszionáriusokkal való kapcsolattartást.⁶²

A Propaganda a kezdeti alapos tájékozódás után mindazokon a területeken, ahol a hagyományos egyházszervezet nem vagy nem kielégítően működött, bámulatosan rövid idő alatt új egyházszervezetet hozott létre. Alkotóelemei a missziós állomások, prefektúrák, sőt püspökségek voltak. Ha a körülmények úgy hozták, (címzetes) püspökké szentelt apostoli adminisztrátorok irányították a pasztorációs munkát. A missziósszervezésben részt vevő szerzetesek, világi papok egyetlen felettese a kongregáció volt. Rendi előjáróik, a megyéspüspökök nem, illetve csak a Propaganda bejegyezésével rendelkezettek felettük. Ez főként az első évtizedekben számos konfliktus forrásává vált, noha a római missziós főhatóság eredeti célja szerint igyekezett – ha léteztek ilyenek – a már meglevő helyi erőkre támaszkodni, s a kezdeti fogadtatás ugyancsak rendkívül kedvezőnek bizonyult.⁶³

A Propaganda bizonyos területeken kénytelen volt együttműködni más kúriai szervekkel. A misszionáriusoknak adandó lelki felhatalmazások terén a Szent Hivatallal; új püspökségek létesítésekor, illetve új püspökök munkába állításakor a Konzisztoriális Kongregációval; leginkább jogi, fegyelmi problémák esetén a Püspöki és Szerzetesi Kongregációval. Hatalma viszont abban a tekintetben korlátlan volt, hogy a missziósszervezés alá vont vidékek felett az ő megkerülésével semmilyen más szentszéki dikasztérium nem gyakorolhatta szabadon saját joghatóságát.

A kezdetben havonta háromszor és rendszerint a pápa előtt (*coram Sanctissimo*) ülésező kongregáció a 1629-es kúriai *elenchus* adatai szerint csak kétszer gyűlt össze, méghozzá felváltva a pápa tartózkodási helyén és a bíboros prefektus palotájában, az általuk kijelölt időpontban. Ekkor már tizenöt bíboros és a titkáron kívül három másik prelátus tagja volt (egy apos-

tolí protonotárius és két referendárius), mellettük még egy karmelita nyert bebocsátást.⁶⁴ Másfél évtizeddel később viszont akár húsz bíboros is eszmét cserélhetett a missziószervezés aktuális kérdéseiről. Hétfő napon a pápai rezidencián, egy másik alkalommal pedig a kongregáció – a spanyol követség közelében, a Piazza di Spagnán Bernini által felépített, majd Borromini által kibővített – impozáns palotájában. A létszám persze szinte sohasem volt teljes, mint ahogy a kezdetekhez képest a személyes pápai részvétel is egyre ritkábbá vált. A prelátus tagok között már ekkor feltűnik a Szent Hivatal mindenkor *assessor*a, aki a két hivatal közötti munkakapcsolatot volt hivatott zökkenőmentesebbé tenni. A század folyamán a kezdeti tizenhárom régiót többször módosították, egy-egy fontosabb terület olykor két bíboros referálót kapott.

A Propaganda kardinálisainak létszáma 1657-ben döntött meg minden csúcst. Ekkor harminc tagja volt, a század végére viszont a húsz–huszonkettes szám állandósult. A prelátus tagok száma gyakorlatilag változatlan, a század második felében állandó tisztségeként feltűnik a *iudex sacrae congregationis*, ami annak bizonyítéka, hogy klóvel a kongregáció misszionáriusok feletti bírósági jellege is kifejlődött.⁶⁵

Kérdés, hogy számos más újonnan alapított kongregációval ellentétben mi magyarázza az önálló missziós főhatóság sikerét? Hogy alapítására miért csak a barokk pápaság kialakulása során került sor, s miért tehetett szert a Kúrián belül akkora befolyásra, hogy a 17. század végétől bíboros prefektusát már a „vörös pápa” néven volt szokás emlegetni? (A 17. századi *elenchus*ok következetesen csak e kongregáció esetében tüntetik fel külön a prefektus személyét.) A hit védelmének a római Inkvizíció képviselte ideája mellett a hit terjesztése tudniillik a reformpápaságnak is egyik központi gondolata volt. E gondolat háttérét elsősorban az új és reformált szerzetesrendek, különösen a jezsuiták, a kapucinusok, valamint a karmeliták, a minorita és obszerváns ferencesek stb. elméleti és gyakorlati missziós irányultsága teremtetten meg. E tekintetben tehát egy gyökeresen új kihívásról aligha beszélhetünk. A jezsuita generális, Francesco Borgia sürgetésére V. Pius 1568-ban két bíborosi bizottságot is felállított a németországi protestánsok át-, illetve az „Indiák”-on élők megtérítésének irányítására, működésüket azonban már 1569-re befejezték. Hasonlóképpen nem voltak maradandóak a következő évtizedekben kijelölt bíborosi deputációk. Az 1573 folyamán a köztudottan missziós elkötelezettségű Giulio Antonio Santoro⁶⁶ vezetésével az ortodox unió előmozdítására, az 1594-ben az abesszíniai missziók irányítására és az 1599-ben a görög rítusúak felügyeletére létrehozott bizottságok megint csak kérészerűen bizonyultak. Kifejezetten intézményi karakterre volt ugyanakkor az összes: észak-európai, amerikai, afrikai, indiai és japán missziók irányítására a már *De Propaganda Fide* néven 1599 során felál-

lított kongregációnak. Bíborosai azonban 1600. augusztus 14-én utolsó ülésükre gyűltek össze. 1622-ig mindössze a romjain 1604-ben megszervezett missziós titkárság működött tovább. Tapasztalatait, felkutatott iratanyagát mindazonáltal jogutódja sokrétűen hasznosítani tudta.⁶⁷

A missziókat felügyelő központi egyházkormányzati szerv felállítására irányuló kísérletek ismételt kudarca több okra vezethető vissza. Kétségkívül fontos szerepet játszott ebben a hittérítést már kézben tartó római szerzetesrendi centrumok és a Szent Hivatal ellenállása, amellyel viszont 1622 után is meg kellett küzdeni. A Propagandának más szerzetesekkel szemben a jezsuita missziókat sosem sikerült irányítása alá vonnia, és különösen az első évtizedekben gyakori konfliktusokba keveredett az Inkvizícióval. A Hivatal nemcsak hogy következetesen ragaszkodott jogosítványaihoz, hanem jellegénél fogva alapvetően más, apologetikusabb attitűdöt is képviselt a helyi viszonyokat jobban ismerő és jóval rugalmasabbnak mondható Hitterjesztési Kongregációnál.⁶⁸

A sorozatos alapítási kudarcok másik fő okának az államok közül főleg a legnagyobb gyarmatosító katolikus monarchia, Spanyolország ellenállását szokás még tartani, amely a Rómától korábban kapott felhatalmazások alapján nem csupán a hagyományos hierarchiát, hanem a tengerentúli missziók nagy részét is felügyelet alatt tarthatta. Ellenkezése ugyanakkor a 17. században sem lett kisebb. A Propagandának nemcsak a gyarmattartó hatalmakkal – ideértve az időközben ismét önállóvá vált Portugáliát –, hanem például a magyarországi török hódoltság egyházkormányzati hovatartozása miatt az osztrák Habsburgokkal is számos súlyos konfliktusa támadt.⁶⁹

A Hitterjesztési Kongregáció 17. századi sikeres megalapításának és töretlen központi kúriai szerepének oka leginkább a pápaság államokhoz fűződő viszonyának – e kötet bevezetőjében más megközelítésben már említett – megváltozásában keresendő. A hagyományos egyházi struktúrákat Trient után sem sikerült kivonni a világi ellenőrzés alól. Róma az együttműködés felbomlásának kezdetén, annak a tendenciának az első jeleire, amely egy szekularizált hatalom által irányított nemzeti államegyház kialakítása felé tartott, meglepően gyorsan reagálva az új kihívásra, azonnal megkezdte egy voltaképpen párhuzamos, egyedül csak neki alárendelt egyházszervezet kiépítését.⁷⁰ Az első instrukciói szerint a politika- és erőszakmentességet középpontba helyező intézmény révén a pápaság kötetlenebbül és maradéktalanabban tudott megfelelni lelkipásztori kötelezettségeinek.⁷¹ Az egyházszervezet trienti program alapján történő megreformálásának lehetőségei a 17. század elejére már kimerültek, a katolikus reform újabb periódusához új szervezeti keretek kellettek. Ezek létrehozása pedig, húzzuk alá ismét, egyáltalán nem volt idegen a kúriai gondolkodásmódtól.

A kongregációkról körvonalazódó képiünk hiányos marad, ha a rendszer előnyei mellett nem vesszük figyelembe annak hátulütőit is. A közigazgatási jogosítványokkal és megfelelő apparátussal működő kongregációk kétségkívül megnövelték az állam- és egyházkormányzat hatékonyságát és teljesítőképességét. Mint minden bürokratikus szisztémában, itt is jelen volt azonban a végtelen osztódás veszélye, hiszen az eddig említett hivatalok csupán a fontosabbnak tűnőek, illetve az állandóbb jellegűek voltak. Az 1629-es kúriai *elenchus* például már hatvannál, a következő, 1644-ből fennmaradt cím- és névtár pedig hetvennél is több kongregációt sorol fel! Az adat akkor is döbbenetes szám, ha tudjuk, hogy közülük a legtöbbször semmiféle intézményi jellege nem volt, amit az is bizonyít, hogy saját iratanyag nem maradt fenn utánuk, s működésüket szinte kizárólag más intézmények infrastruktúrájára alapozták.⁷² Rendszerint csupán egy rendkívül szűk területtel foglalkoztak, mint például a Kamara vagy a Penitenciária működésének, a kisebb egyházi javadalmak adományozásának, a *spoliumok* behajtásának, a *monték* kibocsátásának vagy a pénzverésnek, a börtönöknek és a johannitáknak a felügyelete.⁷³ Míg e mutatóba kiválasztott kongregációk léte végig kimutatható a 17. században, a sajátos szellemiségű kora újkori lovagrenddel, a *Militia Christianával*, a kamalduliak (és más szerzetesrendek) reformjával vagy a spanyol ügyekkel és az aquileai patriarkátussal alkalmadtán foglalkozó „gyűlések” a tizenöt évvel korábbiakkal ellentétben 1644-ben már nem találhatók meg a pápai „államkalendárium”-ban. A többször a harmincéves háború fókuszába kerülő pfalzi örgrófság problémáit megvitató testület viszont még ekkor is folytatta működését.⁷⁴ A megszűntek helyén újabbak és újabbak alakultak a Barberini-korszakban, többek között az árvák helyzetének rendezésére stb.⁷⁵ Ezek a kongregációk persze inkább konzultatív, döntés-előkészítő és nem döntéshozó szervezetek tekinthetők. Elnevezésük ellenére valójában olyan bizottságok voltak, amelyekre jobban illene a *commissio* elnevezés, és amelyekre néhány példát már a 16. században is találunk. Elég ha a németországi vallási helyzet alakulását figyelemmel kísérő *Congregatio Germanicára* vagy a magyarországi török elleni hadisegélyek kiutalását és felhasználását a 16–17. század fordulóján ellenőrző, nem túl közismert *Congregazione d'Ungheriára* gondolunk.⁷⁶

VIII. Orbán pontifikátusának második felében gyakorlatilag már egy olyan pápai döntés sem született meg, amelyet előzetesen ne utaltak volna egy-egy bizottság elé. Szükség esetén, úgy politikai, mint egyházkormányzati ügyekben a konkrét feladat megoldására rendszerint egy már működő kongregáción belüli, részleges (*particularis*) kongregációt jelöltek ki. Ezekről a kúriai *elenchusok* említést sem tesznek, mint ahogy a legfontosabb kül- és belpolitikai ügyek megtárgyalására alkalmanként összehívott

és a legbefolyásosabb néhány bíboros alkotta kvázi-államtanácsról, a már vélhetően VIII. Kelemen idejétől létező és például a vesztfáliai békekötés elleni tiltakozás kapcsán állást foglaló *Congregazione dello Stató*ról sem. A túlbujánzó szisztéma az 1630–1640-es évekre olyan mértékben lelassította a döntéshozatali mechanizmust, hogy az már működképessége határához jutott. Egy-egy bíboros olykor tíz-tizenkét kongregációnak is tagja volt. Igaz, a kisebb kongregációk közül több csak egy-két kardinális vezetésével ülésezett, néhányuk pedig, például a spanyol ügyekkel, a *monté*kkal és a pénzveréssel foglalkozó, kizárólag prelátus tagokból állt.

Mindenesetre nyilvánvaló, hogy a kardinálisok érdemben aligha vehettek részt összes kongregációjuk munkájában. Emiatt viszont sokszor megessett, hogy az éppen jelen levő tagok forgandósága miatt ugyanaz a diskasztérium szinte teljesen más személyi összetételben hozta meg soron következő döntését, ami éppenséggel nem vált a következetes döntéshozatal javára.

Az persze viszonylag ritka volt, hogy egy-egy bíboros – netalán prelátus – valamennyi fontosabb kongregációnak tagja legyen, ilyen általában négyöt akadt közöttük. (A *Congregazione dello Stató*ba rendszerint a pápának ez a legbelsőbb köre kapott meghívást.) Például a volt bécsi nuncius, G. B. Pallotto hiába volt tagja egyszerre kilenc kongregációnak, a Szent Hivatalba nem tudott bekerülni. Ha nem is volt kizárólagosan jellemző, gyakran előfordult, hogy egyes kardinálisok csak az egyházkormányzatban (sokszor annak ellenére, hogy karrierjüket vásárolt hivataluknak köszönhették),⁷⁷ mások az államigazgatásban feladatot betöltő kongregációkban jutottak szóhoz. A magyar püspökök körében nem túl nagy népszerűségnek örvendő Girolamo Colonna hat kongregációja mind egyházi rendeltetésű volt: 1629-től a Zsinati és a Rítus, majd 1644-től ezek mellett a Ceremoniális, a Püspöki és Szerzetesi, illetve a Segnatura di Grazia, végül 1657-től 1666-ban bekövetkezett haláláig még az Inkvizíció. (A Propagandának viszont sosem tudott tagja lenni.⁷⁸)

A fontosabb döntésekben részt vállaló, illetve szerepet kapó szűkebb kör majd mindegyik pontifikátus során könnyedén beazonosítható. XV. Gergely esetében például az ugyancsak bolognai patrícuscsaládból származó G. B. Agucchia államtitkár, a szintén a Szent Palotában lakó Scipione Cobeluzzi bíboros (brévetitkár, többek között az Inkvizíció és a Propaganda tagja) és a szintén bíborossá kreált Francesco Sacratí datárius, továbbá G. B. Bandini (a Püspöki és Szerzetesi Kongregáció prefektusa), Aloysio Capponi, Pietro Donato Cesi, Domenico Ginnasi és Roberto Ubaldini (a Zsinati Kongregáció prefektusa) bíboros említhető meg.⁷⁹ VIII. Orbán uralkodásának korai éveiben e szűkebb csoport tagjai Millino, Ginetti, Borromeo, valamint Bandini és Zacchia bíborosok voltak.⁸⁰ VII. Sándornál Rospigliosi államtitkár mellett Corradi bíboros, datárius és az Imunitás Kongregáció prefektusa, valamint Giulio Sacchetti és a jezsuita Pallavicini, továbbá – in-

formálisan – még két szerzetes: a jezsuita generális Oliva és az oratoriánus Virgilio Spada,⁸¹ IX. Kelemennél pedig csupán Azzolini és Ottoboni jutott kiemelt szerephez.⁸² Utódánál Paluzzo Albertoni-Altieri bíboros nepos és a két egymást követő államtitkár: Federico Borromeo, illetve Francesco Nerli mellett a pápa barátja, Gaspare Carpegna datárius és Camillo Massimo, majd Alesandro Crescenzi főudvarmester folyt bele a döntésekbe, már amennyire a kivételesen erős nepos engedte őket.⁸³ XI. Incénél talán a családi háttér kiesése következtében jóval népesebb a befolyását érvényesíteni tudó csapat. Így Agostino Favoriti, majd 1682-től Lorenzo Casoni *ciffré*-titkár, Johann Walter Slusius brévetitkár, a már sokat emlegetett G. B. de Luca a memoriále-titkárság vezetőjeként (is), azután – a furamód francia penziót élvező – Alderano Cybo államtitkár, Giovanni Maria Lancisi datárius; továbbá Gregorio Barbarigo padovai püspök (ő leginkább pontifikátusa kezdetén), az általános reformok lelkének számító oratoriánus szerzetes Mariano Sozzini, a sarutlan karmelita generális Carlo Felice da Santa Teresa, a pápai gyónató Ludovico Marracci, valamint kamarásai: Sante Fianina, Tiberio Quadri (együttal borbély is), Camillo Muggiaschi és Carlo Antonio Prosperi. Mindannyian szinte teljesen új nevek a központi egyházkormányzatban, legtöbbjük mindvégig a háttérben maradt, legalábbis nem gyűjtött be fényes címeket.⁸⁴ XII. Incénél hasonló a helyzet, csak éppen a tisztviselők személye változott az esetek többségében. Az államtitkár Fabrizio Spada, a datárius Bernardino Panciatici, a brévetitkár Giovanni Francesco Albani (mindhármán bíborosok), a fejedelmi levelek titkára Mario Spinola, a cifráké Vincenzo Ricci, a memoriáléké Agostino Fabroni volt; a *sottodatario* tisztségét Giuseppe Sagrianti, a pápai auditorét Ansaldo Ansaldo, a főudvarmesterét Ercole Visconti, a főkamarását Baldassere Cenci látta el. Többségükben ugyancsak ismeretlen nevek, támogató, illetve támogatandó rokoni háttér nélkül.⁸⁵

A bíborosok túlfoglalkoztatottsága következményeként egyre inkább felértékelődött a tényleges tevékenységet – sokszor nem is annyira a háttérből – koordináló kongregációs titkárok szerepe. Míg a század első felében rendszerint valamelyik pápa familiárisi köréből kerültek ki, és presztízsüket főként a Szent Palotában birtokolt cím, protonotáriusság, referendáriusság adta, az 1650-es évektől kezdve már egyre gyakrabban címzetes püspökök, érsekek. Mindazonáltal a funkcióhalmozás esetükben szintén megfigyelhető. A Hitterjesztési Kongregáció profiljának kialakításában döntő szerepet játszó – egyes vélekedések a sokadjára megalapított intézmény életben maradását főként az ő érdemének tudják be, ami nyilvánvaló túlzás – és a magát a Galilei elleni perben ugyancsak exponáló Francesco Ingoli például 1629-től 1649-ben bekövetkezett haláláig egyúttal a Ceremoniális Kongregáció titkára volt.⁸⁶ A Szerzetesi és Püspöki Kongregáció titkára, Prospero Fagnani 1629-ben a Konzisztoriális Kongregáció prelátus tagjaként és a Szignatúra tényleges referendáriusaként működött.⁸⁷ A kongregációs titkárok között a rekordot minden bizonnyal az a Francesco Paulucci tartja, aki amellet, hogy 1629–1657 között folyamatosan ellátta a Zsinati és az Egyházi Immunitás Kongregáció *secretariusi* tisztét, 1644-től prelátusként a Konzisztoriális Kongregáció és az Inkvizíció munkájába is bekapcsoló-

dott.⁸⁸ Ahhoz persze, hogy valaki számos helyen tegye nélkülözhetetlenné magát, nem kellett feltétlenül bíborosnak vagy éppen titkárnak lennie. A nepotizmus kérdésében is véleményt nyilvánító Pietro Francesco Rosso egyszerre volt a konzisztórium, a Kamara és – a kanonizációk előkészítésénél – az „ördög” ügyvédje. 1620–1674 között huszonhárom intézményben, köztük a Szent Hivatalban fordult meg. Gyakran egyszerre öt-hat kongregációnál viselt tisztséget, s emellett még arra is maradt ideje, hogy terjedelmes tanulmányokban vonja kétségbe újra és újra a magyar királyok több püspökség betöltésében igényelt jogait.⁸⁹

A „régí Kúria” rendszerében nemcsak a pápai és bíborosi családok, hanem például a kongregációs tisztviselők sorában szintén számtalan példát találunk a generációkon átívelő, elsősorban a presztízszt és a bevételeket növelő funkcióhalmozásra és -megtartásra. Az egyik ilyen tipikus prelátus-dinasztia a Bottoniké volt. Az 1659-től 1712-ben bekövetkezett haláláig a pápai udvarban dolgozó Prospero Bottini az Annona, továbbá a *Congregazione dei Baroni, dei Monti, delle Visite alle Carceri, dell'Immunità, della Riforma degli Statuti del Clero Romano* (ennek csak 1676–1679 között) döntéshozói közé tartozott, 1670-től pedig tagja volt a Konzisztoriális Kongregációnak; valamint a Ritus kanonizációs részlegének (1674–1679). Emellett 1676-tól kamarai auditorként a *Congregazione Criminale, dei Conti, dei Confini, dei Parrochi, della Prefettura Cittadina, della Riforma dei Tribunali, degli Spogli, delle Reliquie, della Visita Apostolica, di Avignone, del Governatore Criminale dell'Urbe, del Criminale del Vicario* és – immár rendes prelátus tagként – a *dei Riti* üléseit is látogatta. 1682-től jelen van az Inkvizíció, valamint a püspökök vizsgáztatásával, majd 1701-től az eseti bűnügyekkel (*cause criminali*) foglalkozó kongregáció összefüggéseiben. Mindemellett a Laterán és a Szent Péter káptalona, a Kamara ügyvédje és mirai címzetes érsek volt. Unokaöccse Giovanni Battista Bottini, aki 1708-ban halt meg, tehát előbb, mint Prospero, nagybátyja segítőjeként nyert helyet e hivatalok majd mindegyikében. De még az 1737-ben született Lorenzo Prospero Bottini is konzisztoriális ügyvéd, mindkét Szigatúra referendáriusa lehetett XIII. Kelemen alatt. Egy másik tipikus eset – a sok közül – az Azzolini-klénsnek számító Cenciké. Ők 1640–1740 között négy generáción keresztül Róma város kormányzatában töltötték be különféle adminisztratív és bírósági tisztségeket, s birtokoltak kamarai klerikusi pozíciót.⁹⁰

A túlságosan nehézkessé váló döntéshozatal a Pamphili-korszak zavaaraival párosulva végül odavezetett, hogy igazán fontos döntések olykor a valóban illetékes és hasznos szempontokkal szolgálható kongregációk megkerülésével születtek meg. A rendszer egyszerűsítése és javítása a kívülről és belülről jövő kritikák hatására már a 17. század derekára elengedhetetlenné vált. A *squadron volante* tagjai által szorgalmazott intézményi reform egyik fő eleme a kisebb kongregációk megszüntetése volt. Az 1660-as évektől az egyre sűrűbben kiadott pápai tiszti név- és címtárak tanúsága szerint a kongregációk száma negyven körül állandósult.⁹¹ Ennek következménye viszont az lett, hogy a fontosabb kongregációk bíboroslétszáma jelentősen felduzzadt, általában húsz-huszonöt főre. Bár az 1680-as évekre néhány esetben megfigyelhető a létszámcsökkenés, a kongregációs tisztséghalmo-

zást teljesen sem a bíborosok, sem pedig a prelátusok esetében nem sikerült kiküszöbölni, miként azt a Bottinik iménti példája szépen illusztrálja.

A kongregációk valódi és hatékony szerepének visszaállítása mellett a másik fontos elem a munka minőségének javítása volt. VII. Sándor 1659. június 16-án publikált apostoli rendelkezése részletesen szabályozta mindazokat a morális, gyakorlati és képzettségbeli előfeltételeket (például rendkívüli mértékben kiszélesítette a mindkét jogból szerzett doktorátushoz kötött hivatalok körét), amelyek elengedhetetlenek voltak ahhoz, hogy valaki szentszéki főtisztviselő lehessen. A kúriai hivatalok ekkor kialakult belső munkarendje és szellemisége, a prelátusi karrierék ívének megrajzolásával együtt a sixtusi – és az innocenciánusi – reformokhoz hasonlóan évszázadokra meghatározó maradt.⁹²

Egy máig ható pozitív hatása a Barberini-korszak túlzó bürokratizálódásának is van. VIII. Orbán az V. Pál által megalapított vatikáni titkos levéltár mellé felállította a bíborosi kollégium archívumát; megszüntette a szóban hozott (*vivae vocis oraculo*) pápai rendelkezések érvényességét; továbbá elrendelte, hogy a konzisztóriumokon csak olyan ügyeket szabad tárgyalni, melyeket előzetesen írásban benyújtottak, s végül hogy a legmagasabb rangú tisztviselők szintén szolgáltatassák be a kezükön megforduló hivatalos iratokat. Mindeme határozatok sok tekintetben a korszaknak a korábbi évtizedekénél nagyságrendileg kedvezőbb forrásviszonyait teremtetten meg a jelenkori történeti kutatás számára.⁹³

A pápai Államtitkárság

Elodázhatatlan kérdés, hogy a kongregációs „meióziszban” egyáltalán hogyan juthatott érvényre a Trient utáni pápaság másik fő jellemzője, a sokat emlegetett abszolút pápai hatalomgyakorlása? Számos kongregációs ülést a pápa előtt tartottak, a fontosabb hivatalok vezetői heti-havi rendszerességgel referáltak audienciáikon. Nyilvánvaló azonban, hogy a döntéshozatalt a pápák csak akkor tudták megfelelően kézben tartani, ha egy közvetlen személyi apparátus is rendelkezésükre állt. Ha visszaemlékszünk az egyes pontifikátusok alatt meghatározó döntéshozatali befolyásra szert tevő prelátusokra, egyrészt azt láthattuk, hogy sorukban egyre gyakrabban feltűnnek a különféle pápai titkárságok vezetői, illetve e pozíciókat mind rangosabb és fontosabb személyek töltik be.

Az abszolutizmus mint kormányzati forma nem függhetett az uralkodó személyes erősségétől vagy gyengeségétől, hiszen ennek az államigazgatási modellnek a kora újkorban egyszerűen nem volt alternatívája. Szükségkép-

pen ki kellett alakulnia egy olyan kormányzati szervnek, mely segíteni, szükség esetén pótolni tudja az uralkodót. Az államtanácsokon belüli harcokból kiemelkedő „kegyencek” a fejlődés zsákutcájának bizonyultak, jogi helyzetük mindvégig rendezetlen maradt. A jövő Nyugat-Európa-szerte azé a kabinetirodái volt, amely az egyéb állami struktúráktól függetlenül a külügyekkel foglalkozott, lévén a diplomácia a középkor óta mindenhol uralkodói felségjog. Az egyre növekvő apparátust foglalkoztató irodák vezető titkárai – majd titkára – e központi helyzetű intézményi háttérre támaszkodva és bizalmi pozíciójukat kihasználva befolyásukat az államélet más területeire is kiterjesztették. A folyamat végállomása a kormányzásban nélkülözhetetlen, a „kegyenceknél” technokratább jellegű *primus ministeri* tisztté létrejötté lett.⁹⁴

A pápák személyes adminisztrációjának kialakulása

Ez a típusú fejlődés a legkorábban és legtisztább formájában a pápai udvarban ment végbe. A Római Kúrián a pápai titkos levelezést intéző *secretarius* címe 1338-ban tűnik fel először, s már II. Pius (1458–1464) alatt a Kancelláriától független, külön iroda élén áll.⁹⁵ Szerves összefüggésben a diplomáciai képviselők, állandó követségek kialakulásával a velük kapcsolatot tartó, különféle néven nevezett tisztviselők és intézmény (*segretarii segretidomestici, segretarii in capite, segretarii maggiori, segretaria nelle cose di Stato*) feladatainak köre és mértéke is megnövekedett a 16. századra. Már X. Leó alatt megfigyelhető az egyes országokra történő specializáció.⁹⁶ 1605-re, amikor a forrásokban először tűnik fel a *Segreteria di Stato* kifejezés, a hivatalt vezető titkár, illetve titkárok beosztott hivatalnokstátusuk és munkai igényes kötelességeik ellenére már a Kúria vezető prelátusai. Fizetési besorolásukban rögtön a rendszerint bíborral járó hivatalok viselői után következnek.⁹⁷

A pápai hivatalnokok fizetése 1605–1655 között gyakorlatilag változatlan: a bíboros nepos havi „hivatalnoki” járandósága 87,50 scudo, a Brévetitkárságot felügyelő bíborosé nyolcvan, a Consulta bíboros titkáráé negyven, a datáriusé szintén ennyi, az államtitkáráé huszonkilenc volt. Csak összehasonlításképpen: a Ritus Kongregáció titkára három scudót, a Zsinatié hetet, a Hitterjesztésié hatot keresett. Mindezen összegeket a *spese del maggiordomo*-ból folyósították. Az államtitkársági hivatal működési költségei, beleértve a helyettesek (*sostituti*) fizetését, havi száz-százöt scudót tettek ki, és a *depositeria generáli*-ból fedezték.

Az államtitkár pozíciója abszolút bizalmi jellegű. Szabad bejárása van a pápához, rajta kívül senki másról sem köteles utasítást elfogadni, be van avatva az összes államtitokba. A nunciatúrákról érkező jelentésekről a saját maga

vagy irodája készítette kivonatok alapján számol be a pápának. Ugyanez a helyzet az egyházfőnek címzett fejedelmi, főpapi és főúri levelekkel, amelyeket mindig ő bont fel. A befutó iratok és a bennük foglalt ügyek sorsáról is sokszor ő dönt. Referálják-e a pápának, vagy közvetlenül tegyék át valamelyik kongregációhoz, hivatalhoz. Az ügy jelentőségétől függően a saját belátása vagy a pápától kapott utasítás szerint tesz intézkedést a döntést tartalmazó válasz megfogalmazására – amit gyakran saját kezűleg végez –, legyen az csupán a bíboros nepos által aláírt államtitkársági jegyzék vagy akár brève is. Nemcsak a pápai audienciákon készít feljegyzéseket, hanem azokon a kongregációs üléseken, amelyeken a pápa elnököl, sőt rendszeres időközönként maga is tárgyal a külföldi követekkel, ügyvivőkkel. Mivel a titkosított levelezést (*ciffré*) csak az Államtitkárságon keresztül lehetett lebonyolítani, s ezt a kongregációk és egyéb hivatalok (közülük leginkább a Datária) mind gyakrabban igénybe vették, ez a lehetőség szintén nagyban megnövelte az államtitkári rálátást a kúriai döntéshozatali mechanizmus egészére. A kongregációk felé ugyanakkor még nincs utasítási jogköre, kivéve, ha erre konkrét utasítást kap a pápától. A „minisztériumok” döntéseit csak ott tudja alakítani, ahol prelátus tag. A *Congregazione dello Stato*-ban a 17. század közepéig csupán a jegyzőkönyvet vezeti, szavazati jog nincs.⁹⁸

A pápai döntéshozatalban játszott technokrata szerep eleve magába kódolta a Kúrián belüli, csak a pápától függő központi hatalmi poszt kialakulását és megszilárdulását. Rómában több körülmény is segítette a nyugat-európai viszonylatban gyors fejlődést. Nem elhanyagolható szempont az államtitkár által irányított központi hivatal viszonylagos fejlettsége. Az Államtitkárság a pápai diplomácia sokrétű egyházkormányzati feladatainak köszönhetően igen hamar koordinációs szerepkört tölthetett be az egyházi jellegű; az Egyházi Állam legációinak szintén hozzá befutó jelentései révén pedig a világi kongregációk, hivatalok irányában. Még akkor is, ha ezek közvetlenül is érintkezhettek a külképviseletekkel és a tartományokkal.

Ennél is jelentősebb momentum, hogy a konzisztórium visszaszorításával a pápai kormányzaton belül már hiányzott az államélet minden területére rálátó nagyobb államtanács. A reszortmegosztás szerint működő minisztériális kormányzati szisztéma korai kúriai megteremtése nemcsak azon a felismerésen alapult, hogy ez által egy hatékonyabb struktúra alakítható ki. A Kúria az olasz elem térnyerése ellenére mindig is nemzetközi intézmény volt és maradt, a bíborosok egy része Itália határain innen és túl szoros külállami kapcsolatokkal, hovatovább érdekeltségekkel rendelkezett. A modern pápai abszolutizmus és szuverenitás-igény természetes követel-

ménye volt az ebből adódó kockázat kiküszöbölése. Lévéen a pápaság egy részben univerzális alapokon nyugvó választómonarchia, a római udvar szerkezete, fejlődése – a számos hasonlóság mellett – azért is eltérő volt más európai államokétól, mert ezek „természetesebb” organizációjánál sokkal erősebben jelentkezett benne az idegen hatalmakhoz való kötődés szerinti megosztottság. Az új rendszerben emiatt a legtöbb bíboros már csak kisebb-nagyobb mozaikokból álló képet alkothatott, a pápa feltétlen bizalmát élvező néhány kardinálist pedig gyakran az államtitkár látta el a szükséges információkkal.⁹⁹

Az államtitkár önálló hatalmi pozíciójának kialakulását egyedül a bíboros nepos fenyegette. Nyugat-európai hivatalnok kollégáihoz képest ugyanakkor számottevő előnyt biztosított számára, hogy a neposok a francia, angol és spanyol, netalán bécsi „favoritokkal” összevetve rendszerint nem a politikai csatározásokban megedződve emelkednek ki. Kiválasztásuk rokonai alapon történik, egyik rendeltetésük, amint láthattuk, a pápai dinasztia megteremtésére irányul. Ugyan mindkettőjüknek szabad bejárása van a pápához, de a rendszerint a vicekancellári címet is birtokló nepos a Kancellária palotájában lakik, az államtitkár a vatikáni Szent Palotában, illetve a Quirínálban. Ha a bíboros nepos személyesen akar referálni a pápának egy adott ügyben – amihez joga volt –, azt az Államtitkárságon készített kivonat alapján teheti csak meg, s miként mondtuk, utasítást az államtitkárnak alapértelmezésben csak a pápa adhat. A nepos nem, hiába ő a pápai diplomácia formális irányítója. A neposnak ugyanakkor nyugat-európai kollégáival ellentétben jogilag körülbástyázott funkciói voltak. Egy-egy erélyesebb unokaöcs kevésbé aktív nagybátyja uralkodása alatt a jobbára elméleti jogköreit könnyen valós tartalommal tölthette meg, s önálló döntéshozói pozícióba kerülhetett.¹⁰⁰

Pápa – bíboros nepos – államtitkár: ők állnak tehát a hatalom élén, képezik a kúriai döntéshozatal központi magját. Ha a bíboros nepos mind hivatalosabb formában a pápa *alter-egójává* vált, ugyanúgy lett ezzel párhuzamosan az államtitkár a bíboros neposnak ugyancsak *alter-egója*; és hogyha a bíboros nepos az első számú tisztviselője a Kúriának, az államtitkár egyre inkább rangban is a második.¹⁰¹ Mindenkor viszonyuk egymáshoz, hogy vajon egymás mellett vagy egymás ellen dolgoznak-e, meghatározó jelentőségű.

Az abszolút pápai hatalomgyakorlás csak akkor lehetett volna teljesen autonóm, ha a pápa minden esetben személyesen tanulmányozta volna át a befutó iratokat. Egyértelmű viszont, hogy egy pápa sem tudott az akták tengerének minden részletében elmélyedni.

Az ötvenhárom évesen megválasztott V. Pál élete végéig átolvasta az aktákat, de magától értetődően csak a legfontosabbakat. A hatvanhét éves és beteges XV. Gergely – anennyire a rövid pontifikátus szegényes anyagából kikövetkeztethető – lényegében munkatársaira volt kénytelen hagyatkozni. Kézírása egyszer sem bukkan fel az eredeti dokumentumokon. Az ötvennyolc évesen trónra lépő VIII. Orbán pontifikátusa első évtizedében aktívan bekapcsolódott az ügymenetbe, 1635–1644 között viszont már egyszer sincs tőle saját kezű feljegyzés az Államtitkárság fogalmainak alapján. A hetvenévesen megkoronázott X. Ince páratlan energiával tartotta kézben az irányítást, az aktatanulmányozás fáradtságos napi munkáját ugyanakkor beosztottjaira bízta.

Következésképpen, még ha változó jelentőséggel is, a közvetlen munkatársak szerepe: befolyásuk, képzettségük, preferenciáik, valamint a konkrét ügymenet vizsgálata elengedhetetlen a pápai döntéshozatal valódi megismerése és megértése szempontjából. A kutatási feltételek mindazonáltal nem túl kedvezőek. A személyes kapcsolatok számos aspektusa már nem rekonstruálható; hivatali szabályzatok nem maradtak fenn; néhány retrospektív munkarendleírás mellett a legfontosabb forrásbázis maga az államtitkársági iratanyag. A különféle kézírások azonosítása, kategorizálása és statisztikai elemzése fáradtságos munka árán ugyan, de számos hasznos információt nyújtanak.¹⁰² E módszer segítségével annak az intézménynek a működését ismerhetjük meg, amely a legációk, a nunciatúrák irányítása, illetve a Kúriában elfoglalt központi koordináló szerepe révén egyaránt hatást tudott gyakorolni az Egyházi Állam kormányzására, az európai politika esetenkénti alakulására, illetve a kora újkori katolicizmus régiónkénti arculatának formálására.¹⁰³

Az Államtitkárság a Borghese- és a Barberini-korszakban

Amikor 1605-ben V. Pál fejére helyezték a tiarát, és a hosszú uralkodásnak elébe néző viszonylag fiatal pápa első intézkedései egyikével Erminio Valenti bíborost nevezte ki az Államtitkárság élére, úgy tűnt, az államtitkári pozíció végleg megszilárdul. Már XIII. Gergely és XI. Leó lemondott a nepos alkalmazásáról, és a posztot bíboros töltötte be, igaz, ez utóbbi rövid pontifikátusa alatt mindössze három hétig. (XIII. Gergely bíboros államtitkára Tolomeo Gallio volt, XI. Leó pedig nemhogy nem nevezte ki bíborossá unokaöccsét, Ottaviano de' Medicit, hanem – halálos ágyán – még ezt sürgető gyóntatóját is lecserélte.¹⁰⁴) A Borghese-pápa azonban hamar visszanyúlt a hatalommegosztás régi és jól bevált taktikájához. 1605 augusztusától 1609-ig az Államtitkárságon belül két iroda működött, mindkettő felügyeletét a mégiscsak hadrendbe állított bíboros nepos, Scipione Caffarelli-Borghese látta el. A Lanfranco Margotti által vezetett büro az itáliai

legációk és a latin országok ügyeivel foglalkozott, Marzio Malacrida az „északi területek”-ével. Ide Flandria, Svájc, a Birodalom és Magyarország, valamint Lengyelország tartozott.¹⁰⁵ A feladatmegosztás magától értetődően nemcsak a bejövő iratok feldolgozására, hanem a kimenő utasításoké-
ra, válaszoké-
ra is vonatkozott. A két iroda működése élesen elkülönült. Nincs nyoma annak, hogy egymás kompetenciájába avatkoztak volna, vagy hogy a másik személyzetét igénybe vette volna.¹⁰⁶

Malacrida 1609-ben távozott az Államtitkárság kötelékéből, feladatkörét Giovanni Battista Confalonieri vette át, de immár alárendelt viszonyban. Margotti mindkét részleget egy személyben vezette. 1610-ben bíboros lett, ezáltal ismét elérte az államtitkár Kúrián belül elfoglalt helyének megerősödését. Margotti mindazonáltal 1611-ben meghalt.¹⁰⁷ Az utódok, Porfirio Feliciani és Giovanni Battista Perugino alatt ismét visszaállt a kettős szisztéma, ezúttal viszont már nem túl hathatós eredménnyel. Az irodák vegyesen dolgozták fel az északi és latin területek iratait. Perugino alá Grác, Köln, Prága, Bécs, valamint Torino, Firenze, Nápoly és Málta tartozott. 1613-as halálakor általános volt a panasz az osztályán eluralkodott rendtelenségre.¹⁰⁸ V. Pál tanult az esetből, 1621-ig már egyedül – a forrásokban leginkább *monsignor Vescovo di Foligno* néven emlegetett – Felicianira bízta az Államtitkárság vezetését.¹⁰⁹

A Borghese-pontifikátus alatt mindvégig jellemző volt az államtitkárok személyes munkavégzése. 1605–1609 között például Margotti maga írta a kimenő iratok 80%-át, ez az arány Malacrida távozása után értelemszerűen csökkent, s az ellenőrző funkció erősödött, miként Feliciani alatt is. Az aktákon gyakran felbukkannak V. Pál betoldásai, javításai. A pápa különösen a *ciffré*-minútákat dolgozta át nagy számban, sőt részben maga írta azokat. Scipione Borghese kézírása leginkább a legációkból érkező iratokon tűnik fel, főleg 1605–1609 között. A válaszok kidolgozásában nem nagyon vett részt, 1612 után pedig szinte teljesen kiszorult a hivatal tényleges irányításából.¹¹⁰

Vele szemben Ludovico Ludovisi tevékenyen bekapcsolódott az Államtitkárság munkájába. Fiatal kora ellenére a Kúriában mindvégig meglehetősen tekintélynek örvendett. Az új államtitkárral, Giovanni Battista Agucchiával karöltve gyakorlatilag mindent ő intézett. Mozgásterét ugyanakkor szűkítette alkalmi, ám folyamatosan erősödő rivalizálásuk, s az, hogy a pápa jóváhagyása nélkül igazán fontos döntést egyedül sohasem hozhatott.¹¹¹

Egy egészen különleges helyzet állt elő VIII. Orbán pontifikátusa második felében. A Barberini-pápa 1623 és úgy 1632 között rendszeresen és gyakran részt vett az Államtitkárság ügymenetében, a legfontosabb iratokat maga

tanulmányozta. A hivatalt 1623 és 1628 között a pedáns, a pápához közel álló Lorenzo Magalotti vezette, majd 1632-ig Lorenzo Azzolini. VIII. Orbán tiszttában volt a poszt jelentőségével, Magalotti már 1624-ben bíboros lett. A fiatal Francesco Barberini kezdetben távol tartotta magát az ügyektől. 1626-ig a nunciusok jelentéseiket a pápa testvérének, az idősebb Antoniónak címezték. A velencei követek szerint az első években a fiatal bíboros nepos a pápai audienciákon semmihez sem tudott érdemben hozzászólni. Ezt követően azonban egyre inkább aktivizálódott. Magalottival alkalmi összeütközések is előfordultak.¹² Azzolinival érdekes módon a mind tevékenyebb bíboros nepos zökkenőmentesen tudott együttműködni. A gyökeres változás 1632-ben következett be, amikor a hivatal élére két évre ügyvezetőként az addig *sostitutó*ként működő Pietro Benessa került. Ő Barberini embere volt. Neki köszönhetően a nepos az Államtitkárságnak nemcsak névleges, hanem tényleges vezetője lett. A Margotti–Magalotti, Feliciani–Agucchia működése révén felerősödő folyamat, amely a nepos hatalomvesztése és az államtitkár megerősödése felé tartott, egyszerre megtört. Barberini hihetetlen energiával vetette bele magát a hivatali munkába. A fogalmazványok egyharmada (mintegy ötszáz) őtől származik, egy sor európai fejedelemmel maga folytatta a levelezést.¹³

VIII. Orbán mindazonáltal nem akarta a kormányzást teljesen kiengedni a kezéből, elveszíteni közvetlen rálátását az ügyekre, s neposától sem igazán óhajtott függeni. Ezért unokaöccse akarata ellenére 1634-ben bizalmasát, Francesco Cevát nevezte ki államtitkárává. Ugyanakkor Barberini 1632–1634 között megszerzett pozícióit többé nem lehetett megingatni. A két évet, amikor is konkurencia nélkül uralta a levelezést a nunciusokkal, a fejedelmekkel és főpapokkal, arra használta fel, hogy egy saját titkárságot építsen fel, ahonnan a levelezést közvetlenül, *in proprio* intézte.

Ez a levelezésfajta nem új. A *lettere di proprio pugno* a kora újkori diplomáciai érintkezés bevett műfaja. Szuverén fejedelmek vagy képviselőik írhattak így szuverén fejedelmeknek. (Olykor pedig saját alattvalóiknak is, fordítva viszont sosem.) A diplomáciai „magánlevelezés” többek között azt jelentette, hogy ezek az iratok a hivatali út megkerülésével egyenesen az uralkodók kezébe jutottak. Rendszerint tényleg saját kezűek vagy magántitkár által írottak, nem található rajtuk kancellári ellenjegyzés, hanem csak gyűrűs kispecsét, s külön jelölés nélkül is mindig tudták kézbesítésük útját s módját.

A szentszéki diplomáciai gyakorlatban a pápai Államtitkárságnak szóló levelek címzettje mindig a bíboros nepos volt. Míg az uralkodói magánküldeményeknél ez nem eredményezett semmiféle különleges eljárást, a kisebb apparátussal dolgozó nunciusok esetében igen. Ők a közvetlenül a „bíboros

patrónushoz” intézett iratokat a megkülönböztető formai jegyek helyett pusztán csak külön jelöléssel látták el. Ez volt a külzetre rávezetett tulajdonképpeni *in proprio* jelzés. Természetesen nemcsak hozzá fordulhattak ezen az úton, hanem maga bíboros nepos is igénybe vehette hivatalos ügyben saját magántitkárságát. Amire a címzettnek, kiváltképpen egy nunciushoz szintén *in proprio* illet válaszolnia.¹⁴

Francesco Barberini alatt nemcsak e levelek megszorodása az új vonás, hanem inkább az, hogy a sajátos műfajba belekerült a titkosított levelezés. 1632–1634 között a határok az Államtitkárság és a magániroda között teljesen összemosódnak. Barberini mindkettőt ellenőrzése alatt tartja, az Államtitkárság adminisztratív vezetője, Benessa irányítja a magánirodát is. 1634-ben változik a képlet. A *proprio*-büro önálló hivatallá válik. Munkájában Rota-auditorok, kongregációs titkárok is részt vesznek. Barberini ugyanakkor – mellel a *proprio*-titkárságot tulajdonképpen megszervező – Antonio Feragalli *ciffré*-titkár révén, továbbra is rálát az Államtitkárság működésére.¹⁵ A függetlenedéshez mindemellett még sokban hozzájárult, hogy a neposi magánirodának a privát titkárok mellett korábban is volt egy hivatalos részlege (*secretario d'ambasciate o de memoriali*), amely elsősorban a neposnak az Egyházi Állam kormányzásában betöltött funkcióit koordinálta.¹⁶

Milyenek voltak az arányok, milyen volt a viszonyrendszer az élesen elkülönülő *in proprio* és a *per la secreteria* ügyintézés között? Az ellentétek ismeretében naiv elgondolás, hogy bármilyen munkamegosztás jellemző lett volna. 1634–1643 között a *proprio*-titkárság 8400 iratot fogalmaz, Barberini saját kezűleg ennek több mint a felét, 4500-at. Ceva irodája mindössze háromezret. A *proprio*-titkárság részben párhuzamosan érintkezik az Államtitkárság levelezőpartnerével, részben kizárólagosan tartja a kapcsolatot az összes Alpokon túli fejedelemmel, főurakkal és főpapokkal: így a bécsi Habsburg-udvarral és Magyarországgal is, valamint Máltával, az angliai pápai ágenssel. Különleges figyelmet szenteltek a rendkívüli küldötteknek, a „kapucinus diplomácia”¹⁷ utolsó képviselőinek (Alessandro d'Ales, Arsenio dell'Ascensione). Terjedelmes továbbá a legátusokkal és a kölni békekongresszus kapcsán kiküldött rendkívüli nunciussal folytatott *in proprio* levelezés, amelynek tulajdonképpeni súlypontja itt, vagyis az európai hatalmakkal való kapcsolattartásban és a békepolitizálásban van.¹⁸

A cél egyértelműen az volt, hogy Ceva előtt bizonyos információk rejtve maradjanak. Mazarin párizsi rendkívüli nunciusként több ízben kap arra utasításokat, hogy a lényegi problémákról csak Barberininek írjon, Cevának ne. Hogy ez a kettősség, vagyis Barberini részletes, Ceva hiányosabb informálása minden nunciushoz egyformán működött volna, azt még nem lehet pontosan tudni. A kettős irányítás magától értetődően működési zavarok-

hoz vezetett, ügyek elintézetlenségét, nyomon követhetetlenségét vonta maga után. A szentszéki diplomaták például két példányban kezdték írni jelentéseiket, vagy előfordult, ha Ceva utasítása megfelelőnek bizonyult, Barberiniét Feragalli már nem küldte el stb. VIII. Orbán közbelépésére ugyan 1638–1639-ben átmeneti reszortmegosztás jelei mutatkoznak a két hivatal között, de ez csupán rövid közjátéknak bizonyult.¹¹⁹ A pápai döntéshozatal 1630-as évekbeli lelassulásának egyik újabb okát az Államtitkárság e sajátos megkettőződésében találhatjuk meg.

A két egymás mellett működő titkárság egészen 1643-ig, Ceva haláláig megmaradt. Helyére Barberini innmár saját lekötettségét, Giovanni Battista Spadát tudta állítani. Ceváé mellett viszont – biztos, ami biztos – az ő bíborosi kinevezését is megakadályozta. Spada kizárólag pártfogója utasításai szerint dolgozott. Mindezt a pápa egészségi állapotának hanyatlása tette lehetővé. A haláláig hátralevő egy évben neposa a kúriai döntéshozatal egyszemélyi és kizárólagos irányítója. A jól bevált szükségmegoldás, a *proprio*-titkárság önálló formája feleslegessé vált.¹²⁰

A bíboros államtitkár tisztének megszilárdulása

Camillo Pamphili, az új pápa neposa Barberininek sem energiájával, sem tenni akarásával nem rendelkezett. X. Ince a nepotizmus túlbujánzásával szembeni általános felzúdulás hatására hivatali téren is visszatért a korábbi évtizedekben a Margotti és Magalotti által megtestesített – és innentől kezdve folyamatos – hagyományhoz. Az Államtitkárság élére az 1643-ban bíborossá kreált Giovanni Giacomo Panzirolit állította. Noha a hivatal névlegesen még a nepos felügyelete alatt maradt, Camillo Pamphili viszonylag kevés nehézséget támasztott. Amikor 1647 januárjában lemondott, majd megdőlt, már semmi sem korlátozta az államtitkár befolyását. Ekkor a nunciusok és legátusok, illetve fejedelmek és főpapok – az utóbbiak rendszerint a pápához írt leveleik mellett – közvetlenül neki címezték irataikat, és az utasításokat, válaszokat mindig a saját aláírásával látta el. Panzirolit ugyanakkor (főként gyakori betegeskedése miatt) nem tudott élni a tálcán kínált lehetőséggel. A munka érdemi részét helyetteseire: Gaspare Simeonira, Francesco Nerlire és a *ciffré*-titkár Decio Azzolinire hagyta. Sőt 1650 őszén az újabb nepos, Camillo Astalli-Pamphili kinevezése részben az ő tanácsára történt, egész egyszerűen azért, mert mind nehezebben viselte a rá háruló teljes felelősséget. Panzirolit 1650 végétől alig tevékenykedik, 1651 szeptemberében bekövetkezett halála egy éve tartó válságtól szabadította meg az Államtitkárságot.¹²¹

Utódául a törekvő Decio Azzolini helyett X. Ince biztos szemmel választotta ki a széles körű diplomáciai tapasztalatokkal rendelkező Fabio Chigit. Az ő viszonya Astalliohoz problémamentes, sőt amikor az új nepos 1654-ben intrikák áldozatává válik, megkísérli megmentését. Astalli lemondatása után visszaállt az 1647–1650 közötti szisztéma, Chigi az iratok címzettje, ráadásul valósabb tartalommal tölti meg hivatalát, mint elődje. Pontos ügyiratkezelést alakít ki egy kiváló stábbal, amely ha nem is túl gyorsan, de annál megbízhatóbban dolgozik. Az államtitkár mindent maga ellenőriz. 1652 augusztusától az összes nunciatúrai jelentésen ott vannak megjegyzései, észrevételei, válaszvázlatai, egyéb illetékes hivatalokra való utalásai. Pápává választása merőben új fényt adott hivatalának.

Amikor utóda, Giulio Rospigliosi még nem volt bíboros, a nunciusok akkor is annak címezték irataikat, és ezúttal már nem neve és egyházi rangja szerint, hanem mint *segretario di Stato* titulálták.¹²² Hogy Rospigliosi személyében 1667-ben rögtön a második államtitkár léphetett Szent Péter trónjára, napnál világosabban árulkodik a pozíció végleges megszilárdulásáról. Flavio Chigi bíboros neposnak tényleg semmilyen befolyása sem volt már a központi pápai döntéshozatal irányítására, miként utódának, Giacomo Rospigliosinak sem. Pauluzzo Albertoni-Altieri kísérlete X. Kelemen alatt a bíboros nepos hatalmának visszaállítására csupán átmeneti megtorpanást hozott. Decio Azzolini, majd Federico Borromeo és Francesco Nerli személyében az államtitkári posztot annak ellenére mindvégig bíborosok töltik már be, hogy Albertoni-Altieri nemcsak megkapta a névleges irányítás jogosítványát, hanem – fittyet hányva az államtitkárok körvonalazódó előjogaira – kiterjedt formában gyakorolta is azt. Alderano Cybónak, mint azt láthattuk, viszont semmilyen hasonló problémával nem kellett megküzdenie, G. B Rubini neposi államtitkársága pedig jelentéktelen intermezzónak bizonyult.¹²³

A bíboros államtitkárok jogi helyzetének rendezése 1692-ben a nepotizmus eltörléséhez hasonlóan – és azzal szoros összefüggésben – ha nem is a század dereka óta változatlan helyzetet,¹²⁴ de mindenképpen egy feltartóztathatatlan folyamatot szentesített. A pápai egyház- és államkormányzatban máig kulcsfontosságú szerepet betöltő, a pápaság történetében olykor sorsfordító személyiségnek bizonyuló modern bíboros államtitkárok tisztségének léte jogi értelemben ettől kezdve töretlen. Megszületése egy évszázados, majd a Barberini-pontifikátus után – részben a Pamphili-nepotizmus funkcionális zavarainak köszönhetően – meredek fordulatot vett fejlődés eredményeként tudható be.¹²⁵ Aminek lényege voltaképpen abban összegezhető, hogy már oly mértékben megerősödött a hivatali rend és tudat, hogy e kuriális csúcshivatal működőképességének biztosításához többé sem neposra, sem pedig kliensi hálózatra nem volt annyira szükség, mint korábban.¹²⁶

A hivatali ügymenet

Hasonló tendencia figyelhető meg az Államtitkárság hivatali struktúrájának, munkarendjének kialakulásában. A főbb jellemzők már a század első felében kikristályosodtak, és már Chigi államtitkárságától kezdve állandósultak. (Komolyabb átszervezések csak a 19. század elején váltak esedékesé.¹²⁷) A hivatal személyzetét mintegy tíz-tizenkét fő alkotta, általában négy helyettes, valamint titkárok és írnokok.¹²⁸ V. Pál idején, amikor két államtitkár volt, az apparátus feleződött, Margottinak összesen hat beosztottja volt, ebből kettő *sostituto*. (A *proprio*-titkárság ezzel szemben voltaképpen megkétszerezte a munkatársak létszámát.) A személyzet általában mindig csupán egy szűkebb részterület problémáival foglalkozhatott, teljes rálátása az ügyekre egyedül az államtitkárnak volt.

A vezető tisztségviselők a nepos, egy nuncius vagy bíboros familiárisai közül jutottak előre a ranglétrán, s rendszerint Közép- és Észak-Itália patrícius és nemesi családjaiból kerültek ki. Kivétel kevés található, a dahnát Benessa raguzai, Lanfranco Margotti szegény párnai család sarja, Panziroli pedig egy római szabó fia volt. A főhivatalnokok általában a Szent Péter-bazilika és a Santa Maria Maggiore, esetleg más római templom kanonokjai lehettek, a 17. század elejéig csak elvétve püspökök és bíborosok. Innen korábban nem vezetett út a hierarchiába, és ekkor sem volt még, miként ma, előiskolája a diplomáciai szolgálatnak. Igaz, a pápa családjához tartozás önmagában is komoly presztízt jelentett. (A nunciusok ekkoriban olyan nemesi családokból kerültek ki, akik a célországokkal lehetőleg valamilyen kapcsolatban álltak!) Kivétel egyedül talán Agucchia, aki VIII. Orbán alatt rövid ideig velencei nuncius lett. A beosztott tisztségviselőkről sok esetben alig lehet tudni valamit, a kimutatások nem említik név szerint őket, olykor írásképp szerinti jelzőszámuk van csupán. Ők örülhettek, ha egy államtitkárváltást túlélték, pontifikátusonként ugyanis kezdve a bértollnokoktól egészen az államtitkárig bezárólag az egész hivatali apparátus lecserélődött.

Az írnokok szerepe csupán technikai jellegű, Feliciani megfogalmazása szerint nem más, mint „levelek körmölése és másolatok gyártása” (*scrivere le lettere e fare le copie*). A *sostitutók* és titkárok első legfontosabb feladata az államtitkár segítése volt a beérkező iratok kivonatolásban. A kivonat, az *estratto* célja mindig kettős: a pápa szóbeli tájékoztatása ennek alapján, illetve hasznos és rövid információ szolgáltatása az ügyet átvevő egyéb kúriai hivatalok, kongregációk számára. Jelentősége, hogy később gyakorlatilag már csak ezt használják, az eredeti szöveget nem. Egyáltalán nem hanyagolható el tehát a kivonatolást végző személyek szerepe, személyes iniciatíváik, lényeglátásuk; viszont az egész ügyintézkedést áthatja az improvizációs momentum. Az *estrattón* belül – írják azt a külzetre vagy külön cédulára, melyet azután az iratra ragasztanak, ami főleg V. Pál korszakának módszere volt – találhatók utalások az ügy továbbmenetelére, elintézésére, a hivatalnokok észrevételeire. Nemcsak a bennük szereplő adatok, nevek tartal-

maznak hasznos adatokat, hanem íráskéjük is. A fogalmazványok mellett sokszor innen lehet kikövetkeztetni, melyik tisztviselő foglalkozott az iratban foglaltakkal, avagy maga az államtitkár, netalán személyesen a pápa. Még akkor is, ha csupán *estratto in capitól*ról, vagyis csupán a keltezés helyét és idejét, valamint a küldő személyét, rangját feltüntető kivonatról van szó. Ugyanezek mondhatók el a beérkezés idejét feltüntető *ricevuta* és a döntést tartalmazó válaszirat tartalmát körvonalazó *risposta* feljegyzések-re is.¹²⁹

Hogyan nézett ki a tipikus ügymenet? Miként arról már röviden szó esett, a pápának és a bíboros neposnak címzett jelentést, levelet az államtitkár kapja kézbe. Ő vagy parancsára az adott régió, illetve nunciatúra felé illetékes – a Barberini-korszakban nem volt ilyen jellegű reszortmegosztás a *sostitutók*, titkárok között, mindenki foglalkozott mindennel – hivatalnok elkészíti az *estrattót*, az államtitkár gyakran ceruzával már a várható utasítás, válasz főbb pontjait is. Ezután a napi audiencián szóban referál a pápának. A döntés megszületését követően az illetékes hivatalnok vagy – az ügy súlyától függően – az államtitkár maga elkészíti a választ fogalmazvány (*minuta*) formájában. Bizonyos esetekben az államtitkár ezt még bemutatja a pápának és a bíboros neposnak is, ha az igényt tart, igényt tud tartani rá. Majd egy alsóbb beosztott elkészíti a tisztázatot. A kész irat végül mindig a nepos elé kerül aláírásra. Persze már csak akkor, ha kellő számú ügyirat összegyűlt. Magalotti és Feliciani küldöncöt vettek igénybe, Agucchia mindig maga kereste fel Ludovisit. Végül az iratsomó visszakerül az Államtitkárságra, minden titkár maga borítékolja az általa elkészített utasítást, választ anélkül, hogy a másikéba belelátna. A körülményes eljárás mód egy csapásra leegyszerűsödött, amikor az államtitkár megkapta a nepos funkcióját: az iratot megkapta, kinyitotta, meghozta a szükséges döntéseket, referált a pápának, majd a kész választ aláírta.¹³⁰ A 17. század második felének szervezettebb ügyintézése részben e változáson nyugodott. Persze, ha a pápa vagy a bíboros nepos személyesen is részt vett az aktázásban, a dolgok korábban is gyorsabban mentek.

A nunciatúrákkal folytatott levelezés a korszakban, ha nem is kizárólagosan, de nagyjából *ciffré* formájában történt. Ilyenkor az iratot először is desiffrírozásra az Államtitkárság alárendeltségében működő *ciffré*-titkárságra küldték. A nepos által aláírt tisztázat nem volt más, mint számkombinációk hosszú sora, így ha ő korábban nem kapcsolódott be a döntéshozatal folyamatába, ezekből már aligha juthatott használható információkhoz. Annál inkább a titkosítást két beosztottal végző és általában a Szent Péter-bazilika egyik kanonoki stallumát megkapó *ciffré*-titkár, aki posztja révén számos államtitok tudója volt. Beleszólni – nagyjából a 17. század derekáig –

természetesen semmibe sem szólhatott bele, a hozzá került iratokat mindig vissza kellett szolgáltatnia az államtitkárnak. A poszt az 1500-as évek második felétől V. Pálig az Argenti, VIII. Orbán alatt pedig a Feragalli család kezében volt.¹³¹

Külön útja volt az Államtitkárságra érkező iratnak, ha az nem olasz nyelven íródott. A hivatal alárendeltségében két külön részleg működött a feladat megoldására. Mivel a mediterrán országok uralkodói, főpapjai rendszerint anyanyelvükön írtak, a kivonatolás a *segreteri traduttori delle lettere e scritture Francese, Spagnuolo e Portuguese* feladata volt. Szintén ők fordították – latinra – a pápai politika érdeklődésére számot tartó egyéb iratokat, például a francia királyi ediktumokat, parlamenti határozatokat, törvényeket, a gallikán publikációkat. A pápának és a bíboros neposnak címzett latin leveleket (a császártól, a lengyel királytól, az egyházi választófejedelemtől, az Alpokon túli területek: Németország, Magyarország stb. főpapjaitól, főuraitól) a *segreteria delle lettere latine* dolgozta fel.¹³² Ugyancsak itt készíteték el – a fontosabb esetekben az államtitkár fogalmazványa alapján – az Államtitkárság latin nyelvű, magától értetődően szintén a bíboros nepos által aláírt (válasz)iratait, lett légyen szó önálló levélről vagy csupán egy pápai brève kísérfőjéről. Lényegi információkat sokszor ezek a „kiadmányok” sem tartalmaznak, azok közlését rendszerint a kézbesítést (az esetek többségében) ellátó nunciusra bízták. Ha visszapiillantunk a *proprio*-büro működésére, láthatjuk, hogy ez a tevékenység oda került át, megszűnése után pedig – a bíboros államtitkárok alatt – ezek az alrészlegek már nem éledtek újjá. Feladataikat az Államtitkárság törzsszemélyzete látta el.¹³³

Különösen a „latin levelek titkársága” esetében állítható teljes bizonyossággal, hogy elkülönítésére nem munkaszervezési okokból volt szükség, hiszen például *sostitutók* mindig is kiválóan tudtak latinul. Az ok egyértelműen a nepos sajátos szerepében keresendő. A nunciátúrákról befutó levél egyértelműen a pápának szól, a nepos névleges címzett, hogy miért, már korábbról tudjuk: a pápa szakrális személy, nemcsak megnyilvánulásai, hanem a hozzá való fordulás lehetőségei is korlátozottak, formalizáltak. Az uralkodóktól stb. Rómába érkező leveleknél részben ugyanez a helyzet. A pápa egy emelkedettebb hangú iratot kap, gyakran utalással arra, hogy a részletek a bíboros neposhoz írtban találhatók. Valójában ez is a pápa tájékoztatására szolgál, az irattal az Államtitkárság foglalkozik. Sokszor azonban – például egy-egy kisebb kívánság vagy kegy kérése esetén – hivatalos úton ugyan és nem *in proprio*, de tényleg személyesen a nepos pártfogását, közbenjárását kérik. (Aki, ne feledjük, számos egyéb funkciója miatt, valóban a legbefolyásosabb bíboros a Kúriában. Az más kérdés, hogy elméleti jogkörei ellenére legtöbbször nem tud önálló teljhatalomra szert tenni a pápa mellett.) A valóban a neposnak szóló hivatalos iratok kiszűrése a latin levelek titkárnak köszönhetően volt megoldható. Mégpedig úgy, hogy ő mindig a bíboros nepos közelebbi familiárisai közül került ki, ám rendszerint az államtitkár utasításai szerint kellett dolgoznia.¹³⁴ Míg Margotti és Magalotti, jöllehet bíborosként vezették az Államtitkárságot, sosem kaptak semmilyen kísérfőlevelet, Panziroli, Chigi

és utódai már igen, még akkor is, ha éppen volt bíboros nepos, akkor viszont az övékkel egyező szövegűt. Hogy 17. század második felének szinte teljesen háttérbe szoruló neposainak már nem állt rendelkezésére a „latintitkárság”, az egyértelműen a megváltozott erőviszonyokat mutatja.¹³⁵

Az ügyvitel legvégső, pusztán technikai fázisa az iratok postázása volt. Az egy adott nunciushoz – olykor csak az egyéb címzettekhez történő továbbításra – küldött nyílt és rejtjelzett utasítások, levelek, valamint brévék és más iratok együttesen úgynevezett *pieghit* képeztek. 1623-ig e csomagokról külön kiemenőregiszter készült, ettől az évtől kezdve viszont már csak az iratokkal együtt őrzött listák maradtak fenn.¹³⁶ Az iratsomagokat a expedícióért felelős titkár továbbította az Államtitkárságról a *maestro delle Posté*hoz. A postamester előzetesen közölte az indulás pontos időpontját, a *pieghine*k ekkorra készen kellett lenniük. A csomagok – amelyekhez vagy az Államtitkárságon, vagy a postán csatolták az egyéb hivatalok, kongregációk küldeményeit – meghatározott útvonalakon jutottak el a nunciatúrákra. Róma és Ferrara között pápai staféták közlekedtek, körülbelül négy nap alatt tették meg az utat. Részben Firenzébe is szállították a leveleket, ide viszont leginkább a szokványos postaszolgálatot vették igénybe, amely Róma–Genova–Milánó–Lyon vonalában közlekedett. Így bizonyos firenzei iratok két, olykor pedig három–négy, néha öt nap alatt futottak be. A Róma–Lyon posta érintette Torinót is, az út tizenöt nap volt. A nápolyi kurírnak egy napra volt szüksége, a postának három–négyre.

Különleges helyzete volt Velencének. A közvetlen vonalon négy–öt nap alatt értek végig a futárok, majd a helyi nuncius innen küldte tovább az iratsomagokat Bécsbe, Varsóba, Kölnbe és Flandriába. Bécsbe tizenhét–huszonegy nap alatt jutott el a küldemény, Varsóba huszonöt–harmincöt nap alatt, télen viszont negyvennél is több napnyi idő kellett. Köln elérése általában huszonnégy napot, esetenként tizenhét–húszat, télen harmincöt körülit, de 1624-ben, amikor itt is közvetlen futárt alkalmaztak, csak tizenkét–tizenháromat vett igénybe. Az időjárás mellett a katonai helyzettől is sok függött. A brüsszeli út harmincnégy napig tartott. Svájcba Milánón keresztül leveleztek az ottani római ágensen keresztül, az út nem tartott tovább két hétnél. Párizsba értelemszerűen Lyonon keresztül bonyolódott az iratforgalom, Lyontól a francia királyi posta vitte az iratokat, ez a főváros felé ötnaponta közlekedett. Lyonból visszafelé egyik héten Milánó–Róma, a másik héten Velence–Róma irányba közlekedett a posta. Rómába tehát innen, miként Bécsből is, minden héten érkeztek levelek. A Róma–Párizs táv megtétele három, télen négy hetet vett igénybe.

Míg Lyonba és Velencébe minden kedden indult posta, illetve staféta, biztosítva ezzel a heti rendszerességű levélváltást a nunciatúrákkal – az itáliaiakkal még ennél is sűrűbben –, Spanyolország felé általában csak kétszer egy hónapban. Szükség esetén a genovai tengeri útvonalat használták. Az időjárástól függően ez lehetett tizenkilenc, de hetvenkilenc nap is, általában viszont huszonöt-harminc nap. Portugália, valamint az ibériai kollektorok felé a madridi nunciatúra közvetített.

Sürgős esetekben *corriere espressó*t használtak, leginkább a rendkívüli nunciussal való kapcsolattartásra. Ennek a költségei igen magasak voltak, Róma–Párizs között háromszázhatvan scudóba került a gyorsfutár alkalmazása, nem mintha a szokványos posta-, illetve kurírszolgálat jóval olcsóbb lett volna. A rendkívüli küldöncök használatát a szinte megkettőződő postakiadások miatt igyekeztek korlátozni.

A korabeli szokásoknak megfelelően mindemellett bevett dolognak számított másodpéldányok eltérő útvonalon küldése, használtak fedőcímeteket is, ugyanakkor a gyakori háborús viszonyok között így sem tudták kiküszöbölni, hogy az iratok el ne vesszenek, vagy ellenséges kézbe ne kerüljenek. Rendszeres volt az együttműködés a külföldi államok követeivel, kölcsönösen használták egymás futárait, ami olykor arra is lehetőséget adott, hogy mindkét fél behatóbb ismeretekre tegyen szert, nem feltétlenül legális eszközökkel.¹³⁷

Az Államtitkárság kapcsolata a brévetitkárságokkal és más kúriai hivatalokkal

Szorosan és szervesen kapcsolódott az Államtitkársághoz az úgynevezett „Fejedelmi brévék titkárságának” (*Segreteria dei brevi ai principi*) a tevékenysége. Nevével ellentétben nemcsak az uralkodókkal, hanem mindenki mással is ez bonyolította le az egyházfők erősen stilizált, közvetlen levelezését. Vezetői Európa-szerte csodált latinisták. V. Pál alatt Pietro Strozzi, XV. Gergely és VIII. Orbán idején Giovanni Ciampoli, Francesco Herrera, majd Gaspare Simeoni, XI. Ince alatt Mario Spinola. Általában szintén a Szent Péter-bazilika kanonokjai.¹³⁸ A finom hártýára írt, halászyűrüvel lepecsételt (*sub annulo piscatoris*), a pápa nevével kezdődő, de csak az ellenjegyző titkár aláírását tartalmazó brévék alkalmanként szintén az államtitkár vázlata alapján készültek. Leginkább akkor, ha érdemi pápai döntésről – legyen az politikai, egyházi jellegű vagy csupán egy kongregációs határozat szükség szerinti kommentálása – adtak röviden hírt. Ha viszont amúgy is emelkedett hangvételbe burkolt tartalmuk a

puszta formalitáson (gratuláció, köszönetnyilvánítás, ajánlás, részvét-nyilvánítás) túl semmi mást nem tartalmazott (*lettere di complimenti*), megfogalmazásukban a brévetitkárok csiszolt latinitása korlátok nélkül érvényesülhetett.¹³⁹

Cristoforo Caetano egykori *sostituto* által Magalotti tájékoztatására 1623-ban készített leírása szerint a halászyűrüvel lepecsételt brévék mindig csak formális iratok. Az államtitkár feladata az *in proprio* pápai levelek megfogalmazása, amelyeket a pápa „súlyos és sürgető ügyekben saját kezűleg ír a császárnak, királyoknak, bíborosoknak, fejedelmeknek és másoknak”. Caetano leírása szerint ezeken a brévéken sem szerepel a pápa aláírása, de a *lettere di complimenti*től az különbözteti meg, hogy nem a halászyűrüvel pecsételték le, hanem a pápa címerét ábrázoló pecséttel (*il sigillo è piccolo d'acciaro coll'arme del papa*).¹⁴⁰ VIII. Orbántól kezdve – úgy tűnik – ez a formai megkülönböztetés elhal. A halászyűrüvel lepecsételt *epistulae ad principes* ekkortól egyaránt tartalmaznak pápai állásfoglalásokat, például a harmincéves háború eseményeivel kapcsolatban, és értesítenek – leginkább csak kedvező fejlemények esetén – akár pápai, akár alsóbb közigazgatási, jelesül kongregációs szinten meghozott egyházi döntésekről. Különösen akkor, ha az ügy jelentősége, az érdekelt(ek) személye ezt célszerűvé tette, vagy ha eredetileg magához a pápához (is) történt a folyamodás.¹⁴¹

A „Fejedelmi brévék titkársága” az első évek kivételével V. Pál alatt teljesen az Államtitkárság személyzetére volt utalva. Később ugyan önálló stábot kapott, de amikor Decio Azzolini – aki 1644 óta a *ciffre*-titkárság élén állt – 1653-ban ezt a titkárságot is megszerezte magának, majd egy évvel később bíboros lett, és e két posztjára támaszkodva már-már konkurenciát jelentett az államtitkárnak, Chiginek, ő pápává választása után véglegesen megszüntette az amúgy is csak viszonylagos önállóságot.¹⁴²

A szintén közeli és szerves kapcsolat ellenére sohasem tartozott viszont az Államtitkárság kötelékébe a központi pápai adminisztráció oklevélkiadó hivatala, a bíboros prefektus felügyelte.¹⁴³ Brévetitkárság (*Segreteria dei Brevi*). Munkáját az iratokat ellenjegyző brévetitkár (V. Pál alatt a bíboros-sá is kinevezett Scipione Cobelluzzi – bíborosi titulusa után rendszerint csak „*il Cardinale di Santa Susanna*” –, VIII. Orbán idején Volpiano Volpio, majd 1627-től egészen az 1651-ig Marco Aurelio Maraldi) irányította, 1623-ban például egy helyettes és hat-hét írnok segítségével.¹⁴⁴ Itt állították ki a teljes búcsúkat és oltárkiváltságokat (például hogy valaki utazásai alkalmával hordozható oltárt használhasson); a rezidencia-kötelezettség alóli felmentéseket; valamint az engedélyeket penziók átruházására, a szabad végrendelkezésekre, az egyházi rend fokozatainak kerkedvezménnyel, illetve az előírt szentelési időközök mellőzésével (*extra tempora*) történő feladására.¹⁴⁵ Vagyis mindazokat a jogi erejű, de az apostoli (ok)leveleknél, bulláknál kevésbé ünnepélyes formájú és kiállítású pápai iratokat,¹⁴⁶ amelyeket a Péter-utódhoz történő közvetlen folyamodás nyomán, legfelsőbb szinten és nem utolsósorban minimális vagy elhanyagolható illetékekkel adtak ki.¹⁴⁷

A csak a 16. század második felére kialakult Brévetitkárság önálló hivatali kompetenciája tehát a Datáriához hasonlóan a nem lelkiismereti fórumra tartozó „rendes pápai kegyek” (*grazie ordinarie*) osztása volt, s a nem konzisztoriális javadalokkal kapcsolatos kérdések kivételével óhatatlanul belefolyt annak kompetenciakörébe. Ügyintézése egyszerűbb, gyorsabb és főleg olcsóbb volt, mivel nem foglalkoztatta vásárolt hivatalok viselőinek tömkelegét. (A Brévetitkárság ügyeit az 1586-tól vezetett és a protokollumszerű regisztrumok mellett külön sorozatban őrzött *libri di cassa* kötetei tartalmazzák.¹⁴⁶)

Míg VIII. Kelemen alatt a kifejezetten a *stylus curiae* szabályai szerint kiállított, formális ügyintézését kívánó, egyszerűbb kérvényekkel is az államtitkár foglalkozott,¹⁴⁹ legkésőbb a Barberini-korszakban ez már egy külön titkárság feladata lett (*Segreteria dei memoriali*). Ennek vezetője vagy referált az irat tartalmáról a pápának, és annak jóváhagyása után a Brévetitkárság adhatta ki a vonatkozó brévét, vagy a kérvény tartalmától, illetve a kérelmező személyétől függően továbbadhatta az ügyet egy illetékes kongregációnak, illetve a Datáriának. Tehát ugyanúgy járt el, mint az államtitkár a nem kérvény formájú, de adott esetben hasonló vonatkozású iratokkal. Afelől persze kétségünk sem lehet, hogy a memoriále formában elkészített diplomáciai vagy más szempontból fontosabb emlékiratok továbbra is az államtitkár kezelésében maradtak.¹⁵⁰

A kongregációktól vissza, illetve onnan felkerülő és pápai jogi aktust igénylő esetekben szintén a Brévetitkárság készítette el az iratot.¹⁵¹

A Brévetitkárság fogalmazványainak csak a korszakból ezernél több kötetének tekintélyes részét képezik a kongregációs döntéshozatal befejezését jelentő brévék minútái. Ezek hátoldalán rendszerint fel van tüntetve a teljes ügymenet, mellékletként megtalálhatók a kongregációs határozatok, a kongregációs titkárok feljegyzései. Az anyag eddig el nem végzett módszeres kutatása révén igen pontos képet lehetne nyerni a személyes pápai részvételtől a szorosabban vett egyházkormányzatban is, hiszen a brévefogalmazványokon – a diplomáciai iratokkal és a bullákkal ellentétben – mindig megtalálható a pápa aláírása, 1625-től igen sajátos formában: az egyházfők ugyanis korábbi keresztnévük kezdőbetűjét használták. Például VIII. Orbán *Pl. M. [Placet Mafféus]*, X. Ince *Pl. Io. [Placet Ioannes]*.¹⁵²

A Datária kompetenciakörébe tartozó ügyeknél – amennyiben nem volt szükség bulla kibocsátására – a pápai brévét eredetileg a *segreteri apostolici* fogalmazták. Testületüket 1678-ban XI. Ince be is tagolta a Datáriába.¹⁵³

Teljesen érthető, hogy a magánkérvényezők is, ha lehetőség nyílt rá – a kompozíciós taxák érdemi részét kitevő kisebbség, nem konzisztoriális javadalmak adományozásának kivételével – igyekeztek elkerülni a Datária bonyolult és költséges kérvénykezelési mechanizmusát. Ez tudniillik főbb vonalaiban a következőképpen nézett ki. A *spedizioneri apostolici* ártírták a kérvényt a megfelelő kuriális formában, a *datarius* majd a *prodatarius* láttamozta, és a pápa elé terjesztette. A korban már csak szóbeli *concessum* után az *Ufficio delle Date* rávezette a szupplikációra megfelelő adományozási formulát, a *datarius* és a *prodatarius*, majd két revizor szignálta az iratot, a *praeffectus missarum* rávezette a javadalom odaadományozásáért fizetendő taxát, majd ennek le-

rovása után áttették regisztrálására az *Ufficio del Registro*-ba. A kérvény ezután visszakérült a *spedizioneri apostolici*-hez, akik az így meghatározott feltételek alapján elkezdtek szervezni a bréve vagy a bulla kibocsátását a *magister brevium* által irányított *segreteri apostolici* vagy a Kancellária útján.¹⁵⁴

A *Segreteria dei Brevi* jelentőségét a pápai kormányzatban korántsem csak az adta, hogy a kevésbé szoros kompetenciahatárok miatt a nagyrészt rutinjellegű ügyek itt a teljhatalmú egyházfő elhatározásától, egyházkormányzati, lelkipásztori szempontoktól függően azonnal elintézését nyerhetek, vagy hogy sok esetben a kongregációs döntéshozatal végső állomását jelentették. Szintén itt állították ki a bíborosoknak és másoknak adott különféle engedélyeket (*indulta*), a pápai legátusok, nunciusok és más tisztviselők egyházi és világi jellegű felhatalmazásait (*brevi di facoltà*).¹⁵⁵ A Brévetitkárság regisztrumköteteteiben található nemcsak a brévékhez formailag igen hasonló *motu proprio*-k, hanem a saját iniciatívából kiadott bullák fogalmazványai, másolatai is. (Ez utóbbiak technikai megformálása egy külön hivatalnok, az *abbreviatore di Curia* feladata volt.¹⁵⁶) A *per viam Curiae* bullaexpedíció lényege a biztonság, az egyszerűség és a gyorsaság. A legünnepelesebb, általános egyházkormányzati, teológiai jelentőségű, saját kezdeményezésű pápai megnyilvánulások nem készülhettek a népes hivatalnoksereget foglalkoztató Kancellárián, és nem kellett végigzötykölődniük az ottani hagyományos eljárás lépcsőfokain. A pápai döntéshozatal nem lehetett saját bürokráciájának foglya. Némileg más körülmény magyarázza, hogy szintén a Brévetitkárságon regisztrálták a pápai rokonok, bíborosok, nunciusok, a címzetes és missziós püspökök, érsekek bulláit – valamint külön pápai engedéllyel másokét is. Az úgynevezett *per viam secretam* eljárásánál a gyorsaság mellett a fő szempont az illetékek kikerülése volt, vagyis hogy a Kúria ne adóztassa meg önmagát. Nem véletlen, hogy az ilyen iratok előkészítésében a konzisztoriális javadalmak bulládjait is beszédő Datária részéről csak egy speciális tisztviselő, a *scrittore segreto* vett részt.¹⁵⁷

A *per viam Curiae* és a *per viam secretam* eljárás között tehát igen szoros összefüggés figyelhető meg, az érdemi különbség nem annyira a mechanizmus módjában van, hanem abban, hogy az első esetben a konstitúció, rendelkezés jellegű pápai bullák kerültek kiállításra, a másokban pedig a valamilyen szempont alapján kedvezményben részesülők. A leegyszerűsített eljárás lényegi menete a következő volt. Miután az *abbreviatore* vagy a *scrittore segreto* elkészítette a bulla kritériumainak megfelelő formában a fogalmazványt, azt regisztrálták a Brévetitkárságon, majd az első esetben a vicekancellár (*cardinale summatore*), a másokban a vicekancellár helyettese (*cardinale sottosommatore*), illetve megbízottjuk aláírása után az Apostoli Kancelláriára már csak a jellegzetes majuszkulás, függő ólompecséttel ellátott tisztázat elkészítése és szövegének egyszeri ellenőrzése maradt. (Az eredeti rendszerint szintén csak a vicekancellár vagy helyettese, illetve az *abbreviatore* vagy a *scrittore segreto* aláírása szerepel, de például a bíboros-kinevező bullákon a kreáló konzisztóriumon jelen levő összes bíborosé is.¹⁵⁸) Hogy ezek az eljárások a normál ügymenethez képes valóban

mekkora könnyebbséget jelentettek, azt a következő fejezetben, egy konzisztoriális javadalom bullakibocsátásának ismertetésénél fogjuk látni. A saját kezdeményezésből, leginkább rendelkezésként kiadott pápai brévék és bullák tisztázatát a pápai oklevelek hagyományos őrzőhelyén, az Angyalvárban (*Archivum Arcis*) helyezték el, miután az Apostoli Kamara nyomdája útján publikálták őket. Mivel e pápai iratokkal a kortársak nagyjából csak ilyen formában találkoztak, és a külső formai jegyek ezáltal eltűntek, a bréve és bulla a szóhasználatban erősen összemosódott, hiszen így leginkább csak a bevezető *Servus servorum Dei* formulából és a befejező *sub annulo piscatoris* kitétel hiányából lehetett csak különbséget tenni köztük, sőt magán a Brévetitkárságon belül is erőteljes kontamináció figyelhető meg a két műfaj között.¹⁵⁹

Nem véletlenül szerepel hát rengetegszer az Államtitkárságra érkező iratokon a Brévetitkárságra történő továbbításra utaló *rescritto* (*a mons. Maraldi, parli a Sua Santità*), főként ha azonnal el tudták dönteni, hogy az ügy oda tartozik. Sokszor pedig már a pápai döntést közvetítették a brévetitkárnak az irattal együtt (*Sua Santità inclina alla grazia*). Még hivatalibb jellegű összeköttetést jelentett a nunciusok említett felhatalmazásainak kiállítása; hogy a brévetitkárok betegség esetén rendszeresen helyettesítették a „fejedelmi brévék” titkárait (fordítva sohasem), s végül hogy a brévéket az Államtitkárság és a nunciatúrák útján juttatták el a fontosabb címzettekhez.¹⁶⁰

A Brévetitkárság mellett az *estrattó*kon az egyházi javadalmakkal összefüggő kérdések, házassági és szentelési felmentések kapcsán a Datáriára található a legtöbb utalás; majd, tekintettel annak a nunciatúrákhoz fűződő igen szoros kapcsolatára, a Propagandára; továbbá a Szent Hivatalra, a Püspöki és Szerzetesi, a Zsinati, az Immunitás, valamint kisebb részt a Rítus és a Konzisztoriális Kongregációkra; az államkormányzattal összefüggésben pedig a Consultára és a Confinire. Továbbá az Államtitkárság szolgáltatta – az államügyekkel foglalkozó kongregáció mellett – az összes jelentősebb pápai megnyilatkozást kidolgozó alkalmi bíborosi részkongregációk háttérapparátusát (amelyek befolyásosabb tagjai ennek révén közvetlenül is bele-belefolytak a hivatal munkájába), így például a janzenizmust első ízben elítélő 1643-as *In eminenti* bulla esetében.¹⁶¹

Már szó volt róla, hogy a nem titkosított (*in piano*) leveleket mindegyik kúriai hivatal, kongregáció a saját nevében expedálta, és a válaszokat is közvetlenül hozzá intézték. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy az Államtitkárság ilyen esetekben is ne játszott volna közvetítő-továbbító szerepet, legalább is a nunciatúrák felé. Amint többször előkerült, közvetlenül az Államtitkárságra is érkeztek, mégpedig nagy számban olyan iratok nunciusoktól, fejedelmektől, főpapoktól – részben a bíboros neposnak, később az államtitkárnak, részben pedig egyenesen a pápának címezve –, amelyek tárgya részben vagy egészben más hivatalok illetékességi körébe tartozott, vagy

amelyekről ezeknek tudniuk kellett. Hogyan is oldották meg hát a problémát, ha az ügyet – a szükséges konzultációk után – nem lehetett helyben és „azonnal”: nunciushoz adott utasítással, neposi, illetve államtitkári jegyzékkel, levéllel és/vagy pápai brevével elintézni?

Kezdetben legtöbbször eredetiben továbbították az iratot, bár azzal a megjegyzéssel, hogy azt vissza kell szolgáltatni. Magalotti viszont már csak másolatokat adott ki. Alkalmanként azonban mindenképpen szükséges volt az eredeti irat átküldése is, hogy az intézkedést végül az adott hivatal tegye meg – sokszor a pápával történt megbeszélés után. Az államtitkár gyakran csak a válasz felvázolását kívánta meg, vagy csak egy általa megbízott tisztviselő szóban kért tájékoztatást. De többször egyenesen arra is megkérték az illetékes hivatal titkárát, hogy maga készítse el az Államtitkárság válaszában fogalmazványát, sőt a pápai válaszbrevéét is. Így számos államtitkársági minutát találhatunk például Francesco Ingoli vagy Francesco Paolucci kezétől. Az imént felsorolt kongregációk legtöbbször éppen a titkáraikra való utalások alapján azonosíthatók.

A kongregációs titkárokhoz hasonlóan szép számmal tűnik fel Rota-auditorok kézírása is az Államtitkárság minutáin, mint például Cornelio Arrigo Motmanné, aki császárhoz írt brevét is fogalmazott. Ez azonban nem jelentett hivatalos összeköttetést magával a bírósággal. Az auditorokat jogi szakértőként alkalmazták. Az egyéb hivatalokkal való kapcsolattartásban sajátos tendencia figyelhető meg. Míg VIII. Orbán első államtitkárai is, Magalotti és Azzolini igyekeztek minél több ügyet maguk elintézni, Benessa és Ceva mind gyakrabban teszik át a kongregációkhoz az iratokat, és a válaszadás jogát is örökük ruházzák. Részben tehát e kevésbé erős államtitkárok miatt is növekszik a kongregációk szerepe az 1630-as években, s hosszabbodik olykor indokolatlanul a döntéshozatal ideje. Az Államtitkárság a bürokrácia belső logikájával ellentétben saját befolyása önkorlátozását hajlja végre, igyekszik a rá háruló felelősséget megosztani. E tendencia viszont paradox módon érdemben megnövelte koordináló szerepét a kúriai hivatalok között.¹⁶²

A pápai nunciatúrák

A Római Kúria bonyolult intézményrendszerének szálai legfelül egy kézben: a pápa és közvetlen munkatársai kezében futottak össze, és képeztek egységes, a kor viszonyai között működőképes egészet. Még hozzá nem csupán egy állam, hanem az egész világegyház kormányzására. A katolikus államokhoz akkreditált és a nemzeti egyházak fölé pápai „oldalkövetként” (*legatus a latere*) rendelt nunciushoz szintén egy személyben képviselték az

Egyházi Államot és Apostoli Szentszéket a jelentősebb hatalmaknál, a „spirituális világbirodalom” fontosabb tartományaiban. Szerepük multifunkcionális: inkább közvetítő, illetve végrehajtó jellegű, mintsem döntéshozói. A központi döntéshozatalt ugyanakkor információkkal bizonyos mértékben befolyásolhatják, bár kétségkívül inkább alkalmasak Róma álláspontjának érvényesítésére, érdekeinek képviseletére. Nagyobb önállóságot egyházkormányzati jogosítványaik: bíraskodás, egyházlátogatások, diszpenzációk révén élvezhetnek. A kora újkori pápaság alapvonását: az „egy test, két lélek” oszthatatlan kettősségét a nunciusok is természetesen rőleg magukban hordozzák. Egyszerre diplomaták és főpapok.¹⁶¹

A nunciatúrák történeti fejlődésében öt szakasz különül el. Először is a 16. század első évtizedeire tehető alapítói fázis. Az első állandó nunciust 1500-ban akkreditálták Angelo Leonini velencei doge udvarába. E korszakban létesülnek a francia, a spanyol és az itáliai nunciatúrák. Svájcba, a császári udvarba, Magyarországra, Lengyelországba és Portugáliába csak alkalmi legációkat küldtek, ezeket gyakoriságuk ellenére még nem lehet igazi követségnek nevezni.

Az új intézményrendszer megszilárdítása X. Leónak köszönhető, aki a firenzei kereskedelmi példát követve igyekezett a képviseleti hálózatot egész Európára kiterjeszteni. Törekvéséhez kedvező háttérrel nyújtott a gazdasági kapcsolatok fejlődése és a török veszély elleni európai összefogás ideája. Már ekkor megfigyelhető fontos, új mozzanat, hogy a nunciusok megbízatása nem szűnt meg automatikusan a pápa halálával, hanem mint az Apostoli Szék követői tevékenykedtek tovább. A személyes kötődés ilyen jellegű megszűnése kifejezetten intézményi jellegről árulkodik. A 16. század közepére a folyamat kiteljesedett, a nunciusok már III. Pál alatt kulcsszerepet töltöttek be a részegyházakkal való kapcsolattartásban, ami elsősorban a hitegység megőrzésére tett pápai erőfeszítéseknek volt köszönhető.

A nunciatúrák fő feladata Trient után a reformrendelkezések gyakorlati megvalósításának elősegítése lett. A korán kifejlődött államegyházakban: Spanyolországban, Franciaországban és Velencében elsősorban a központi hatalomra való folyamatos ráhatás révén,¹⁶⁴ német földön a jezsuita kollégiumhálózat kiépítésével, zsinatok tartásával és a rendelkezések kihirdetésével, a káptalanok és rendek reformjával, szemináriumalapításokkal. Mindaddig, amíg a reformok tartósságának kulcsa, a megújított német episzkopátus a 17. század elején át nem vette kváziordináriusi feladatait. A reformnunciusok bevezették az egyetemeken és főiskolákon a fontosabb kánonjogi művek oktatását. Ennek köszönhetően Róma jogigényei széles körben elismertek és elfogadottak lettek. Szorosan együttműködtek a je-

zsuitákkal, később azonban mindjobban előtérbe kerültek a ferencesek, kapucinusok.¹⁶⁵

A negyedik szakaszt a 17. század első felében a politikai szerep túlsúlyba kerülése jellemzi, gondolhatunk itt elsősorban a nagyobb nunciatúráknak (Bécs, Madrid és Párizs) a pápai hatalomvesztésben játszott szerepére a harmincéves háború alatt, valamint a béketárgyalásokra, illetve közvetítés a céljából nagyrészt ugyanezen az udvarokba küldött rendkívüli nunciosok sorára. De például a gráci reformnunciatúra feladatköre is a 17. század elejére főként már a török elleni védelemre, az Adriai-tenger partját pusztító uszkókok problémájának kezelésére, valamint a gráci főhercegi ág érdekeinek védelmére koncentrált a Habsburg dinasztikus politika terén.¹⁶⁶

A vesztfáliai béke utáni évtizedekben a politikai szerepvállalás a török elleni nemzetközi összefogás szervezésétől eltekintve óhatatlanul háttérbe szorult, ismételten előtérbe kerülnek viszont a – felekezetszervezés elemeit immár nélkülöző – egyházkormányzati funkciók. Lényeges változásról az 1815-ös bécsi kongresszusig már aligha beszélhetünk,¹⁶⁷ hacsak a téren nem, hogy az itáliai nunciatúrák (Firenze, Nápoly, Savoya és Velence) már a 17. század elejétől egyre inkább az állam és Egyház élesedő viszonyának feszültségében működtek, ami egy évszázad múltán egyértelműen általános jellemzővé vált.¹⁶⁸

A pápai követségek száma, miután XV. Gergely – tekintve, hogy az ottoni főhercegi udvar megszűnt, s hogy reformküldetését javarészt teljesítette – 1622-ben megszüntette a XIII. Gergely által 1580-ban felállított gráci nunciatúrát, tizenegyre csökkent. A tizenkettes szám csak 1670-ben, a *Collettoria di Portogallo* nunciatúrává fejlesztésének köszönhetően állt helyre. Földrajzi megoszlásuk szerint négy pápai követség működött Itália területén, nyolc pedig Európa többi országában, nem számítva persze ide a máltai inkvizíció és az avignoni legáció némileg hasonló jellegű intézményeit.¹⁶⁹

A szentszéki diplomáciai képviselők belső szerkezetének megszilárdulása az utolsó, leghosszabb periódus első évtizedeire tehető. Teljes uniformizációról az eltérő hagyományok, jogosítványok és feladatok miatt mindazonáltal nem nagyon lehet beszélni. A párizsi nunciatúrának például sosem volt külön kancellárja (illetve *abbreviatura*), mivel feladatait az *uditore* látta el, lévén Franciaországban a pápai követek nem gyakorolhattak – fellebbviteli – bírói funkciókat.¹⁷⁰ Egy tipikus pápai külképviselet a 17. század második felében mindenesetre a következőképpen épült fel (a számok a beosztottak rangsorát mutatják, a csillaggal jelöltek nem tartoztak a tulajdonképpeni személyzethez):¹⁷¹

NUNCIATÚRA		
NUNCIUS		
BÍRÓSÁG (<i>Tribunale – Signatura</i>)	KANCELLÁRIA (<i>Abbreviatura – Archivum</i>)	UDVARTARTÁS (<i>Famiglia</i>)
1. <i>Uditore</i>	3. Kancellár 4. Magántitkár 6. Alkancellár	2. Főkamarás (<i>mastro di camera</i>) 5. Káplán 8. Udvarmester (<i>mastro di casa</i>) 9. Kamarás 10. Szolga 11. Futár 12. Szakács 13. Kocsis 14. Lovászok 15. Takarítók 16. Bevásárlók
7. Jegyző	Írnok	
<i>Iudex commissarius*</i>	Másolók*	
Ügyvédek, ágensek*		

A hivatal élén egy személyben felelős vezetőként a nuncius állt. Rá is érvényesek a világi diplomácia alapszabályai, vagyis hogy a működése kezdetén megkapott részletes instrukció alapján kell tevékenykednie; hetente jelentést küld, átlag négyéves szolgálati ideje leteltével részletes zárórelációban ad számot hivatali ideje alatt szerzett tapasztalatairól (sőt rendszerint működése kezdetén is köteles elkészíteni egy nagyobb lélegzetű helyzetfelmérést, visszaigazolandó az instrukciójában foglaltak érvényességét); s hogy a célszágban semmiféle személyes kedvezményt nem fogadhat el.¹⁷² A világi diplomáciai képviseltekhez képest ugyanakkor nagy különbség, hogy dinasztikus kontinuitás hiánya miatt az új pápa a fontosabb tisztviselők közé számító nunciusokat is rendszerint lecseréli saját bizalmasaira, ezért körükben világi kollégáikhoz képest jóval nagyobb a rotáció. Személyük kiválasztása kizárólag a pápától függ, a neposnak csak javaslatérteli joga van.¹⁷³ Az európai nagyhatalmak diplomatái az udvari és a főnemesség sorából kerültek ki, származásuk, addigi életvitelük kellő háttérrel szolgált az eligazodáshoz a nagypolitikában és az udvari életben, vagyonuk pedig a szükséges reprezentáció megteremtéséhez. A nunciusok esetében ez ritkán van így, legalábbis a 17. századtól kezdve. Jogi tanulmányok, majd kúriai hivatali munka egy íróasztal mögött, kiküldetés egy egyházi állambeli tartományba, nem éppen diplomáciai iskola, ha a belső kúriai cselészövéseket leszámítjuk. A nunciaturák azon kevés világi jellegű szentszéki hivatalok közé tartoztak, amelyek nem voltak megvásárolhatók.¹⁷⁴

Egy másik sajátosság, hogy a nunciosoknak csupán kisebb része származott az Egyházi Állam területéről. Az adott pontifikátus politikai irányvonalát külföldön sokszor tehát olyan diplomaták képviselték, akik vagy Milánóban, illetve Dél-Itáliában születtek, és spanyol alattvalónak számítottak, vagy pedig javadalmaik, családi birtokaik az Egyházi Államon kívül feküdtek. A hivatalból semlegességet képviselő pápánál így jóval részrehajlóbbak voltak valamelyik helyi párt irányában. Ez pedig óhatatlanul beleszövődött jelentéseik tónusába, súlyozásába. Egy velencei nemes például semmiképpen sem lehetett állama követe olyan országban, ahol érdekeltségei voltak. Ugyanakkor III. Páltól a nunciosok saját egyházmegye élén álló felszentelt püspökök, a 17. század első évtizedeitől mind kizárólagosabban címzetes érsekek. Vagyis tagjai a hierarchiának, következésképpen nemcsak hivatalukban, hanem társadalmi, gazdasági téren is teljesen ki vannak szolgáltatva patrónusuknak, a pápának. Ez a kiszolgáltatottság 1565-ben, IV. Pius alatt nyert jogi szankcionálást, amennyiben az egyházfő kiközösítés terhe alatt megtiltotta a nunciosoknak, hogy állomáshelyükön javadalmakat, címeket nyerjenek, különösen pedig azt, hogy ajánlást fogadjanak el a bíborra. De mindez csupán írott malaszt maradt. Sőt, mint majd látni fogjuk, egy teljesen ellentétes tendencia figyelhető meg. A Rómába visszatérő nuncius, kiváltképpen, ha uralkodói ajánlásra bekerült a bíborosi kollégiumba, igen hasznos szolgálatokat tett egykori állomáshelyének. Az ott szerzett benyomások, tapasztalatok egy életre meghatározónak bizonyultak, miként azt a rendkívül sikeres – rendkívüli – lengyelországi legációt maga mögött tudó Ippolito Aldobrandini vagy az egykori párizsi nuncius Maffeo Barberini pápaként folytatott politizálása szembeszökő példaként bizonyítja.¹⁷⁵ (Mint ahogy a későbbiekre nézve az is jelképesnek tekinthető, hogy a fiatal prelátus Barberini 1595 novemberében a karrierjét egyengető protonotárius nagybátyja súlyos betegsége miatt nem tudott Magyarországra utazni, ahol *commissarius generalis*ként a pápai segélyek felhasználását kellett volna ellenőriznie a török elleni harcok során.¹⁷⁶)

A nunciosok közvetlenül az Államtitkárságnak voltak alárendelve. Itt kapták meg a küldetésük során használt rejtjelkulcsot, a működésük irányát, a fontosabb tennivalóikat, a követendő stratégiát kijelölő, a célállomásról a legnélkülözhetetlenebb információkat tartalmazó főinstrukciót. Elkészítése a 17. században a *Congregazione dello Stato* feladata volt.¹⁷⁷ A főinstrukciót rendszerint számos kisebb, egy-egy részproblémára vonatkozó fejtegetés egészítette ki. További mellékleteket képeztek az egyes hivatalok, kongregációk utasításai, 1622 után állandó jelleggel a Propagandáé.¹⁷⁸ Az Államtitkársággal ellentétben ezen intézményekkel a nunciusnak nem volt ál-

landó, heti rendszerességgű kapcsolattartási kötelezettsége. Az érintkezések gyakorisága az időszerű ügyek számától és súlyától függött. Ilyenek persze szép számmal akadtak, hiszen egy-egy nuncius egyházi joghatósága általában messze meghaladta a diplomáciai akkreditáció területét. A varsói nuncius jurisdikciója például Lengyelország mellett magában foglalta Poroszországot, Litvániát, Oroszországot, a Baltikumot és egész Skandináviát; a bécsi Ausztria, Cseh- és Magyarország (és Horvátország) mellett Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet; a velencei Krainát és Görzöt. Mindezt még tovább növelte a Hitterjesztési Kongregációtól a missziószervezésben kapott szerep. Ennek köszönhetően a velencei nunciatura például Dalmáciával és az egész Balkánnal érintkezésben állt.¹⁷⁹

A jelentések elkészítése, a nunciaturának a célország különféle rendű, rangú, világi és egyházi személyeivel, illetve más nunciaturákkal folytatott hivatalos levelezésének intézése a kancellár feladata volt. A nuncius személyes iratforgalmát a magántitkár bonyolította. (A 17. század derekáig a két posztot rendszerint egy személy töltötte be.) Az Államtitkárságra küldött *dispacci*-ban magától értetődően a politikai tematika az uralkodó, de a nunci-usok szerepének megítélésében ez könnyen aránytévesztéshez vezethet, éppen az egyéb hivatalokkal való közvetlen kapcsolattartás miatt. Számos egyházkormányzati, illetve pénzügyi vonatkozású iratot a Püspöki és Szerzetesi Kongregáció, a Propaganda, illetve a Datária levéltárában kell keresni.¹⁸⁰ A nunciusi jelentések megszerkesztésének egyik legfontosabb alapszabálya az volt, hogy római feldolgozásukat megkönnyítendő – az államtitkársági jegyzékekhez hasonlóan – minden egyes ügyről külön iratot kellett szerkeszteni. A másik pedig az, hogy onnan sosem szabad híreket közölni, ahol szintén működik pápai követség.¹⁸¹

Az információszerzés mechanizmusát egy 1639-es általános utasítás szabályozta. Eszerint Rómával csak bizonyítottan hitelt érdemlő információkat volt szabad közölni. Alapvetően a nunciatura titkárának volt a feladata, hogy mindennap bemenjen az udvarba, és ott a fontosabb miniszterektől, bizalmasaiktól naprakész hírekhez jusson, de ebben természetesen magának a nunciushoz is lehetőleg minél gyakrabban részt kellett vennie. A titkárnak be kellett szereznie az udvarban közkézen forgó hírleveleket (*avvisi*), újságokat is, erre nem szabad sajnálni a pénzt – szól az államtitkársági intés. Külön gondot kellett fordítani a hadi eseményekre, a hadseregben történetekre, ahol előnyös volt saját informátorokat fenntartani. Ez nem lehetett különösképpen nehéz feladat, tekintve, hogy a kora újkorban minden európai hadseregnél szép számmal szolgáltak olaszok, tisztek is.¹⁸² Hasonlóképpen megkülönböztetett figyelmet élveztek a pos-

tamesterek, akik alkalomadtán szerfölött hasznos értesülésekkel tudtak szolgálni, s nem csak a különféle futárok érkezéséről, indulásáról. A nunciatúrákon az informátorokról pontos listát vezettek, a híreket hetente gondosan egybeszerkesztették, az ismétlődéseket kiszűrték. Még ha az elhallásokat, torzulásokat nem sikerült is minden esetben helyesbiteni, általában igyekeztek az előírás szerint pontos adatokat: neveket, dátumokat szolgáltatni.¹⁸³

Az a tény, hogy a nunciusok a hierarchia tagjai voltak, a világi diplomáciai képviselők számára elérhetetlen információs háttérrel és kommunikációs csatornákat biztosított számukra. Rendszerint különleges kapcsolat fűzte őket az uralkodók gyóntatóihoz. A sokoldalú rendelkezési lehetőség a helyi egyházi apparátussal, annak értesüléseivel a pápai diplomácia különleges sajátja. Mindazonáltal a nunciusi jelentések – külföldjük jól értesültsége ellenére –, összevetve például a velencei követjelentésekkel, általában kevésbé informatívak. Sajátos, emelkedett, retorikus stílusuk van, megfogalmazásuk személytelen. A nuncius nem csak tisztán a politikai érdekek védelmét képviseli, mint világi kartársai. A pápához hasonlóan spirituális szerepe szinte gúzsba kötötte lavírozási lehetőségeit, fogalmazásának módját.¹⁸⁴

A nunciusnak nemcsak helyben, otthon is figyelemmel kellett követnie az eseményeket. Gondoskodnia kellett birtokairól, javadalmairól, még inkább, ha megyéspüspök volt. Itáliai kapcsolatai, rokonai, ágensei révén rendszerint naprakészen tisztában volt a római helyzettel. Ez már csak saját további előmenetele miatt is elengedhetetlen volt.¹⁸⁵

A jelentések elkészítése mellett szintén a kancellária látta el a nunciatúra konzuli feladatait. Nemcsak a pápai alattvalók, hanem más itáliaiak számára is intéztek pénzátutalásokat, adtak tájékoztatást, ajánlásokat. Bécsben például leggyakrabban a császári udvar tisztviselői, zenészei, katonák és kereskedők vették igénybe a pápai követség szolgálatait, s viszonyozták alkalomadtán értékes hírekkel.¹⁸⁶

A nuncius egyházi jogosítványait helyettese, a követváltáskor ideiglenes ügyvivőként működő *uditore* útján gyakorolta.¹⁸⁷ Neki hármas feladatköre volt. Egyrészt a nunciusoknak mint pápai oldalkövetnek rendelkezésre álló felhatalmazások révén az egyházi előírások alóli felmentések adása az azt kérelmezőknek. Egy nuncius rendszeren tíz ilyen, eredendően a Szent Hivatal illetékességébe tartozó fakultással élhetett: 1. feloldozás eretnekség bűnéből, 2. tiltott könyvek olvasásának engedélyezése, 3–5. különféle házassági akadályok (rokonság, impotencia, erőszak) alóli felmentések, 6. különféle irregularitások (például szentelési akadályok) és a *delictum occultum* disz-

penzációi, 7. fogadalmak alóli felmentés, 8. az *In Coena Domini* bullában foglaltak elkövetése miatti kiközösítés feloldozása, 9–10. *extra tempora* és az előírtnál egy évvel korábbi papszentelés engedélyezése.¹⁸⁸

XI. Ince illetékreformja után a luzerni nunciaturán például egy kordedvezményes papszentelés huszonnyolc forintba, egy *extra tempore* tizenhatba, egy házassági diszpenzáció öt forintba, míg ez utóbbi a fakultásokkal szintén rendelkező helybéli püspöknél tíz forintba került. Bizonyított szegénység esetén eltekintettek az illetéktől.¹⁸⁹

Ugyancsak az *uditore* bonyolította le a nunciatura elé került pereket. Az exempt, vagyis a megyéspüspöki joghatóság alól kivett egyházi intézményeknél, testületeknél első fokon, egyébként pedig az ordináriusi és metropolitai bíróságok után harmadik fellebbviteli fokon. Ez utóbbiakat rendszerint már a korban is egy megbízott bíró (*iudex commissarius*) útján folytatták le, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a permenetben addig részt nem vevő püspöki szentszéket vagy érseki főszentszéket jelöltek ki az eset elbírálására.¹⁹⁰

Az *uditore* harmadik feladata a nemzeti egyházak püspökjelöltjei alkalmassági vizsgálatának, a – kuriális centralizáció kapcsán már említett – úgynevezett kánoni pernek (*processus informativus*) a lefolytatása volt. A Trienti Zsinat rendelkezései,¹⁹¹ majd XIV. Gergely konstitúciója (1591)¹⁹² és VIII. Orbán 1627. évi kiegészítései¹⁹³ a lényegét tekintve nem új keletűek. Egy már meglevő hagyományt fejlesztettek tovább. A tanúknak az előírások szerint felteendő kérdések számos hasonlóságot mutatnak a középkori előzményekkel.¹⁹⁴ Egyik felük a jelölt születésére, származására, korára (2–4. pont), pappá szentelésére, lekipásztori működésére, hitére, erkölcsére (5–8.), tudására, tudományos fokozatára (9–10.), egyházkormányzati alkalmasságára vonatkozott (11–13.).¹⁹⁵ Új püspökség élére történő áthelyezéskor tíz kérdésben az addigi főpásztori működést vizsgálták. A másik tizenhárom kérdés a püspöki székhely nagyságára, lakóira, plébániáira és lelki életére (1. 10.), a székesegyház állapotára, felszereltségére (2. 5–7.), a káptalani és egyéb javadalmakra, a püspöki jövedelmekre és rezidenciára (4. 8–9.), valamint a szemináriumra, az egyházmegye metropolitájára, kiterjedésére és az üresedés időtartamára (3. 11–13.) irányult. A jegyzőkönyvek fel tüntetik a kihallgatás helyét, idejét, a tanú életkorát, foglalkozását, a jelölthöz fűződő viszonyát, ismereteinek eredetét. Mellékletben tartalmazzák az új püspök által letett és aláírt hitvallás – s olykor a voltaképpen csak a szentelés előtt kötelező engedelmisségi eskü – szövegét, gyakran születési, iskolai, szentelési és kinevezési dokumentumait.¹⁹⁶

A Trienti Zsinat és a pápai rendelkezések a kérdések bővítése mellett a forma és a végrehajtás tekintetében hoztak érdemi változtatásokat. A tanú kihallgatások eredményét közjegyzői okirat formájában kellett hitelesíteni, s lefolytatásuk ekkortól lett rendszerint a helyben működő pápai nunciaturá-

1. Lovagi torna a Vatikánban (Cortile del Belvedere) a 16. század derekán

2. III. Pál és a Trienti Zsinat megnyitása (1545)

3. XIII. Gergely elrendeli a naptárreformot (1582)

4. Alessandro de' Medici bíboros legátus,
a későbbi XI. Leó IV. Henrik francia királlyal

5. VIII. Orbán fiatal prelátusként

6. A Villa Borghese (1636)

7. X. Ince körmenete a Santa Maria Sopra Minerva templomban

8. Ünnepség a Palazzo Barberiniben Krisztina svéd királynő tiszteletére (1655)

9. A Quirinál

10. és a Vatikán az Angyalvárral a 17. század végén

rák feladata. A Zsinaton ugyan szóba jött a metropolita vagy a tartományi zsinat illetékessége is, de a püspöki székek betöltéséhez fűződő kánoni eljárás teljes egészében a Kúria joga maradt.¹⁹⁷

Úgy tűnik, a zsinati elképzelés a vizsgálat helyi szinten történő lefolytatására nem csupán egy elméleti lehetőség volt. Franciaországban III. és IV. Henrik alatt nagyjából az egyháztartomány érsekei és püspökei végzik a processzust, amit a Szentszék természetesen nem tart elfogadhatónak, hiszen így a királyi kinevezés kánoni ellenőrzése is a korona által kinevezett püspökök kezében volt. 1610-ben maguk a francia egyházak hangoztatják Róma előtt az így fabrikált jegyzőkönyvek megbízhatatlanságát.¹⁹⁸

Mindenesetre az a tény, hogy a processzus elvégzésére a pápai adományozás alá eső, főként itáliai, illetve missziós püspökök kivételével – a középkorral ellentétben – immár Rómán kívül is állandó lehetőség nyílt, nagymértékben hozzájárult gyakorlati megvalósításának elterjedéséhez és rendszerességéhez. A technikailag az *uditorék* által lebonyolított perek a nunciatúrák és a részegyházak hivatalos érintkezésének rendszeres, de számos problémával járó területe volt.

Az *uditorét* a nunciatúra belső ranglétráján érdekes módon nem az adminisztratív feladatkört ellátó kancellár, hanem a nuncius udvartartását irányító főkamrás követte. Ez az elengedhetetlen reprezentáció hangsúlyos voltát mutatja, amelynek minden korabeli kellékével éltek, beleértve a diplomáciai ajándékozás gyakorlatát is. A pápai követség rendszerint húsz-harminc főből álló személyzetének ellátásáról az udvarmester gondoskodott. Az 1630-as évekből származó bécsi adatok tanúsága szerint a ruhaanyagokat, de még az élelmiszerek nagy részét is Itáliából szállították – ekkor szinte elképzelhetetlenül bőséges létszám, mintegy nyolcvan fő számára.¹⁹⁹

Ez a megoldás csak elsőre tűnik ésszerűtlennek. Miként láthattuk, a központi költségvetésből a pápai követségek fenntartására fordított összeg egyáltalán nem mondható magasnak. Felettese mellett fizetést az Apostoli Kamarától csak az *uditore* kapott, az alkalmazottak ellátásáról a nunciusnak kellett gondoskodnia, amire a diszpenzációkból befolyó illetékek sem biztosítottak elegendő fedezetet. A hiányt a nuncius rendelkezésére álló javadalmak, birtokok bevételeiből, terméséből pótolták a személyfüggő reprezentációs igényeknek megfelelő mértékben. A befektetést később egy zsírosabb püspökség vagy a bíborosi kalap tette megtérülővé, s így jó esetben törleszteni lehetett a szolgálati idő végére az otthon vagy helyben felvett hitelekkel felhalmozódó adósságokat. Az eladósodás egyáltalán nem volt ritka jelenség. Mint ahogy az sem, hogy egy váratlan kegyvesztettség vagy pontifikátusváltás előmenetelének elakadása mellett a nuncius számára

teljes anyagi csődöt is jelentett.²⁰⁰ A legnagyobb éves költségvetése párizsi nunciatúrának volt, XV. Gergely alatt mindössze évi 3600 aranyscadóval, ezt követte a bécsi 2400-zal.²⁰¹

A sajátos finanszírozás magyarázza, hogy a pápai követségek személyzetét nemcsak hogy szinte kivétel nélkül olaszok, hanem az *uditorétól* a lovászokig bezárólag a nuncius saját emberei, bizalmasai alkották, akik gazdájukat követve sokszor több állomáshelyen megfordultak. Ennek köszönhetően a nunciatúrák rang szerint két csoportra osztható alkalmazottai (a *famiglia nobile* avagy *alta* és a *famiglia bassa*) idővel már úgyszintén kellő külszolgálati tapasztalat birtokában vehettek részt a szentszéki diplomácia működtetésében. Nem pusztán a politika, hanem egyúttal az egyházpolitika és az egyházkormányzat, illetve a részegyházakkal való kapcsolattartás terén.²⁰²

VI.

Római egyházkormányzat, egyházpolitika

Néhány tétel és példa

A trienti reform végrehajtásának vitathatatlan és imponáló sikerei az egyházszervezet és egyházi élet átalakításában, a századforduló még pezsgő – főként a kegyelemtant illető – teológiai vitái, a hagyományos szerzetesrendek reformja és újak alakulása, a népi vallásosságnak és a szentkultusznak a római előírásokkal való szinkronba hozatala kezdeti lendületükben mind Rómában, mind a helyi egyházakban hihetetlen vitalitást teremtettek a késő középkori hivatalos egyházi struktúrákhoz és élethez képest.¹ E lendület fokozatos, VIII. Orbán uralkodása alatt már minden téren szembeötlő megtörése mély nyomokat hagyott az egyházi életben. Megindult az erőteljes formalizálódás; a hívek kényszerítése a diszciplinákhoz való rigórozus ragaszkodásra; a hitélet korlátozása jogi és rituális dimenziókra; nemcsak a külső, hanem a belső kritikák elutasítása és elfojtása; a kizárólagos törekvés a „megőrzésre” minden újitás azonnali elutasításával párosulva.² Az Egyház belső életének, spiritualitásának megmerevedését – legalábbis a központi egyházkormányzat viszonylatában – leglátványosabban a ma angolkisasszonyokként ismert rend viszontagságai szimbolizálják.

Mary Ward 1609-ben alapította női társulatát. Célja a „világi apostolkodás” megvalósítása volt, úgy, hogy a társaság a klauzúra minden válfaját mellőzte életvitelében. Az 1620-as években a viharosan terjedő „női jezsuita” rend – Itália mellett Angliában, Franciaországban, Németországban, sőt még Pozsonyban is megtelepedtek – egyre erőteljesebb elutasítást tapasztalhatott a Kúria részéről. Az 1620-as években Róma már nem volt képes integrálni egy ilyen radikálisan új kezdeményezést. Az ok részint a hagyományos nőképhez, a nőszerep tradicionális megítéléséhez való ragaszkodásban keresendő, amely csak a háztartásban vagy a kolostorok zárt falai mögött tudott számukra alkalmas szerepet elgondolni. A másik ok a római központ döntési mechanizmusának rendszerében keresendő, amely egyoldalú és hiányos értesülések alapján is megfellebbezhetetlen döntéseket hozhatott.

Denunciációk pedig az angolkisasszonyokról is szép számmal érkeztek az Örök Városba. Itáliában az illetékes Püspöki és Szerzetesi Kongregáció már 1625-ben feloszlatta a rend közösségeit, Európa más vidékein a Propaganda 1630. évi döntése érte el ugyanazt. A Hitterjesztési Kongregáció dekrétumának megszületésében fontos szerepet játszott Francesco Ingoli, aki szinte erkölcsi kötelességének tekintette a női jezsuiták megsemmisítését.

A döntés azt jelentette, hogy a legfelsőbb egyházi tekintély az Egyház életében nemcsak hogy elviselhető, hanem kifejezetten szükséges kezdeményezést, melynek legfőbb bűne újszerűsége mellet bizonyos társadalmi konvenciók átértékelése volt, az 1620-as években már habozás nélkül elfojtott. A rend engedélyezésére 1642-ben csupán egy kevésbé hatékony, klauzúrás formában került sor. A felosztatás azt bizonyítja, hogy a római kongregációkban ekkor már a törvényi előírásokhoz erősen ragaszkodó, rugalmasságra képtelen gondolkodásmód uralkodott.³

A következmény: az Egyházon belüli, személyesen megélt vallásosság ellehetetlenülése szinte óhatatlanul maga után vonta a 17. század közepén az erre irányuló természetes lelki szükségletet kielégítő janzenizmus, majd a kvietizmus létrejöttét, illetve a velük való konfrontációt. Míg ez utóbbi szerencsére nem, a janzenizmus jó két évszázadra a Trient utáni Egyház legsúlyosabb belső problémája lett. A katolicizmus mindinkább védekező pozícióba szorítva, szorulva egyre kevésbé tudott a hitszakadás korában kibomlott vallási-szellemi folyamatokban önálló igazodási pontot képviselni, kezdeményezőként fellépni. A 17. században az európai szellemnek új és nagy krízise jelent meg a láthatáron.⁴ Galilei elítélése e tekintetben modell értékű. A tudós 1633. évi elítélése az általános klímaváltozást jelzi.

A római Inkvizíció már 1616-ban indexre tette Kopernikusznak a heliocentrikus világképet felvázoló munkáját, Bellarmino bíboros viszont még csak személyesen figyelmeztette Galileit, hogy ne képviselje tovább a Föld mozgásának tanát. Ami ekkor se több, se kevesebb nem volt egy személyes figyelmeztetésnél – élét V. Pál egy hosszúra nyúló, nyugtató célzatú személyes beszélgetéssel igyekezett tompítani –, az 1633-ra már egy eretnek-ség vádjával indított per és a tan visszavonásának kikényszerítése lett.⁵

Pusztá véletlen, mégis jelképes az egybeesés, hogy éppen azokban a napokban érkeztek meg Rómába Galileo Galilei *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo* című művének első példányai, amikor a Borgia-tiltakozás révén a Barberini-pontifikátus legmélyebb politikai válságát élte. VIII. Orbán bíborosként még Galilei csodálói közé tartozott. Kapcsolatuk 1611-re tehető kezdete óta folytonos levelezésben álltak egymással. Az 1616-os eljárás során minden követ megmozgatva igyekezett megvédeni őt. Részben

pártfogásának köszönhető, hogy noha a vizsgálat során a heliocentrikus világképet mint a Szentírás tanításával összeegyeztethetetlen eretneknek nyilvánították, Galilei esetében megelégedtek egyszerű nyilatkozatával, miszerint elhagyja a Föld mozgásának tanát. A finom irodalmi vénájú Barberini 1620-ban nyomtatásban megjelentetett dicsőítő költeményben magasztalta a tudós asztronómiai felfedezéseit, aki viszonzásul három évvel később – nagy tetszést aratva – az újonnan megválasztott pápának ajánlotta *Saggiatore* című polemikus művét.

VIII. Orbán otthonosan mozgott a tudósok társaságában. Előfordult például, hogy Tommaso Campanellával csillagászati vizsgálatokat végzett a Quirinál egy lepecsételt szobájában, ugyanakkor az általa hozzá nem értőnek tartott asztrológusok, így Orazio Morandi ellen 1631 áprilisában elítélő rendeletet adott ki. Magát Galileit 1624 tavaszán legalább hat alkalommal fogadta, akit valószínűleg ezek a találkozások bátorítottak arra, hogy újra foglalkozni merjen a kopernikuszi teóriával, igaz, pusztán mint matematikai hipotézissel s az egyházi előírások teljes tiszteletben tartásával. E szellemben és VIII. Orbán beleegyezésével bocsátotta 1631-re elkészült *Dialogóját* a római cenzorok szigorú vizsgálata alá. Az engedélyt – miután a pápa korábbi tanácsára egy külön passzust iktatott be a Teremtő mindenható hatalmáról a természet és a világmindenség törvényei felett – 1631 júliusában meg is kapta.

Mindezek után a váratlanság erejével hatott, hogy a pápa elkoboztatta a *Dialogo* 1632 július–szeptembere folyamán forgalomba került köteteit, Galileit pedig a római Inkvizíció törvényszéke elé idéztette. Mindmáig eldöntetlen, hogy mi lehetett e hirtelen fordulat oka. Lehet, hogy VIII. Orbán mégis sértve érezte magát a könyv egyes kitételei miatt, valószínűbb azonban, hogy hagyta magát meggyőzni arról: a munka kizárólagos célja nem más, mint az egyszer már elítélt heliocentrikus világkép népszerűsítése. Úgy tűnik, hogy hitelt adott annak az időközben az 1616-os per irataiból előkerült – semmiképpen sem jogi érvényű, sőt talán hamisított – okmánynak, amely a tudós számára kategorikusan megtiltotta volna a kérdés feszegetését bármilyen formában.

Az újabb per folyamán a korábban jóval nyitottabbnak és érdeklődőbbnek mutatkozó pápa ösztönzésére a Szent Hivatal hiteltelennek nyilvánította a Galilei-féle, alapvetően már empirikus alapokon nyugvó „új tudományt”, s azt a szigorúan tradicionalista szemléletmódot szilárdította meg, amely a poszttridentianus egyházban mind filozófiai, mind pedig teológiai síkon amúgy is meghatározó fölényt élvezett.

Az eset mindennél világosabban megmutatja, hogy a katolikus reform megdermedésének időszakában a feltétlen pápai tekintély intranzigens védelmezése, illetve a pápai tévedhetetlenség (*infallibilitas*) kevésbé körülhatá-

rolt volta miatt évszázadokra kiható szakadás keletkezett az immanens, természettudományos és a vallásos, transzcendens gondolkodás között. A teológia és a világi tudományok, a hit és a tudás ellentétbe kerülése hosszú időre áthidalhatatlan szakadékot képzett laikusok és klerikusok között. Nemcsak hogy elvágta a saját zavaros egyházi viszonyaival mind elégedetlenebb protestáns értelmiség katolicizmushoz vezető útját, hanem elvezetett a „felvilágosodás” túlzó egyházellenességéhez.⁶

A trienti reformok 17. századi sorsát, továbbélését az egyházi élet spiritualitásának és szellemi horizontjának megmerevedése mellett az egyház belső életére vonatkozó döntések és a politikai-financiális érdekek erőteljes interferenciája jellemzi. Olyan szempontok nyertek meghatározó szerepet, amelyeknek a hit területéhez vajmi kevés közük volt. Az erőhatások negatív és pozitív irányban egyaránt befolyást gyakorolhattak a dolgok menetére. Amint korábban tágabb összefüggésekben már előkerült, az ellenreformáció sikereinek köszönhetően a katolikus világi fejedelmek – leginkább Közép-Európában – katonai akcióik, politikai, valláspolitikai intézkedéseik révén megszilárdították hatalmi bázisukat. Párhuzamosan viszont Róma egyetemes igényei is, mind egyházi, mind politikai téren újjáéledtek, sőt fokozódtak. Ez a kölcsönös, egymást kiegészítő és feltételező fejlődés egyúttal természetszerűleg magában hordozta az összeütközések lehetőségét. A konfliktusok fő erővonalai és mozgatórugói az európai államok részéről a külső és belső szuverenitás fenntartásának követelménye az államon belüli államot képező Egyházzal és az állami szuverenitásukat veszélyeztető egyetemes pápai igényekkel szemben; a helyi egyházak részéről pedig a hagyományos privilégiumok érvényesítése és védelme voltak a világi államok, illetve a kegyurak ellenében. Róma szemében egyetemes tekintélyének megőrzése és érvényre juttatása esett legnagyobb súllyal a latba: nemcsak a világi államok és kegyurak, hanem ugyanígy az egyes országokon belüli egyházszervezetek felett is.⁷

Az állam és az Egyház, a pápaság és az európai államok közötti összeütközések tehát elsősorban joghatósági, jogi illetékességi természetűek. Az egymással versengő egyház- és világi jogi szemléletből, megközelítésből származnak. Leginkább az állammal szembeni egyházi jogok, előjogok, az egyházi doktrína 16. század végi kodifikációjából eredeztethetők. Miként a pápaság történetében az egyértelmű változás ellenére megfigyelhető bizonyos folyamatosság, még inkább igaz ez az államokhoz és a helyi egyházakhoz fűződő kapcsolatokra. A kora újkori katolikus konfessziószervezés gyökeresen új vonásai ellenére a középkorvégi jogfejlődés elemei végig meghatározóak a kora újkorban.⁸

Nem lehet tagadni, hogy az állami érdekek érvényesítését Rómában antikurialista megnyilvánulásokként értékelték. Világi oldalról viszont a pápák törekvéseit szemlélték elviselhetetlen túlzásként, mértéktelen túlkapásként. Az államjogi-egyházjogi összeütközések alkalmával a Szentszék rendszerint igen kényes helyzetbe került. Különösen, amikor az állam és a helyi egyházszervezet szoros érdekközlésével kellett szembenéznie, mint például Franciaországban.⁹ Nyilvánvaló hogy e konfliktusok kihatottak a politika területére, és viszont, valamint nagyban befolyásolták Róma politikai, diplomáciai kapcsolatait az európai államokkal, illetve a nemzeti egyházakkal. De sosem jártak olyan kizárólagos hatással, hogy egyetlen és meghatározó okként kellene tekinteni rájuk. A viszonyrendszert sokkal inkább a kölcsönös befolyásolások, az összes érdekek és értékek pillanatnyi állásának eredője határozta meg, miként azt például Richelieu gallikán politikájának alkalmankénti változásai mutatják. Az államjogi-egyházjogi összeütközések sohasem terjedtek ki vallási kérdésekre, illetve nem voltak következményei magára a hitéletre. Az állami ráhatás, beavatkozás a katolikus egyházi tanításba, az ígéhirdetésbe, az istentiszteletbe és a liturgiába a 17. században csak rendkívül szórványos jelenség.¹⁰

A pápaság és az Egyház belső élete

A spirituális konfesszionalizmus VIII. Kelemen pontifikátusa során meg-megmutatkozó csöndes megtorpanása és a VIII. Orbán alatt megfigyelt törés közötti átmenet – a pápai politika fordulatához hasonlóan – némileg egyenetlen képet mutat. A reformlendület alábbhagyása az 1610-es évekre kétségkívül mind nyilvánvalóbbá vált. A nem csillapodó kegyelemvitában a Szent Hivatal 1611. december 1-jei dekrétumával például immár a lehető legszigorúbban megtiltotta nyilvános, illetve publikációk formájában történő folytatását.

A *de auxiliis* vitát még L. Molina († 1600) *Concordia liberi arbitrii cum gratiae donis* című, 1589-ben napvilágot látott írása váltotta ki. Ebben a – Francisco Suarez és Miguel Vázquez által támogatott – spanyol jezsuita a kálvini „cleve elrendeléssel” szemben az emberi szabadság és az isteni előretudás összeegyeztethetőségét vallotta. Tételci szerint az Isten által előre látott emberi döntés pillanatában „az általa megadott megelőző kegyelem segítő kegyelemmé, az elégséges kegyelem pedig hatékony kegyelemmé alakul vagy nem alakul” – mégpedig az ember választásának függvényében. Ellenfele, a domonkos Domenigo Bañez († 1604) és vele a legtöbb teológus Szent Tamás nyomán azt vallotta, hogy a segítő kegyelem révén Isten maga idézi elő, hogy az emberi akarat biztosan eljusson a lehetőség állapotából az adott szabad cselekedetig. Ez mégsem korlátozza az ember szabadságát, hiszen az Isten a cselekedettel együtt annak szabadságáról is gondoskodik. A kér-

désben nyilvános római viták hosszú során sem sikerült dűlőre jutni. Egyszer majdnem sikerült, ám Molina elítélését VIII. Kelemen időközben bekövetkezett halála megghiúsította. V. Pál 1607 nyarán azon kompromisszumos megoldással próbált – hasztalan – véget vetni a teológiai kontroverziának, hogy mindkét irányzat hirdetheti tanítását, anélkül azonban, hogy a másikat eretnekséggel vádolná.¹¹

Ugyancsak tilalom alá került Giacomo Antonio Marta 1613 folyamán Londonban kiadott röpirata.¹² Az Államtitkárság utasítására a nunciusok, a cenzúra technikáinak a könyvnyomtatáséival párhuzamos kifinomulását bizonyítva, hihetetlen hatékonysággal gyűjtötték be példányait. A gyors reagálás nem volt véletlen, a pamflet a legsúlyosabb támadás volt Camillo Borghese pápasága ellen. Sem az ő, sem VIII. Kelemen megválasztását nem tekintette szabályosnak, mondván, hogy két másik bíboros, Toschi, illetve Santoro már megszerezte előttük a szavazatok többségét. Mi több, az olasz szerző V. Pált egyenesen eretneknek nevezte. Elsősorban azért, mert szerinte neposai javára visszaél a Datária jövedelmeivel, ami érvelésében nem más, mint simónia, azaz a herezis egyik belső válfaja. Továbbá egy egyetemes zsinat összehívását sürgette, mert a pápa véleménye szerint megbotránkoztatja, összezavarja az egyházat. Tudniillik megsértette Velencét, Milánót, Firenzét, Luccát és Nápolyt, megengedte a püspököknek, hogy javadalmaikból családjuk adósságait kifizessék, elnézte a legtöbb bíboros és fivérei visszaéléseit, a legtöbb beneficiumot neposának adta, főként fiatal, tudatlan bíborosokat nevezett ki, hogy azok alapítandó dinasztiáját majd sokáig támogassák. Sorukban Marta például Maffeo Barberinit említette meg név szerint.¹³

Habár a nagyon jól felépített, rengeteg idézettel alátámasztott munkát a cenzúra eredményességének köszönhetően 1615-re gyakorlatilag elfelejtették, ékesen bizonyítja a reformszellem kortársak számára is mind érezhetőbb erjedésének folyamatát. Amit persze a pápai udvaron belül szintén érzékeltek, mindazonáltal V. Pál Baronio és kiváltképpen Bellarmino bíborosoknak a reformok lanyhulását ostromozó kritikáira válaszul elégségesnek vélte a trienti főpapideál Carlo Borromeo kanonizálását (1610. november 1.),¹⁴ valamint a római rítus még trienti gyökerű reformjának befejezését. Az 1614-ben kiadott és a szentségkiszolgáltatások, temetések, áldások, körmenetek rendjét szabályozó *Apostolicae sedi* kezdetű konstitúció voltaképpen VIII. Kelemen 1596-os újabb *Pontificale Romanum* és 1600-as *Caeremoniale Episcoporum* szerves folytatásának tekinthető.¹⁵ A Borghese-pápa a hatékony gyógymódot főként a belső ellenőrző mechanizmusok növelésében vélte megtalálni. Az 1614. június 20-ai *Rituale Romanum* kezdetű rendelkezésben például a római plébánosoknak előírta a *status animarum* vezetését. Igaz, a bíboros vikárius titkárságán a húsvéti szentáldozásukat el-

végző hívekről évente leadott kimutatás csak a század közepétől lesz általánossá minden római plébánián, a tudomány, kultúra, a mindennapi élet fokozottabb felügyeletéhez hasonlóan.¹⁶

A reformszellem század eleji lanyhulása tükrében a jezsuiták növendékei közül elsőként Szent Péter örökébe lépő XV. Gergely tettereje viszont szinte hihetetlennek tűnik. Erre nem csupán a rövid pontifikátusa során – főként egyházpolitikai megfontolásokból – kinevezett tizenhárom rendes és nyolc rendkívüli nuncius; a fontos és szimbolikus kanonizációk; valamint a Propaganda – az Államtitkárság, a Püspöki és Szerzetesi Kongregáció, az Inkvizíció, valamint spanyol és portugál korona ellenérzései dacára véghezvitt – megalapítása a bizonyíték. A Ludovisi-pápa a Kúria és az Egyház történetébe a piaristák ünnepélyes fogadalmas rendként való elismerésével (1621. november 18.)¹⁷ és a konklávék rendjének szabályozásával szintén hosszú időre beírta a nevét.

A nagyhatalmak, mindenekelőtt Spanyolország és Franciaország beavatkozását a pápaválasztások menetébe már Federico Borromeo és Roberto Bellarmino bíborosok is különféle tervzetekkel kívánták kiküszöbölni. Elképzeléseik nyomán született meg az *Aeterni Patris Filius* kezdetű bulla (1621. november 15.), amely az új egyházlő megválasztásában három eljárást engedélyezett: 1. *per scrutinium*, vagyis az írásban történő, napi kétszeri szavazást, egészen a voksok kétharmadának megszerzéséig; 2. *per compromissum*, ami a bíborosok egy meghatározott csoportjának döntését jelentette abban az esetben, ha a skrutiniumok nem vezettek eredményre; 3. *per quasi inspirationem*, ami a közfelkiáltás útján történő spontán, az előzetes meg egyezéseket nélkülöző választást jelentette. A pápa egyúttal eltiltotta az egyes bíborosok bárminemű kizárását a *papabilek* közül. Miként Decio Azzolini 1670-es *Aforismi sul conclave* című kéziratoss pamfletje bizonyítja,¹⁸ nem túl nagy eredménnyel. Mindazonáltal az 1622. március 12-ei *Decet Romanum Pontificem* bullában ceremonális részleteiben is szabályozott eljárás lényegében X. Piusig változatlan maradt.¹⁹

Ezen évek során a diszciplinaritás – a pápai központi hatalom merev szigorúsággal párosuló megerősítése útján történő – mind öncélúbb elmélyítésének az egyházi életben nem nagyon találjuk nyomát. Az évtized közepére azonban már megtapasztalhatók kisebb jelei, például a püspöki rezidencia-kötelezettség egyre észellenesebb megszigorítását eredményező rendelkezésekben (1623–1626). A nyíltan politikai dimenziókat, jelesen a belső kúriai ellenzék eltávolítását felölölő folyamat az 1630-as évek közepén a *Sancta Synodus Tridentina* kezdetű bulla (1634. december 18.), majd a Rezidencia Kongregáció felállításával érte el. Noha a már ismert szimptomatikus esetek mellett további negatív példák sorát lehetne még felhozni (így a

piaristák 1642-es igazságtalan üldöztetését és megaláztatását a Szent Hivatal részéről), számos rendelkezésben racionalizálási törekvések ugyancsak tetten érhetők, még ha a túlszabályozottsággal járó hátrányoknak olykor nem is voltak híján.

Ilyennek tekinthető a nunciusoknak és misszionáriusoknak adott különféle felhatalmazások felülvizsgálata és egységesítése, aminek legfőbb eszköze a Hitterjesztési Kongregáción belül felállított (*super facultatibus missionariorum*) részkongregáció volt. Emellett VIII. Orbán 1629–1631 során aprólékosan átszerkesztette a római breviáriumot és martirológiumot. A munkálatok fontos részét képezte az ősi himnuszoknak majdnem ezer helyen a klasszikus stílushoz és metrumhoz való igazítása. Használatukat a pápa 1643 áprilisában rendelte el a világegyház számára. Legalább ennyire nevezetes volt a római misszále (1634) és pontifikále (1643) átdolgozása. Az Index és a Rítus Kongregáció dekrétumokkal szabályozta a szentek tiszteletét: eltiltotta a kellőképpen nem hitelesíthető helyi kultuszukat, jelentősen megszigorította a kanonizációk feltételeit, amelyek kezdeti lépéseit is a Kúria engedélyéhez kötötte. Egy-egy kanonizáció véghezvitele az olyan kisebb nemzeti egyházak számára, mint például a magyar, a lehetetlennel vált egyenlővé. Nem csoda tehát, hogy VIII. Orbán pontifikátusa során mindössze két szentté avatásra került sor. A boldoggá avatások harmincnyolcas száma csak látszólag számít soknak: közülük huszonhatot a Japánban egyazon alkalommal vértanúságot szenvedett misszionáriusok tesznek ki.²⁰

Részben sem minősíthető viszont öncélú törekvésnek, hogy a Barberini-pápa 1642. december 22-ei bullájával tizenöt ünnepet törölt a liturgikus naptárból. Míg e rendelkezése gyorsan átment a gyakorlatba, egy másik, ugyanezen év márciusában született (de csak 1643 júniusában nyilvánosságra hozott) állásfoglalása súlyosabb következményekkel járt, és nehéz örökséget hagyott utódaira. Az *In eminenti* kezdetű bulla Cornelius Jansenius yperni püspök 1640-ben napvilágot látott *Augustinus* című művét ítélte el. Jansen tanításának középpontjában a kegyelemtan állt. Hajlott a protestáns *sola gratia* felé, a szabad akarat korlátoltságát vallotta. Erőteljes erkölcsi rigorizmus, a ritka szentáldozásra, ugyanakkor elmélyült személyes vallásosságra való törekvés jellemezte. Az *In eminenti* viszont nem sorakoztatott fel teológiai érveket. Megelégedett pusztán azzal, hogy a korábbi, a kegyelemtanról folytatott vitákat eltiltó, a pápa által 1625–1641 között többször is újrafogalmazott rendelkezésekre hivatkozott.²¹

A korszak legjelentősebb egyházi beruházásai természetesen a miszsiószervezéshez kötődtek. A Propaganda 1633 novemberében költözhetett saját palotájába, ahol egy nyomdát is berendeztek számára (*Typographia Poliglotta*). Ugyanitt működött a pápa által 1627 augusztusában alapított

kollégium (*Collegio Urbano*), amelynek rendeltetése a missziós területekről származó és oda visszatérő papok nevelése volt. A pápa fivére, a kapucinus Antonio bőkezűségének köszönhetően például 1637–1639 között mintegy harmincöt növendék lakott az intézményben, amely időközben egy Bernini tervei alapján megépített templommal is gazdagodott. Vezetését 1641-től a teatinusok látták el. Szerepe annak ellenére kiemelkedőnek mondható, hogy a misszionáriusok nagyobb részét mégsem falai között, hanem az egyes nemzetek kollégiumaiban, illetve a szerzetesrendek központi intézeteiben képezték.²²

A nagyarányú beruházások ellenére az 1630-as évek folyamán Rómának az egyébként szépen virágzó missziós területeken szintén komolyabb nehézségekkel kellett szembenéznie. A spanyolok és portugálok továbbra is minden eszközzel igyekeztek megakadályozni a Propaganda szerepvállalását Latin-Amerikában és Ázsiában, még hozzá a pápa összesen huszonegy rendelkezése ellenére. Például 1634-ben a spanyol korona úgynevezett *vicariato reale* intézményét összes spirituális jogkörétől megfosztotta, illetve közvetlenül Rómától függő apostoli helynököket nevezett ki. VIII. Orbánnak a spanyol és portugál korona 1640-es szétválása után nyílt nagyobb tere a királyi kegyúri jogok visszaszorítására. Ezeket immár csupán a ténylegesen kolonizált területeken ismerte el, s mindinkább a francia (főként kapucinus) hittérítők működését igyekezett előmozdítani, elsősorban Észak-Amerikában és Afrikában. Ugyanakkor a portugál önállósodás hátrányos következményekkel is járt az Apostoli Szék számára, hiszen az 1636-tól folyamatos holland terjeszkedés Ázsiában az egykori portugál gyarmatok jó részét elzárta hittérítői elől.

Ugyancsak a missziós munka látta kárát a szerzetesrendek fokozódó rivalizálásának. A vetélkedés az egyes katolikus államokhoz fűződő szorosabb kapcsolatoknak köszönhetően Európa területén részben politikai gyökerű volt (például a domonkosok a spanyol, a kapucinusok mindinkább a francia korona híveinek számítottak), részben viszont valamelyest természetes alapokon nyugodott. Kiváltképpen élesen jelentkezett a Távol-Keleten, ahol a jezsuiták monopóliuma után 1630–1633 során az összes egyéb rend misszionálási lehetőséget nyert. Az egészséges versengés már 1641-re az alkalmi domonkos–ferences szövetség és a Jézus Társaság közötti éles teológiai és pasztorális síkon zajló nézeteltérésbe torkollott Xavéri Szent Ferenc utódainak Kínában alkalmazott, a helyi hagyományoknak teret engedő „inkulturatív” liturgikus gyakorlata miatt. Az összeütközés arra az általánosabb problémára szintén visszavezethető, amelyet a hittérítőknek a folytonos erőfeszítések ellenére még mindig elégtelen felkészítése jelentett célterületük nyelvéből, szokásaiból, hagyományiból. Itt nemcsak a tenge-

rentúli kultúrákra és etnikumokra, hanem a korabeli Európa „peremvidékeire” is gondolhatunk. E területeken, jelesül Dalmáciában, Magyarországon, Morva- és Csehországban, valamint Írországbán a katolicizmus modernizálása mindazonáltal éppen a Barberini-pápa pontifikátusa alatt ért el látványos eredményeket, ami elsősorban a helyi hierarchia meglétének és tevékenységének volt köszönhető. Ezzel szemben a tengerentúlon a püspökök csekély száma, illetve hiánya sok helyütt befejezetlenné tette a felekezetszervezés munkáját, vagy veszélyeztette annak tartósságát.

Végül az utolsó, a hittérítés elé gördülő akadály ugyancsak Európa szélén, az ortodoxiával érintkező határterületeken jelentkezett. A számos rituális, liturgikus stb. hasonlóság a Rómával egyesült (ukrán, rutén, szerb) és az autokefál közösségek között állandó kételyek keletkezéséhez vezetett teológiai kérdésekben, ami a Szent Hivatal rendszeres beavatkozásának okozójává vált. Egyedül az a speciális hitvallás jelentett hatékony segítséget, amelyet VIII. Orbán az uniált papok, püspökök és metropoliták számára készített, s amely később az ő nevét vette fel.²³

A század közepére az évtizedek óta mind kedvezőtlenebb trendekben ha nem is új irányt kijelölő, ám fontos és kedvező változások figyelhetők meg. Ezúttal nemcsak a missziós terjeszkedés folytatódására gondolhatunk, bár X. Ince idején valóban tovább növekedett a Hitterjesztési Kongregáció tevékenysége,²⁴ aminek egyik legmaradandóbb eredménye a kapucinusok megtelepedése lett Kongóban és Angolában. Sokkalta szembeűnőbb, hogy a harmincéves háború során bekövetkezett politikai defenzívát – a *squadron volante* megjelenésével párhuzamosan – fokozódó egyházkormányzati cselekvési kedv pótolta. Az Impérium területén kényszerűen lemondva az elvesztett püspökségek, javadalmak stb. visszaszerzésének lehetőségéről X. Ince a belső egyházi élet intenzitásának növelésére összpontosított. 1652. április 4-ei körlevelében arra buzdította a német püspököket, hogy zsinatok összehívásával mélyítsék el a trienti határozatok alkalmazását. Igyekezett olyan látványos sikerek igazolták vissza, mint a hesseni fejedelem az évi katolizálása, ami részben feledtetni tudta III. Ferdinánd érdemi támogatásának hiányát. A császár a cseh leitmeritzi püspökség alapítása kapcsán bonyolódott hosszas vitába az Apostoli Székkal. A Konzisztoriális Kongregáció tudniillik nem adta hozzájárulását ahhoz, hogy az uralkodó az alapító jogán maga nevezze ki az új egyházmegye főpásztorát.²⁵

Ugyancsak a harmincéves háború összefüggésében értelmezhető az 1649. május 4-én az *Appropinquat dilectissimi filii* kezdetű bullával meghirdetett jubileumi Szentév. Középpontjában a Szentszék politikai tiltakozásának spirituális antitéziseként a háborúskodás megszűnésének megünne-

lése állt. A kora újkor utolsó nagy jubileuma vitathatatlan sikert hozott. A Rómát felkereső zarándokok tömege bebizonyította, hogy a katolikus hívek számára a pápaság Vesztfália után is elsőrendű vonatkoztatási pont maradt.

A Pamphili-pápa mindemellett rendelkezések sorával törekedett valódi hatékonysággal ésszerűsíteni a katolicizmus élcsapatainak számító szerzetesrendek tevékenységét. Meghatározta a monasztikus rendek anyaházai-ban az apátok utódlási rendjét, több társaságot egyesített, másokat megszüntetett. Legmaradandóbb az itáliai szerzetes közösségek Prospero Fagnani, valamint egy rendkívüli kongregáció által irányított reformja volt. A pápa több brévében és bullában (*Inter Caetera*, 1649. december 17., majd *Instaurandae regularis disciplinae*, 1652. október 15.) igyekezett gyümölcsözőbbé tenni működésüket. A 6238 (1650-es adat) olasz rendház mintegy 24–26%-át feloszlatta. A legtöbb közülük koldulórendi kolostor volt. A racionalizálási törekvések túlléptek Itália határain, a lengyel prímás, illetve a madridi nuncius közreműködésének köszönhetően Lengyelországban és Spanyolországban éreztették hatásukat. Itália területén ugyanakkor a rendek és több állam, kiváltképpen Nápoly és Velence ellenállása nyomán a pápa részben visszakoyni kényszerült, és néhány kolostort meghagyott (*Ut in parvis*, 1654. február 10.) A rendelkezések, habár elkerülhetetlenek voltak, mindazonáltal jól mutatják az Egyház belső élete pusztán jogi úton megvalósuló szabályozásának korlátait. A túlhajtások lenyesegetésével vég-ső soron gátat szabtak a szerzetesrendek további fejlődésének. A rendtagok pedig, akik számos plébánián pótolták a lelkipásztori gondoskodás hiányosságait, javarészt kiszakadtak az egyházmegyéek életének vérkeringéséből.²⁶

X. Ince a kolduló barátokénál lényegesen nagyobb ellenállással volt kénytelen szembenézni Flandriában, a janzenizmus szülőhazájában. Olyannyira, hogy az *In eminenti* érvénybeléptetéséhez kénytelen volt a világi hatalom közreműködését kérni. IV. Fülöp ajánlatát karhatalom bevetésére ugyanakkor visszautasította, mint ahogy tekintélyét sértőnek érezte a kormányzó feladatokat ellátó Lipót Vilmos főherceg által dekrétum formájában kiadott „*placet*”-ot is. A flandriai janzenista főpapok (Jacques Boonen, a malines-i érsek és a gand-i püspök) megátrálásához végül elegendőnek bizonyult a Szent Hivatal 1650. október 6-ai elítélő határozata.

Jóval szélesebb hullámokat vert Franciaországban Antoine Arnauldnak a gyakori szentáldozásról (*De la fréquente communion*) írt könyve. A széles körben olvasott munka által gerjesztett kegyelemtani viták központja a párizsi Sorbonne volt. A janzenista tézisek kivizsgálására a pápa 1651. április 12-én egy bíborosi bizottságot hozott létre. Tagjai között találjuk hűséges emberét, Cecchini datáriust, valamint szakértőként Albizzit, a Szent Híva-

tal *assessor*át. A nevesebb teológusok, így Maculano vagy Lugo viszont meglepő módon nem kaptak felkérést. A hetente kétszer ülésező és a pápa által állandó figyelemmel kísért grémium munkája nyomán jelent meg 1653. június 9-én a *Cum occasione* kezdetű bulla. Az ezúttal erőteljesen dogmatikus jellegű szöveg egyszer s mindenkorra pontot kívánt tenni a janzenizmus „mételyére” az Egyház életén belül, s Arnauld tételei közül ötöt eretneknek nyilvánított. Noha a pápa mellé ezúttal az összes katolikus uralkodó: a francia és a spanyol király, valamint III. Ferdinánd császár is felsorakozott, majd a Szent Hivatal 1654. április 23-ai határozatában tucatjával ítélte el a janzenista műveket, a bulla nem érte el célját, hovatovább egy évszázadokon átívelő konfliktussorozat forrása lett. Igaz, az elkövetkező pár esztendőben a janzenisták részéről Arnauld 1654. márciusi védőírást leszámítva inkább a passzív ellenállásé lett a fő szerep,²⁷ melyet Róma megpróbált saját javára kamatoztatni.

Inmár VII. Sándor tudniillik legközvetlenebb munkatársai, Albizzi és Pallavicini közreműködésével két újabb bullával (*Ad sanctam beati Petri Sedem*, 1656. október 16. és *Regiminis apostolici*, 1665. február 15.) igyekezett a maga részéről kiküszöbölni a nemkívánatos tanokat az Egyház életéből. A második megnyilatkozás azonban kifejezetten olajat öntött a csupán pislákoló tűzre, és a Németalföldről mindinkább francia földre húzódó tan követői között újabb, a pápa infallibilitását is érintő vitákat keltett. Elsősorban ugyancsak a janzenista – és részben a gallikán – publicisztika visszaszorítását szolgálta az *Index* 1664-es kiadása, amely az 1601–1662 között megjelent és tilalom alá vett munkákat gyűjtötte csokorba.²⁸

A Chigi-pápa szigorú határozatait nagyban ellensúlyozták a pontifikátusa alatt végig töretlenül fejlődő missziószervezés területén tett engedmények. Elődjétől eltérően hajlott a Kínában térítő jezsuita hittérítők szempontjainak mérlegelésére, s 1656. március 23-ai határozatában jóváhagyta a kínai rítus bizonyos, példának okáért az ősök tiszteletére irányuló elemeit. Noha rendelkezéseit a misszionáriusok 1668-as kantoni gyűlésén kihírdették, és azokat utóda, IX. Kelemen 1669-ben megerősítette, a helyi sajátosságokhoz igazodó kínai rítus lényegi megítélésével kapcsolatban elvi síkon nem foglalt állást. Erre vezethető vissza, hogy pár évtizeddel később a probléma újból terítékre került, és az inkulturációs kísérlet nem vált mintateremtővé, hanem a 18. század elején határozott eltiltás jutott osztályrészéül.

A kínai rítus ügye természetszerűleg felvetette a liturgikus nyelv kérdését is. Már V. Pál engedélyezte 1615. június 27-ei, *Romanæ sedis antistes* kezdetű rendelkezésével a Szentírás lefordítását kínai és más távol-keleti nyelvekre, valamint ezek használatát a szertartások során. A kiváltság a bennszülfött papság szinte teljes hiánya miatt azonban nem ment át a gyakorlatba.

VII. Sándor figyelmen kívül hagyta elődje döntését, és Albizzi vezetésével egy kongregációra bízta a kérdés újbóli megvizsgálását. Személy szerint ugyan ezúttal is hajlott volna az engedményekre, 1661. január 12-ei brevéjével mégis megerősítette a bíborosi bizottság dekrétumát. A határozat – elsősorban az európai területekre gondolva – nemkívánatosnak minősítette a Biblia és a szertartáskönyvek lefordítását, ugyanakkor érvényben hagyta a pápa korábbi és hétévente megújítandó diszpenzációját (*Super Cathedram*, 1659. szeptember 9.). Az engedmény szerencsére lehetővé tette a bennszülött papság számára, hogy Kínában a breviárium egyes részeit népnyelven imádkozhassa. A helyi születésű lelkipásztorok aránya, jóllehet számuk növelése stratégiai fontosságú volt, mindazonáltal továbbra is csekély maradt. Az 1658 során felállított távol-keleti missziós hierarchia mindhárom apostoli vikáriusa francia hittérítők közül került ki.²⁹

A janzenizmus terebélyesedő és a missziószervezés ekkor még csak alkalmi belső problémái ellenére a Chigi-pápa egyházkormányzatát csendes és pontos bürokrácia határozta meg, s ugyanez a visszafogottság mondható el két utódáéra. Az ő esetükben talán már az egyházi életben az 1620–1630-as évek során túlsúlyba kerülő új trendek keretein belüli konszolidációról beszélhetünk. X. Kelemen folytatta a szerzetesrendek X. Ince által megkezdett reformját. 1668. április 11-ei *Iniuncti* kezdetű konstitúciójával átszervezte a *Congregazione sullo stato dei Regolari*, amelynek feladata a szerzetesi fegyelem betartatása és a kolostorok anyagi alapjainak felügyelete volt. Utóda *Suprema magni patrisfamilias* kezdetű konstitúciójával (1670. június 21.) a szerzetespapság és az egyházmegyék ordináriusai között fennálló viszonyrendszert szabályozta a prédikálás és a szentségek kiszolgáltatása terén, hogy elejét vegye a szaporodó helyi nézeteltérésnek. A rendelkezés megszületéséhez nagyban hozzájárult, hogy 1669-ben maga XIV. Lajos is jónak látta, hogy foglalkozzon a kérdéssel. A pápa hiába hangoztatta a legfelső egyházi fórum kizárólagosságát, a francia király elegendőnek tartva saját intézkedését a párizsi parlament támogatásával elvetette a kelemen előírások életbeléptetését francia földön.

In ipsis pontificatus nostri primordiis motu proprio jával IX. Kelemen állította fel a *Congregazione delle Indulgenze e delle Reliquie*t, hogy egyrészt felülvizsgálja az Apostoli Szék által engedélyezett búcsúkat, másrészt ellenőrizze a kultusz tárgyát képező ereklyék hitelességét, illetve gondoskodik a katolikus világ minden részéről Rómába érkező ereklyekérések méltó kielégítéséről. Az Altieri-pápa behatóan körülírva a hitelesítő iratok kiadásának rendjét (*Ex commissae nobis*, 1672. január 13.), szintén igyekezett elejét venni az ereklyékkel kapcsolatos visszaéléseknek.³⁰ Ugyancsak a visszasságok kiküszöbölésére irányult elődje 1669. június 17-ei határozata, amely megtil-

totta a hittérítőknak, pontosabban a missziós területeken élő összes egyházinak, hogy bárminemű kereskedelmi tevékenységet folytassanak. Nagyon szoros kivételként csupán a közvetlen megélhetés végveszélye esetén tett engedményt.³¹

A két Kelemen egyházkormányzatát nemcsak átszervezések, tiltások, hanem ugyanígy példamutatás is jellemezte. Ennek jegyében került sor például Limai Róza és Alcantarai Péter boldoggá avatására, majd ugyanők, illetve Borgia Ferenc, V. Pius és Keresztes János kanonizációjára.³² Ugyanez mondható el az Egyház életében a janzenizmus okozta válság kezelése érdekében tett lépéseikre. A VII. Sándor által kiadott *Regiminis apostolici* kezdetű bulla tudniillik egyebek mellett előírta a francia püspökök, sőt a klérus összes tagja számára, hogy a római állásfoglalás elfogadását aláírásukkal hitelesítsék. A rendelkezésnek XIV. Lajos segített érvényt szerezni, leginkább persze azért, hogy a francia egyház egységét és ez által a felette gyakorolt ellenőrzést növelje. Miután az aláírási kötelezettségnek több város püspöke (Alet, Pamiers, Angers és Beauvais) csak bizonyos, a párizsi udvar által is megértéssel kezelt fenntartásokkal volt hajlandó eleget tenni, IX. Kelemen hosszas tárgyalások és egy bíborosi bizottság vizsgálódása után kiközösítés helyett 1669. február 2-án egy engedékeny hangú brevét intézett hozzájuk (*pax Clementina*). Lépése nem hozta meg a kívánt eredményt, s noha francia földön kitörő örömmel fogadták, egyúttal az Apostoli Szék gyengeségének jeleként értékelték.³³ Mindenesetre X. Kelemen alatt a janzenizmus körüli viták leginkább e gesztusnak köszönhetően nem újultak ki.

Ekkortájt kezdte meg viszont működését Róma legsikeresebb lelki vezetőjeként Miguel Molinos, számos olyan egyházi és világi támogatásával, mint például Benedetto Odescalchi és Krisztina svéd királynő, akik ekkor még nem sejtették, hogy pártfogoltjuk munkásságának milyen vészterhes következményei lesznek a nem is olyan távoli jövőben.³⁴ Korábbi patrónusa pápáként is sokáig türelmesnek mutatkozott a spanyol pap nevéhez fűződő kvietizmussal szemben. A janzenizmussal némi rokonságot mutató, ám a kizárólag Itáliában elterjedt irányzat hívei az aszkézisbe hajló szemlélődés, az imádság elsődlegességét vallották a szentségek vételével és a bűnbánati gyakorlatokkal szemben. Molinos 1675-ben kiadott munkája, a *Guida spirituale* egyfelől zajos tetszést aratott, másfelől viszont magára vonta a lelkigyakorlatok végzésében Loyolai Szent Ignác nyomán első számú szakértőnek számító jezsuiták figyelmét. Paolo Segneri vitairatában³⁵ alapos és kemény hangú kritika alá vette Molinos tanait. A spanyol pap pozíciói mindazonáltal sokáig megingathatatlanak bizonyultak. Pietro M. Petrucci – 1681-től Jesi püspöke – Alderano Cybo bíboros államtitkárnak aján-

lott könyvében olyannyira hathatósan kelt védelmére, hogy Segneri művét hamarosan indexre tették.

Molinos bukása végül mindenki számára váratlanul következett be. Az erkölcsi magaviselete ellen intézett feljelentések hatására 1685. július 18-án a Szent Hivatal vád alá helyezte. Bár sem a pápa, de még Azzolini bíboros sem hitt bűnösségében, tanítványaihoz intézett több ezer levelének áttanulmányozása után 1687 augusztusában az Inkvizíció hatvannyolc tételét eretneknek nyilvánította, amelyeket Molinos szeptember 3-án kénytelen volt ünnepélyesen megtagadni. Majd a mindaddig vonakodó, szimpátiáját Petrucci 1686-os bíborosi kinevezésével kifejezésre juttató XI. Ince szintén elítélte tanait. A bulla 1687. november 20-án jelent meg. A pápa bizalmasának számító Petrucci sem kerülhette el sorsát. Egy bíborosi bizottság fel szólította, hogy tévelygései miatt kérjen feloldozást, melynek 1687. december 17-én eleget tett, és visszavonult tisztségei gyakorlásától. VIII. Sándor alatt a jesi egyházmegyét sem kormányozhatta tovább, részleges rehabilitálására 1695-ben került sor.³⁶

A római udvar belső életét fel-felbolygató eseménysorozat értékelése során felvetődött már az Odescalchi-pápa esetleges járatlansága teológiai kérdésekben, de az is, hogy mind Molinos, mind pedig Petrucci egyszerűen félretájékoztatták őt valódi nézeteik felől, valamint hogy e téren XI. Ince legbelső tanácsosai, Favoriti és Casoni nem álltak a helyzet magaslatán. A kvietizmus elleni eljárás hátterében azonban sokkal inkább a pápa személyével és kuriális reformjaival szemben nyílt ellenérzésekkel viseltető és a Szent Hivatal körül csoportosuló konzervatív szárnyat, mindenekelőtt Albizzit és Ottobonit kell sejteni. A század derekának észak-itáliai pelagiánus eretnekein szerzett tapasztalataiknak köszönhetően biztos szemmel vették észre az elsősorban a lelkiségi mozgalomnak tekinthető kvietisták módszereinek egyébként nyíltan ki sem mondott teológiai buktatóit. A levelezésanyag vizsgálatával kellő mélységbe leásva viszont nemcsak ellenük léphettek fel, hanem közvetve maga a pápa személye ellen is. Nem véletlen, hogy az 1680-as években Rómában többször az a hír járta, hogy az Inkvizíció bizottságot állított fel XI. Ince hittani nézeteinek ellenőrzésére.³⁷

Hittani téren a pápa meglepő módon valóban nem törekedett a problémák radikális rendezésére, és nem csak a kvietizmus esetében. Állítólag még Antoine Arnauld bíborosi kinevezését is fontolóra vette, csakhogy a janzenistákat az Egyház közösségén belül tartsa.³⁸ Legközvetlenebb munkatársai nyíltan rokonszenveztek a franciával, és talán tanaival is. Aligha véletlen, hogy XI. Ince a leuveni egyetem kérésére hatvanöt laxista tételt habozás nélkül elítélt. A szélsőséges szabad akaratot valló marginális irányzat törvényen kívül helyezése közvetve ugyancsak a janzenistáknak kedve-

zett. Ők ugyanis a laxizmussal szemben, amely a törvények betartását az érvényességük iránt felmerülő legcsekélyebb kétely esetén is mellőzhetőnek tartották, az erkölcsan terén az előírások lehető legszigorúbb értelmezése mellett törek lándzsát. A morális probabilizmus főként jezsuiták által képviselt és az előírások teljesítésének mellőzését csak a helyességük iránt táplált alapos gyanú esetén megengedő tana kapcsán viszont semmiféle római állásfoglalás sem született.³⁹

Az Odescalchi-pápa a hit terjesztése területén már sokkal tevékenyebbnek mutatkozott, mint a teológiai kérdésekben. A mindaddig csupán rendi előjáróik alá rendelt szerzetes-misszionáriusokat arra kötelezte, hogy a missziós hierarchiát képviselő apostoli helynököknek szintén fogadjanak engedelmességet. XIV. Lajos ezt kezdetben megtiltotta a francia hittenjesztőknek, mondván, hogy ellentétben áll a gallikán szabadságjogokkal, később viszont beleegyezett, amennyiben az eskütételnél megemlítették, hogy az aktusra királyi engedéllyel kerül sor. De nem csak a franciákkal akadtak gondok. Kantonban mind a ferencesek, mind a domonkosok megtagadták a pápai rendelkezés végrehajtását. A spanyol szerzetesek kifejezetten árulásnak tekintették, ha egy francia származású vikárius előtt hűségnyilatkozatot kellett tenniük. Ugyanígy vélekedtek a portugálok is. A Propaganda joghatósága kiterjesztésének mértékét következőképpen csökkenteni kellett. Az eskümintát egyszerűsítették, emellett olyan missziós kerületek kialakítására törekedtek, amelyeken belül egyazon szerzet tagjai tevékenykedtek. A kettős – egyfelől rendi, másfelől kongregációs – irányítás hátrányait így sem sikerült teljességgel kiküszöbölni, csupán mérsékelni.

A missziós munka fejlesztése érdekében a pápa a szerkezeti átalakításon túl igyekezett közelebbi kapcsolatokat ápolni Kongó, Perzsia uralkodójával, valamint a tonkingi és szíami vezetéssel. Ez utóbbi országból 1688 folyamán fényes külsőségek közepette fogadott hivatalos küldöttség érkezett az Örök Városba. Lépéseket tett továbbá az ortodox unió előmozdítására, az angolai rabszolga-kereskedelem felszámolására, és 1686-ban az egyiptomi koptok között működő misszió megindítására. Leginkább maradandónak a manilai és guatemalai domonkos egyetemenek megalapítása, valamint az új brazíliai egyházmegyék felállítása bizonyult.

A pápai missziószervezés XI. Ince alatti nagymérvű kiteljesedésének alapja a Propaganda titkára, Urbano Cerri által 1678-ra elkészített grandiózus jelentés volt, amely részletes képet festett az egyes régiók vallási helyzetéről.⁴⁰ A hittenjesztés világméretű expanziója során természetesen az európai területek is kiemelt figyelmet kaptak. Cerri statisztikái szerint a százhuszonnyolcmilliónyi lakosból 74,7 millió volt katolikus, 27 millió skizmatikus és 23 millió protestáns. Az utóbbiak számának csökkentésére a

pápa mindenekelőtt Németországban látott esélyt, ám e cél érdekében sem dogmatikai, sem pedig morális engedményekre nem volt hajlandó.⁴¹

XI. Ince valódi, politikai állásfoglalásaival összevethető szigorú egyedül a papság belső fegyelemének elmélyítésében mutatott. Sok időt és energiát fordított az itáliai püspökjelöltek személyének kiválasztására, valamint a pappá szentelhetőség ismérveinek meghatározására és betartásuk szoros ellenőrzésére. A szerzetesek irányában szintén hajthatatlannak bizonyult. Barbarigo bíborossal vizitáltatta a ferenceseknek a római Aracoelin található, különféle visszaélések, fegyelmezetlenségek terepéül szolgáló konventjét, emellett a lombard és toszkán domonkosoknak, valamint a lengyel cisztercieknek szentelt kiemelt figyelmet.⁴² Hangsúlyt fektetett továbbá a penziók meg-megújuló elharapódzásának megfékezésére, a püspöki tiszttség újraértelmezésére, megerősítésére, amely a helyi világi hatalommal mind súlyosabb nézeteltérések következtében átmenetileg meggyöngült. A penziók gyakorlatának visszaszorítása már VII. Sándor alatt megindult, IX. Kelemen alatt pedig egy részkongregáció már vizsgálta az egyházi immunitás, privilégiumok körüli konfliktusok alapjául szolgáló – már többször előkerült – *In Coena Domini* bulla korlátozásának lehetőségét. A bullában foglaltakat a világi hatalmak formálisan sosem ismerték el. A 17. század második felében különösen nápolyi és milánói területeken fennállt annak a veszélye, hogy érvényét teljesen elutasítják. A probléma nemcsak a püspökök, hanem a nunciusok érdekvédő, kiváltképpen az egyházi vagyont óvó szerepét is érintette.⁴³ A részkongregáció azonban nem hozott érdemi döntést, ami az 1670-es évekre a válság további mélyülését hozta magával, részben a francia regálé-kiterjesztési törekvések érvényesítése, részben pedig a Rómát kritizáló publicisztika megjelenése következtében. Ez utóbbi a Kúriát azzal vádolta, hogy a túlzott elvárások teljesítéséhez nem nyújt kellő támogatást a főpapoknak. (Antonio Gaeta e tárgyban írt *Discorsója* 1671-ben jelent meg Milánóban.⁴⁴)

Mindeme problémákat a Kúria működésében felgyülemlett diszfunkcionális elemekkel együtt a reformer *zelanti* kardinálisok ihletőjének, majd bíborosként vitathatatlan vezetőjének számító régi ismerősiünk, G. B. De Luca igyekezett megoldani. A kiváló kánonjogász, miután számos munkájában elemezte és rendszerezte a fennálló helyzetet, nagy elszántsággal látott a Kúria belső szerkezetének hatékony, az elmúlt évszázad megváltozott viszonyaihoz alkalmazkodó átalakításához.⁴⁵ A Szent Hivatal, és a benne helyet foglaló egykori squadronisták, immár a „Kúria bíborosai” (*cardinali di Curia*) néven⁴⁶ mereven ellenezték az *In Coena Domini* reformját, továbbá megkísérelték elhárítani az úgynevezett *patentati* ellen 1680 folyamán intézett támadást. Ők az Inkvizíciótól bizonyos, például fegyverviselési kiváltságokat élvező,

egyre növekvő számú világiak voltak. De Luca róluk írott műve az Inkvizíció befolyása visszaszorításának, törvényszéki hatalma megnyirbálásának elkerülhetetlen voltát is hangsúlyozta az Egyházi Állam területén.⁴⁷

A pápa bizalmasának a *Congregazione particolare della regalia*ban végzett munkáját Ottoboniék emellett kifejezetten gallikán-pártinak bélyegezték, mivel hajlott a világi és lelki joghatóság Rómában pár évtizeddel korábban még teljességgel elképzelhetetlen szétválasztására.⁴⁸ De Lucának e támadások mindazonáltal nem szegték kedvét. Reformtevékenysége a diplomáciai immunitás, a kamarai vámok és visszaélések, mint példának okáért az utak karbantartása címén teljesítés nélküli kiutalások kérdése⁴⁹ mellett kiterjedt a feleslegesnek ítélt testületek megszüntetésére,⁵⁰ valamint az igazságügy reformjára.⁵¹ (Több elemükkel már találkozhattunk.) A reformok közül jó néhány, mint a *segretari apostolici* testületének feloszlata, azonnali vagy a – nem csak az – innocenciánus reformok állatorvosi lovának tekinthető nepotizmus kérdéséhez hasonlóan egy bő évtized múltán beérő eredménnyel járt.

XI. Ince és De Luca nem csupán az Egyház spirituális restaurációjára törekedtek, hanem egyúttal az államot is megpróbálták átformálni. Az intézményi reformokon túl a „jó fejedelem” humanista erényei helyére a *iustitia* egyeduralmát igyekeztek állítani. Amely semmilyen visszaélést, semmilyen indokolatlan privilégiumot nem tűr meg maga körül. A reformerek „erényének” és az *establishment* „korrupciójának” összeütközése egyáltalán nem volt egyedi jelenség, a 17. század végi Európában számos más fővárosban lett heves politikai csatározások okozója. A római udvarban e harcnak a hatalom megszentelt volta adott sajátos színezetet.⁵²

Persze a képlet ezúttal sem ilyen egyszerű, hiszen a konzervatívok vezérelve nem volt más, mint a teljes intranszigencia az Egyház tanítása és fegyelme alapelveinek védelmezésében. VIII. Sándor attitűdje nem a moralistáé, se nem a doktrineré, sokkal inkább az ősi, értékes örökséget csorbítatlanul megőrizni szándékozó jogászé. Chaulnes hercege, francia követ tolmácsolásában ránk maradt kijelentése, miszerint „mindent helytelenít, ami XI. Ince alatt történt, és el fogja ítélni azokat”,⁵³ ennek fényében teljességgel értelmezhetővé válik. Mint ahogy az is, hogy az Ottoboni-pápa röpkét két esztendeje alatt az Inkvizíció befolyása számottevően megnőtt. Petrucci teljes félreállítása mellett 1690. augusztus 24-én nemcsak újabb laxista tanítások kerültek indexre, hanem december 7-én a leuveni egyetem teológusainak a bűnbánat, a megigazulás, a keresztség, az egyházi tekintély és a Mária-kultusz összefüggésében megfogalmazott, erkölcsi rigorizmust képviselő tanításai is ugyannerre a sorsra jutottak.⁵⁴

XII. Ince ezzel szemben ott folytatta, ahol második elődje kénytelen-kelletlen megállásra kényszerült, például a papi és szerzetesi élet részletekbe

menő szabályozása terén megkezdett munkában. A több dikasztérium által irányított (*Congregazione della Disciplina Regolare, del Concilio, sulla Disciplina Ecclesiastica, dei Vescovi e Regolari*) munka során a liturgikus előírások finomítása mellett körültekintően meghatározták az életvitel, a nyilvánosság előtti viselkedés és megjelenés legapróbb részleteit, Róma, majd egész Itália papságának rendszeres és kötelező lelkigyakorlatokat írtak elő. A megkülönböztetett figyelmet a világi papság létszámának a 17. század második felében végbemenő nagymértékű növekedése követelte meg, a rendelkezések eredményeként viszont fel lehetett oldani azt a *numerus claustrum*, amelyet még X. Ince vezetett be a szerzetesek számára.⁵⁵

A klérus – és ne feledjük, a nepotista Kúria – reformjának befejezése a felesleges törvényszékek megszüntetésével együtt a római társadalom legszélesebb körei előtt tette hitelessé a pápa szelíden pragmatikus, ugyanakkor a lehető legmélyebbre hatoló átszervezéseit. Kézzelfogható előnyei mellett ugyanebben található meg a szociális intézményrendszer fejlesztésének jelentősége. A kórházhálózatnak az oratoriánus Francesco Marchesi és a jezsuita Baldigiani által irányított bővítését és korszerűsítését (leginkább említésre méltó vállalkozásuk a Laterán melletti apostoli kórház felépítése volt) szintén komoly elméleti alapvetés előzte meg. Ezek eredményei 1693-ban nyomtatásban is megjelentek.⁵⁶

Elődeihez hasonlóan XII. Incének szintén szembesülnie kellett a misziószervezés és a janzenizmus problémáival. Hozzáállásában a habitusára oly jellemző konfliktuskerülés volt a meghatározó. Amikor Fukien apostoli vikáriusa, a francia Charles Maigrot 1693 során feljelentésével megbolygatni látszott a jezsuiták „kínai rítusának” kérdését, a pápa megelégedett egy emelkedett hangvételű, az egyetértés megőrzésére buzdító válaszbréve küldésével. De nem támogatta Malines antijanzenista érsekének igyekezetét sem, aki szigorítani kívánt a VII. Sándor által a franciaországi, németalföldi papságnak előírt eskü szövegén. A leuveni egyetem emiatti tiltakozása nyomán a római Inkvizíció részéről 1694-ben – a könyvtáráról híres – Girolamo Casanate bíboros foglalkozott a kérdéssel, aki az évszázaddal korábbi kegyelemvitához hasonlóan tanácsosabbnak látta, hogy a kérdésben hallgatást parancsoljon.

A janzenista vita valamelyest az Apostoli Palota falai közé is beköltözött. A szigorú moralista felfogásának *Fundamentum theologiae moralis* című írásában is hangot adó Tyrso Gonzalez jezsuita generális ellen – immár a pápa udvari prédikátoraként – ki más, mint Paolo Segneri intézett támadást. A vita hamarosan renden belüli viszályá fajult, a jezsuiták többsége ugyanis rendfőnökükkel ellentétben mereven ellenzett minden olyan megnyilvánulást, mely a janzenizmussal kapcsolatba hozható volt. A kérdést kivizsgálá-

ló öttagú bíborosi bizottság 1694-ben végül mégis Gonzalez mellett foglalt állást, aki aligha mellesleg Bécs és Madrid támogatását is a háta mögött tudhatta.⁵⁷ A Jézus Társaság pillanatnyi meghasonlása azonban korántsem az utolsó felvonás volt az yperni püspök által immár ötvennégy éve keltett lelki viharban. A nem is annyira távoli jövő minden korábbinál kérlelhetlenebb pápai elutasítást hozott magával.

Kapcsolat a nemzeti egyházakkal, államokkal

Koronabíborosok és a „főkegyúri” jog

A janzenizmus és a még egyértelműen sikerágazatnak tekinthető missziószervezés kérdésben a 17. század folyamán a pápaságnak – belső szerkezeti átalakulásához hasonlóan – vitathatatlanul tágabb tere nyílt, hogy rugalmasabb álláspontok kialakításával megfeleljen a sokféle kihívásnak, mint az elkövetkező évtizedekben. Az államokhoz, a helyi egyházakhoz fűződő viszonyrendszer átstrukturálása viszont nemcsak a „ráció” és szekularizáció, hatalmi marginalizáció jelentette új trendek miatt volt már ekkor megoldhatatlan probléma, hanem a kapcsolatok jóval mélyebb, évszázados történelmi gyökerei miatt is. Róma és a helyi egyházak érintkezéseiben az ügyek nagy része eleve magában hordozta a politikai dimenziókat: a nemzeti bíborosok és a püspökök kinevezése, javadalom- és penzióadományozások, a Szentszéknek fizetendő egyházi adók, de még a diszpenzációk és lelki felhatalmazások adása, a szerzetesi és világi papság reformálása, helyi liturgikus sajátosságok fenntartása is olykor idesorolható. A leginkább heveny problémának persze a nemzeti bíborosok kinevezése⁵⁸ és a püspöki székek betöltése számított.

Mint szinte valamennyi fontosabb kérdés, a nem kuriális bíborosok kinevezésének a kora újkorban is érvényes módszere a középkorvégi konciliarizmusban gyökeredzik. Az úgynevezett reformzsinatokon, Konstanz, majd Basel–Ferrara–Firenze (1431–1449), erőteljes törekvések irányultak arra, hogy a pápai hatalmat intézményesen is korlátozza a bíborosi kollégium közreműködése.⁵⁹ A testületet egyúttal az összes részegyházat tagjaiban arányosan képviselő, kisebbfajta állandó zsinattá kívánták átalakítani. A Konstanzi Zsinaton a fontosabb (spanyol, francia, német) nemzetekkel kötött konkordátumok előírták, hogy a kardinálisok száma abban az esetben léphet túl a huszonnégyes korláton, ha az olyan népekhez tartozók közül kerül be egy-két új tag, amelyeknek nincs képviselőjük a pápaválasztó grémiumban. A Baseli Zsinat külön határozatban fogalmazta meg (sess.

xxiii) a bíborosi kollégium nemzetköziesítését. Kimondta, hogy tagjai sorában – az egyházkormányzat hatékonyságát növelendő – minden nemzetnek képviseltetnie kell magát, és az azonos nemzetiségűek száma nem haladhatja meg a kollégium létszámának egyharmadát.⁶⁰

A gyakorlatban mindezek a rendelkezések, amellettt hogy IV. Jenő pápa bullájában (*Non mediocri*) elismerte és kiszélesítette a testület jogosítványait, nem kötötték meg a pápák kezét a bíborosok kreálásában. Sőt nem is a helyi egyházaknak, hanem kifejezetten az egyes országoknak a bíborosi kollégium összetételére gyakorolt befolyását szilárdították meg. Már a 13. század végétől vannak rá adatok, hogy az új bíborosok kinevezésében egyes jelentősebb keresztény államok szerepet játszottak. Először talán V. Celesztin (1294) kreált 1294-ben két bíborost II. (Anjou) Károly nápolyi és szicíliai király (1285–1309) ajánlására. A szokás a 14. században, egyenes arányban a középkori pápai univerzalizmus visszaszorulásával és az egyes államok megerősödésével, fokozatosan kezdett elterjedni. A tulajdonképpeni fordulópontot VIII. Bonifác és Franciaország küzdelmének eldőlte jelentette az utóbbi javára. Kezdetben a legmeghatározóbb a bíborosi kollégium összetételére – miként magára a pápaságra – a francia befolyás volt. Emellett azonban már a 14. században más uralkodók szerepe is kimutatható, így a császáré, az aragon, az angol és a magyar királyé, valamint a mantovai és a bajor hercegé. Mindazonáltal az erősebb egyéniségű pápák, mint például V. Orbán (1362–1370), ekkor még szinte teljesen függetleníteni tudták magukat a világi nyomásgyakorlástól. Az államok, vagy korabeli és későbbi szóhasználattal, a „koronák” befolyása a bíborosi kinevezésekre a 15. században, különösen annak második felétől még inkább kiszélesedett. Ettől kezdve a korábbiak mellett a portugál, az aragon, a kasztíliai (idővel a spanyol) és a lengyel király, valamint a burgundi és a milánói herceg, sőt egy köztársaság, Velence immár rendszeres kísérletei ugyancsak megfigyelhetők. Ráadásul legkésőbb a 15–16. század fordulójától a nagyhatalmak és a korábbi államok mellett újabbak, főleg kisebb itáliai fejedelemségek is jogot formáltak kardinálisok jelölésére, példának okáért Toscana, Urbino, Savoya, Ferrara, de még Skócia, továbbá a 16. század folyamán egyes nem uralkodó hercegek (Doria, Guise, Bourbon, Habsburg), sőt a svájci kantonok is fel-feltűnnek. A „koronabíborosok” intézményébe természetsszerűleg bele volt kódolva a kontraszelekció veszélye.⁶¹ A pápa kizárólag az állami jelöltek közül választhatott, ha egyáltalán lehetősége nyílt a választásra, márpedig az egyházi és világi érdekek nagyon kevészer vágtak egybe.

Feltűnő a párhuzam e gyakorlat elterjedése és a világi uralkodókegyes egyházmegyék feletti „főkegyúri jogá”-nak (*ius supremi patronatus*) kifejlődése között. Ez a korábbi, a gregoriánizmus korától általánossá váló kép-

talani választást és a – 13. század második felétől csak bizonyos esetekben, majd a 14. század derekára szinte egyetemlegesen érvényre jutó pápai rezervációkon⁶² alapuló – szabad pápai adományozást korlátozó alkalmi kísérletek után ugyancsak az 1400-as években lesz általánossá. Létrejöttében szintén a zsinati mozgalom hatásának volt köszönhető. A püspökségek betöltésében gyakorolt kegyúri jog – ez, mint olyan, mind kizárólagosabban a világi jog *terminus technicus*a lett – köztudomásúlag az egyes egyházmegyék vezetői (és jövedelmei) feletti ellenőrzést tette lehetővé az államok számára.⁶³ A pápaválasztó testület személyi összetételének alakítása viszont közvetlenül a központi egyházkormányzat befolyásolására, a Szentszék politikájának formálására nyújtott lehetőséget. Másfelől közelítve a kérdést: a világi uralkodók a 15. századtól kezdődően nemcsak a téren tudták mindinkább érvényesíteni akarataikat, hogy a főpapi székekre számukra megfelelő személyek kerüljenek, hanem hogy alattvalóikat a pápa – így is befolyásolva a belpolitikai erőviszonyokat – ne részesíthesse tetszése szerint e többek számára elérhető legmagasabb egyházi méltóságban. Sőt ők maguk igyekeztek bizalmasaik hazai és nemzetközi pozícióit a bíborosi kinevezés kieszközlésével megerősíteni.⁶⁴ A világi hatalmak e ketős: kül- és belpolitikai indíttatású törekvése jelöltjeik kiválasztásában is tetten érhető. A koronabíborosok sorában egyaránt találhatunk Rómában élőket, illetve az adott ország területén tartózkodó, csak fontos alkalmakkor, például konklávék idején az Örök Városba érkező főpapokat.

Az egyházi javadalmak világi betöltéséhez a Szentszék írásos egyezményekben is kénytelen-kelletlen hozzájárult. Az egyes államokkal a reformzsinatokon, majd folyamatosan a 15–16. században kötött konkordátumokban,⁶⁵ amint hamarosan látni fogjuk, számos püspökség betöltésének jogát engedte át az egyes uralkodóknak. Ezek az egyházi javadalmak feletti ellenőrzés megszerzése mellett már a 15. században egyéb téren is növelték befolyásukat például pápai rendelkezések kihirdetésének állami engedélyhez kötésében (*placetum regium*), valamint a Rómába történő fellebbezések, az annáta és egyéb egyházi díjfizetések korlátozásának területén. Anglia már a 14. század végén, Szicília, Franciaország, Kasztília és Nápoly pedig – Magyarországgal együtt – az 1400-as években bevezette a „királyi tetszvényjogot”. Már 14. századi angol parlamenti határozatok korlátokat emeltek a római fellebbezések elé, a fizetéseket és az angol javadalmak pápai adományozását, a pápai tizedszedők tevékenységét pedig egyéb törvények szorították szűk határok közé.⁶⁶ Sőt számos uralkodó fő kezdeményezője és mozgatója volt az egyházi élet, a szerzetesrendek középkorvégi elhúzódo megreformálásának is.⁶⁷

A pápaság mindazonáltal többé-kevésbé közvetlenül igyekezett érvényesíteni a kánonjognak azt a fokozatosan formálódó álláspontját, hogy a

fejedelmi alapítás, támogatás az egyházmegyék esetében a kisebb javadalomtól eltérően nem járhat együtt patrónusjoggal, mert a püspökségeknek nem lehet kegyuruk. A javadalombetöltés három szakasza – a személy kiválasztása, a cím odaítélése és a javadalomba történő beiktatás (*designatio personae, concessio tituli, introductio in possessionem*) – közül az egyházjog szerint világi tényező csak az elsőben juthatott szerephez. A többi az *institutio canonica*, az adott beneficium egyházi betöltésének része. Kegyuraság esetén illetékessége kizárólagos a személy kiválasztásában, s csupán bemutatási (*praesentatio*) kötelezettsége van a felsőbb egyházi hatóságok felé. Emellett – fenntartási kötelezettségein túl – egyéb jogok is megilletik, például az üresedésben levő javadalom bevételeinek felhasználása terén.

Püspökség, konzisztoriális beneficium esetében viszont pápai privilégium, *indultum* révén vagy konkordátum keretében csupán megnevezési kiváltságot (*nominatio*) nyerhet. S természetesen nem mindenki, hanem szinte kizárólag csak a szuverén uralkodók, mégpedig egyedül az uralmuk alá első területeken. A jelöltet a pápa indokolt esetben vissza is utasíthatja. A *nominatio regia* személyes kiváltság, nem az államot, hanem a mindenkori uralkodót illeti meg. Az egyházi felfogás szerint tehát – a Kúriában is bevett korabeli, nem hivatalos szóhasználattal ellentétben – Szent Péter utóda nem egyszerűen megerősítést ad az uralkodói kinevezéshez, hanem, miként a *libera collatio* esetében, kánoni értelemben kizárólag maga gondoskodik a püspökség betöltéséről (*provisio*), s csak a személy kiválasztásában fogadja el a világi hatalom közreműködését. Pápai megerősítésről (*confirmatio*) konzisztoriális javadalom esetében csak a már bizonyos kánoni érvénnyel bíró káptalani választás (*electio*) esetében lehet beszélni.⁶⁸

Az egyházjogi álláspont a 16. század végére, a 17. század elejére kristályosodott ki valamennyire, korábban II. Gyula, majd VII. Kelemen például még kifejezetten elismerte V. Károly (1516–1556) spanyol püspökségek feletti prezentációs jogát, VIII. Henriktől viszont már megtagadta ugyanazt.⁶⁹ A kánonjogi bizonytalanság kellő teret adott a vele ellentétes, a patrónátus elméletén alapuló világi felfogás megizmosodására. Ennek már a Trienti Zsinat atyái között is akadtak támogatói, igaz, érveiket azon főpaptársaik ellenében fejtették ki, akik a pápai privilégiumok ellenére is kifejezetten abúzusnak minősítettek bármilyen uralkodói közreműködést. A kétféle jogi nézetrendszer elkülönülésének leginkább kedvezőtlen következménye az lett, hogy a kontroverziák nemcsak a már meglevő püspöki székek betöltését nehezítették meg, hanem az új püspökségek alapítása elé is számtalan akadály gördült, amint ezt például többek között a (re)katolizált Csehország (a már szerepelt Leitmeritz mellett Königrätz), illetve Grác példája⁷⁰ mutatja. Itt egyébként a hosszan elhúzódó tárgyalások után még

az a kompromisszumos megoldás született, hogy az új püspökök kinevezési joga ugyan a császáré lett, de ezt deklarálta az Apostoli Szék kegyelméből gyakorolja, és nem saját jogon.⁷¹

Hasonlóan konkrét engedményre a bíborosi promóciók esetében sokáig nem találunk példát. Bíborosajánlási jog írásbeli, az Apostoli Szentszék által elismert, hivatalos rögzítésére egy-két esetben s csak a 18. században került sor a modern fejedelmi abszolutizmus kiteljesedése nyomán, amely ekkorra a püspökségek kapcsán saját felfogását is szinte teljes diadalra vitte, és álláspontját minden korábbinál végtesebb formában fogalmazta meg.

Noha Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) már röviddel Konstanz után igyekezett valódi tartalommal kitölteni a még a Zsinaton kötött konkordátumok általánosságban fogalmazó, idevágó passzusait, a 15. század eleji reformszinódusok tervezetesei, határozatai ellenére a bíborosok kreálásában formálisan és *de iure* továbbra sem korlátozta semmi a pápai kompetenciát. A bíborosi kollégium nemzetköziesítésének a reformzsinatokon megfogalmazott igénye egy Róma által – esetenkénti tiltásai, tiltakozásai ellenére – hallgatólagosan tudomásul vett és csupán *de facto* elismert, állandósuló, és legkésőbb IV. Pius pontifikátusától kezdődően folyamatosan érvényesülő jogszokás kialakulása keretében vezetett a világi hatalmak befolyásának kikristályosodásához. E jogszokás alkalmankénti érvényesülése, vagyis hogy a pápa eleget tett-e egy adott személy bíborosi kinevezésére irányuló uralkodói ajánlásnak, azaz *commendation*nak (amelyet a 17. században a püspökök kinevezésekhez hasonlóan már rendre szintén *nominatio*nak neveznek), avagy nem, az elsősorban a mindenkori itáliai és európai politikai viszonyoktól függött. Ez az esetlegesség vált az uralkodói kegyúri jogok körüli vitáknál is maradandóbb problémák, élesebb konfliktusok forrásává.

A vonatkozó csekély szakirodalom egy helyütt ugyan a császár, Franciaország, Spanyolország, Portugália és Velence esetében kifejezetten a 15. század óta elismert jogról beszél, az „állandósuló jogszokás” kifejezés azonban jobban megfelel a valóságnak. Ne feledjük, hogy a bíborosi kinevezéseknél a kegyúri joggal ellentétben a pápák voltak „birtokon belül”. Ha rögzülő, bár számukra hangsúlyozottan nem kötelező érvényű formai keretek között a gyakorlatban rendre engedni kényszerültek is, a 18. századig magabiztosan hátrították el a világi részről kétségkívül kötelező érvényű szokásjogként értelmezett és kodifikálni is kívánt jogszokás – alkalmi – kánoni recepcióját. S akkor is egyes esetekben vagy talán inkább mindössze egy esetben csupán mint „új” kiváltságot ismerték el.

I hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a Szentszék az egyházi javadalmak betöltésénél jogilag is elismerte az egészen pontosan *supplicatio-commen-*

datio-postulatio („kérvényezés-ajánlás-sürgetés”) formájában, illetve folyamodásra (*ad instantiam*) történő *nominatio*t, ami a gyakorlatban a világi jogi felfogásnak megfelelően mindjobban kegyúri bemutatásként, vagyis kötelezően elfogadandó *praesentatio*ként működött. Ezután Róma csak elvétve tagadta meg az *institutio canonicá*t. Ugyanakkor a szintén *commendatio-supplicatio-postulatio* keretében, illetve *ad instantiam* gyakorolt, de az uralkodói abszolutizmus koráig tételesen el nem ismert bíborosjelölési „jog” valójában mindig is *nominatio*ként, „megnevezés”-ként érvényesült. Azaz a bíborosi kinevezések terén a pápák szabad mérlegelési joga ugyan jobban megmaradt, de valójában az egyszerű kérelemteljesítésnél mégis jóval többről volt szó. Mi sem bizonyítja ezt szemléletesebben, mint az a tény, hogy a Habsburg bíborosjelölési gyakorlat a korábbi, közös – bár rangsorolt – listán benyújtott jelölések gyakorlatán túllépve a 17. század derekától már különbséget tett a „hivatalos” *nominatio* és egy másik személy, sőt személyek javára, párhuzamosan benyújtott, ám az elsődleges jelöltnek nem prejudikálható „rendkívüli” (*extra ordinem*) *commendatio* között.⁷²

Afféle tételes, pozitív jogra a világi hatalmaknak tehát sokáig nem sikerült szert tenniük. Azon a téren viszont egyre inkább érvényre tudták juttatni akarataikat, hogy alattvalóikat hozzájárulásuk nélkül Róma nem emelhetette bíborra. A „koronabíborosok” kinevezésének megszokása kialakulásában és természetében szoros összefüggést mutat az úgynevezett „kizárási jog”-gal (*ius exclusivae*). Vagyis azzal, hogy az európai államok, pontosabban e vonatkozásban kizárólag a nagyhatalmak a konklávékon csak ritkán tudták elérni, hogy az ő jelöltjük kerüljön a pápai trónra, de azt nemcsak a 17. század során, hanem egészen 1903-ig rendszerint sikerrel akadályozták meg, hogy egy számukra elfogadhatatlan személyt válasszanak meg.⁷³

Természetesen a konklávékon politikai törésvonalak mentén szerveződő bíborosi frakciók személyi összetételének alakulásában is kiemelt szerepe volt annak, hogy a bíborosok melyik uralkodónak köszönhették a széles karimájú *galerust*. Sőt a koronabíborosi jogszokás keretében a központi egyházkormányzatra gyakorolt világi befolyás a nagyhatalmak esetében kétségkívül a konklávékon kulminált. A kardinálisok csoportosulásainak szerveződése mindazonáltal, miként már érzékelhettük, egy rendkívül összetett, számos egyéb érdekmotivációtól vezérelt folyamat volt.⁷⁴

Ugyancsak szorosan összefügg a koronabíborosi jogszokással a közismert és korszakunkban is többször gyakorolt *in petto* történt bíboroskreációk gyakorlatának kialakulása.⁷⁵ Az egyes államok tudniillik szünet nélkül ostromolták jelöltjeikkel a pápákat. Korlátlan követeléseiknek részint határt kellett szabni, részint minden fél (beleértve ebbe a kúriai apparátust is) igénycire tekintettel kellett lenni. Ez természetesen számos esetben egyszerű-

en kivitelezhetetlen volt, ezért kellett – elsősorban a diplomáciai bonyodalmakat kikerülendő – a pápának alkalmanként titokban kineveznie bíborosokat.

Az a tény, hogy a világi uralkodók teljesen az ellenőrzésük alá tudták vonni alattvalóik egyházi karrierjét, egy sajátos következményhez vezetett. A pápák politikailag teljesen szabadon már csupán saját alattvalóik közül nevezhettek ki bíborosokat. Ez a körülmény szintén nagyban hozzájárult a Szent Kollégium kora újkori italianizációjához.⁷⁶

Míg a koronabíborosi jogszokás évszázadok során, állandó politikai-jogi viták közepette állandósult, addig a nemzeti érdekek képviselőének jogilag rendezett és állandó formáját – kompromisszumos megoldásként – az úgynevezett bíboros protektorok teremtették meg. A protektorátus némi korábbi előzmények után ugyancsak a 15. században elterjedő intézménye arra nyújtott lehetőséget, hogy az egyes államok a bíborosi kollégium – és itt a lényeg – már meglevő tagjaiból hivatalosan megbízzanak valakit, hogy a Kúriában pártfogolja egyházi (és sokszor politikai) ügyeiket. A bíboros protektor személye tehát nem esett egybe feltétlenül az uralkodók kívánságára kinevezett és gyakran nem is Rómában tartózkodó bíborosokéval, jóllehet ennek elérését világi részről sokszor célul tűzték ki, s olykor meg is valósították. Állami megbízásukat a kezdeti tiltások után a Szentszék már a 15. század második felében hivatalosan elismerte. A koronabíborosokkal ellentétben ugyanis a bíboros protektorok – akik kúriai befolyásukat növelendő kifejezetten ambicionálták e tisztség megszerzését – jóval korlátozottabb lojalitással tartoztak világi megbízójuknak. Működésük a kúriai ügymenet szerves részévé vált, például az uralkodók által kinevezett püspökök pápai megerősítésének (pontosabban províziójának) megszerzésében s szorosan idekapcsolódóan a középkorvégi kánoni kivizsgálások lefolytatásában.⁷⁷

A bíborosajánlás lehetősége mindig az uralkodó személyére és nem országára, netalán országaira vonatkozott. (Egyszerűbben fogalmazva: egy uralkodónak – még ha több személyt is javasolt – mindig egy „nevezési kreditje” volt, függetlenül attól, hogy esetleg két, három stb. olyan ország koronáját is viselte, amelyek korábban külön-külön élni tudtak e jogszokással.) Kizárólag ez volt az oka annak, hogy a császári és magyar királyi cím 1556. évi perszonáluniója után a magyar királyok még I. Ferdinánd (1526–1564) által is igényelt bíboros-nomináló „joga” elenyészett. Felelevenítésére hosszas viták után csak Mária Terézia (1740–1780) idején került sor, aki nő lévén nem lehetett császár.

Majdnem ennyire rögződött az a gyakorlat, miszerint az új pápa az első alkalommal saját érdekeinek megfelelően eszközölte a kinevezéseket, a máso-

dik alkalom volt a „koronáké”, amikor is többé-kevésbé gondosan ügyeltek a politikai egyensúlyra. A következőkben a kreációk már rendszerint vegyesen történtek, a pillanatnyi erőviszonyoktól függően: egy tisztán kuriális promóciót rendszerint olyan követett, ahol állami jelöltekre is tekintettel voltak. Egy-egy pápa külpolitikai orientációja olykor azonban az arányok teljes felborulását eredményezhette. Az esetleges mellőzés, kiváltképpen ha más állam(ok) egyoldalú preferálásával párosult, a 17. század második felében, X. Kelemen, XI. Ince és két utóda pontifikátusa során okozta a legsúlyosabb diplomáciai bonyodalmakat. Ma már szinte elképzelhetetlen, hogy az érdekmotivációkon túl bizonyos kinevezési ügyeket a barokk uralkodók mennyire személyes és uralmi presztízskérdésként, nemzetközi reprezentációjuk fokmérőjeként kezelték. Egyes jelöltek, miután uralkodójuk (megkezdhetetlen) támogatását megszerezték, rendszerint évtizedekig várakozni és jelölésüket újra meg újra megújíttatni kényszerültek, mire a pápai választás – sokszor saját nemzetbeli – vetélytársaik közül rájuk esett. Számtalan példát figyelhetünk meg azonban arra, hogy a bíborosi kalap elnyerésére irányuló ambíciók beteljesületlenek maradtak.

Ennek többször kifejezetten az volt az oka, hogy az egyes országok számos alkalommal olaszokat ajánlottak kúriai érdekképviselőjük megerősítésére. Gyakran hajlandók voltak hosszas presztízsharcot vívni a náluk működő nunciusok előléptetése érdekében is. A jelentősebb nunciatúránál, mint Bécs, Madrid és Párizs, ez – szórványos előzmények után – a 17. század közepétől szabályszerűvé vált. De az állami nyomásra kinevezettek között szép számmal találunk pápai leszármazottakat, kúriai tisztviselőket is. Róma ilyenkor, ha saját elképzeléseinek megfelelt az adott törekvés, szokatlanul gyorsan engedett, ha viszont nem, minden egyébnél merevebb és következetesebb elutasítás volt a válasz, s paradox módon a Kúriából követelték nemzeti jelöltek ajánlását. VIII. Orbán pontifikátusáig ezt gyakran brève formájában is közölték; máskor mély hallgatásba burkolóztak. A nunciusok esetében pedig rendszerint már olyan személyekre bízták a küldetést, akik amúgy is ki voltak szemelve az előléptetésre, s ilyen módon az uralkodók „keretét” valójában pápai jelöltekkel sikerült feltölteni, igaz, némi kötődés az ajánló államhoz így is kialakult.

Mindez azt is jelenti, hogy a bíborosi kollégium középkorvégi, kora újkori nemzetiségi megoszlásának 5:1-es aránya az olaszok javára nem esik egybe a koronabíborosokéval. Az ennél számottevőbb volt, itt talán 5:2 vagy valamivel még ennél is nagyobb arányról beszélhetünk, kiváltképpen ha figyelembe vesszük, hogy több itáliai állam is szerepet játszott e téren.

Végezetül egy újabb sajátos paradoxonra kell még felhívni a figyelmet. A koronabíborosok arányának egyes pontifikátusok alatti növekedése nem

feltétlenül az éppen uralkodó pápa gyengeségét jelentette. Épp ellenkezőleg, uralma stabilitásáról, széles európai horizontjáról, valamint az Egyházi Állam nemzetközi pozícióinak szilárdságáról árulkodhatott, hogy olyan gyors és nagyszámú gesztust tehetett bizonyos világi uralkodóknak, mint például XV. Gergely és XI. Ince. A 17. században a legkevesebb koronabíborost a vesztfáliai béke körüli évtizedekben nevezték ki, amikor Róma leginkább elvesztette befolyását az európai politika alakítására. Semmiképpen sem érvényes viszont ez utóbbi meglátás a 18. századra. A spanyol örökösödési háború után a Szentszéknek jöszérével már minimális mozgásteret sem maradt az európai hatalmak között, amelyek befolyásukat a bíborosi kollégium összetételére ekkor már kifejezetten előjogként (*praerogativa*) értelmezték.⁷⁸

A kapcsolattartás szálai

Már a nunciatúrákkal foglalkozó fejezetben megfigyelhettük, hogy a Szentszék és az egyes államok kora újkori érintkezésében kulcsfontosságú követségek Róma képviselését nemcsak diplomáciai téren látták el, hanem egyházkormányzati jogosítványaik révén a részegyházak életének irányításából is kivették részüket. Miként arra majd néhány konkrét példát láthatunk, a zökkenőmentes együttműködést nagyban gátolta a helyi hierarchiák és a nunciusok közötti kompetenciaharc. További feszültségek forrásává vált, hogy a pápai követek sokszor a helyi klérus ügyes-bajos római dolgainak intézésébe szintén belefolytak. Mi több, a nemzeti egyházak kapcsolattartását a központi egyházkormányzattal akár Német-, akár Francia- és Spanyolországban és persze máshol is igyekeztek mindjobban ellenőrzésük alá vonni. Ugyanakkor számos apróbb-cseprőbb vagy bonyolult hivatali kezelést igénylő ügyben, amelyek nem kerültek magasabb döntéshozatali szintre, illetve lebonyolításuk állandó figyelmet igényelt, maguk a nunciusok sem a hivatalos utat, hanem saját római klientúrájuk, magánmegbízottaik szolgálatait vették igénybe.⁷⁹ Következésképpen nemcsak a nemzeti államoknak, hanem a részegyházaknak is elemi érdekük volt saját, közvetlen kúriai érdekképviselésük megteremtése, ami az Apostoli Szentszékhez fűződő kapcsolataikban legalább olyan fontos szerepet töltött be, mint a helyben működő nunciatúrák.

E célt szolgálta már a bíboros-protektorátus intézménye; majd a nunciatúrákkal párhuzamosan fokozatosan létrejöttek az egyes országok szentszéki diplomáciai missziói is. Feladatkörük részben egyházpolitikai jellegű volt. A konkrét ügyintézés: levelek, kérvényeik kézbesítését, engedélyek, felmentések, kiváltságok – bullák, brévék, kongregációs határozatok formájában történő – megszerzését, a szükséges pénzáttalaltatásokat stb. azon-

ban a helyi hierarchiáknak maguknak kellett megoldaniuk. Ennek formája a legkülönbözőbb lehetett. A középkorhoz hasonlóan alkalmi küldötteket, időlegesen vagy állandó jelleggel foglalkoztatott akár olasz, akár otthonról küldött római ágenszt használtak. Szükség esetén csupán a Datária vagy a Kancellária kötelékében működő hivatásos szollicitátorokat vették alkalomról alkalomra igénybe. A másképpen *giannizzerine* nevezett ügyintézők százfős kollégiumának tisztségei a vásárolható hivatalok közé tartoztak, közülük huszonötöt Róma vikáriusa bocsátott áruba.⁸⁰

A legfejlettebb változat természetesen az állandó ágens volt. Ő fizetés fejében egy vagy még inkább több püspök számára nemcsak ügyintézett, hanem többé-kevésbé rendszeresen a fontosabb kúriai, római, itáliai eseményekről is beszámolt. Szerepe, kúriai beágyazódottsága, ismeretségi köre elsőrendű fontosságú. Tevékenységét az adott országból származó kúriai hivatalnokokkal (elsősorban a Rota hagyományosan nem olasz auditoraival), a szentszéki követtel, a bíboros protektorral együttműködve folytatta. Számos megoldatlan kérdés kulcsát nem politikai-jogi-egyházkormányzati szinten, hanem e közösen végzett munka apró, de annál jelentősebb buktaiban lehet megtalálni.⁸¹

A helyi egyházak római képviselőjének legfontosabb és legtöbb erőfeszítést igénylő rendszeres, újra meg újra ismétlődő feladata értelemszerűen a konzisztoriális javadalmak, kiváltképpen pedig püspöki székek betöltéséhez kapcsolódóan a pápai provízió kieszközlése volt. Az eljárás nemcsak a római udvart illetően, hanem például Franciaország esetében nemzetspecifikusan is megismerhető. A Kúria bonyolult szerkezetét a kívülrőlők számára ezen összetett eljárás szakaszai tették leginkább kézzelfoghatóvá.

A kezdő lépés megtétele, miként maga a kinevezés is, állami feladat volt. Az uralkodói „adományozó” irat mellé egy szintén egyenszövegű levelet állítottak ki a pápa számára. Egyházjogi szempontból ennek a tulajdonképpeni nominációnak, vagyis a pápa előtti megnevezésnek – világi felfogásban mindinkább prezentációnak, azaz bemutatásnak – volt érvénye. A király által aláírt iratot a bíboros neposnak, illetve az Államtitkárságnak, Franciaország bíboros protektorának és esetleg még mérvadó kúriai prelátusoknak címzett levelekkel kiegészítve a jelölt jutatta el a közös francia püspökkari ágenshez. Ezeket ő továbbította a francia követhoz, aki szintén kapott egy hivatalos értesítést, egyedi esetben külön ajánlást vagy instrukciót teendőiről az esetleges problémák elsimítására. Amíg a követ audienciáján nem adta át a pápának a *nominatiót*, az ügy nem kerülhetett a konzisztórium elé.⁸²

Az 1610-es évektől szinte minden nominációs – illetőleg prezentációs – irathoz mellékeltek az annáta csökkentésének kérelmét is, amelyhez egyébként a királyi titkárok megvesztegetésével elég könnyen hozzá lehetett jutni. Róma mindazonáltal folyama-

tosan megtagadta a franciáknak a kedvezmények megadását. V. Pál már 1607–1608-ban a pápai kincstár kimerültségére hivatkozott. A lecsökkent egyházi bevételek növelésére irányuló igyekezet már ekkor kitapintható.⁸³

Párhuzamosan a jelölt a nunciatúrán köteles volt kérni a kánoni kivizsgálás lefolytatását. Az elkészült jegyzőkönyvet Rómában a század derekáig a Szent Kollégium három osztályának rangidős bíborosaival ellenőriztetni és szignáltatni kellett.

Ők külön kongregációt alkottak (*Capitulum Ordinum Congregatio*). Tagjait a bíborosi kollégium dékánja és kamarása, az első presbiter-bíboros, az első diakónus-bíboros, a *camerlengo*, a vicekancellár és a kollégium kamarása alkották, háttérapparátusát a bíborosi kollégium titkára és főszámvevője (*racionator*) képezte. Üléseit az 1629-es *elenchus* szerint a Szent Palotában, a konzisztórium terme melletti szobákban tartotta, „*dum fit dictum Consistorium*”. 1644-ben szinte ugyanezek az adatok szerepelnek, de a *racionator* helyett a *procurator* van feltüntetve, és a két alsóbb osztály rangidőse mellett feltűnik a „*praesens in Urbe*” megjelölés. Vagyis alkalomadtán más-más személyt kellett a processzus hitelesítésére megkeresni.⁸⁴

Ezután készíthették el a processzus tartalmi kivonatát a protektor titkárságán-hivatalában, amelynek másolatait már az ugyanőáltala elvégzendő első konzisztórium előterjesztés (*praeconisatio*) előtt meg kellett küldeni az összes Rómában tartózkodó bíborosnak.⁸⁵ Egy példány újabb ellenőrzésre a pápa auditorához került. Az egyházfő őtől értesülhetett a jelölt kvalitásairól, a betöltendő egyházmegye állapotáról.

A pápai auditor létezése XIII. Gergelytől kezdve mutatható ki, szerepe kezdetben a *liberæ collationis* és az *in partibus infidelium* püspökkinevezéseknél volt jelentősebb, X. Ince korában említett 1650-es rendelkezésének köszönhetően pedig mindegyikben. Térnyerése azt a tendenciát jelzi, amelynek keretében a pápák mindinkább közvetlen ellenőrzésük alá vonták a püspökjelöltek személyének ellenőrzését. Míg a 17. században ritka megtiszteltetésnek számított, hogy az előterjesztést ne a bíboros protektor (vagy *liberæ collationis* és az *in partibus infidelium* kinevezésnél egy kijelölt bíboros, például a Propagandától, ha missziós érdekeltség állt fenn), hanem maga a pápa tegye meg, a 18. században már ez az általános. A pápai auditor kötelessége volt még – a konzisztórium titkárával egyeztetve – a *praeconisatio* és a *propositio* felvétele a soron következő konzisztórium napirendjére. Feladatának ellátásában – mind kizárólagosabb jelleggel – kifejezetten ezekre az ügyekre specializálódott helyettese, a *sostituto del concistoro* segítette.⁸⁶

A gondosan kimunkált és az 1620-as évek közepén megszilárdult mechanizmus valóban alkalmas volt az esetleges problémák kiszűrésére. Ezek lehetnek szokványosak (például a püspök megélhetésének biztosítása penzióból, egyéb javadalmak megtartása) vagy rendkívüliek (a nomináció körüli jogi vagy formai kifogások). Csak az ilyen esetekben vált szükségessé a Konzisztoriális Kongregáció (illetve missziós vonatkozások esetén 1622 után a Propaganda) közbelépése. Ez szinte magától értetődően az ügymenet lelassulását, olykor elhalását jelentette.⁸⁷ Amennyiben a prekonizáció

minden bonyodalom nélkül lezajlott, a bíboros protektor már a következő konzisztóriumon a processzus summázatának felolvasásával megtehetette a második előterjesztést (*propositio*), amelynek elfogadása egyben a pápai provízió megtörténtét is jelentette. A döntést egy – különféle regisztersorozatokban iktatott – tömör konzisztoriális dekrétum avagy „jegyzőkönyv” örökítette meg.⁸⁸

VIII. Orbán 1625. szeptember 17-én rendelte el a Szent Kollégium levéltárának felállítását, s már ezelőtt, augusztus 15-én intézkedett, hogy a processzusok, proposíciók és egyéb mellékelt iratok ide kerüljenek.⁸⁹ 1626. december 2-án kelt határozata szerint a proposíciók cédulákat a referáló bíborosnak alá kell írnia, és szövegét két nappal a konzisztórium előtt el kell juttatnia a pápának, illetve a bíborosoknak.⁹⁰ Mivel ez nehezen ment át a gyakorlatba, 1627. március 22-én a pápa szankciókat helyezett kilátásba: „*Sanctissimus decrevit, ut de caetero propositiones pridie praeconizationis transmitterentur; alioquin ecclesia minus proponeretur.*” Ugyanekkor írta elő, hogy bármilyen járulékos ügyet (különféle kegyek, felmentések) nem a konzisztóriumon, hanem a Konzisztoriális Kongregációban kell megtárgyalni, s ezt 1627. július 5-én, ismételten felhíva a bíboros relátorok figyelmét arra, hogy az előterjesztésben csak az egyházmegye állapotáról és a jelölről legyen szó, megerősítette.⁹¹ Az 1627. március 22-ői konzisztoriális dekrétumot rögzítő másik forrás régebbi pápai előírások felelevenítéséről beszél.⁹²

A kiállítandó bullák – pontosabb terminológiával ebben az esetben valójában *litterae consistoriales* – alapjául a proposíciók irat adatainak felhasználásával készült *cedula consistorialis* szolgált, amelyet a bíboros vicekancellár átíratva hitelesített (*controcedula consistorialis*).⁹³ Ezt követően kezdődhetett meg a – jelöltnek, az egyházmegye híveinek, papságának, székeskáptalanjának, továbbá a metropolitának és a felszentelést végző püspököknek, valamint a világi hatalom helyi képviselőjének és a nominációt tevő uralkodónak szóló – províziós bullák fogalmazványának elkészítése, ami, bármilyen meglepő, nem az Apostoli Kancellária, hanem a Datária alárendeltségében működő *spedizioneri apostolici* feladata volt.⁹⁴ A fogalmazvány ezután átkeült a Kancelláriára, ahol a *scrittore apostolici* elkészítették a tisztázatot, amelyet az *Ufficio del Computatore e Rescribentario* ellenőrzött, és az *Ufficio del Registrò*-ban regisztráltak. Az iratkiállítási illetéket az *Ufficio del Tassatore* alapította meg. Összegük minden egyes elvégzett és elvégzendő fázis meghatározott díjából tevődött össze. Befizetése az annátával együtt a Datária kasszájába történt. Mindaddig, amíg az illetékes *spedizionere apostolicónak* be nem mutatták a *prefetto delle componende* erről szóló igazolását, és a *revisore dei conti degli spedizioneri* el nem végezte a számlák vizsgálatát, a bullára nem kerülhetett rá – immár ismét a Kancellárián – a vicekancellár és az *abbreviatori del Parco maggiore* egyik prelátusának aláírása.⁹⁵ Az iratot az *Ufficio del Piombò*-ban csak a szignálásokat követően láthatták el az ólomból öntött függőpecséttel. Mindezzel azonban a procedura még nem ért véget.

A kész bulla visszakerült a Datáriára az illetékes *spedizionere apostolicó*hoz, akinek az *Ufficio dei Trasunti*ban a *sottodatario* által ellenjegyzett hivatalos másolat kiállítását is kérnie kellett.⁹⁶ A püspökszentelést és a javadalomba történő beiktatást – amihez szinte mindenhol az uralkodónak tett hűség-eskü is hozzátartozott – kánonilag lehetővé tevő iratok eljuttatása rendeltetési helyükre csak ezután következhetett.

A postázás kizárólag az ágens feladata volt, mint ahogy a különféle hivatalok között zajló ügymenet koordinálása, valamint a fizetések intézése is. Ez utóbbi francia viszonylatban különösen jól szervezettnek számított. Franciaországban több bankház specializálódott az efféle ügyeletekre (*banquiers expéditionnaires en cour de Rome*). Intézményes jelleggel a francia egyházi javadalmak kúriai betöltésénél ők biztosították a számos részköltséggel járó folyamat pénzügyi fedezetét. Többek között Párizsban, Lyonban és Toulouse-ban álltak a francia klérus rendelkezésére. Az újonnan kinevezett püspök lehetőleg egy tőkcerősebb párizsi bankár szolgáltatásait vette igénybe, sőt a 17. század közepétől rendszerint versenyeztette őket, hogy ki ajánl kedvezőbb feltételeket. Részletes szerződést kötöttek. Szabályozták, hogy mi a teendő akkor, ha a tényleges költségek akár többletet, akár hiányt képezve eltérnek az előre tervezettől. A sajátos hitelt a püspök később egyházmegyéje bevételeiből fizette vissza, kamatostul. A pápai provízió előtt tudniillik nem élvezhette egyházmegyéje javadalmait, s a Kúriának fizetendő összegek nagyobbak voltak annál, hogy esetleges már meglevő kisebb javadalmaiból fedezhette volna a kiadásokat. Elegendő magánvagyon sem állt mindig rendelkezésére.

Az 1645-ben a bordeaux-i érseki székre kinevezett Henri de Béthune de Mailleis példálul szintén több bankártól kért árajánlatot pápai províziója és mauléoni apátsága megtartása fedezetére. Az 1647 januárjában kötött egyezés szerint a költségeket 26 960 *livres*-re becsülték, a valós kiadások végül huszonkétezer *livres* körül alakultak. Egyedül a bordeaux-i bullák expedálásáért annátástul, illetékestül 12 507 *livres*-t kellett fizetnie. Az összeg másik felének tetemes hányadát a bankár és az ügyintéző ágens költségei, valamint a bíboros protektor illetéke emésztette fel. Az utóbbi francia viszonylatban az annáta mintegy 15%-ára rúgott, vagyis az 1620-as évek elején huszonhét-harmincezer *livres* taxából 2400–3900 körüli rész volt a *propina*, amelynek jogosultságát a gall egyház részéről is erősen vitatták.⁹⁷

A fentihez hasonlóan bonyolult, külön procedura volt az érseki pallium megszerzése, ahol azonban nem állt rendelkezésre olyan jogi lehetőség az egyszerűsített eljárásra, miként a bullák esetében a *per viam secretam* expedíció. A „titkos utat” a püspökjelöltek érthetően nemcsak olcsósága, hanem gyorsasága miatt is kedvelték. A kúriai tisztviselők ellenérdekeltsége

miatt e kedvezményt azonban – a század derekáig – általában csak rendkívül indokolt esetben kaphatták meg.⁹⁸

Az *institutio canonica* zökkenőmentes lebonyolításának kulcsa a megfelelő anyagi háttér mellett a római képviselet: az ágens, a bíboros protektor és hivatala, valamint az állami követ összehangolt működésének megteremtése volt. Ez persze a részegyházak és az Apostoli Szék korabeli viszonyrendszerének összes egyéb területéről is elmondható. A 17. század 20-as, 30-as éveinek rigorózus, fiskális kúriai szemlélete ellenében tevékenységük nem mondható problémamentesnek. Mindazonáltal az 1650-es évektől megjelenő belső professzionalizálódásnak, a funkcióltan archaikus elemektől megtisztult, a megváltozott körülményekhez jobban igazodó Kúriát a sixtusi szisztéma alapjain kialakító fokozatos reformoknak köszönhetően e téren is a tartós konszolidáció tanúi lehetünk. Még akkor is, ha Róma fontosabb nemzeti egyházakhoz fűződő kapcsolatainak eseményei e megállapítást nem minden esetben látszanak alátámasztani.

Róma és a spanyol, francia, német katolicizmus

Nyugat-Európában a legutóbbi katolikus államegyházi formáció Spanyolországban jött létre.⁹⁹ A spanyol egyház feletti *Patronato Real*, miként a vallás felett gyakorolt uralkodói felügyelet számos egyéb megnyilvánulása, például a spanyol inkvizíció, itt nem is annyira a zsinati mozgalomban, mint inkább a *reconquistában* gyökeredzett, és a katolikus királyok, (V.) Ferdinánd (1479–1516) és (I.) Izabella (1474–1504) idején öltött testet. Az inkvizíció megalapításának évében, 1478-ban a két uralkodó által összehívott sevillai zsinat Rómával szemben is ragaszkodott ahhoz, hogy az ország nagyobb javadalmai a korona ellenőrzése alatt álljanak. Az okok politikaiak voltak: az egyháznagyok közéleti szerepe, társadalmi befolyása, a határok mentén fekvő egyházi birtokok bizonytalan és kiszolgáltatott helyzete. IV. Sixtus jogilag ugyan még nem fogadta el az új helyzetet, de a gyakorlatban igen, amennyiben beleegyezett a királyi jelöltek személyébe.¹⁰⁰

Míg Sevillában a javadalmak betöltése kapcsán csupán az uralkodói szupplikáció jogáról eset szó, és a kegyuraság elő sem került, 1493-ban már együtt szerepelt a két fogalom. Az összes spanyol konzisztoriális javadalomra kiterjedő királyi *Patronato* és *Presentación* jogigényét négy év múlva, 1497-ben fogalmazta meg a Granada visszaszerzésének eufóriájában élő jogász generáció.¹⁰¹ Ezt egyébként VIII. Ince három egyházmegye, konkrétan Granada, Canarias és Puerto Real esetében már 1486. december 13-án, *Orthodoxae fidei* kezdetű bullájában elismerte, mégpedig a *plenum ius patro-*

natus et praesentandi personas idoneas Sedi Apostolicae („a kegyuraság és alkalmas személyek az Apostoli Szék felé történő bemutatásának teljes joga”) kifejezés használatával.¹⁰² Mindazonáltal egy átfogó konkordátum csak V. Károly idejében, 1523-ban, illetve 1530-ban született meg. Az egyezség, mint feljebb már történt rá utalás, Spanyolország számára az összes nagyobb egyházi javadalom feletti kegyúri joggyakorlást megengedte. Közben 1508-ban – a négy évvel korábban eszközölt első püspökkinevezések után – II. Gyula már garantálta a *Patronato Real de las Indias*, azaz a gyarmatok feletti kegyuraság jogintézményét a július 28-án publikált *Universalis Ecclesiae* kezdetű bullában. Cserében a spanyol korona biztosította az Indiákon kiépülő egyházszervezet financiaális hátterét.¹⁰³

A gyarmati püspökségalapításokban, kinevezésekben egyedül a *Consejo de Indias* volt illetékes, amely 1620-ig Amerika területén összesen huszonkilenc püspökséget alapított.¹⁰⁴ A római eljárásrend nehézkessége miatt mindjobban elterjedt az a magyarországihoz hasonló gyakorlat, hogy az uralkodó által kinevezett püspökök bulláik megszerzése előtt, a királyi kinevező irat (*Real Cédula de ruego y encargo*) alkirálynak történő bemutatásával átvette egyházmegyéje igazgatását, sőt bizonyos pasztorális funkciókat is.¹⁰⁵

A spanyolországi kinevezések előkészítése a *Consejos para Castilla*, valamint a *La Cámara del Real Patronato* feladata volt. A pápának szóló, olykor posztulációnak is nevezett nominációs iratot az uralkodói döntés megszületése után állították ki. A Rómának nem tetsző jelöltek kiszűrése a nuncius feladata volt, aki ilyenkor még a 17. század második felében is gyakran vonakodott lefolytatni – az egyébként már nem nagy odafigyeléssel kiválasztott tanúk kihallgatásával zajló – kánoni vizsgálatot.¹⁰⁶

Az egyezménynek köszönhetően a spanyol egyház formálisan ugyan mentes maradt az állami adóztatástól, ugyanakkor II. Fülöp uralkodása idején az állami jövedelmek már mintegy 20%-a egyházi forrásból származott. Részben az úgynevezett *cruzadából*, az eredetileg a pápák által a 14. században a *reconquista*, majd a török elleni harc céljára kivetett adóból, melyben az állami kezelésbe vont pápai tized spanyol változatára ismerhettünk rá. Továbbá a *subsidióból*, amelyet megközelítőleg minden egyházi javadalom után fizetni kellett. A harmadik forrás az 1567-ben V. Pius jóváhagyásával létesített *excusado* volt. Ezt mindegyik plébánia a németalföldi harcok fedezésére rótta le. A toledói érsek 1574-ben egyenesen arról panaszkodott, hogy II. Fülöp az egyházi jövedelmek mintegy felét kisajátítja, és hogy e téren semmivel sem jobb, mint a lutheránus fejedelmek.¹⁰⁷

Az egyházi immunitást és kiváltságokat Spanyolországban sem sikerült teljesen érvényre juttatni. Polgári és bűnügyekben az uralkodó joghatóságot gyakorolt a klérus felett, és a korona más esetekben is felülbírálhatta az egyházi törvényszékek ítéleteit. A kormányzat már 1572-ben érvénytelenítette

az egyházi perek fellebbezéseit Rómába.¹⁰⁸ A reformpápaság időszakában a politikai konfliktusok hiánya egyáltalán nem jelentette azt, hogy az egyházi privilégiumok megsértése miatt ne fordultak volna elő súrlódások. Milánóban például igencsak feszült viszony alakult ki a város érseke és a spanyol kormányzó között.¹⁰⁹ Ha emlékszünk még rá, a 17. század első felében az Immunitás Kongregációnak főként az itáliai spanyol területeken akadt tennivalója, és nem volt ez másként az elkövetkező évtizedekben sem. A főként milánói és nápolyi összezörrenések középpontjában ezúttal kiváltképpen a templomi menedékjog gyakorlásának mértéke állt. A hanyatlásában szekularizálódó spanyol állam mind gyakrabban lépett fel XIV. Gergely *asylum*-jogot körülíró bullája (*Cum alias*, 1591. május 24.) ellenében. A spanyol kifogások kivizsgálására X. Kelemen által felállított részkongregáció döntéseit Madridban nem tartották kielégítőnek, s a helyi jellegű ütközések természetesen kihatottak a legfelsőbb kapcsolatokra is.¹¹⁰

Ezek XI. Ince alatt olyannyira lehűltek, hogy a pápa a klérus jogainak sorozatos semmibevétele miatt 1678-ban fontolóra vette a diplomáciai kapcsolatok megszakítását. 1687 folyamán attól sem riadt vissza, hogy kiközösítse a nápolyi tisztségviselőket az úgynevezett *Monarchia Sicula* privilégiumainak – a kánonjog nézőpontjából valójában több évszázados abúzusoknak – életre keltése miatt. XI. Ince bíborosai tanácsára később visszakozott, cserébe lehetővé vált a spanyol klérusra kivetett tizedeknek (*decima Turca*) a Szent Liga csapatai számára égetően szükséges behajtása. Ennél is számottevőbb eredmény volt, hogy a spanyol inkvizíciót, amely szinte a világi kormányzat egyik végrehajtó szervévé degradálódott, 1681-ben végre sikerült a Szent Hivatal alá rendelnie.¹¹¹

A szaporodó jogsértések alapjául az szolgált, hogy spanyol földön ekkora már a maga teljességében kifejlődött az egyház feletti teljes közvetett és közvetlen uralkodói *potestas* ideológiája és gyakorlata, vagyis a korona egyházi alattvalói korlátozás nélkül csupán lelki ügyekben fordulhatnak az Apostoli Szent-székhöz. Ez részben kétségtől annak volt köszönhető, hogy a pápai–spanyol kapcsolatokra a 17. század első felében egyértelműen a kuriális fiskalizmus, a pápai nepotizmus, VIII. Orbán ellenséges politikája, mindkét fél részéről pedig a saját érdekek megalkuvás nélküli védelme nyomta rá a bélyegét.¹¹² Igaz ugyan, hogy Spanyolországnak a harmincéves háború során hangoztatott álláspontja, miszerint fő célja „a vallás védelme és az Apostoli Székhelytel való közösség fenntartása az államérdek ellenére”, nem volt híján a propagandisztikus elemeknek, s hogy – mind belső, mind pedig külső problémái ellenére – sokkalta nagyobb súllyal esett latba számára a császárral alkotott közösség fenntartása. VIII. Orbán félreérthető semlegessége az európai valláspolitikai terén mégis súlyos sebet ejtett a spanyol katolicizmus Róma-hűségén.¹¹³

Szintén sokat rontott a helyzeten, hogy többszöri tárgyalások ellenére sem sikerült dűlőre jutni a spanyol egyház sérelmei (*Gravamina Ecclesiae Hispanae*) ügyében. Az 1634–1636 során Rómában tárgyaló cordobai püspök, Domenico Pimentel – és Juan de Chumacero államtanácsos – által benyújtott hosszas memorandumok főként a Datária „visszaéléseinek” megszüntetését követelték. Összesen három nagyobb területen, mégpedig a házassági diszpenzációk, a spanyol egyházi javadalmak adományozása és a szükséges iratok kiállítása, illetőleg ezek penziókkal megterhelése terén támasztottak komoly kifogásokat. Ugyancsak több panasz hangozott el a madridi nunciatúra ellen, mivel az számos megyéspüspöki joghatóságot magához vont.¹⁴

E megoldatlan kérdések ellenére a spanyol hegemonia korában megszerzett állami pozíciók a 17. században mindvégig megingathatatlanak bizonyultak az Ibériai-félszigeten és az itáliai spanyol területeken. A tengerentúlon némileg más volt a helyzet. Amint arra egy-két példát már láthattunk, a probléma gyökere abban rejlett, hogy a spanyolok itt is – és nem csak VIII. Orbán alatt – maguknak igényeltek minden egyházi kinevezést, és bármilyen pápai rendelkezés, beleértve a missziószervezéssel kapcsolatos döntéseket, csak a spanyol királyi tanács egyetértésével volt érvényesíthető. Róma nem vonhatta kétségbe az amerikai, fülöp-szigeteki püspökségek feletti konkordátumokban elismert nominációs, sőt prezentációs jogot, ugyanakkor személyi kifogásokra, összeférhetetlenségre hivatkozva viszonylag gyakran elvetette a királyi jelölteket. Jellemző adat, hogy az 1511–1620 között kinevezett 292 jelölt közül 243-an kaphatták meg bulláikat. A másik oldalról viszont a nem spanyol alattvaló hittérítők működése elé gördítettek akadályokat. Miként a Propaganda kapcsán megtapasztalhattuk, a szinte folyamatosan parázs vitáktól kiélezett helyzet – az alkalmi megegyezési kísérletek ellenére – sem a korszakban, sem később nem rendeződött. Róma számára bumerángként ütött volna vissza, ha a nagy gondtal felépített missziós szervezet feletti ellenőrzésre bármilyen jogi lehetőséget ad a spanyol koronának. A kérdés élet a 18. század második felében a missziós tevékenység átmeneti alábbhagyása vette csak el.¹⁵ Gyakorlatilag hasonló nehézségek merültek fel – a perszonálunió megszűnése után önálló problémakört képezve – Portugáliával.¹⁶

Spanyolországgal ellentétben a francia viszonyokat kiterjedt ideologikus háttér jellemezte. A gallikanizmus alapjait a VII. Károly (1417–1461) által a párizsi egyetem hathatós közreműködésével megkötött 1438-as *bourges-i Pragmatica Sanctio* rakta le. Már ez karakterizálta a francia egyház úgynevezett szabadságjogait Rómával szemben. A konkordátum konciliarista

alapon állt, az egyetemes zsinat felsőbbrendűségét hangoztatta a pápa felett. Nagymértékben korlátozta a Rómának fizetendő taxák mértékét és a bírósági fellebbezéseket, továbbá csökkentette a Szentszék befolyását az egyházi kinevezésekre, rögzítette a káptalani választók és a patrónusok jogait a javadalmak betöltésében. A reneszánsz kori francia–pápai kapcsolatokat az itáliai belpolitika is színesítette. Az 1494-es itáliai inváziójuk után a franciák még hangsúlyosabban éltek a konciliarizmus fegyverével. XII. Lajos (1498–1515) támogatásával egy – hamarosan elvetélt – zsinat össze is ült Pisában 1500-ban.¹⁷

A kapcsolatok konszolidálódását az 1516-ban X. Leó és I. Ferenc (1515–1547) között létrejött bolognai konkordátum jelentette. Érvénye egészen a francia forradalomig meghatározónak bizonyult, és a pápaság számára többé-kevésbé biztos bástyául szolgált a Németországban hamarosan kirobbanó mozgalmakkal szemben. I. Ferenc lemondott a bourges-i szerződésben foglalt konciliarista állásponttól, ezzel elhárult a francia skizma veszélye.

A francia király 1516-ban a 113 közül 93 püspökség és 527 apátság felett kapta meg a kinevezési jogot. (Számukat a század végén IV. Henrik hiába próbálta Metzel, Toullal és Verdunnel gyarapítani.) Ehhez járult még számos kisebb javadalom feletti kegyuraság, különféle privilégiumok vagy a hagyomány alapján. A püspökszenteléshez, illetve a javadalom birtokbavételéhez szükséges bullákért, a kánoni institúció megszerzéséért magától értetődően továbbra is Rómához kellett folyamodni. Az uralkodó hat hónapon belül köteles volt az utódlásról gondoskodni. A pápa ugyanakkor megtagadhatta a kinevezés megerősítését, ha a jelölt életkora, tanulmányai – az előírás egyetemen szerzett teológiai vagy kánonjogi magisztrátus, illetve licenciátus volt – és életmódja kapcsán kifogások merültek fel. Ez olykor meg is történt, mint például René Benois esetében, akit IV. Henrik 1593-ban Troyes főpásztorává nevezett ki, ám korábban egy egyházilag elítélt bibliafordítás szerzője volt. Az újabb királyi kinevezés megtételére a konkordátum három hónapot írt elő. Ebben az esetben viszont már sohasem került sor visszautasításra a Kúria részéről. A 16. században mindössze már csak tizennégy francia püspököt nevezett ki maga a pápa. A polgárháborús időkben elvétve előfordult káptalani választás is.¹⁸

Bolognában a francia egyházszervezet ténylegesen és jogilag is szinte teljesen a korona ellenőrzése alá került. Méltán állíthatta Pierre Pithou 1594-ben, hogy a gyakorlatban a francia király inkább feje a francia egyháznak, mint maga a pápa. Az uralkodók befolyását részlegesen csak a *resignatio in favorem* szintén közkedveltségnek örvendő intézménye és a *permutatio*, vagyis az egyházmegyék püspökök közötti cseréberéje korlátozta. Valamelyest ugyanez áll a koadjutor-állításnak (rendszerint utódlási

joggal felruházott helyettes alkalmazásának) elterjedt, bár királyi jóváhagyáshoz kötött rendszerére. Amellett, hogy lassította a megyéspüspökök személyes rezideálásának általánossá válását, már előre megkötötte az új uralkodó kezét személyi politikája érvényesítésében, s egészen az 1630-as évekig Róma rosszállását is folyamatosan kiváltotta. Olykor a helyi földesurak befolyása is megfigyelhető a püspöki székek betöltésében. A lehetőségre részben középkori privilégiumok, részben királyi jogátruházás révén tettek szert. Mivel a konkordátum nem rendelkezett a Kúriában meghalt francia prelátusok javadalmairól, amennyiben nem szerezték meg a *de non vacando in Curia* felmentést, a kánonjogi előírásoknak megfelelően az ilyen egyházmegyéket a Szentszék töltötte be, mint példának okáért Lyont 1626-ban. Az ilyen eseteket Párizs rendszerint azzal igyekezett kivédeni, hogy korlátozta a francia klérus római útját.

Az egyezés eredményeként a francia püspöki kar már a 16. században királyi klientúrává alakult át. Az uralkodók kinevezési jogukat az úgynevezett *Conseil de Conscience* közbeiktatásával gyakorolták. Itt készítették elő az „adományozó” irat, a *brevet de nomination* kiállítását, amelynek egyenszövegébe a jelölről rövid méltatást toldottak be. 1620-ig többször azt is feltüntették, hogy kinek a közbenjárására (*en faveur de*) történt az előléptetés.¹¹⁹ Hogy a döntés a „lelkiismereti tanács” közreműködése ellenére sem nyugodott mindig üdvös alapokon, azt botrányosnál botrányosabb kinevezések sora bizonyítja. Ilyen volt például Beaumanoir de Lavardiné, aki közismert ateistaként lett Mans főpásztora 1648-ban.¹²⁰

A konkordátumot I. Ferenc azzal tette elfogadhatóvá a Szentszék számára, hogy külön koncesszióban ismét megengedte a Baseli Zsinat és az 1438-as *Pragmatica Sanctio* által eltörölt annáták fizetését. Ami a kora újkor folyamán sem vált népszerűvé a francia egyháziak körében, de egy 1561-es megszüntetési kísérlet után mégis rendszeresen lerótták. Az annáták kérdése lett a szentszéki–francia kapcsolatok 1639–1640-es válságának egyik központi témája. A püspökök nem az illeték megszüntetését, hanem annak mérséklését követelték. Azt hangoztatták, hogy a francia egyházi javadalmakat sokkal nagyobbra taksálják, mint például a spanyolokat. A probléma lényege tulajdonképpen abban rejlett, hogy a kúriai tisztviselők e sajátos adót itt sem a valós jövedelmek alapján, hanem az Apostoli Kamara regisztereinek a középkori állapotokat tükröző adatai szerint állapították meg.¹²¹

A kora újkori francia–pápai relációkat nem csak gyakorlati jellegű problémák terhelték. Az 1516-os egyezés ellenére tovább élt és alkalmanként fel is erősödött a pápaságtól független gallikán egyház koncepciója. Elsősorban ennek tulajdonítható, hogy Trient határozatainak kihirdetésére francia földön csak a klérus 1615-ös gyűlésén került sor, amit fél évszázadon ke-

resztül egy szelektív, helyi keretek között, a királyi tekintély segítségével megvalósítandó reformot előtérbe helyező tervezgetések előztek meg. Az 1598-as nantes-i, a hugenottáknak szabad vallásgyakorlatot garantáló ediktum kibocsátását követően az 1615-ös esztendő az ultramontán katolicizmus átmeneti diadala volt. Előkészítésében fontos szerepet játszottak a párizsi pápai követek. 1611-ben például Ubaldini nuncius V. Pál utasítására lépéseket tett a francia püspöki kar összetételének javítása érdekében.

A polgárháborúk lezárultával ekkorra érkezett el a stabilizáció időszaka. IV. Henrik feloldozásáért cserébe VIII. Kelemen garanciákat kapott a trónörökös katolikus nevelésére, a katolikus kultusz „helyreállítására” minél több helyen (1600 körül már háromszáz városban s mintegy ezer plébánián került sor erre) s az egyházi javak visszaszolgáltatására. Végül 1603 során a jezsuiták visszatérésének engedélyezését is sikerült elérni, de csak az uralkodónak leteendő hűségeskü fejében, amit a jezsuiták vonakodása ellenére VIII. Kelemen elfogadott. (Szent Ignác követőit 1595-ben a IV. Henrik ellen elkövetett előző évi merénylet ürügyén utasították ki az országból.¹²³) Emellett mind rendszeresebbé váltak az egyházmegyei zsinatok, a püspöki vizitációk, bár a szemináriumalapítások lassúsága miatt a helyi pap-ság színvonala csak lassan emelkedett.¹²³

A katolicizmus modernizációjának megindulását sokáig hátráltató gallikanizmus szellemi alapvetését az imént említett Pierre Pithou *Les libertés de l'Église gallicane* című, 1594-ben megjelent munkája végezte el. A kötetecske nyolcvannégy pontban foglalta össze a gallikán szabadságjogokat. Erre hagyatkozva a 17. század eleji, úgynevezett párizsi iskola kanonistái és teológusai nyomatékosan hangsúlyozták a megyéspüspöki tekintély egyházjogi önállóságát. Trient episzkopalista értelmezése mellett nemcsak a pápai primátust igyekeztek korlátok közé szorítani, hanem az uralkodói jogokat is tovább szélesítették. Bár a királynak szerintük sincs lelki hatalma az egyház felett, mindazonáltal felelős a francia egyház javáért. Isteni jog alapján rendelkezik azzal a tekintéllyel, hogy koronája minden tekintetben függetlenné legyen a pápától.¹²⁴

A gallikanizmust Richelieu olyannyira skrupulusok nélkül használta a pápasággal szembeni nyomásgyakorlás eszközeként, hogy a gallikanizmus pártolása vagy visszafogása szinte elválaszthatatlanul követte a Szentszékhez fűződő politikai viszonyt. 1626-ig nem szabott gátat a Róma-ellenes gyűléseknek. A mantovai konfliktus alatt, amelyben a pápa szinte nyíltan a francia oldalon állt, igen. 1632, majd kiváltképpen 1635 után, emlékszünk, ismét romlik a viszony. Ennek jele, hogy VIII. Orbán például megtagadja a szürke eminenciásként elhíresült páter Joseph bíborát, Mazarint 1641-ig várhatja,¹²⁵ 1634-ben megakadályozza Richelieu speyeri püspökségét, amivel pedig megnyílt volna számára az út egy német egyházi választófejedelemség elnyeréséhez.¹²⁶

Richelieu magatartását nagyban befolyásolta, hogy az 1620-as évek végére eldőlt a szintén bíboros Berulle-lal folytatott párharca. Berulle kizárólag a katolicizmus diadalát akarta a protestantizmus felett, Richelieu a francia monarchiát kívánta szilárd nemzeti alapokra helyezni, és az európai hegemoniát megszerezni. Berulle 1629-ben meghalt, így Richelieu előtt – aki protestáns bel- és külpolitikájában gyakorlatilag már ekkor a majdani vesztfáliai békében rögzített pragmatikus elveket követte – szabdá vált az út elképzelései maradéktalan megvalósítására.¹²⁷

Az, hogy a bolognai konkordátum alapján a francia klérusnak a legkülönbözőbb egyházi javadalmak kánoni intézményéhez Rómából kellett bullát szerezni, mindig szerfölött népszerűtlen volt, ám – a politika történéseivel szoros összefüggésben – leginkább az 1630-as évek végén vezetett számos tiltakozáshoz. Richelieu ekkor azzal a gondolattal foglalkozott, hogy érvényteleníti a konkordátum előírását, mint a még régebbi egyházi diszciplínával ellentétes szabályt, és visszaállítja a káptalanok korábbi püspökválasztási jogát. Nem sokkal később egy nemzeti zsinat összehívásának ötlete merült fel, amelyen az uralkodó lemondott volna az egyházmegyéek fölött gyakorolt regáléjogairól. Cserébe megkapta volna, hogy az egyházi javadalmakat a Szentszék közreműködése nélkül tölthette volna be. Végül azon elképzelés is felvetődött, hogy Richelieu Gallia vagy a Nyugat pátriárkája legyen, hasonló jogokkal, mint a keleti pátriárkák. Ami azt jelentette volna, hogy a hittani kérdéseket leszámítva a francia egyházszervezet teljesen független lett volna Rómától, amelynek primátusa így már csak tiszteletbelinek számított volna.¹²⁸

A bíboros támogatásával az 1630-as évek végén ismét kiújult a gallikán publicisztika. A Dupuy testvérek 1639-ben gazdag dokumentációval ellátott vaskos kötetekben vonták kétségbe a pápai különjogokat, sőt még a klérus kiváltságait is.¹²⁹ A Róma pártját fogó La Rochefoucauld bíboros és Bolognetti nuncius tizenhét püspök jelenlétében szigorú cenzúra alá vették a könyvet, amit Richelieu ugyan megengedett, de szerzőit futni hagyta. Párhuzamosan a párizsi parlament a kánoni perek kapcsán tiltakozott az ország területén megnyilvánuló pápai aktivitás ellen, és elfogadhatatlannak tartotta a nunciusi vizsgálatokban megvalósuló pápai joghatóság gyakorlását. Mivel azonban Richelieu nem óhajtott belebonyolódni a kérdésbe, a Szentszék meg tudta védeni álláspontját, mondván, a vizsgálat nem joghatósági kérdés, hanem csupán egyszerű információgyűjtés, hogy a pápa a megfelelő ismeretek birtokában dönthesse az uralkodói jelöltek kánoni intézményéről. Valóban, a nunciások – nem úgy, mint Spanyolországban – alig-alig folytak bele a kinevezésekbe. Leginkább csak ajánlásokkal támogatták az arra érdemesnek tartottakat, hogy Rómában a megerősítési procedúrát gyorsan és mérsékelt költségekkel folytassák le. A gallikanizmussal, janzenizmussal nyíltan szimpatizáló jelöltek kiszűrése egyéb infor-

mális információk alapján a megerősítés visszautasításával a Kúria feladata maradt. Szintén a nunciusi jurisdikcióval kapcsolatos probléma volt az a mindjobban terjedő gyakorlat, hogy – úgymond – visszaélés miatt a helyi egyházi törvényszékek ítéletei ellen állami bíróságtól kértek jogorvoslatot (*appel come d'abus*).¹³⁰

A párizsi nunciatúra elleni támadás elhárításával és a kivételesen az egyházi élet kérdéseiben, így a trienti rendelkezések betartása és a házasságjog terén állást foglaltó uralkodói deklarációk kezelésével 1640-ben megbízott kongregáció munkájának köszönhetően a válság nem járt súlyosabb következményekkel. A skizmát sikerült elkerülni, XIII. Lajost pedig brevék sora igyekezett a kánonjogi előírások betartatására serkenteni.¹³¹

Noha a pápaság feletti francia hegemonia megnyilvánulásai a század második felében minden elméleti háttérrel nélkülöztek, jó két évtizednyi viszonylagos csönd után a gallikán publikációs tevékenység az 1660-as években új erőre kapott. A Sorbonne mozgolódása Róma részéről a janzenizmushoz hasonlóan szintén tiltó és elutasító reakciót váltott ki (*Cum ad aures* bulla, 1665). A francia korona gyakorlati lépései ezután nem vártak sokáig magukra. 1673-ban, majd 1675-ben XIV. Lajos az észak-franciaországiak mellett az összes, mintegy hatvan további püspökségre kiterjesztette a regálék érvényét. Ez a gyakorlatban az üresedésben levő egyházmegyék jövedelmének kincstári használatát és a plébániák kivételével a püspökségekhez tartozó kisebb javadalmak adományozási jogát jelentette. A Napkirály ráadásul országa összes püspöke kinevezésének jogát ugyancsak magának igényelte.

Törekvései kemény jogi és teológiai vitákat keltettek, amely a francia klérust is megosztotta. Míg VII. Sándor megaláztatásából okulva a két Kelemen jobbra igyekezett kerülni az összeütközést erős személyiségével, és főleg az Altieri-pápa nem szentelt különösebb figyelmet a regalizmus problémájának, XI. Ince e téren is hajthatatlannak bizonyult. Amikor két – egyébként a janzenizmus felé hajló – francia püspök, N. Pavillon és F. Caulet ellenszegült a királyi dekrétumoknak, és az újonnan megválasztott egyházfő segítségét kérte, az Odescalchi-pápa azonmód érvénytelennek akarta nyilvánítani a francia uralkodó rendelkezéseit. Az ügy kivizsgálására felállított részkongregáció (titkára Agostino Favoriti, tagjai Ottoni, Carpegna és Albizzi bíborosok voltak) azonban óvta a pápát egy túlságosan határozott fellépéstől.¹³² Aggodalmaskodásuk csupán késleltetni tudta XI. Ince reakcióját. Az egyházfő 1679 januárjában, majd miután ez semmilyen hatást nem ért el, a következő év márciusában kemény hangú brevében tiltakozott a francia király kánonjogellenes lépései ellen. XIV. Lajos, bár X. Kelemen engedékenysége után a pápa állhatatosságát kifejezetten személye elleni sértésnek tekintette, ezúttal megelégedett egy

udvarias kitérő válasszal. Amikor viszont a pápa az 1681. január 13-ai konzisztóriumon ismét éles hangon ostorozta a francia egyházi visszaéléseket, XIV. Lajos egy nemzeti zsinat előkészítése céljából összehívta Párizsba a francia klérus gyűlését, amelyet 1681 októberében egy újabb, ezúttal már nagyobb létszámú összejövetel követett.¹³³

Itt fogadták el a következő év február–márciusában J.-B. Bossuet által kidolgozott gallikán téziseket. A *Declaratio Cleri Gallicani* kimondta: 1. A pápának csak spirituális joghatósága van a világi fejedelmek felett – akiknek hatalma közvetlenül Istentől származik –, s nem rendelkezik sem közvetlen, sem közvetett *potestasszal*. 2. A francia király országának egyháza felett gyakorolt jogai kiterjesztőleg értelmezendők; lelki ügyekben a pápának ugyan teljhatalma van, ám alá van vetve az egyetemes zsinatnak. 3. A pápa hatalmát korlátozzák továbbá az egész Egyház által elfogadott kánonok, törvények, Franciaországban pedig az ősi gallikán szokások is. 4. A hittel kapcsolatos pápai döntések csak akkor csatalkozhatatlanok, ha azokat a teljes Egyház elfogadja és jóváhagyja.

A francia földön feltétel nélkül kötelező érvényűnek tekintett határozatok nyomtatott példányait már április folyamán a lehető legszélesebb körben terjeszteni kezdték.

XI. Ince felindultan értesült a történekekről, és a határozatokat magától értetődően érvénytelennek tekintette. Mindazonáltal időközben révbe érkezni látszó törökellenes tervei érdekében a Szent Hivatal szakértői által kidolgozott bulla (*Cum primum*) publikálását tanácsosabbnak látta elhalasztani.¹³⁴ Sőt hosszabb szünet után Angelo Ranuzzi személyében 1683 áprilisában nunciust küldött a francia fővárosba, amit egészen idáig párizsi állomáshelyén elhunyt követe, P. Varese temetésének méltatlan körülményei miatt érzett jogos felháborodása miatt halogatott.¹³⁵ A diplomáciai kapcsolatok teljes körű helyreállítása ugyanakkor nem tudta mérsékelni az egyházpolitikai feszültséget, amelyet a hugenották jogait garantáló nantes-i ediktum 1685-ös felfüggesztésében az államegyházi tendenciák további erősödését látó, következképpen meglehetősen hűvös római fogadtatás csak tovább fokozott.¹³⁶ A pápa közvetlen válasza a gallikán cikkelyekre mindössze annyi volt, hogy a gyűlésen részt vevő, újonnan kinevezett püspöktől megtagadta a kánoni institúciót. Viszonzásul XIV. Lajos a többieknek már nem engedte meg, hogy Rómához forduljanak bulláikért. 1688-ra mintegy harmincöt püspökség maradt árván.¹³⁷

VIII. Sándor, aki az Inkvizíció titkáráként nemcsak a kvietisták ellen lépett fel kíméletlen szigorral, hanem kezdetben a francia királyi jogait védelmező regalistákkal szemben is, a Napkirálynak tett gesztusok ellenére pontifikátusa kezdetén egy ideig – kivételesen – követte elődje magatartá-

sát. Politikai elszigetelődése következtében s arra való tekintettel, hogy a felszentelt püspökök hiánya miatt a gallikanizmus társadalmi pozíciói tovább erősödtek, XIV. Lajos több jelöltjének hosszas mérlegelés után végül megadta a kánoni szentesítést. Az uralkodó cserében visszakozott az 1682-es artikulusok támogatásától, így azután elhárult az akadály pápai annullálásuk elől (*Inter multiplices*, 1691. január 31.).¹³⁸ A francia–szentszéki viszony konszolidációjának újabb jele volt, hogy XII. Ince rögtön pontifikátusa elején, 1692–1693 folyamán nemcsak hogy megerősítette az összes, tehát még a négy gallikán artikulust is aláíró francia püspököt, hanem a hollandiai háború során megszerzett Cambrai érsekének kinevezési jogát is átengedte a Napkirálynak, amivel legitimálta hódítását. Egyedül a regálék ügyében nem sikerült tételelesen megegyezni. E téren egészen a francia forradalomig a francia uralkodóknak kedvező, Róma részéről hallgatólagos tudomásulvételt jelentő *modus vivendi* alakult ki.¹³⁹

Németországban nem jött létre a franciához vagy spanyolhoz hasonló nemzeti egyház, ehelyett számtalan területiális egyház kialakulása volt jellemző. Élükön egyházi és sokszor szuverén világi hatalommal rendelkező püspökök, érsekek álltak. Német földön már a Konstanzi Zsinat óta meggyökerezett hagyománya élt a római centralizmussal való szembenállásnak. A reformáció egyik forrásául is ez szolgált, s nem tűnt el teljesen a katolikusként továbbfejlődő területekről sem. A pápai központosítással szembeni ellenérzések különösen a 17. század elején erősödtek fel ismét. Olyan egységes szellemi háttér, mint a francia abszolutizmus támogatásával kifejlődött gallikanizmus azonban mindvégig hiányzott. A trienti program episzkopalista értelmezése viszont az önálló püspök-földesúri territóriumoknak köszönhetően gazdag táptalajra talált, igaz, csak a 18. században álltak össze febronianizmus fedőnéven valamennyire összefüggő nézetrendszerre. A pápaságnak ugyanakkor a legfőbb veszélyt, egy protestáns császár megválasztását mindvégig sikerült elkerülnie, és fenn tudta tartani az Impérium területén a létfontosságú katolikus állami struktúrákat, még ha ezeket a vesztfáliai béke sok helyütt meg is roppantotta.¹⁴⁰

A német katolicizmus kora újkori szerkezetének alapjait a III. Frigyes (1440–1493) által 1448-ban megkötött bécsi konkordátum vetette meg. A püspökök, köztük a birodalmi egyházi választófejedelmek választása nagyjából a székeskáptalanok kezében maradt. Am a pápa itt is élhetett vétőjogával, amennyiben a megválasztott személy nem felelt meg a szükséges kívánalmaknak. A káptalanok máshol a pápára vagy az uralkodóra átszállott joga a püspöki székek betöltésében német földön évszázadokra megszilárdult. Az általuk megválasztott püspököknek (*episcopi electi*) az ál-

lamfők által kinevezettekkel (*episcopi nominati*) – egyházi jogi szempontból csupán „megnevezettek”-kel – szemben már a kánoni intézmény előtt voltak bizonyos jogai: megválasztásukat csak a pápa annullálhatta, és már felszentelésük előtt használhatták a nem liturgikus rendeltetésű püspöki jelvényeket. Legfőképp pedig gyakorolhatták mindazon jogköröket, amelyekkel a káptalan az egyházmegye irányításában széküresedés esetén rendelkezett: vagyis a püspöki ordót megkívánó lelki és liturgikus funkciók kivételével az egyházi (*in spiritualibus*) és világi (*in temporalibus*) joghatóságot.¹⁴¹

A 1448-as konkordátum több német javadalom birtokosának közvetlen kinevezési jogát meghagyta a Szentszéknek. Róma magának rezerválhatta mindazon javadalmak teljes körű betöltését, amelynek viselője a Kúriában halt meg; amelynek birtokosát a pápa letette, megfosztotta, illetve áthelyezte; vagy akinek megválasztását érvénytelenítette. Ugyanez volt érvényes a bíborosok, legátusok, internunciusok, pápai hivatalnokok németországi javadalmaira; azokra a németekre, aki kúriai szolgálatban álltak, vagy akik római utazás közben hunytak el, illetve bárminemű összeférhetetlenség miatt pápai engedéllyel kerültek birtokon belülre. Az Apostoli Szék cserében lemondott a káptalanbeli első méltóságok adományozási jogáról.¹⁴²

A III. Frigyesel kötött szerződés nem korlátozta az egyházi adók, az annáták Itáliába áramlását. A reformáció korában jóval több pénzt került Rómába Németországból, mint Spanyol- és Franciaországból, s ennek a németek igencsak tudatában voltak. Párhuzamosan a német világi fejedelmek már a reformáció előtt jelentős befolyásra tettek szert egyes helyi egyházak felett. III. Frigyes például már 1446-ban hat püspökség és mintegy száz kisebb javadalom kinevezési jogát szerezte meg az örökös tartományokban. Ezeknek köre a későbbiekben egyre bővült. Szintén az egyezés eredménye volt számos kolostor vizitálásának és reformálásának lehetősége. A brandenburgi választófejedelemmel 1447-ben kötött konkordátum három püspökség betöltésének kiváltságát engedte át számos kanonikátus kíséretében. A szász választó szintén hasonló privilégiumokra tett szert.¹⁴³

Luther célja, hogy a császár és a világi fejedelmek valósítsák meg az egyház reformját, csupán egy meglevő gyakorlat radikalizálása, továbbfejlesztése volt. Az 1555-ös augsburgi vallásbéke *cuius regio eius religio* elve teljesen az uralkodók felelősségére bízta területeik vallási regularizációját. A pápaság ezt hivatalosan sem jóvá nem hagyta, sem el nem utasította, ugyanakkor erőteljesen sürgette a fejedelmeket, hogy éljenek a vallás szabályozásának e törvényes jogával, és országaikban konszolidálják a katolicizmus helyzetét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a protestáns részekben az Egyház sokkal inkább állami ellenőrzés alá került, mint a katolikusokon, amint azt a bajor fejedelemmel – egyébként a korai konkordátumok sorában utol-

sóként – 1583-ban megkötött egyezmény korlátozott, de kétségtávol szilárd jogi érvénnyel bíró engedményei mutatják.¹⁴⁴

Még a 17. században is az 1448-ban megoldani vélt kérdések képezték a német–szentszéki kapcsolatok állandó problémáinak forrását. Róma a kisebb javadalmak esetében – ha a jogi lehetőségek adottak voltak – minden esetben igyekezett érvényesíttetni a rezervációkat. A birodalmi püspökök viszont sem pénzt, sem energiát nem kíméltek, hogy pápai engedély formájában személyre szólóan megszerezzék egyházmegyéjük–egyházmegyéik javadalmainak adományozási jogát (*indulta conferendi beneficia per Dioeceses curae meae commissas* – szövege a kérvények idevonatkozó kitétele). Minde mellett rendszerezések voltak a pápai beavatkozások a püspökválasztásokba. Az egyik legsúlyosabb eset a paderborni püspökség betöltése volt 1659–1661-ben. A kanonokok ellenében VII. Sándor keresztülvitte, hogy egy helyben rezideáló püspököt válasszanak meg.¹⁴⁵ A Szentszék emellett mereven tiltotta a javadalmak halmozását: nemcsak a püspökségeket, hanem a kanonokságokét, apátságokét is. Minderre ugyan már Trient szellemében került sor, de mivel e téren a kúriai gyakorlatot, amint láthattuk, szintén számos visszaélés jellemezte, az ellenérdekelte német klérus heves tiltakozásai bizonyos mértékig érthetőek.¹⁴⁶

A konfliktusok másik fő területe a diszpenzációk voltak. A német egyházban sosem ismerték el, hogy a „külső fórumon” kizárólag az Apostoli Szék adhat felmentést. A még a kora középkorra visszamenő hagyomány alapján a német püspökök folyamatosan éltek is e jogosultsággal. (A 12. századig a metropoliták, püspökök valóban diszpenzálhattak az egyházi szabályok betartása alól, a Kúria ezt III. Incétől [1198–1216] kezdve tartotta fenn magának.) A 17. század első felében Róma úgy igyekezett a problémát megoldani, hogy a fakultásokat a német püspököknek szinte automatikusan megadta a szokásos ötéves időtartamra. A Kúria rugalmassága ellenére azonban ők rendszerint elmulasztották a meghosszabbítás kérelmezését. Elsősorban ennek a sajátosan önálló diszpenzációs gyakorlatnak köszönhetően német területeken bontakozott ki a legélesebb joghatósági küzdelem az e fakultásokkal szintén élő pápai nunciusokkal szemben.

Ugyancsak hosszas viták folytak az egyházi bíróságok pereinek fellebbeviteléről. A lüttichi püspök a korszakban például nem tudta vagy nem akarta tudni, hogy a fellebbezéseket a kölni metropolitai bíróságra, a nunciushoz vagy egyenesen Rómába kell-e irányítania. Esete egyáltalán nem számított rendhagyónak. A nunciaturai bíraskodás létjogosultságát mindazonáltal egyházi ügyekben még csak-csak elfogadták, ám a polgári jellegűeket (végrendeletek érvényesítése, hagyatéki perek) már erőteljes villongások övezték. A nunciusok a 17. században mindvégig megfigyelhető

jogkiterjesztési törekvései a reformnunciatúrák hagyományán, illetve a számos exempt, vagyis a megyéspüspöki fennhatóság alól kivett intézmények nagy számán alapultak. A hierarchia és a pápai követek viszályának további okát az „államérdek” alapján gátat szabó központi hatalom hiányában találhatjuk meg. Luzern esetében például a püspökkel hadban álló városi magisztrátus a tulajdonképpen hozzá akkreditált nuncius hathatós szövetségesének bizonyult.¹⁴⁷

A három egyházi választófejedelem már 1643-ban együttesen tiltakozott VIII. Orbánnál a nunciusi joghatóság gyakorlása ellen. Protestálásukat 1653-ban megújították. Az episzkopalista irányzat Vesztfália után óhatatlanul szárnyra kapott. 1660-ban a kölni érsek egyenesen egy német nemzeti zsinat összehívásának gondolatával foglalkozott. A francia orientáció hívének számító strassburgi püspök, Franz Egon von Fürstenberg a helyi javadalmak össznémet, Rómától független adományozási szisztémájának létrehozásán gondolkodott.

Az egyházpolitikai opposíció ugyanakkor nem a pápaság és az Egyház lényege ellen irányult, csupán részproblémákról lehet beszélni. A *Tridentinum* után az Egyház és a pápaság egysége már elég erősnek bizonyult. E közösséget a pápai centralizmussal szemben fellépő 17. századi törekvések Németországban sem tudták kikezdeni, voltaképpen epizodikusnak tekinthetők. A császár vezetése alatt álló egységes birodalmi egyház (*Reichskirche*) gondolata, a *Germania Sacra* ideájának keretében, a 18. században vetődött fel komolyabban.¹⁴⁸

A pápaság és a részegyházak viszonyrendszere még e mutatóban kiválasztottak esetében is sokkalta gazdagabb, eseménydúsabb volt. Nem beszélve arról, hogy több fontos területről, például Írországról, Spanyol-Németalföldről, Portugáliáról, Lengyelországról most nem, s a korábbi fejezetekben csak elvétve esett szó. De talán felesleges is lenne már az adatok lexikonszerű elősorolása: a főbb folyamatok, jellemzők a pápaság barokkori történetének összes kiválasztott területén remélhetőleg immár előttünk állnak.

Nem esett szó Magyarországról sem, ami viszont mással is magyarázható. Hiszen, nem lebecsülve a pozitívista történetírás eredményeit, az Apostoli Szentszékhez fűződő korabeli kapcsolatai valódi mélységükben még feltárára várnak.¹⁴⁹

1. Róma hét főtemploma (1575)

2. A Szent Péter-bazilika felszentelése (1626)

3. Kanonizáció (1629)

4. A himnuszok javított kiadása (1636)

5. VIII. Orbán síremléke

6. Szertartás a Capella Paolinában

7. A franciák nemzeti temploma

8. A Porta del Popolo, ahol a zarándokok és követek többsége belépett az Örök Városba

9. A spanyol követ Borgia kardinális bevonulása Rómába 1632 februárjában

10. A spanyol követség palotája

VII.

Kitekintés

Elemzésünk többé-kevésbé teljesnek mondható – kívánta üzenni az előző fejezet utolsó mondatainak egyike. A hangsúly természetsszerűleg nem a teljességre esik, hiszen, láthatjuk, például az olyan fontos momentumok, mint VIII. Kelemen mélyen átélt vallásossága, életvitele, X. Kelemen alázatos, empatikus és segítőkész személyisége, VIII. Orbán, VII. Sándor és IX. Kelemen irodalmi vénája, lírai költészete igazából elő sem kerültek.¹ Pedig a kép teljességéhez ezek éppúgy hozzátartoznak, mint az, hogy egészében lássuk: a történeti időutazásunk tulajdonképpen nyitányát képező Borghese-pontifikátus minden téren egyszerre volt az átmenet és az egyensúly fenntartásának időszaka. Nincs már olyan egyértelmű reformszellem és nagyhatalmi szerep, miként V. Pius és V. Sixtus idejében, de a Barberini-féle hatalomvesztés és dinasztikus politizálás még inkább csírájában van csak jelen.² V. Pál, valamint XV. Gergely – fenntartások nélkül kedvező történeti megítélést kiváltó, ám túlságosan rövid – uralkodásánál jóval bonyolultabb feladat a Barberini-korszak záró értékelése.

Legfőképpen az olyan teljesen eltérő kategóriák történeti összehasonlításának képtelen volta miatt, mint példának okáért a castrói háborúra, a nepotizmusra, de még egy elvetélt ír felkelési kísérlet támogatására fordított összegek (ez utóbbi százhuszezer scudo) mértéke, illetve a katolizáció sikerei Cseh- és Morvaországban; avagy egyfelől a „női jezsuiták” elnyomása, másfelől egyéb rendek, így a francia lazaristák és paoliánusok felkarolása. Nemcsak a korban, a ma történésze számára is végső soron megoldhatatlan az a dilemma, amelyet egyrészt az itáliai spanyol befolyás visszaszorítása és az Egyházi Állam szuverenitásának védelme, másrészt a konfesszionálisan és politikailag véres háborúban széttagolt Európa problémáinak reális kezelése együttesen jelentett. Az viszont bátran kijelenthető, hogy leginkább hátrányos következményekkel VIII. Orbán tradicionalista, szigorúan jurista szemléletmódja és az 1628–1632 között Richelieu-vel foly-

tatott tikos játszma járt, ami egyrészt nem maradt rejtve a Habsburgok előtt, másrészt kiszolgáltatotta a Szentszékét a franciáknak. Hatásait a Barberini-pápa az 1640-es évek elején már nyilvánvalóan megtapasztalhatta, amikor is a francia politika irányítója éppen az a Jules Mazarin lett, aki még Giulióként aktív részese volt a pápai külpolitika manővereinek. Miután pedig a spanyol, germán világ mindvégig idegen maradt számára, elszigeteltsége pontifikátusa utolsó éveiben teljessé vált.³

A nyomasztó izolációból négy egymást követő utóda sem volt képes kitörni. Egyedül a Kúriának a megváltozott politikai, konfesszionális viszonyokhoz igazodó átalakulásában történt némi előrehaladás. Ebben – a kuriális élet egyéb színtereihez hasonlóan – a fiatalos *squadron volante* történelmi szerepe vitathatatlan. Mégpedig annak ellenére, hogy az alapvetően V. Sixtus idején kialakult pápai kormányzati szisztéma átstrukturálódása sok tekintetben a bíborosi kollégium frakcióitól, az egyes pápák, illetve kardinálisok személyétől voltaképpen független, hosszabb távon óhatatlanul érvényre jutó belső logika mentén zajlott.⁴

Mindemellett az 1670-es évek elejére már egyre világosabban körvonalazódtak a fokozódó oszmán fenyegetés árnyékában realizálódó össz-európai szerepvállalás lehetőségei. A 17. század legnagyobb pápaegyénisége egyértelműen XI. Ince volt. Pontifikátusa középpontjába három egyaránt égetően sürgős program végrehajtását állította: 1. a kedvezőtlen gazdasági és pénzügyi tendenciákra adott válaszként az államháztartás rendbetételét; 2. részben a megváltozott társadalmi környezettel összhangban a Kúria átszervezését, a feleslegessé vált hivatalok és mechanizmusok megszüntetését; 3. végül pedig a nemzetközi problémák megoldását: jelesen az oszmán terjeszkedés megállítását és XIV. Lajos agresszív politikájának kezelését.⁵ Erős személyisége változtatni tudott a „dolgok bevett folyásán”, habár túl sok frontot nyitott egyszerre. Odahaza a mély gyökerekből táplálkozó nepotizmussal szemben, a nemzetközi porondon úgy a spanyolokkal végső leszámolásra készülő franciák, mint a török ellenében. A pénzügyek szanálása eredményesnek bizonyult, a nepotizmus végérvényes eltörlésére tett kísérlet viszont ekkor még kudarcra jutott. A törökök kiűzése Európából felémásra sikeredett, egy átfogó kereszties hadjárat megindítása tudniillik elmaradt. Végül a francia gyámkodás alóli felszabadulás csak pontifikátusa idejére sikerült, és minden egyes eredményért súlyos árat kellett fizetnie. A Szentszék vezető pozícióját ugyan maradandóan nem volt képes helyreállítani az európai politika színterén, de ideiglenesen felépítette azt a központi szerepkört, amely átmenetileg megállította a hatalmi marginalizációt. XI. Ince morális alapokon igyekezett újraértelmezni a Szentszék helyét és szerepét Európában. Törekvései végső soron a francia ellenérzések miatt

hiúsultak meg.⁶ Az államháztartás rendbetételéhez hasonlóan egyértelmű sikerként kell viszont értékelnünk munkatársainak kiválasztását. Főként amiatt, hogy Antonio Pignatelli bíborosi kinevezésével méltó utódról gondoskodott, aki az Ottobonik jelentette átmeneti megtorpanás után 1692-től a belső reformokat nemcsak megszilárdította, hanem tovább is vitte.⁷

Ez a sikeres konszolidáció, amelynek professzionalizmusa a pápai udvar arculatát a 20. századig, részben napjainkig meghatározta, történelmi jelentőségében mindazonáltal nem mérhető a katolikus reform szellemiségében fogant 16. század végi úttörő fejlődéséhez. Egy összetett, soktényezős: politikai, szellemi, gazdasági és társadalmi folyamat végén Róma – és vele együtt az összes konfesszió – már nem tölthette be a radikális modernizáció keretének és mozgatójának szerepét. Ahogyan a vallás gondos racionalizációja minden térre kiterjedő szekularizációba csapott át, a gazdasági és társadalmi – mondjuk így – determinációk az Egyházi Államot, pompás fekvése ellenére, végül itáliai vezető szerepétől is megfosztották. Ha ez nem így van, az olasz egység már a 19. század előtt megvalósul, méghozzá a pápák irányításával.⁸ Az „ész és értelem diadalának”, a „modern nagyhatalmak kialakulásának”, a „despotizmus és forradalom korának” évszázada azonban nem Itália koronáját, hanem az általunk vizsgált korszakban jelentkező problémák végletekig fokozódását hozta el Szent Péter utódai számára.

A politika területén például a spanyol örökösödési háborút és annak nyomasztó következményeit. 1708 őszén, 1709 elején a Habsburgok fegyveres erővel kényszerítették XI. Kelemen (1700–1721) a minden korábbinál mohóbb Habsburg-, pontosabban már osztrák igények elismerésére.⁹ A 17. század végének francia diplomáciai, protokolláris konfliktusait az osztrákokkal adódó összeütközések váltják fel.¹⁰ S habár ez még nem a felvilágosult abszolutizmus időszaka, a súlyos politikai feszültségek ellenére még megfigyelhető bizonyos lelki egység a mélyen vallásos VI. (III.) Károlylyal (1711–1740),¹¹ XI. Kelemen álmai Jeruzsálem felszabadítására a legcsekélyebb visszhangra sem leltek. Az oszmán expanzióra Savoyai Jenő fényes belgrádi győzelme és az 1718-as pozsareváci béke pontot rakott.¹² A 18. század elkövetkező nagy konfliktusaiban említésre méltó szerepet nem játszó Egyházi Állam létével pedig átmenetileg a francia forradalmi megszállás tette ugyanezt. Bonaparte a szentszéki levéltárak elszállíttatásával még a pápaság történetére is rá kívánta tenni a kezét.¹³

Gazdasági téren a viszonylagos elszegényedés, társadalmi téren a mobilizáció teljes hiánya lett meghatározó, a pápai udvarban pedig meg-megjelenik a neonpotizmus, bár súlyosabb következmények nélkül. XI. Kelemen nem

támogatta rokonait, államtitkára a hűséges Fabrizio Paolucci volt, a „bíborosok kérésére” viszont fivérét, Annibale Albanit 1713-ban bíborossá tette. XIII. Ince (Michelangelo dei Conti, 1721–1724) államtitkára a tapasztalt Giorgio Spinola lett, ugyanakkor fivérét, Bernardo Mariát első kreációként azonnal bíborra emelte. Hosszú évtizedek óta először történt ilyen. A nepotizmus újjászületésétől való félelmek szerencsére alaptalannak bizonyultak. 1724-es halála után a Szent Péter-bazilikában még síremléket sem emeltek neki, ami pedig posztumusz hálaként korábban a bíboros kreatúrák és a volt pápai familiárisok körében kötelező normának számított.

Az aszkéta pápa XIII. Benedek (Vincenzo Maria Orsini, 1724–1730) pontifikátusát kiválóan jellemzi LUDWIG VON PASTOR mondása, miszerint ahhoz, hogy valakiből jó pápa váljon, korántsem elegendő, ha előzőleg kiváló szerzetes volt. Az Orsini-pápa a kormányzás érdemi részét korábbi, benventói környezetére bízta. (Megválasztása előtt sokáig e hely főpásztora volt.) Államtitkárává 1726-ban Niccolò Maria Lercarit nevezte ki, a Kúriát azonban ténylegesen a Kérvenytitkárság vezetője, Niccolò Coscia irányította. A „benventói párt” sorozatos visszaélései sokat ártottak az Apostoli Szék tekintélyének. Egyes túlzónak látszó becslések szerint már egy év után kétmillió scudót gyűjtöttek össze a maguk számára. Tevékenységük megítélését nem nagyon ellensúlyozza, hogy a páparokonok ezúttal semmiféle teret nem kaptak. Lényegi határvonal aligha húzható közéjük és a nepotizmus közé. Még a korabeli közvélemény is inkább tolerálta volna a pápa rokonainak támogatását, amely már csak a súlyos történeti előzmények miatt sem nyilvánulhatott volna meg ilyen túlzó formában. Ami legutoljára a Barberinikkel történt meg, a pápa halála után Cosciának és környezetének menekülnie kellett az Örök Városban eluralkodó lincshangulat elől. Az ellene induló eljárás, kiközösítése és tízéves angyalvári bebörtönzése pedig egyenesen a Carafák példáját idézi, még a 16. század derekáról.

Vélhetően szoros összefüggésben az 1730-as évek eseményeivel az elkövetkező évtized teljesen a neonepotizmusé volt. XII. Kelemen (Lorenzo Corsini, 1730–1740) nem tudott ellenállni unokaöccsei javadalmazása kísértésének. Bartolomeo a pápai könnyűlovasság parancsnokságát, Neri Corsini pedig a Kérvenytitkárság irányítását, majd a bíborosi kalapot nyerte el. Jó fél évszázaddal a *Decet Romanum Pontificem* publikálása után ismét egyszerre találunk világi és egyházi tisztségekben pápai rokonokat. XII. Kelemen neonepotizmusa ugyanakkor nemcsak egy szelídebb változatot képezett – az, hogy az Államtitkárság irányítása Antonio Banchieri, majd 1733-at követően Giacomo Firrao helyett szintén a neposok kezébe kerüljön, elképzelhetetlen volt –, hanem átmeneti jelenségnek is bizonyult.

XIV. Benedekkel (Prospero Lambertini, 1740–1758) visszatért XI. és XII. Ince szellemisége. Az életerős pápa bíboros államtitkárai: Valenti Gonzaga, 1756-tól Alberico Archinto helyett minden ügyet maga tartott kézben. Archintót az új pápa, a velencei XIII. Kelemen (Carlo Rezzonico 1758–1769) kivételes módon megtartotta pozíciójában, ám rövidesen meghalt, s helyére még 1758-ban Luigi Torrigiani bíboros került.

XIII. Kelemen uralkodása egyértelműen azt bizonyítja, hogy az a fajta ciklikusság, ami a korábbi nepotizmusnál megfigyelhető volt, jóval mérsekeltebb válfajánál, a 18. századi neonepotizmusnál szintén tetten érhető. A Lambertini-pápa két puritán évtizedét követően ugyanis egyik első intézkedéseként – az övével azonos nevű – Carlo Rezzonicót bíborossá és a Kérvényitkárság vezetőjévé nevezte ki, amely tisztsége akár a neonepotizmus hitbizományaként aposztrofálható. De nem csak a régi bíboros nepos figurája kísértett. 1765-ben Abbondio Rezzonico Róma szenátorának tógáját ölthette magára, nem is oly távoli párhuzamként Taddeo Barberini prefektusságával.

Az utód, XIV. Kelemen (Giovanni Antonio Ganganelli, 1769–1774) Pallavicini bíboros államtitkár helyett egy egyszerű, ám annál ambiciózusabb ferencesre, Innocenzo Buontempire bízta az ügyek vitelét. Pallavicini VI. Pius (Giovanni Angelo Braschi) alatt sem jutott különösebb befolyáshoz, utódához, Ignazio Boncompagnihoz hasonlóan, aki posztját négy év után a hetvenkét éves Zelada kardinálisnak engedte át. VI. Pius, aki *motu proprio*jával azonnal eltávolította Buontempit a Kúriából, a neonepotizmus utolsó képviselője. Nemcsak Romualdo Onesti-Braschit tette 1786-ban bíborossá, majd a következő évben a Brévetitkárság vezetőjévé, hanem egy másik neposát, Luigit a régi hagyomány szerint beházasította egy ősi római dinasztiába, jelesül a Falconieribe. Ugyancsak a bevált módszer szerint igyekezett gondoskodni az új arisztokrata család anyagi biztonságáról. Luigi Braschi megkapta a felosztott Jézus Társaság tivoli birtokait, és VI. Pius közbenjárására a mesés vagyon birtokosának hírében álló máltai lovag, Amanzio Lepri örököse lett. Az eset nyílt botrányba torkollott, mindenki meg volt ugyanis győződve arról, hogy a másfélmillió scudóra becsült összegre Lepri apja még pápai vámtisztviselőként tisztességtelen módon tett szert. A végrendeletet 1785-ben a rokonság bíróság előtt támadta meg. A perre a csinos örökség Marianna Lepri és a pápai unokaöcs közötti megosztása tett végül pontot 1789 vészterhes évében. A 18. századi neonepotizmus utolsó fellángolásának a pompás Palazzo Braschi állít máig maradandó emléket.

Visszatekintve az 1692 óta eltelt egy évszázadra, azt kell mondani, hogy XII. Ince bullája a felesleges hivatalok tömkelegének megszüntetésével, a

túlzott jövedelemkiáramlás csapjainak elzárásával ugyan rendkívül eredményesnek tekinthető a múltra nézve, a jövőbeni fejlődésnek mégsem tudott teljesen megfelelő kereteket biztosítani. Abban az értelemben kétségtelenül komoly sikereket mutat fel, hogy a 18. századi neonpotizmus ciklusainak felső határértékei: XII. Kelemen és VI. Pius voltaképpen kivételnek tekinthető pontifikátusa a 16–17. századi intézményesült nepotizmus még csak mérsékeltabb megnyilvánulásait sem közelítette meg. A neonpotizmus ugyanakkor teljesen diszfunkcionálisnak tekinthető. Egyedül a rokonok támogatására szorítkozott, míg korábban, amint láthattuk, például a bíboros neposok komoly és senki más által be nem tölthető szerepet játszottak a szuverén pápai hatalom megjelenítésében és fenntartásában.

Egyébként sok esetben a neposok helyére lépő bíboros államtitkárok a karrierjük során szerzett közigazgatási rutin ellenére sem tudták a belső kúriai dinamizmusokat kielégítő módon ellenőrzésük alatt tartani a 18. század folyamán. Az így keletkezett belső hatalmi űrt különféle személyek és érdekcsoportok tölthették ki, de sosem a pápa rokonai, márpedig ők – példának okáért valamelyik Orsini Coscia helyett – olykor megnyugtatóbb garanciát jelenthettek volna egy-egy kevésbé gyakorlatias vagy kontemplatív hajlamú egyházfő kormányzatának megfelelő mederben tartására. A nepotizmus intézményesült formájának nagyon mérsékelt, a juttatások terén erőteljes korlátok közé szorított fenntartására vonatkozó korábbi javaslatok tehát – az utólagos tapasztalatok fényében – furcsamód nem is voltak annyira megalapozatlanok. Egy Alderano Cybóhoz mérhető szerepet a 18. századi bíboros államtitkárok sokszor még nem tudtak betölteni. A XI. és XII. Ince alatt kialakított rendszer a nyilvánvaló kontinuitás ellenére komolyabb zavarok nélkül egy évszázad kihagyással kezdett el működni, és olyan nevek fémjelezték, mint Consalvi, Merry del Val, Gasparri, vagy az államtitkár tisztéből a XII. Piusként (1939–1958) a pápai trónra lépő Eugenio Pacelli.¹⁴

Az egyházi élet terén a francia határokat messze maga mögött hagyó janzenizmus kérdésében a kívánt hatást a végső intézkedésnek szánt *Unigenitus Dei Filius* (1713) kezdetű bulla sem hozta meg. Sok katolikus nem értett egyet tartalmával, visszavonását várta, különösen XIV. Benedek alatt, akit egyértelműen a 18. század legjelentősebb pápájának tarthatunk. 1710-ben XI. Kelemen és XIV. Lajos együttes erővel hiába romboltatta le Port-Royal kolostorát, az elkövetkező évtizedekben a janzenizmus erősebben befolyásolta az Egyház életét, mint bármikor. Eljutott Itáliába is, ahol egész szemináriumok, például a padovai, illetve több bíboros, köztük az

1758-as konklávét irányító Giuseppe Sinelli nyíltan szimpatizált tanaival. Elemei egyaránt megtalálhatók a jozefinizmusban és az epizkopalista nézeteket összefogó németországi febronianizmusban. A janzenisták tudniillik feltűnő szimpátiával viseltettek a végletekig racionalizált adminisztráció iránt. Azt remélték, hogy az állam segítségével nemcsak teológiai reformokat érhetnek el, hanem az Egyházat is „megtisztíthatják”. A lassan teljesen önjogúvá váló állam pedig azt várta a lelkeségi mozgalomtól, hogy segíti mindazon feladatok elvégzését, amelyet a civil társadalom szervezésében az egyházszervezetre kívánt róni, és hasznára lehet az egyházi tulajdon visszaszorításában, amely egyes országokban elérte a földbirtokok 60%-át. A janzenista püspöki karok szoros összefonódása a hatalommal többek között Franciaországban, Portugáliában, Nápolyban és valamennyire Magyarországon is a pápaság irányító szerepének teljes kiakcsolásával fenyegetett.

A 18. századi fejedelmi abszolutizmus, amely mindinkább a – bármiféle modernizációt kizárólag a konfesszionális kereteken kívül elképzelni tudó – „felvilágosodás” ideológiáján nyugodott, persze nem igazolhatta a bármilyen teológiai vonatkozású változtatás iránt táplált janzenista reményeket. Az intranzigensen antijanzenista és Róma-hű jezsuitáknak az ázsiai és dél-amerikai misszióik ellehetetlenítését (például a kínai rítus eltiltását és az úgynevezett redukciók felszámolását) követő likvidálása aligha sorolható ide. A megszüntetésükben élharcos világi miniszterek, a portugál Pombal és a nápolyi Tanucci neve már kifejezetten a katolicizmusellenességgel fonódott össze. Az 1786-os pistoiai zsinaton még triumfáló janzenizmusnak a végső dőfést VI. Pius 1794-es *Auctorem fidei* kezdetű bullája adta meg. Szoros összefüggésben azzal a mindmáig érvényes, régi-új felismeréssel, hogy a katolicizmus bármilyen reformja Róma nélkül nemcsak értelmetlen, hanem lehetetlen is.¹⁵

Az *ancien régime* abszolutizmusával szemben a francia forradalom polgári állama a klérust nem csupán bizonyos feladatok elvégzésére akarta felhasználni, hanem teljesen be kívánta tagolni az állami bürokrácia szervezetébe¹⁶ E tekintetben persze már a jozefinizmus is olyannyira előrehaladt, hogy II. Lipót (1790–1792) alatt egyértelműen azért bizonyult lehetetlennek elődje rendszerének érdemi reformja, mert az egyházi struktúrák már szorosan beépültek az államgépezetbe.¹⁷ A helyi hierarchiák Rómával való érintkezésének adminisztratív nehézségei, a nunciusok korlátozott mozgástere, a súlyosabbnál súlyosabb konfliktusok ellenére azonban a „régí rend” monarchiái nem hoztak létre önálló nemzeti egyházakat. Valamiféle kapcsolatuk mindvégig megmaradt az Apostoli Székkal, lehetőséget adva ezzel a 19. század elején a Szent Szövetség nevével fémljelzett látványos fordulatra.¹⁸

Mauro Cappellari kamalduli szerzetes 1799-ben adta közre *Il trionfo della Santa Sede e della Chiesa* című munkáját. A későbbi XVI. Gergely (1831–1846) írása már ekkor előre vetítette a restauráció korának pápaság- és egyházképét. Ami nemcsak a francia forradalom csapatai által megszüntetett Egyházi Állam teljes életre keltését, hanem a katolicizmus átmeneti reneszánszát is magával hozta, majd nyílegyenesen elvezetett a pápai infallibilitás tételének dogmába foglalásához az I. Vatikáni Zsinaton (1869–1870). Amiként azonban a Napóleon bukását követő évtizedek politikai berendezkedése átmeneti lett, az 1860–1870-es években az Egyház állama sem élte túl a liberalizmus és nacionalizmus megsemmisítőnek szánt csapásait. Mindazonáltal a pápaság új, egyedül immár spirituális alapokon megvalósult 20. századi konszolidálásának köszönhetően e csapások ismét csak mulandónak bizonyultak.¹⁹

Függelék

I.

A pápák és a fontosabb kuriális tisztségviselők archontológiája
(cca 1600–1700)

Pápák¹

VIII. Kelemen

(Ippolito Aldobrandini, 1592. jan. 30.–1605. márc. 3.)

Koronázás: 1592. febr. 9.

XI. Leo

(Alessandro de' Medici, 1605. ápr. 1.–ápr. 27.)

Koronázás: 1605. ápr. 10.

V. Pál

(Camillo Borghese, 1605. máj. 16.–1621. jan. 28.)

Koronázás: 1605. máj. 29.

XV. Gergely

(Alessandro Ludovisi, 1621. febr. 9.–1623. júl. 8.)

Koronázás: 1621. febr. 14.

VIII. Orbán

(Maffeo Barberini, 1623. aug. 6.–1644. júl. 29.)

Koronázás: 1626. szept. 29.

X. Ince

(Giovanni Battista Pamphili, 1644. szept. 15.–1655. jan. 7.)

Koronázás: 1644. okt. 4.

VII. Sándor

(Fabio Chigi, 1655. ápr. 7.–1667. máj. 22.)

Koronázás: 1655. ápr. 18.

IX. Kelemen

(Giulio Rospigliosi, 1667. jún. 20.–1669. dec. 9.)

Koronázás: 1667. jún. 27.

X. Kelemen

(Emilio Altieri, 1670. ápr. 29.–1676. júl. 22.)

Koronázás: 1670. máj. 11.

XI. Ince

(Benedetto Odescalchi, 1676. szept. 21.–1689. aug. 12.)

Koronázás: 1676. okt. 4.

VIII. Sándor

(Pietro Ottoboni, 1689. okt. 6.–1691. febr. 1.)

Koronázás: 1689. okt. 16.

XII. Ince

(Antonio Pignatelli, 1691. júl. 12.–1700. szept. 27.)

Koronázás: 1691. júl. 15.

Bíboros neposok²*(Cardinali nipoti)*

Scipione (Caffarelli)-Borghese (1605–1621)

Ludovico Ludovisi (1621–1623)

Francesco Barberini (1623–1644)

Camillo Pamphili (1644–1647)

[Francesco Maidalchini (1647)]

Camillo (Astalli)-Pamphili (1650–1653)

Flavio Chigi (1657–1667)

Giacomo Rospigliosi (1667–1669)

Paluzzo (Albertoni)-Altieri (1670–1676)

Pietro Ottoboni (1689–1691)

Államtitkárság
Segreteria di Stato

Államtitkárok

Erminio Valenti (1605)³
Lanfranco Margotti (1605–1611)⁴
Martio Malacrida 1605–1609)
Porfirio Feliciani (1611–1621)
Giovanni Battista Perugini (1611–1613)
Giovanni Battista Agucchia (1621–1623)
Lorenzo Magalotti (1623–1628)⁵
Lorenzo Azzolini (1628–1632)
Pietro Benessa (1632–1634)⁶
Francesco Adriano Ceva (1634–1643)
Giovanni Battista Spada (1643–1644)

Bíboros államtitkárok

Giovanni Giacomo Panziroli (1644–1651)
Fabio Chigi (1651–1655)
Giulio Rospigliosi (1655–1667)
Decio Azzolini (1667–1669)
Federico Borromeo (1670–1673)
Francesco Nerli (1673–1676)
Alderano Cybo (1676–1689)
Giovanni Battista Rubini (1689–1691)
Fabrizio Spada (1691–1700)
Fabrizio Paolucci (1700–1721)⁷

Brévetitkárság
Segreteria dei Brevi

Titkárok

Marcello Vestri Barbiani (1590–1606)
Scipione Cobeluzzi (1606–1623)⁸
Volpiano Volpio (1623–1627)
Marco Aurelio Maraldi (1627–1651)⁹
Francesco Gaetani (1651–1652)
Gualtiero Gualtieri (1652–1659)
Stefano Ugolini (1659–1666)

Giovanni Gualtiero Slusio (1666–1686)¹⁰

Giovanni Francesco Albani (1687–1700)

Fabio Olivieri (1700–1738)¹¹

Fejedelmi brévék titkársága

Segreteria dei brevi ai principi

Marcello Vestri Barbiani (1590–1603)

Marzio Malacrida (1603–1605)

Pietro Strozzi (1605–1618)

Scipione Cobeluzzi (1618–1621?)¹²

Giovanni Ciampoli (1621–1632)¹³

Francesco Herrera (1632–1635)

Giulio Rospigliosi (1635–1644)

Felice Contelori (1644)

Gaspere Simeoni (1644–1648)

Francesco Nerli (1648–1653)

Decio Azzolini (1653–1654)

Natale Rondanini (?–?)

Mario Spinola (1670?–1697)

Ulisse Gozzadini (1697–1711)¹⁴

Kérvénytitkárság

Segreteria dei memoriali

Titkárok

Pietro Pavoni (17. sz. eleje)

Francesco Adriano Ceva (1605–1632)¹⁵

Angelo Geosio (Giori) (1632–1643)

Giovanni Maria Roscioli (1643–1644)¹⁶

Giuseppe Frenfanelli (1644–1655)

Celio Piccolomini (1655–1656)

Giacomo Filippo Nini (1656–1664)¹⁷

Nicola Piccolomini (1664–1676)

Giovanni Battista de Luca (1676–1683)

Francesco Liberati (1683–1689)

Raffaele Fabretti (1689–1691)

Carlo Augusto (Agostino) Fabbroni (1691–1695)

Giuseppe Gozzadini (1695–1700)

Curzio Origo (1700–1708)¹⁸

Apostoli Kancellária

Cancellaria Apostolica

Vicecancellárok

Alessandro Peretti (1589–1623)

Ludovico Ludovisi (1623–1632)

Francesco Barberini (1632–1679)¹⁹

Pietro Ottoboni (1689–1740)²⁰

Apostoli Kamara

Camera Apostolica

Camerlengók

Pietro Aldobrandini (1599–1621)

Ludovico Ludovisi (1621–1623)

Ippolito Aldobrandini (1623–1638)

Antonio Barberini (1638–1671)²¹

Paluzzo Altieri (1671–1698)

Giovanni Battista Spinola (1698–1719)²²

Apostoli Datária

Dataria Apostolica

Datáriusok

Lucio Sasso (1590–1604)

Bernardino Paoloni (1604–1605)

Pompeo Arrigoni (1605–1607)

Michelangelo Tonti (1607–1609)

Aurelio Maraldi (1609–1621)

Francesco Sacratì (1621–1621)

Volpiano Volpi (1621–1623)

Clemente Merlini (1623)²³

Giacomo Cavalieri (1623–1626)²⁴

Fabio di Lagonissa (1626–1627)

Egidio Orsini de Vivariis (1627–1644)²⁵

Giovanni Battista Pamphili²⁶

Domenico Cecchini (1644–1652)

Giovanni Bertucci (1652–1655)

Giacomo Corradi (1655–1666)

Pietro Ottoboni (1667–1670)

Gaspere Carpegna (1670–1676)

Stefano Agostini (1676–1683)

Francesco Liberati (1683–1689)

Bandino Panciatichi (1689–1700)

Giuseppe Sagripanti (1700–1721)²⁷

Apostoli Szent Penitenciária
Sacra Poenitentiaria Apostolica

Főpenitenciáriusok

Giulio Antonio Santoro (1592–1602)

Pietro Aldobrandini (1602–1605)

Cinzio Aldobrandini (1605–1610)

Scipione Borghese (1610–1633)

Antonio Barberini sen. (1633–1646)

Orazio Giustiniani (1647–1649)

Niccolò Albergati-Ludovisi (1650–1687)

Leandro Colloredo (1688–1709)²⁸

A Szent Hivatal Legfőbb Szent Kongregációja
Suprema Sacra Congregazione del Sant'Uffizio

Bíboros titkárok

Camillo Borghese (1602–1605)

Pompeo Arrigoni (1605–1616)

Giovanni Garzia Mellini (1616–1629)²⁹

Antonio Barberini sen. (1629–1633)³⁰

Francesco Barberini (1633–1679)³¹

Cesare Facchinetti (1679–1683)

Alderano Cybo (1683–1700)

Galeazzo Marescotti (1700–1716)³²

Zsinati Szent Kongregáció
Sacra Congregazione del Concilio di Trento

Prefektusok

Girolamo Mattei (1591–1603)
Paolo Emilio Zacchia (1604–1605)
Francesco Maria Bourbon del Monte (1605–1616)
Orazio Lancellotti (1616–1620)
Roberto Ubaldini (1621–1623)³³
Cosimo de Torres (1623–1626)
Bonifacio Bevilacqua (1626–1627)
Fabrizio Verospi (1627–1639)
Giovanni Battista Pamphili (1639–1644)
Francesco Cennini (1644–1645)
Pietro Luigi Carafa (1645–1655)
Francesco Paolucci (1657–1661)
Giulio Sacchetti (1661–1663)
Angelo Celsi (1664–1671)
Paluzzo Altieri (1671–1672)
Vincenzo Maria Orsini (1673–1675)
Federico Baldeschi (Ubaldi) Colonna (1675–1691)
Galeazzo Marescotti (1692–1695)
Giuseppe Sagripanti (1696–1700)
Bandino Panciatichi (1700–1718)

Titkárok

Giulio Poggiani (1564–1568)
Achille Stazio (1565–1566)³⁴
Giovanni Paolo Marincola (1568–1575)
Frizoglio Lorenzo (1584–1590)
Bruno Guarino (1590–1592)
Giovanni Francesco Fagnani (1592–1613)
Prospero Fagnani (1613–1626)³⁵
Francesco Paolucci de' Calboli (1626–1657)
Carlo de Vecchi (1657–1668)
Stefano Brancaccio (1668–1681)
Antonio Attovito (1681–1689)
Ranuccio Pallavicino (1690–1696)
Ferdinando Nuzzi (1696–1700)
Giovanni Domenico Thomato (1700–1704)³⁶

Szent Rítuskongregáció
Sacra Congregazione dei Riti

Prefektusok

Alfonso Gesualdo (1588–1603)
 Tolomeo Galli (1603–1607)
 Domenico Pinelli (1607–1611)
 Francesco de Joyeuse (1611–1615)
 Antonio Maria Galli (1615–1620)
 Francesco Maria Borbon del Monte (1620–1626)
 Giovanni Battista Deti (1626–1630)
 Carlo Emmanuele Pio di Savoia (1630–1641)
 Pietro Paolo Crescenzi (1641–1645)
 Luigi Capponi (1645–1652)
 Federico Cornaro (1652–1653)
 Carlo de' Medici (1653–1655)
 Giulio Sacchetti (1655–1663)
 Marzio Ginetti (1663–1671)
 Antonio Barberini (1671–1671)
 Francesco Maria Brancaccio (1671–1675)
 Ulderico Carpegna (1675–1679)
 Cesare Fachinetti (1679–1683)
 Niccolò Albergati-Ludovisi (1683–1687)
 Alderano Cybo (1687–1700)
 Gaspare Carpegna (1700–1714)

Titkárok

Giovanni Battista Stella (1588 [?]-1602)
 Giovanni Paolo Mucanzio (1602–1617)
 Pietro Giamaricono (1617–1622)
 Giovanni Battista Rinuccini (1622–1625)
 Giulio Benigni (1625–1627)
 Fulvio Benigni (1627–1629)
 Tegrino Tegrini (1629–1632)
 Giulio Rospigliosi (1632–1635)
 Cesare Fachinetti (1635–1638)
 Giulio Cenci (1638–1642)
 Carlo Pauluzzi di Calbulensi (1642–1644)
 Marco Galli (1644–1648)
 Girolamo Boncompagni (1648–1652)

Bernardino Rocci (1652–1654)
Francesco Maria Febei (1654–1662)
Bernardino Casali (1662–1689)
Lorenzo Fieschi (1689–1690)
Giuseppe Vallemani (1690–1692)
Bernardino Ingherami (1692–1713)

Promotori generali della Fede

Antonio Cerri (1631–1642)³⁷
Pietro Francesco de Rossi (1642–1673)
Prospero Bottini (1673–1712)³⁸

Hitterjesztés Szent Kongregációja
Sacra Congregazione de Propaganda Fide

Prefektusok

Antonio Maria Sauli (1622–1622)
Ludovico Ludovisi (1622–1632)³⁹
Antonio Barberini (1632–1671)⁴⁰
Paluzzo Altieri (1671–1698)
Carlo Barberini (1698–1704)

Titkárok

Francesco Ingoli (1622–1649)
[Francesco Albizzi (1649)]⁴¹
Dionisio Massari (1649–1657)
Marco Alberici (Albrizzi) (1657–1664)
[Antonio Manfroni (1664–1666)]⁴²
Girolamo Casanate (1666–1668)
Frederico Ubaldini (1668–1673)
[Urbano Cerri (1673–1675)]⁴³
Francesco Ravizza (1673–1675)
Urbano Cerri (1675–1679)
[Domenico Corsi (1679)]⁴⁴
Edoardo Cybo (1680–1695)⁴⁵

II. Pénzek és értékek

1. Rézpénz (váltópénz):

a) *Quattrino*

1 quattrino

1600–1709 között = 3,390 gramm réz

b) *Baiocco* (számítási pénz)

1 baiocco (megfelel a *bologninónak*) = 5 quattrini

10 baiocco = 1 giulio (tehát 50 quattrini = 1 giulio)

2. Ezüstpénz:

a) *Giulio* (megfelel a *paolónak*)

1 giulio

1554–1566 között = 2,943 gramm színezüst

1566–1684 között = 2,932 gramm színezüst

1684–1734 között = 2,800 gramm színezüst

b) *Scudo (di moneta)* [e kötetben scudóként, olykor ezüstscudóként említve]

1 scudo

1588–1684 között = átlag 29,4 gramm színezüst

c) *Scudo (di conto)* (az előbbi úgynevezett számítási pénze) [scudóként, az értékegyezés miatt olykor ezüstscudóként említve]

Összesítve:

1 scudo, legyen az pénzérme vagy számítási – azaz kezdetleges papír- – pénz, 10 giulióval (vagy paolóval) vagy 100 baiocchóval (*bolognino*), illetve 500 quattrinóval egyenértékű.

3. Aranypénz:

a) *Scudo d'oro in oro* (mindig aranyscudóként említve)

1 scudo

1596–1719 között = átlagosan 3,077 gramm színarany

(Ezt megelőzően a *scudo d'oro del peso vecchion*nak 3,043 gramm a színarany tartalma.)

b) Scudo d'oro delle stampe (az előbbi számítási pénze)

c) Ducato di Camera = 3,353 gramm színarany (16. sz.)

1 kamarai dukát = 10 *grosso*

4. Ezüst–arany–rézpénz váltókurzusok

1530 körül 1 aranyscudóért még 10 *giuliot*, illetve 100 *baiocchót* adtak, a 16. század végén már 13–13,5 *giulio* (130–135 *baioccho*) a váltókurzus, ez marad úgy a 17. század közepéig (a stabilizálódás csak látszólagos, ekkor ugyanis a pénz aranytartalma valamelyest csökkent). 1673-ban már 1,5, 1689–1690-ben pedig 1,53 szorzóértékkel kell számolni.

5. Scudo–külföldi pénzek váltókurzusai

1 aranyscudo = cca 2,6 gulden

1 aranyscudo = cca 0,91 dukát

1 aranyscudo = cca 0,817 (rajnai) aranyforint (azaz 1 forint = cca 1,22 aranyscudo)

1 (ezüst)scudo = cca 0,77–0,83 tallér (azaz 1 tallér = 1,2–1,3 ezüstscudo)⁴⁶

Jegyzetek

Előszó

¹ Például: GERGELY JENŐ, *A pápaság története*, Budapest 1982 (újabb kiadása: 1999); SZÁNTÓ KONRÁD, *A katolikus egyház története I–II*, 1983–1985 (vonatkozó fejezetek); BATTISTA MONDIN, *Pápaik enciklopédiája* (Dizionario enciclopedico dei Papi, Roma 1995, ford. R. Vida Ilona), Budapest 2001; HARALD ZIMMERMANN, *A középkori pápaság* (Orbis Universitatis, Történettudomány), Budapest 2002. – Az egyéb, illetve a régelbi pápaság- és egyháztörténetek, lexikonok, tankönyvek stb. elősorolását mellőzhetőnek vélem. E téren GERGELY JENŐ alapos könyvészetéhez utalom az olvasót (434–451, főleg 438–439).

² Korszakunkra vonatkozóan: LUDWIG VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreißigjährigen Krieges. XII: Leo XI. und Paul V. (1605–1625)*, Freiburg im Breisgau 1927; [Uő], *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreißigjährigen Krieges. XIII: Gregor XV. und Urban VIII. (1621–1644)*, Freiburg im Breisgau 1928; [Uő], *Geschichte der Päpste im Zeitalter des fürstlichen Absolutismus. XIV: Von der Wahl Innozenz' X bis zum Tode Innozenz' XII*, Freiburg im Breisgau 1929–1930; FRANZ XAVER SEPPELT – GEORG SCHWAIGER, *Geschichte der Päpste... V: Das Papsttum im Kampf mit Staatsabsolutismus und Aufklärung von Paul III. bis zur Französischen Revolution*, München² 1959.

³ Az eredetileg 1834–1836 során megjelent, és egyébként 1841-ben Rómában *Indexre* tett mű magyar kiadásának címe: LEOPOLD VON RANKE, *A pápák története*, Budapest é. n. [1936] [ford. Horváth Zoltán]. RANKÉRA: HEINRICH LUTZ, *Leopold von Ranke e il papato*, Rivista di Storia della Chiesa 16 (1962) 439–450; ULRICH MUHLACK, *Ranke's Päpste auf dem Index und die deutsche Geschichtswissenschaft. Ein Beitrag zur katholischen Geschichtskultur im Deutschland des 19. Jahrhunderts*, RQ 96 (2001) 163–180.

⁴ ERDŐ PÉTER, *Egyházjog*, Budapest 1992, kiváltképpen 209–240 és 550–564. Újabb, átdolgozott kiadásában: 268–305 és 687–703 (Budapest 2003, Szent István Kézíkönyvek 7).

⁵ Az „ellenreformáció” és a belső megújulási folyamatokra hangsúlyt helyező „katolikus reform” fogalom pár használatáról és historiográfiájáról: GIUSEPPE ALBERIGO, *Dinamiche religiose del Cinquecento italiano tra Riforma, Riforma cattolica, Controriforma*, Cristianesimo nella Storia 6 (1985) 543–560; hazai viszonylatban: PÉTER KATALIN, *A katolikus megújulás és a protestáns reformáció*, [Uő], Papok és nemcek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8), Budapest 1995, 5–14.

⁶ RONNIE PO-CHIA HSIA, *The World of Catholic Renewal 1540–1770* (New Approaches to European History 12), Cambridge 1998, 1–2.

⁷ ROBERT BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism 1450–1700. A Reassessment of the Counter Reformation*, Washington 1999, 3–4.

⁸ HUBERT JEDIN, *Katholische Reform oder Gegenreformation?*, Luzern 1946.

⁹ JOHN W. O'MALLEY, *Was Ignatius Loyola a Church Reformer? How to look at Early Modern Catholicism*, *Catholic Historical Review* 77 (1991) 177–193.

¹⁰ Uo.

¹¹ Az angol kiadást ismerem: JEAN DELUMEAU, *Catholicism between Luther and Voltaire. A New View of the Counter-Reformation*, London–Philadelphia 1977.

¹² WOLFGANG REINHARD, *Gegenreformation als Modernisierung. Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, ARG 68 (1977) 226–252; újabb kiadása: *Ausgewählte Abhandlungen* (Historische Forschungen 60), Berlin 1997, 77–102; [Uő], *Konfession und Konfessionalisierung in Europa és Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, *Ausgewählte Abhandlungen*, 103–126 és 127–150; [Uő], *Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State. A Reassessment*, *Catholic Historical Review* 75 (1989) 383–404; nézeteink legújabb tisztázása: [Uő], *Was ist katholische Konfessionalisierung?*, *Die Katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte* 1993 (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198, hrsg. v. Wolfgang Reinhard – Heinz Schilling), Heidelberg 1995, 419–452.

¹³ HEINZ SCHILLING, *Die Katholische Konfessionalisierung* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 135), Münster 1995 és összefoglalóbban: [Uő], *Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas*, *Die Katholische Konfessionalisierung*, 1–49; valamint RONNIE PO-CHIA HSIA, *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750*, London 1989.

¹⁴ A fentebb boncolgatott terminológiai problémákról két, vezérfonalul szolgáló áttekintés további irodalommal: BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 1–8; PO-CHIA HSIA, *The World of Catholic Renewal*, 1–9; a konfesszionalizáció számos egyéb: jogi, politikai, lelkeségi, morális, kulturális, poétikai, zenei, organizáció-technikai aspektusaira lásd MARTIN HECKEL, DIETMAR WILLOWEIT, MARC VENARD, ANNE CONRAD, H. C. ERIK MIDELFORT, HERIBERT SMOLINSKY, RAINER A. MÜLLER, HARALD DICKERHOF, MARIANNE DANCKWARDT és ANGELO TURCHINI tanulmányait: *Die Katholische Konfessionalisierung*, 184–241. 258–383. 394–404. – Az angolszász történetírásnak a konfesszionalizáció elméletére vonatkozó részleges kritikáját irrelevánsnak tartom, e munkákat ezért külön nem is idézem.

¹⁵ Mégpedig a vonatkozó szakirodalomnak leginkább CARL J. FRIEDRICH klasszikus munkájára (*The Age of the Baroque 1610–1660* [The Rise of Modern Europe (5)], New York 1952) visszavezethető hatása alapján s az időhatárokat – persze nem a művészettörténeti, hanem e megközelítésben – némileg kiterjesztőleg értelmezve. Vö. még a *Bevezetés* végén mondottakat.

¹⁶ Külön meg kell említeni a római Pontificia Università Gregoriana egyháztörténeti fakultásának 1963-tól megjelenő folyóirata, az *Archivum Historiae Pontificiae* önállóan is kiadott, évtizedeken keresztül magyar jezsuita által szerkesztett pápaságtörténeti bibliográfiáját; valamint 1900-tól a *Revue d'Histoire Ecclesiastique* szélesebb tematikájú könyvészetét. Hasznos eligazítást ad még a legutóbbi idők grandiózus vállalkozása, az *Enciclopedia dei Papi. III: Innocenzo VIII – Giovanni Paolo II*, a c. d. ISTITUTO DELLA ENCICLOPEDIA ITALIANA, Roma 2000, a 17. századra: 267–269. 276–277. 292. 297. 317–321. 334–335. 346–348. 357–360. 367–368. 393. 388–389. 403–404 (mélátó kritikája néhány kisebb hiba kiigazításával MARIO FOIS-tól: AHP 39 [2001] 291–315, 314); és ALEXANDER KOLLER – PETER SCHMIDT, *Bibliographie zur päpstlichen Politik und Diplomatie (1500–1800)*, Kurie und Politik. Stand und Perspektiven der Nuntiaturreportsforschung (BDH 87, hrsg. v. Alexander Koller), Rom 1998, 413–493.

¹⁷ További aránytalanságokat okoz a különféle témák eltérő kutatottsága, illetve az, hogy főleg a magyar–szentszéki kapcsolatok történetének megértéséhez is fontosabbnak vélt

egyes esetekben kiterjedtebb gyűjtést végeztem, illetve gondosabb jegyzetelést alkalmaztam. Kiváltképpen igaz ez az intézménytörténeti részekre. Az esemény- és társadalomtörténetnél viszont egy fejezeten belül – a szakirodalmi tájékoztatás mellett – legalább a hivatkozások arányaival igyekeztem érzékeltetni, hogy az adott tényt, értékelést, elemzést, történetet stb. honnan és kitől kölcsönöztem. Nem eredeti kutatásról lévén szó, olykor megelégedtem a jelzésszerű és nem filológiai pontosságú megjelölésekkel. Meg kell még említenem, hogy szándékosan maradtak ki a korábbi (és újabb) római magyar kutatások analízáló jellegű írásai. Ezeket más helyen fogom áttekintni, illetve szócikkeimben hasznosítom őket. Itteni célom elsősorban az elmúlt fél évszázad nemzetközi történetírásának főbb, a hazai historiográfiába kevésbé beépült eredményeinek hozzáférhetővé tétele, áttekintése és összegzése.

¹⁸ A pápaság korszakbeli történetének transzcendens interpretációjára egy szép példa: BENVENUTO MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo (1605–1774)*, I Papi nella storia. I: Da S. Pietro (30 d. C.) a Innocenzo VIII (1492). II: Da Alessandro VI (1492) a Pio XII (1958) (a c. d. Pio Paschini – Vincenzo Monachino), Roma 1961, 669–766, kiváltképpen 669–672 (*Diorama politico, culturale, ecclesiastico dei secoli XVII e XVIII*).

I.

Bevezetés

¹ Az „európai történelem mérföldköve”-ként aposztrofált Zsinat tulajdonképpeni történetével nem feladatom foglalkozni, határozataira végrehajtásuk összefüggésében fogok kitérni több helyen is. Tengerszéli irodalmából egyedül a határozatok újabb kiadását idézem: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, ed. IOSEPHUS ALBERIGO – IOSEPHUS A. DOSETTI PERIKLE – P. I. CALUDJUS LEONARDI – PAULUS PRODI, Bologna 1973¹, 633–775; a további könyvészetet lásd a Zsinat értékelésének legújabb megközelítéseiben: KLAUS GANZER, *Das Konzil von Trient und die theologische Dimension der katholischen Konfessionalisierung* és DOROTHEA WENDEBOURG, *Die Ekklesiologie des Konzils von Trient*, *Die Katholische Konfessionalisierung*, 50–69 és 70–87; a Zsinat egyetemeségének problémájára: KLAUS GANZER, *Vertretung der Gesamtkirche auf dem Konzil von Trient? Die Stellung der Prokuratoren abwesender Bischöfe auf der dritten Tagungsperiode des Konzils (1562–1563)*, *Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte* Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet. I: *Zur Konziliengeschichte*. II: *Zur Reformationsgeschichte* (hrsg. v. W. Brandmüller – H. Immenkötter – E. Iserloh), Paderborn–München–Wien–Zürich 1988, I, 253–277.

² BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 58–59; WENDEBOURG, *Die Ekklesiologie des Konzils*, 74–75; ERNST KOCH, *Die deutschen Protestanten und das Konzil von Trient* és GOTTFRIED MARON, *Die nachtridentinische Kodifikationsarbeit in ihrer Bedeutung für die katholische Konfessionalisierung*, *Die katholische Konfessionalisierung*, 88–103, 101–102 és 104–124, 112–113.

³ A liturgikus reformra: HUBERT JEDIN, *Das Konzil von Trient und die Reform der liturgischen Bücher*, [Uő], *Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte*. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. I: *Kirchengeschichtsschreibung. Italien und das Papsttum. Deutschland, Abendland und Weltkirche*. II: *Konzil und Kirchenreform*, Freiburg–Basel–Wien 1966. *Kirche der Geschichte*, II, 499–525; MARON, *Die nachtridentinische Kodifikationsarbeit*, 104–124.

⁴ JOHN P. BEAL, *The Apostolic Visitation of a Diocese: a Canonico-historical Investigation*, *The Jurist* 49 (1989) 347–398; legújabban *Visita apostolica e decreti di Carlo Borromeo alla diocesi di Brescia. I: La città* (Brixia Sacra. Memorie Storiche della Diocesi di Brescia), a c. d. ANGELO TURCHINI – GABRIELE ARCHIETTI, Brescia 2003, XIX–LXXI; a zsinati határozatok itáliai alkalmazására: GIUSEPPE ALBERIGO, *Studi e problemi relativi all'applicazione del Concilio di Trento in Italia*, *Rivista Storica Italiana* 70 (1958) 239–298.

⁵ HUBERT JEDIN, *Das Bischofsideal der Katholischen Reformation. Eine Studie über die Bischofsspiegel vornehmlich des 16. Jahrhunderts*, *Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte* II, 75–117; ROBERT TRISCO, *The Debate on the Election of Bishops in the Council to Trent*, *The Jurist* 34 (1974) 257–291; GIUSEPPE ALBERIGO, *L'episcopato nel cattolicesimo post-tridentino*,

Cristianesimo nella Storia 6 (1985) 79–91; és JEAN BERNHARD, *Das Konzil von Trient und die Bischofswahl*, Concilium 16 (1980) 478–483, kiváltképpen 482–483. – „Papalizmus” és gallikanizmus, episzkopalizmus és presbiterianizmus antagonizmusaiból egyértelműen a legelső került ki győztesen, de a problémák: a laikus és állami befolyás, valamint a püspöki szuverenitás miibenlétének tulajdonképpeni megoldatlansága a katolicizmus máig zavaró, olykor komoly gondokat okozó jellemzője maradt.

⁶ A Borromeire vonatkozó gazdag irodalom jól hozzáférhető. A kevésbé ismert Paleottira: PAOLO PRODI, *Il Cardinale Gabriele Paleotti (1522–1597) I–II*, Roma 1967. – Bár a fenti főpapkhoz mérten nem tekinthető mintaszerűnek, különösen a reformrendelkezések megvalósításának politikai vetülete szempontjából tipikus a kúriai császári párt vezéralakjának, Ludovico Madruzzónak egyházkormányzati tevékenysége. Erre lásd CECILIA NUBOLA, *Conoscere per governare. La diocesi di Trento nella visita pastorale di Ludovico Madruzzo (1579–1581)*, Bologna 1973; BERNHARD STEINHAUF, *Giovanni Ludovico Madruzzo (1532–1600). Katholische Reformation zwischen Kaiser und Papst: Das Konzept zur praktischen Gestaltung der Kirche der Neuzeit im Anschluß an das Konzil von Trient* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 132), Münster 1993.

⁷ A több tucatnyi résztanulmány közül kiemelkedik: PIETRO CAIAZZA, *Tra Stato e Papato: Concili provinciali post-tridentini* (Italia Sacra. Studi e Documenti di Storia Ecclesiastica 49), Roma 1992, 9–49, 107–175, 177–254, kiváltképpen 228skk.

⁸ A nunciatúra-történet, -kutatás egy mérföldköve: *Nuntiaturberichte und Nuntiaturforschung. Kritische Bestandsaufnahme und neue Perspektive. Beiträge von Heinrich Lutz, Gerhard Müller, Hubert Jedin, Helmut Götz, Georg Lutz*, hrsg. v. DEUTSCHEN HISTORISCHEN INSTITUT IN ROM, Rom 1976 [A tanulmányok első megjelenése: QFIAB 53 (1973) 152–275]; továbbá WOLFGANG REINHARD, *Katholische Reform und Gegenreformation in der Kölner Nuntiatur 1584–1621. Aufgaben und erste Ergebnisse eines Editionsunternehmens der Görres-Gesellschaft (Nuntiaturberichte aus Deutschland. Die Kölner Nuntiatur I–V)*, RQ 66 (1971) 8–65; JOHANN RAINER, *Die Grazer Nuntiatur 1580–1622, Die Gegenreformation in Innerösterreich als politisches, kirchenpolitisches und theologisches Problem* (hrsg. v. France M. Dolinar – M. Liebmann – H. Rumpel – L. Tavano), Graz–Wien–Köln 1994, 289–294; [Uő], *Katholische Reform in Innerösterreich*, RQ 84 (1989), 258–269. Az 1591-ben újraalapított *Congregatio Germanicā*, amelynek feladatait a 17. században a Hitterjesztési Kongregáció vette át: JOSEF KRASENBRINK, *Die Congregatio Germanica und die katholische Reform nach dem Tridentinum* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 105), Münster 1972, főként 74–248.

⁹ KLAUS JAITNER, *Die päpstliche Kirchenreformpolitik von Gregor XIII. bis Gregor XV. (1572–1623)*, Die Gegenreformation in Innerösterreich, 280–288, 280–282; LÁSZLÓ LUKÁCS, *Die nordischen päpstlichen Seminarien und Possevino (1577–1587)*, AHSI 24 (1955) 33–94; a római pápai kollégiumok maradandó hatására egy példa: ERWIN GATZ, *Das Collegium Germanicum und der Episkopat der Reichskirche nach 1648*, RQ 83 (1988) 337–344.

¹⁰ A továbbiakban még számtalanszor – ám korántsem a szakirodalomhoz fogható mértékben – előforduló, a mindennapokban és a kimutatásokban leginkább ezüstben használatos *scudo* értékre és váltópénzre lásd a *Függelék*et. Ha külön nincs említve, a *scudón* mindig ezüstscudót kell érteni.

¹¹ Jelentőségére és alkalmankénti felhasználására: F. S. TUCCIMEI, *Il tesoro dei pontifici in Castel S. Angelo. Erario vecchio, erario sanziore, I. e II. multiplico, denaro di S. Pietro*, Roma 1937, 8–27, 18.

¹² HUBERT JEDIN, *Vorschläge und Entwürfe zur Kardinalsreform*, Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte, II, 118–147; WOLFGANG REINHARD, *Kardinalseinkünfte und Kirchenreform*, RQ 77–78 (1982–1983) 157–194; HELMUT JASCHKE, „Das persönliche Regiment” Clemens’ VIII. Zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats, RQ 65 (1970) 133–144; PAOLO

PRODI, *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio. I: La monarchia papale e gli organi centrali di governo*, Bologna 1968, 87–107; KLAUS JAITNER (Hrsg.), *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605 I–II* (Instructiones Pontificum Romanorum), Tübingen 1984, I, LXXXII–XCV.

¹³ Az Apostoli Kamara megváltozott feladatkörét, szerkezetét ismerteti GUGLIELMO FELICI (*La reverenda Camera Apostolica. Studio storico giuridico*, Roma 1940) némileg már elavult, és MARIA GRAZIA PASTURA RUGGIERO (*La reverenda Camera Apostolica e i suoi archivi* [sec. XV–XVIII], Roma 1984) alapos munkája.

¹⁴ FILIPPO TAMBURINI, *La riforma della Penitenziaria nella prima metà del sec. XVI e i cardinali Pucci in recenti saggi*, Rivista di Storia della Chiesa in Italia 44 (1990) 110–129, 116–121.

¹⁵ A kúriai hivatalok rendszerére, kialakulásukra és kompetenciájukra: NICCOLÒ DEL RE, *La Curia Romana* (Sussidi Eruditi 23), Roma 1970¹ (legújabb, aktualizált kiadását [1998¹] nem állt módomban hasznosítani).

¹⁶ A bősséges irodalomból itt, miként a következő jegyzetben is, csak a kurrens összefoglalást idézem: VICENTE CÁRCCEL ORTÍ, *Estudio histórico-jurídico sobre la visita «ad limina Apostolorum»*, Relaciones sobre el estado de las diócesis Valencianas I–III (ed. por Milagros Cárcel Ortí – Vicente Cárcel Ortí), Valencia 1989, I, 21–212; illetve egy újabb kiváló publikáció: *Le visite «Ad limina apostolorum» dei vescovi di Bergamo. I: 1590–1696*, a c. d. ERMENEGILDO CAMOZZI, Bergamo 1992.

¹⁷ DANTE GEMMITI, *Il processo per la nomina dei Vescovi. Ricerche sull'elezione dei Vescovi nel sec. XVII*, Napoli–Roma 1989. – A római centralizáció eme két módjáról az itteni bevezető áttekintés keretében érintett kérdések legtöbbjéhez hasonlóan még részletesebben szó lesz.

¹⁸ Jelentőségére: STEFANO ANDRETTA, *Devozione, Controversistica e Politica negli anni Santi 1550–1600*, RMC 5 (1997) 335–376.

¹⁹ Részletesebben lásd a VI. fejezetben.

²⁰ VÖ. JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII.*, I, XXIII–XXXII. LXX–LXXXII; WOLFGANG REINHARD, *Kirchendisziplin, Sozialdisziplinierung und Verfestigung der konfessionellen Fronten: Das katholische Reformprogramm und seine Auswirkungen* és KLAUS GANZER, *Die Trienter Konzilsbeschlüsse und die päpstliche Bemühungen um ihre Durchführung während des Pontifikats Clemens' VIII.*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605. Forschungen zu den Hauptinstruktionen Clemens' VIII. (BDHIR 66, hrsg. v. Georg Lutz), Tübingen 1994, 1–13 és 15–33; FLAVIO RURALE, *Clemente VIII, i gesuiti e la controversia giurisdizionale milanese*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento. «Teatro» della politica Europea. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 22–23 marzo 1996) (Biblioteca del Cinquecento 84, a c. d. Gianvittorio Signorotto – Maria Antonietta Visceglia), Roma 1998, 323–366; JOSEPH GRISAR, *Die Reform der „reservatio casuum“ unter Papst Clemens VIII.*, Saggi Storici intorno al Papato (Miscellanea Historiae Pontificiae 21), Roma 1959, 305–385; STEFANIA MACIOCE, *Undique splendent. Aspetti della pittura sacra nella Roma di Clemente VIII Aldobrandini (1592–1605)*, Roma 1990, 3–28. VIII. Klement pontifikátusára még J. A. F. ORBAAN, *Rome onder Clemens VIII (Aldobrandini) 1592–1605*, 's-Gravenhage 1920, főként 1–24.

²¹ KLAUS JAITNER, *De officio primario summi pontificis. Eine Denkschrift Kardinal Bellarminus für Papst Clemens VIII. (Sept.–Okt. 1600)*, Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv. Studien zu Ehren von Hermann Hoberg I–II (Miscellanea Historiae Pontificiae 45–46), Rom 1979, II, 377–403.

²² HUBERT JEDIN, *Das Papsttum und die Durchführung des Tridentinums (1565 bis 1605)*, Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation (Handbuch der Kirchengeschichte 4, hrsg. v. Erwin Iserloh – Josef Glazik – Hubert Jedin), Freiburg–Basel–Wien 1967, 521–560, 533. – E bevezető és az áttekintést megkönnyítő fejezetben rendszerint nem

idézem külön a következő összefoglalásokat, de megállapításaikat, módszerüket a használt és idézett rész tanulmányok tömör szintetizálásában folyamatosan hasznosítom: PO-CHIA HSIA, *The World of Catholic Renewal*, 92–97; BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 57–66. 70–71; JAITNER, *Die päpstliche Kircheureformpolitik*, 279–288; JEDIN, *Das Papsttum und die Durchführung*, 521–560; és BURKHARDT ROBERG, *Rom und Europa im Zeitalter der katholischen Reform*, Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte (hrsg. v. R. Elze – H. Schmidinger – H. S. Nordholt), Wien–Rom 1976, 53–71.

²³ Egy modellszintű, komplex elemzés: C. F. BLACK, *Perugia and Papal Absolutism in the Sixteenth Century*, *The English Historical Review* 96 (1980) 509–539.

²⁴ Minderre részletesen: PAOLO PRODI, *The Papal Prince: One Body and Two Souls. The Papal Monarchy in Early Modern Europe*, Cambridge 1987, különösen 1–36. 102–122. 182–185 (eredetileg olaszul jelent meg: *Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna*, Bologna 1982, én az angol fordítást használtam); [Uő], *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio*, különösen 70–86; valamint JEAN DELUMEAU, *Political and Administrative Centralization in the Papal State in the Sixteenth Century*, *The Late Italian Renaissance 1525–1630* (ed. by Eric Cochrane), New York 1970, 287–304; WOLFGANG REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621). Studien und Quellen zur Struktur und zu Quantitativen Aspekten des Päpstlichen Herrschaftsystems I* (Pápste und Papsttum 6 I), Stuttgart 1974; JOSEPH GRISAR, *Päpstliche Finanzen, Nepotismus und Kirchenrecht unter Urban VIII*, Xenia Piana (Miscellanea I Historiae Pontificiae 7), Roma 1943, 205–366; PETER PARTNER, *Il mondo della curia e i suoi rapporti con la città*, Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła (Storia d'Italia. Annali 16, a c. d. Luigi Fiorani – Adriano Prosperi), Torino 2000, 203–240, 208–217.

²⁵ Néhány esettanulmány: KLAUS WITTSTADT, *Atilio Amalteo (1606–1610). Bemühungen eines Nuntius um Katholische Reform*, Von Konstanz nach Trient. Beiträge zur Geschichte der Kirche von den Reformkonzilien bis zum Tridentinum. Festgabe für August Franzen (hrsg. v. Remigius Bäumer), München–Paderborn–Wien 1972, 695–711; KONSTANTIN MAIER, *Die Luzerner Nuntiatur und die Konstanzer Bischöfe. Ein Beitrag zum Verhältnis Nuntius und Ordinarius in der Reichskirche. Zur Erforschung der Luzerner Nuntiatur*, Papsttum und Kirchenreform. Historische Beiträge. Festschrift für Georg Schwaiger zum 65. Geburtstag (hrsg. v. Manfred Weitlauf – Karl Hausberger), St. Ottilien 1990, 513–536; PATRICK BRAUN, *Der Lausanner Bischof Jean-Baptiste de Strambino (1662–1684) im Urteil der Luzerner Nuntiatur*, Kirche, Staat und katholische Wissenschaft in der Neuzeit. Festschrift für Heribert Raab zum 65. Geburtstag am 16. März 1988 (hrsg. v. Albert Portmann–Tinguely), Paderborn–München–Wien–Zürich 1988, 59–84.

²⁶ A konkordátumok szövegkiadása a korszakra: *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili. I: 1098–1914*, a c. d. ANGELO MERCATI, Città del Vaticano 1954, 168–233. 233–261. 261–282. 282–572. Habár a konciliarizmus utáni újabb virágkoruk leginkább a 18. századra esett, jelentőségüket az állami kapcsolatok elsőrendűségét szintén hangsúlyozza: MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 673–676, 674, 4. j.

²⁷ Személy szerint III. Pál (Farnese), IV. Pál (Carafa), XI. Leó (de' Medici), XV. Gergely (Ludovisi, apja *conte di Pompeo* volt), XIII. Ince (Conti), XIII. Benedek (Orsini).

²⁸ VII. Orbán (Castagna), IX. Kelemen (Rospigliosi), VIII. Sándor (Ottoboni), XII. Ince (Pignatelli), XI. Kelemen (Allani), XII. Kelemen (Corsini), XIII. Kelemen (Rezzonico).

²⁹ III. Gyula, II. Marcell, IV. Pius, XIII. Gergely, XIV. Gergely, IX. Ince, VIII. Kelemen, V. Pál, VIII. Orbán, X. Ince, VII. Sándor, X. Kelemen XI. Ince és XIV. Benedek. (Az elemzés időhatára némi kerekítéssel a jezsuita rend történetének első szakasza, amely kiválasztottan alkalmas a kora újkori katolicizmus kronológikus modellezésére. Az 1769-ben trónra lépő XIV. Kelemen ezért hiányzik a felsorolásból. A kötetünkben majd többször alkalma-

zásra kerülő másik, 1500–1800-as időhatár az iméntinél némileg önkényesebb, de talán ömagáért beszél.)

³⁰ WOLFGANG REINHARD, *Herkunft und Karriere der Päpste 1417–1963. Beiträge zu einer historischen Soziologie der römischen Kurie*, Medelingen van het Nederlands Instituut te Rome 38 (1976) 87–108, elsősorban 88. 93–94. 95. 98.

³¹ Külön és hangsúlyosan meg kell jegyezzem, hogy a szakirodalom alapján többször előkerülő 'klientúra', 'kliens' kifejezés a magyar viszonylatban használatos 'familiáris' korabeli jelentésmezőjének felel meg, és nem a mai zszurnaliszta, köznapi használatnak. Ugyanígy a 'patronálás' sem értelmezhető 'protekció'-ként. Míg ugyanis e jelenségek a barokk kor által közmegegyezéssel elfogadott, természetesnek tartott jelenségek voltak, utóbbiak sokszor valóban a korrupció jegyeit hordozzák magukon.

³² Vö. WOLFGANG REINHARD, *Papal Power and Family Strategy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Princes, Patronage and the Nobility (ed. by R. G. Asch – A. M. Birke), Oxford 1991, 329–356; [Uő], *Freunde und Kreaturen. „Verflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Die römische Oligarchie um 1600* (Schriften der Philosophischen Fachbereiche der Universität Augsburg 14), München 1979, 45–49 (Ausgewählte Abhandlungen, 289–310). Igen tipikus példa V. Pál családjáé, a Borgheseké, lásd ugyancsak WOLFGANG REINHARD, *Amterlaufbahn und Familienstatus. Der Aufstieg des Hauses Borghese 1537–1621*, QFIAB 54 (1974) 328–427; ugyanez tömörebben, német és francia párhuzamos jelenségek közé illesztve: *Kirche als Mobilitätskanal der frühneuzeitlichen Gesellschaft*, Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität (hrsg. v. Winfried Schulze), München 1988, 333–351, 335–340 (Ausgewählte Abhandlungen, 53–76).

³³ Ami azután nagyjából állandósult is. A 18. században 64, a 19. században 63, a 20. században pedig 66 év az átlagélekor. REINHARD, *Herkunft und Karriere der Päpste*, 99.

³⁴ REINHARD, *Herkunft und Karriere der Päpste*, 87–108.

³⁵ Az újabb genealógiai irodalomból kiemelkedik a pápai és bíborosi családok hihetetlen alaposággal feltárt genealógiájának hat vaskos kötete, amelyben a teljes rokonai szisztéma nyomon követhető: CHRISTOPH WEBER, *Genealogien zur Papstgeschichte I–VI* (Päpste und Papsttum 29 I–VI), Stuttgart 1999–2002.

³⁶ Ez ugyancsak WOLFGANG REINHARD adatokban gazdag, szinte minden aspektust – és saját korábbi kutatásait – felölelő tanulmányának központi gondolata. *Reformpapsttum zwischen Renaissance und Barock*, Reformatio Ecclesiae (hrsg. v. Remigius Bäumer), Paderborn 1980, 779–796 (Ausgewählte Abhandlungen, 37–52); [Uő], *Nepotismus. Der Funktionswandel einer papstgeschichtlichen Konstanten*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 86 (1975) 145–185.

³⁷ A folymatra például: JOHN A. F. THOMSON, *Popes and Princes 1417–1517. Politics and Policy in the Late Medieval Church* (Early Modern Europe Today [1]), London 1980, 3–53 és 114–142.

³⁸ BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 71–95 (*The Church, the State and Religious Wars*); MACIOCE, *Undique splendent*, 31–46 (*Bellarmino e la Monarchia pontificia universale*).

³⁹ BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, i. h.

⁴⁰ A politika szekularizációjának szép elemzése pápaságtörténeti összefüggésben: CARL CONRAD ECKHARDT, *The Papacy and World-Affairs*, Chicago 1937; a gyökerekre HUBERT JEDIN, *Religion und Staatsräson. Ein Dialog Trujano Boccalinis über die deutsche Galubensspaltung*, HJ 53 (1933) 305–319.

⁴¹ Miként ezt a jozefinista főpapok magatartása kristálytisztán illusztrálja. KNUT WALE, *Das bischöfliche Amt in der Sicht josephinischer Kirchenrechtler* (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 13), Köln–Wien 1975, kiváltképpen 61–67; ELISABETH KOVÁCS, *Die österreichische Kirche am Ende des alten Reiches (1790–1806). Reflexionen zum „Josephinismus“*, AHP 33 (1995) 335–349.

⁴² JOSEF METZLER, *Päpstlicher Primat als pastorale Verantwortung und missionarischer Auftrag in frühen Dokumenten der Propaganda-Kongregation*, Konzil und Papst. Historische Beiträge zur Frage der höchsten Gewalt in der Kirche. Festgabe für Hermann Tüchle (hrsg. v. Georg Schwaiger), München–Paderborn–Wien 1975, 373–386; újabban pedig GIOVANNI PIZZORUSSO, *Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII–XIX secolo)*, Roma, la città del papa, 479–518, 479–483 és 483–489. – A missziós orientáció középpontba helyeződésének első jelei már az Akdbrandini-pontifikátus alatt megfigyelhetők. Vö. JOSEF METZLER, *Die Missionsinitiativen und Unionsbemühungen in den Hauptinstruktionen Clemens' VIII*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 35–51.

⁴³ PO-CHIA HSIA, *The World of Catholic Renewal*, 6–7 és 165–193; [U6], *Mission und Konfessionalisierung in Übersee*, Die katholische Konfessionalisierung, 158–165. Egy minden aspektusra kiterjedő monográfia: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni 1622–1972. I 1–2: 1622–1700*, ed. JOSEF METZLER, Rom–Freiburg–Wien 1971–1972. E munkának, miként az óriási missziótörténeti irodalomnak – a missziószervezésnek szentelt óhatatlan figyelem ellenére – csupán néhány elemét hasznosítottam. A témakörre és hazai összefüggéseire legújabbán és további alapos könyvészettel lásd: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, *Litterae missionariorum de Hungaria et Transsylvania (1572–1717) I* (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 4), Roma–Budapest 2002, 68–80; MOLNÁR ANTAL, *Katolikus missziók a bódolt Magyarországon. I: 1572–1647* (Humanizmus és reformáció 26), Budapest 2002, 477–518.

⁴⁴ E periódus elkülönülése világosan megjelenik például a következő két összefoglalásban: MASSIMO PETROCCHI, *Roma nel Seicento* (Storia di Roma 14), Roma 1970; és MARIO CARVALE – ALBERTO CARACCILO, *Lo Stato Pontificio da Martino V a Pio IX*, Torino 1978, 415–448 (*Il Seicento: magnificenze e depressione*).

II.

A Szenszék és az európai politika

¹ Az erre vonatkozó bőszeges irodalomból kevés kivételtől eltekintve csupán a római szerepre vonatkozó munkákat használom. A többit lásd: *Bibliographie zum Westfälischen Frieden*, hrsg. v. HEINZ DUCCHARDT (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 26), Münster 1996.

² KONRAD REPGEN, *Die römische Kurie und der Westfälische Friede. Papst, Kaiser und Reich (1521–1644)* I 1–2 (BDHIR 14–15), Tübingen 1961–1965, I 1, 164.

³ ROBERT BIRELEY, *The Thirty Years' War as Germany's Religious War*, Krieg und Politik 1618–1648. Europäische Probleme und Perspektiven (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 8, hrsg. v. Konrad Repgen – Elisabeth Müller-Luckner), München 1988, 85–106. – A vallásháború tulajdonképpen a heterodoxia ellen irányuló háború. A konfesszionális problémák katonai megoldása érdekében a korai újkor folyamán mind a négy nagy felekezet élt vele. Nem tévesztendő össze a keresztes háborúval, hiszen a régi Európa harcaihoz képest valami egészen újat jelentett. KONRAD REPGEN, *Was ist ein Religionskrieg?*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 97 (1986) 334–349.

⁴ A probléma újabb elemzése: GEORG LUTZ, *Roma e il mondo germanico nel periodo della guerra dei Trent'Anni*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 425–460, 429–432. A harmincéves háború legújabb összefoglalásai *uo.*, 425, 1. jegyzet; a pápaság szerepének rövid historiográfiája és jószerével teljes könyvészete nemzeti „műhelyek” szerinti bontásban szintén *uo.*, 426–429, 2–8. jegyzetek. A pápai és világi érdekek koordinációs problémáit a 16–17. század fordulójának viszonylatában behatóan elemzi: ECKEHART STÖVE, *Häresiebekämpfung und „ragione di Stato”*, Die Protestanten und das protestantische Lager in den Hauptinstruktionen Clemens' VIII, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 53–66.

⁵ Magyar nyelven szép elbeszélés: ZIMÁNYI VERA, *Lepanto, 1571* (Csaták), Budapest 1983.

⁶ VÖ. M. BERNARD BARBICHE, *La politique de Clément VIII a l'égard de Ferrare en novembre et décembre 1597 et l'excommunication de César d'Este*, Mélange d'Archéologie et d'Histoire 74 (1962) 289–328.

⁷ RENZO U. MONTINI, *Aspetti della politica interna e della politica estera all'inizio del pontificato di Clemente VIII*, SR 7 (1959) 647–656, 653–656; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 677–679; a kérdéstről tágabb perspektívában: FREDERICK J. BAUMGARTNER, *Crisis in the French Episcopacy. The Bishops and the Succession of Henri IV*, ARG 70 (1979) 278–301.

⁸ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII.*, I, XII–XVII; CARAVALE–CARACCILO, *Lo Stato Pontificio*, 406–414; a reformpápaság és különösen VIII. Kelemen nyugat-európai politikájának újabb értékelése: BERNARD BARBICHE, *Clément VIII et la France (1592–1605)*. Principes et réalités dans les instructions générales et les correspondances diplomatiques du Saint-

Siège és AGOSTINO BORRAMEO, *Istruzioni generali e corrispondenza ordinaria dei nunzi: obbietti prioritari e risultati concreti della politica spagnola di Clemente VIII*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 99–117 és 119–234; AGOSTINO BORRAMEO, *Clemente VIII*, Enciclopedia dei Papi III, 249–269, 254–255. – A három, eredetileg egyházi adóra lásd a pápaság egyházi bevételeivel és a spanyol kapcsolatokkal foglalkozó alfejezetet.

⁹ *La paix de Vervins 1598* (Société archéologique et historique de Vervins et de la Thiérache), éd. par CLAUDINE VIDAL – FRÉDÉRIQUE PILLEBOUE, h. n. 1998 (ismertetése: AHP 37 [1999] 219–220); BORRAMEO, *Clemente VIII*, 256.

¹⁰ Például: C. MANFRONI, *Nuovi Documenti intorno alla legazione del cardinal Aldobrandini in Francia (1600–1601)*. *Tratti dall'Archivio segreto Vaticano*, ASRSP 13 (1890) 101–105.

¹¹ A még többször előkerülő uralkodó friss életrajza: DIETER ALBRECHT, *Maximilian I von Bayern 1573–1651*, München 1998.

¹² BORRAMEO, *Clemente VIII*, 258–259. A császárválasztás iránt mutatott élénk kúriai figyelem egy korábbi hagyomány szerves folytatása volt. Vö. JOSEPH SCHMID, *Die deutsche Kaiser- und Königswahl und die römische Curie in den Jahren 1558–1620*, HJ 6 (1885) 3–41.

¹³ Vö. DOMENICO CACCANO, *La diplomazia della Controriforma e la corciatura dei piani del Possuino alla «lunga guerra» di Clemente VIII*, ASI 128 (1970) 255–281.

¹⁴ A részletes eseménytörténet és pontos kimutatások a résztvevőkről káprázatos forrásbázis alapján: FLORIO BÁNYI, *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai*, Hadtörténelmi Közlemények 40 (1939) 1–33 és 213–228; 41 (1940) 143–156.

¹⁵ ANDREA DA MOSTO, *Ordinamenti militari delle soldatesche dello Stato romano nel secolo XVI*, QFIAB 6 (1904) 72–133, 102. VERESS ENDRE közlése szerint a „hivatalos számadások az első és a harmadik pápai sereg költségeiről fennmaradtak, és 1.101,938 forint kiadást tüntetnek föl”. *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)* (Vatikáni Magyar Okirattár II/3), Budapest 1909, xvii. – A pápai csapatok már nem egyszerű „keresztény harcos”-ként, hanem a római „Anyaszentegyház katonája”-ként érkeztek a dunántúli hadszíntérre. GIAMPIERO BRUNELLI, *Soldati del papa. Politica militare e nobiltà nello Stato della Chiesa (1560–1644)* (Università degli Studi Roma Tre. Dipartimento di Studi Storici Geografici antropologici. Studi e Ricerche 8), Roma 2003, 101–132, 104–111.

¹⁶ JAN PAUL NIEDERKORN, *Zweifrontenkrieg gegen die Osmanen. Iranisch-christliche Bündnispläne in der Zeit des „Langen Türkenkriegs” 1593–1606*, MIOG 104 (1996) 310–323; CARLOS ALONSO, *Una Embajada de Clemente VIII a Persia (1600–1609)*, AHP 34 (1996) 7–126.

¹⁷ VIII. Kelemen törökellenes politikájára a tizenöt éves háború idején: JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII.*, I, xvii–xxii; L. F. MATHAUS-VOLTOLINI, *Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII. an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592–1595*, RQ 15 (1901) 303–326 és 410–423; BURKHARDT ROBERG, *Türkenkrieg und Kirchenpolitik. Die Sendung Kardinal Madruzzo an den Kaiserhof 1593 und zum Reichstag von 1594*, QFIAB 65 (1985) 192–305; PETER BARTL, „*Marciare verso Costantinopoli*”. *Zur Türkenpolitik Clemens' VIII*, Saeculum 20 (1969) 44–56; [U6], *Der Türkenkrieg: Ein zentrales Thema der Hauptinstruktionen und der Politik Clemens' VIII*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 67–76; JAN PAUL NIEDERKORN, *Die europäische Mächte und der „Lange Türkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)* (AÖG 135), Wien 1993, 161–182; ELISABETH SPRINGER, *Kaiser Rudolf II., Papst Clemens VIII. und die bosnischen Christen. Taten und Untaten des Cavaliere Francesco Antonio Bertucci in kaiserlichen Diensten in den Jahren 1594 bis 1602*, MÖStA 33 (1980) 77–104; BORRAMEO, *Clemente VIII*, 259–260.

¹⁸ Az adatot közli: JEAN DELUMEAU, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle I–II* (Bibliothèque de Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 124), Paris 1957–1959, II, 762–763. KÁROLYI ÁRPÁD számításai szerint viszont a Szenszék csak a császári csapatok zsoldjára kétfélmillió aranyescudót költött 1594–1605 között. A „Bécsi béke” és a három

kassai országgyűlés. 1606. június–december, Magyar Országgyűlési Emlékek XII, Budapest 1917, 103–417, 138. 1605–1606 folyamán még százharmincezer scudo érkezett Rómából Bécsbe. REINHARDT, *Papstfinanz und Nepotismus*, 21–23.

¹⁹ A döntést a magyarországi hadi helyzettel foglalkozó *Congregazione d'Ungheria* április 13-ai kedvező határozata előzte meg. MATTEO SANFILIPPO, *Leone XI*, Enciclopedia dei Papi III, 269–277, 275.

²⁰ VOLKER REINHARDT, *Paolo V*, Enciclopedia dei Papi III, 277–292, 279–280.

²¹ Az olasz történetírás a tizenöt éves háborút mindmáig *trugiche guerre d'Ungheria* néven nevezi. STEFANO ANDRETTA, *Cerimoniale e diplomazia pontificia nel XVII secolo*, Cérémonial et rituel à Rome (XVIe–XIXe siècle) (Collection de l'École Française de Rome 231, éd. par Catherine Brice – Maria Antonietta Visceglia), Rome 1997, 202–221, 210.

²² A török politika fordulata: NIEDERKORN, *Die europäische Mächte*, 301–329; MASSIMO PETROCCHI, *La politica della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444–1718)* Napoli 1955, 86–88; KÁROLYI, *A „Bécsi béke”*, 139–144; PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 23–25.

²³ PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 21–22; a Sarpira vonatkozó tengernyi irodalom ismertetésétől eltekintek.

²⁴ GINO BENZONI, *Una controversia tra Roma e Venezia all'inizio del '600. La conferma del patriarcato*, Studi Veneziani 3 (1961) 121–138.

²⁵ A velencei afférta és gyökereire: PASTOR, *Geschichte der Päpste XII*, 82–154; RANKE, *A pápák története*, 454–467; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 682–687. REINHARDT, *Paolo V*, 287; az eseménytörténet számos forrással: ENRICO CORNET, *Paolo V e la repubblica Veneta. Giornale dal 22. Ottobre – 9. Giugno 1607*, Vienna 1859; CARLO PIO DE MAGISTRIS, *Per la storia del componimento della contesa tra la Repubblica Veneta e Paolo V (1605–1607). Documenti*, Torino 1941, xvii–xlv; és további bőszeges irodalommal: STEFANO ANDRETTA, *Clemente VIII e la Repubblica di S. Marco: consuetudini e tatticismi*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 77–98; JAITNER, *Die Hauptstrukturen Clemens' VIII.*, I, xxii–xxiii.

²⁶ REINHARDT, *Paolo V*, 287–288. Spanyolország még többször előkerülő clerótlenedésére külpolitikai összefüggésben: JOHN. H. ELLIOTT, *Foreign Policy and Domestic Crisis: Spain, 1598–1659*, Krieg und Politik, 185–202.

²⁷ REGEN, *Die römische Kurie und der Westfälische Friede*, I 1, 160–161. A Borghese-pápa külpolitikájának modern feldolgozását nem ismerem, valószínűleg ilyen nincs is. A fentebb eseménytörténet pozitívista igényű rekonstruálása: PASTOR, *Geschichte der Päpste XII*, 275–314. 498–583; és a pontifikátus összefoglalása: MICHELE MONACO, *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V (1605–1621). La fondazione del primo banco pubblico in Roma (Banco di Santo Spirito)*, Lecce 1974, 57–119; JEDIN, *Europäische Gegenreformation*, 652–657; s még FRANZ BOSBACH, *Die Habsburger und die Entstehung des Dreißigjährigen Krieges. Die „Monarchia Universalis”*, Krieg und Politik, 151–168.

²⁸ Egy modellszintű, alapos elemzés: INGO STADER, *Herrschaft durch Verschlingung: Perugia unter Paul V (1605–21). Studien zur frühneuzeitlichen Mikropolitik im Kirchenstaat* (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte 5), Frankfurt a. Main–[usw.] 1997.

²⁹ Amikor 1614. november 14-én Xantenban Brandenburg és Pfalz-Neuburg ideiglenesen megegyezett Jülich, Kleve, Berg, Mark és Ravensberg státusáról, voltaképpen két évtizedes ellentétet zártak le, amely sok tekintetben a harmincéves háború birodalmi konfliktusainak előképe volt. BURKHARDT ROBERG, *Päpstliche Politik am Rhein. Die römische Kurie und der Jülich-Klevische Erbfolgestreit*, Rheinische Vierteljahrsblätter 41 (1977) 63–87.

³⁰ WOLFGANG REINHARDT, *Ein römisches Gutachten vom Juli 1612 zur Strategie der Gegenreformation im Rheinland*, RQ 64 (1969) 168–190.

³¹ SILVANO GIORDANO, *Aspetti di politica ecclesiastica e riforma religiosa nelle istruzioni generali di Paolo V*, Kurie und Politik, 236–271.

³² Legációja iratai: *Joannis Garziae Millini ad cardinalem Burghesium epistulae e legatione apud imperatorem anno 1608 datae* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628 4, III 2), ed. ELENA LINHARTOVA, Pragae 1946.

³³ TUSOR PÉTER, *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése*, Actas 2000, 4, 89–105.

³⁴ Szélsőséges, de jellemző példa, hogy a titkos tanács korábbi elnökét, a protestánsokkal megegyezést kereső Melchior Klesl bíborost II. Ferdinánd egyenesen börtönbe vetette. Igaz, ezzel viszont éveken keresztül nem csekély fejtörést okozott a Kúriának. JOHANN RAINER, *Der Prozeß gegen Kardinal Klesl*, RHIM 5 (1961/62) 35–163.

³⁵ REINHARDT, *Paolo V.*, 287–288.

³⁶ ALEXANDER KOLLER, *Gregorio XV.*, Enciclopedia dei Papi III, 292–297, 293.

³⁷ Iacsak nem számolunk a Borghese-párt jelöltjével, a szintén bolognai Pietro Camporival. Az új egyházfő nevét egyébként első pártfogójáról, a naptárreform pápájáról vette. Uo.

³⁸ DIETER ALBRECHT, *Die deutsche Politik Papst Gregors XV. Die Einwirkung der päpstlichen Diplomatie auf die Häuser Habsburg und Wittelsbach 1621–1623* (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 53), München 1956, 1–104; [Uő], *Der Heilige Stuhl und die Kurübertragung von 1623*, QFIAB 34 (1954) 236–249; [Uő], *Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern 1618–1635* (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 6), Göttingen 1962, 62–66; KLAUS JAITNER, *Kurie und Politik – Der Pontifikat Gregors XV.*, Kurie und Politik, 1–16, 7–8; REPGEN, *Die römische Kurie und der Westfälische Friede*, I 1, 161–162.

³⁹ STANISLAV PETR, *L'analisi dei manoscritti di argomento boemistico nella Biblioteca Vaticana*, Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma III (a c. d. Zdenka Hledíková), Praga 2002, 56–70, 59–61.

⁴⁰ Az összeg felét a tizenkét itáliai szerzetes-kongregáció befizetéseiből fedezték. REINHARDT, *Paolo V.*, 284.

⁴¹ A harmincéves háború elejének pápai politikájára és a segélyekre: JOSEPH SCHNITZER, *Zur Politik des hl. Stabes in der ersten Hälfte des Dreißigjährigen Krieges*, RQ 13 (1899) 151–262, 151–171; ALBRECHT, *Die auswärtige Politik Maximilians*, 31–39. 62–66. 78–80. [Uő], *Zur Finanzierung des Dreißigjährigen Krieges. Die Subsidien der Kurie für Kaiser und Liga 1618–1635*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 19 (1956) 534–567, 535–545; LUTZ, *Roma e il mondo germanico*, 432.

⁴² A Pietro Aldobrandini (személye nem tévesztendő össze a korábbi bíboros nappal) részére háromezer gyalogos fogadására adott utasítás egy másolata: Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Handschriftensammlung, ms. W 780, fol. 302r–306v. Kiadva: KLAUS JAITNER (Hrsg.), *Die Hauptinstruktionen Gregors XV. für die Nuntien und Gesandten an den europäischen Fürstenhöfen 1621–1623* (Instructiones Pontificum Romanorum), Tübingen 1997, 737skk. Matteo Pini fizetőmester (*pagatore*) instrukciója viszont publikálatlan maradt: ÖStA HHStA Handschriftensammlung, ms. W 780, fol. 308r–310v.

⁴³ Csehország katolizálására számos adat: IGNATIUS KOLLMANN (ed.), *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide res gestas Bohemias illustrantia I–II*, Pragae 1923–1954. Carafa nuncius szerepéről cseh vonatkozású válogatott jelentéseinek közzététele előtanulmányaként egy rövid áttekintés: PAVEL BALCÁREK, *Le nunziature di Carlo Caraffa degli anni 1621–1628 e la loro accessibilità di edizione*, Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma III, 71–90.

⁴⁴ KOLLER, *Gregorio XV.*, 293–294; PO-CHIA HSIA, *The World of Catholic Renewal*, 126–130.

⁴⁵ A veltlini konfliktust és következményeit számos korábbi és kurrens munka tárgyalja, így például: GEORG LUTZ, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno. Politik und Religion im Zeitalter Richelieus und Urbans VIII.* (BDHIR 34), Tübingen 1971, 19–26. 46–60; ALBRECHT,

Die auswärtige Politik Maximilians, 145–150; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 13–29; SCHNITZER, *Zur Politik des hl. Stuhles*, 170–180; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIII*, 266–299; RANKE, *A pápák története*, 545–550.

⁴⁶ A pápai *neutralità* teorémjának és a politikai konfliktusok kapcsolatának, gyökereinek általános elemzése: PRODI, *The Papal Prince*, 177–181.

⁴⁷ KOLLER, *Gregorio XV*, 293–294. XV. Gergely Habsburg- és valláspolitikájára lásd még: JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 9–53; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIII*, 151–224; reformprogramjára, pontifikátusa belső jellemzőire, személyiségére: JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 54–63 és 67–105.

⁴⁸ GEORG LUTZ, *Urbano VIII*, Enciclopedia dei Papi III, 298–321, 302–303.

⁴⁹ PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 88.

⁵⁰ MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *Giubilei tra pace e guerre (1625–1650)*, RMC 5 (1997) 431–474, 436–456.

⁵¹ ANDREAS KRAUS, *Die auswärtige Politik Urbans VIII. Grundzüge und Wendepunkte*, Mélanges Eugène Tisserant IV (ST 234), Città del Vaticano 1964, 407–426, 410–411; LUTZ, *Urbano VIII*, 304–305.

⁵² LUTZ, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno*, 19–26.

⁵³ LUTZ, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno*, 46–60; ALBRECHT, *Die auswärtige Politik Maximilians*, 145–150; SCHNITZER, *Zur Politik des hl. Stuhles*, 170–180; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIII*, 266–299; RANKE, *A pápák története*, 545–550; LUTZ, *Urbano VIII*, 304–305.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ VISCEGLIA, *Giubilei tra pace e guerre*, 436–456; LUTZ, *Urbano VIII*, 305. A prefektusi cím elismeretése a nunciusi jelentések unos-untalan visszatérő témája lett. MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico. Su alcuni conflitti di precedenza alla corte di Roma tra Cinquecento e Seicento*, Cérémonial et rituel à Rome, 117–176, 154–162 és 168–170 (= MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *La città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna* [La corte dei papi 8], Roma 2002, 119–190: *Conflitti di precedenza alla corte di Roma tra Cinquecento e Seicento*); és még Pio PECCHIAI, *I Barberini* (Archivi d'Italia e Rassegna Internazionale degli Archivi 5) Roma 1959, 166–168 és 169–174.

⁵⁷ Az összehörrenésre az ifjabb Eggenberg herceg úgynevezett *oboedientia*-legációja alkalomával került sor, amelynek keretében az új császár engedelmességét fejezte ki a pápa iránt. Ez az aktus egyébként már III. Frigyes óta nem volt híján a feszültségnek. 1577-ben például II. Rudolf jókora késéssel és csupán úgy volt hajlandó ünnepélyes követséget küldeni Rómába, hogy az egyedül „alázatat” mutassa ki az Apostoli Szék felé. Az *oboedientia* kifejezését mindenképpen kerülte, amibe XIII. Gergely kénytelen-kelletlen beletörődött. FRIEDRICH NOACK, *Das Deutschtum in Rom seit dem Ausgang des Mittelalters*, Berlin–Leipzig 1927, 108; ALEXANDER KOLLER, *Der Konflikt um die Obödienz Rudolfs II. gegenüber dem Hl. Stuhl*, Kurie und Politik, 148–164.

⁵⁸ LUTZ, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno*, 117–128–132–143–155, 160–313; az angol-szentszéki kapcsolatokra összefoglalóan PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 17–19.

⁵⁹ Az események: KRAUS, *Die auswärtige Politik Urbans VIII*, 412–414.

⁶⁰ Egy forráskiadás Róma felemás hozzáállására a jogilag ugyan megkérdőjelezhetetlen, politikai szempontból viszont nem túl szerencsés rendelkezéshez: KONRAD REPGEN, *Lukas Holstenius als politischer Gutachter in Rom. Eine unbekannte Denkschrift aus der Zeit des Restitutionsedikts*, QFIAB 39 (1959) 342–352.

⁶¹ Wallensteinre és kiváltságain 1634. évi meggyilkoltására római források alapján: GEORG LUTZ, *Wallenstein, Ferdinand II. und der Wiener Hof. Bemerkungen zu einer erneuten Beitrag zur alten Wallensteinfrage*, QFIAB 48 (1968) 207–243; illetve Ciriaco Rocci nuncius

idevágó jelentéseit közli: PAVEL BALCÁREK, *Cbešká exekuci ve světle korespondence s římskou Kurii*, Pocta Josefu Kollomannovi. Sborník k životnímu jubileu (hrsg. v. Alena Pazdzerová), Prag 2002, 6–45 és 287–288 (*Die Egerer Exekution im Lichte der Korrespondenz mit der römischen Kurie*), 26–45.

⁶² A svédek motivációira: SVEN LUNDRVIST, *Die schwedischen Kriegs- und Friedensziele 1632–1648*, Krieg und Politik, 219–240.

⁶³ A mantovai konfliktusra és kontextusára további irodalommal még: ROBERT BIRELEY, *Religion and Politics in the Age of the Counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini S. J., and the Formation of Imperial Policy*, Chapel Hill 1981, 94–100; LUTZ, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno*, 314–408 (különösen 314–325); ALBRECHT, *Die auswärtige Politik Maximilians*, 204–210; SCHNITZER, *Zur Politik des hl. Stuhles*, 190–195; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIII*, 366–407; RANKE, *A pápák története*, 558–573.

⁶⁴ Ez utóbbi spanyol kormányzatára: GIANVITTORIO SIGNOROTTO, *Milano Spagnola. Guerra, istituzioni, uomini di governo (1635–1660)* (Saggi Sansoni), Milano 1996, 25–105 és 160–170.

⁶⁵ LUTZ, *Roma e il mondo germanico*, 434–435; a pápai–Habsburg-viszony áttekintése PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 19–21.

⁶⁶ *Nuntiaturs des Pallotto (1628–1630) I–II* (Nuntiatursberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken IV 1–2), hrsg. v. HANS KIEWING, Berlin 1895–1897, I, 123, n. 46, 1. j.; I, 123. 157. II, 94–95. 98. 176. 184. 390; BIRELEY, *Religion and Politics*, 94–100.

⁶⁷ LUTZ, *Urbano VIII*, 305–306.

⁶⁸ LUTZ, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno*, 340–410; a pápai diplomáciának a megelőző évek angol–spanyol–francia házassági és szövetségi tervekben tanúsított magatartására *uo.*, 113–313; ALBRECHT, *Die auswärtige Politik Maximilians*, 106–127; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 30–40.

⁶⁹ A bajor–francia titkos szövetség megkötésében játszott pápai szerepről: DIETER ALBRECHT, *Die kurialen Anweisungen für den Nuntius Rocci zum Regensburger Kurfürstentag 1630*, QFIAB 35 (1955) 282–289; [U6], *Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern*, 211–302; REGEN, *Die römische Kurie und der Westfälische Friede*, I 1, 191–239; összefoglalóan: KRAUS, *Die auswärtige Politik Urbans VIII*, 415–418.

⁷⁰ Róma és nunciusa emellett a Birodalom valláspolitikai viszonyainak rendezésére tett császári kísérleteket feltűnő passzivitással szemlélte. *Uo.*

⁷¹ LUTZ, *Urbano VIII*, 305–306.

⁷² LUTZ, *Urbano VIII*, 305–306.

⁷³ A fontosabb események: FRITZ DICKMANN, *Der Westfälische Frieden*, Münster 1959, 59–65–70–77.

⁷⁴ ALBRECHT, *Zur Finanzierung des Dreißigjährigen Krieges*, 545–566; LUTZ, *Roma e il mondo germanico*, 436–437. Az 1632–1635 közötti pápai segélypolitika újabb források alapján történő részletes áttekintésében GEORG LUTZ a segélyek folyósítását 1634 nyarára gyakorlatilag befejezettnek mondja, s értéküket csupán 477 000 scudóra teszi. *Die päpstlichen Subsidien für Kaiser und Liga 1632–1635. Zahlen und Daten zu den finanz- und bilanztechnischen Aspekten*, Staat, Kultur, Politik. Beiträge zur Geschichte Bayerns und des Katholizismus. Festschrift zum 65. Geburtstag von Dieter Albrecht (hrsg. v. W. Becker – W. Chrobak), Kallmünz 1992, 89–105; [U6], *Urbano VIII*, 306.

⁷⁵ DELUMEAU, *Vie économique et sociale de Rome*, II, 829–836.

⁷⁶ A magisztrátus 1632. április 22-ii dekrétuma kiadva: FERDINAND GREGOROVIVS, *Urban VIII. im Widerspruch zu Spanien und dem Kaiser*; Stuttgart 1879, 138–139, n. 13.

⁷⁷ Az esztergomi érsek küldetéséről további irodalommal: TUSOR PÉTER, *Pázmány állandó római követségének terve 1632–1634*, Pázmány Péter és kora (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok 2, szerk. Hargittay Emil), Piliscsaba 2001, 151–175.

⁷⁸ Rendkívül jellemzőek azok az érvek, amelyekkel Rómában a ligába való belépést, illetve egy számottevő pénzsegély kiutalását elutasították. KONRAD REPGEN, *Finanzen, Kirchenrecht und Politik unter Urban VIII. Eine unbekannte Denkschrift aus dem Frühjahr 1632*, RQ 56 (1961) 62–74.

⁷⁹ A harmincéves háború svéd szakaszában folytatott pápai politika részleteire (benne Borgia tiltakozására, Pázmány követségére): STEPHAN EHSES, *Papst Urban VIII. und Gustav Adolf*, HJ 16 (1895) 336–341; GREGOROVIVS, *Urban VIII. im Widerspruch*, 1–164 (Borgia protestálásának szövege kiadva: 123–124.); BIRELEY, *Religion and Politics*, 169–208; LUTZ, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno*, 484–707; ALBRECHT, *Die auswärtige Politik Maximilians*, 303–377; LUTZ, *Roma e il mondo germanico*, 435–437 és 452–453; SCHNITZER, *Zur Politik des hl. Stuhles*, 212–250; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIII*, 419–501; egy közzétett áttekintés: DIETER ALBRECHT, *Richelieu, Gustav Adolf und das Reich* (Janushücher. Berichte zur Weltgeschichte 15), München–Wien 1959.

⁸⁰ *Pázmány Péter... összegyűjtött levelei I–II*, kiad. HANUY FERENC, Budapest 1910–1911, II, n. 734, 284.

⁸¹ A titkos pápai diplomácia ezen ismérveiről: GEORG LUTZ, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturreberichten*, QFIAB 53 (1973) 228–275, 245–253; [Uő], *Roma e il mondo germanico*, 435–436; összefoglalóan: KRAUS, *Die auswärtige Politik Urbans VIII*, 419.

⁸² A követek utasítása, amely kristálytisztán megfogalmazza a római álláspontot, kiadva: QUINTÁN ALDEA, *España, el Papado y el Imperio durante la Guerra de los treinta años. II: Instrucciones a los Nuncios Apostólicos en España (1624–1632)*, Miscellánea Comillas 39 (1958) 276–296; illetve még 297–318 (Pázmány követségének összefüggésében különösen 318).

⁸³ 1633–1635 között toszkán javaslatra már konkrét szövegtervezet készült a pápa irányításával csak olasz résztvevőkből álló liga megkötésére, amely azonban kizárólag defenzív jellegű lett volna, és kiváltképpen a franciákkal és a törökökkel nem kívánt konfrontációt, s annit érthető módon a spanyolok hevesen, sőt valamennyire még a franciák is elleneztek. ANTONIO PANELLA, *Una lega italiana durante la guerra dei Trent'Anni*, ASI 94 (1936) 3, 3–36 és 95 (1937) 1, 21–50.

⁸⁴ Példaként a 86. jegyzetben idézendő irodalom hozható fel.

⁸⁵ Vö. DICKMANN, *Der Westfälische Frieden*, 77–87; s még HERMANN WEBER, *Vom verdeckten zum offenen Krieg. Richelieus Kriegsgründe und Kriegsziele 1634/35*, Krieg und Politik, 203–218.

⁸⁶ KONRAD REPGEN, *Die Hauptinstruktion Ginettis für den Kölner Kongreß (1636)*, QFIAB 34 (1954) 250–287; AUGUSTE LEMAN, *Urban VIII et les origines du congrès de Cologne 1636*, RHE 19 (1923) 370–383.

⁸⁷ Vö. a 90. jegyzetet.

⁸⁸ Menetüket ismerteti: DICKMANN, *Der Westfälische Frieden*, 189–493.

⁸⁹ LUTZ, *Urban VIII*, 306–307.

⁹⁰ Lásd például az 1639 folyamán Párizsba, Bécsbe és Madridba küldött három rendkívüli nunciushoz (Scotti, Mattei, Fachinetti) adott instrukciókat: PIERRE BLET (éd.), *Correspondance du nonce en France Rannuccio Scotti (1639–1641)* (Acta Nuntiaturae Gallicae 5), Rome 1965, 58–90.

⁹¹ Vö. REPGEN, *Die römische Kurie und der Westfälische Friede*, I 1, 391–534; KRAUS, *Die auswärtige Politik Urbans VIII*, 420–425.

⁹² BIRELEY, *Religion and Politics*, 209–230; a prágai békéről REPGEN, *Die römische Kurie und der Westfälische Friede*, I 1, 239–388.

⁹³ A gesztus legfőbb mozgatórugója talán ezúttal is egy protestáns császár mimusától való félelem volt. A pápa az 1637. január 12-ei titkos konzisztóriumon fogadta el a választást, döntött üdvözlő breve küldéséről, és elrendelte a Sixtus-kápolnában az ilyenkor hagyományos *oratio pro gratiarum actione* monddását. Ugyanakkor a római magisztrátus által tervekbe

vett ünnepségeket megtiltotta, mondván, Rómában valójában ő a király. AUGUSTE LEMAN, *Le Saint-Siège et l'élection impériale du 22 décembre 1636*, RHE 34 (1938) 542–555, 553.

⁹⁴ LUTZ, *Roma e il mondo germanico*, 438–439. A pápai–francia kapcsolatokra az 1630-as évek második felében még például: JOSEPH BERGIN, *Cardinal de la Rochefoucauld. Leadership and Reform in the French Church*, New Haven–London 1987, 81–82; illetve egy kevésbé kritikus áttekintés: MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 692–695.

⁹⁵ A *padre comune* ideájának átpolitizálódását részleteiben bemutatja: PRODI, *The Papal Prince*, 157–181.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ A számos historiográfiai értékelés közül a fenti, leginkább helytállónak gondolt elemzés egyfelől nagyrészt azokon az újabb szempontokon alapszik, amelyeket QUINTIN ALDEA fogalmazott meg – a párizsi nunciatúrával folytatott levelezés és spanyol államtanácsis jegyzőkönyvek felhasználásával – VIII. Orbán L. von PASTOR által meglehetősen apológiával interpretált politikájának áttekeltésére. *La neutralidad de Urbano VIII en los años decisivos de la Guerra de los Treinta años (1628–1632)*, Hispania Sacra 21 (1968) 155–178 (VIII. Orbán és a francia itáliai jelenlét: 161–164; mantovai örökösödési háború: 164–174; a titkos bajor–francia megállapodás: 174–178). Másfelől pedig bőségesen merít GEORG LUTZ VIII. Orbán pontifikátusáról írt kiváló összefoglalásából: *Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie. Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion*, Rom in der Neuzeit, 72–167, 74–78. 85–90. – LUTZ e tanulmányának szemléletét, módszerét és megállapításait nemcsak a pápaság 17. századi külpolitikájának, hanem az egyházpolitika és -kormányzat, az Egyházi Állam belső viszonyainak áttekintésében is folyamatosan hasznosítom.

⁹⁸ JEAN DELUMEAU, *Le progrès de la centralization dans l'État pontifical au XVIe siècle*, Revue Historique 226 (1961) 399–410, 399–400.

⁹⁹ A *montékkal* a pápai államháztartás kapcsán majd közelebbről is megismerkedhetünk.

¹⁰⁰ A castrói háború eseménytörténete: PASTOR, *Geschichte der Päpste XIII*, 848–881; RANKE, *A pápák története*, 585–601; PECCHIALI, *I Barberini*, 176–177; BRUNELLI, *Soldati del papa*, 241–272; LUTZ, *Urbano VIII*, 312–313; LAURIE NUSSDORFER, *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*, Princeton 1992, 205–227.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ LUTZ, *Urbano VIII*, 315–316.

¹⁰⁴ OLIVIER PONCET, *Innocenzo X*, Enciclopedia dei Papi III, 321–335, 324–325. „Sein nem fényes, sein nem szerencsés” pontifikátusának feldolgozásai: IGNAZIO CIAMPI, *Innocenzo X Pamphili e la sua corte*, Roma 1878, főként 1–114; HUBERT JEDIN, *Europäische Gegenreformation und konfessioneller Absolutismus (1605–1655)*, Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation, 650–683, 659–666; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIV*, 15–299; RANKE, *A pápák története*, 602–607; DONATA CHIOMENTI VASSALLI, *Donna Olimpia o del nepotismo nel Seicento. La donna che per un decennio governò lo Stato pontificio*, Milano 1980, 64–255; valamint RODÉN alább idézendő könyve (51–57).

¹⁰⁵ A részletek: HENRY COVILLE, *Étude sur Mazarin et ses démêlés avec le pape Innocent X (1644–1648)* (Bibliothèque de l'École pratique des Hautes Études. Sciences Historiques et Philologiques 210), Paris 1914, 2–24. 25–47. 48–73. 95–118; ECKHARDT, *The Papacy and World-Affairs*, 53–163, leginkább 101–114; CHIOMENTI VASSALLI, *Donna Olimpia*, 81–93.

¹⁰⁶ COVILLE, *Étude su Mazarin*, 141–160 és 161–169; VITTORIO TORNETTA, *La politica del Mazzarino verso il papato (1644–46)*, ASI 99 (1941) 86–116 és 100 (1942) 95–134; PONCET, *Innocenzo X*, 326–327. Lásd még a nepotizmussal foglalkozó IV. fejezetet.

¹⁰⁷ PONCET, *Innocenzo X*, 329; CHIOMENTI VASSALLI, *Donna Olimpia* 117–121.

¹⁰⁸ PONCET, *Innocenzo X*, 330; CHIOMENTI VASSALLI, *Donna Olimpia*, 94–98.

¹⁰⁹ PONCET, *Innocenzo X*, 331.

¹¹⁰ Az események Contelori életrajzában: *Dizionario Biografico degli Italiani XXVIII*, a c. d. ISTITUTO DELLA ENCICLOPEDIA ITALIANA, Roma 1983, 336–341, 339 (F. PETRUCCI).

¹¹¹ *Giancinto Gigli: Diario Romano (1608–1670)*, a c. d. GIUSEPPE RICCIOTTI, Roma 1958, 268 (1645. május).

¹¹² PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 88–89; ECKEHARD EICKHOFF, *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*, München 1970, 32–34 és *passim*; PONCET, *Innocenzo X*, 328–329; átfogóan: PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 25–28.

¹¹³ TUSOR PÉTER, *Jakusith György római követjárása 1644–45-ben (A magyar rendek kísérlete a Szentek bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcra)*, Hadtörténelmi Közlemények 113 (2000) 237–268. Az iratot épphogy említi: WALTER FRIEDENSBURG, *Regesten zur deutschen Geschichte aus der Zeit des Pontifikats Innozenz' X. (1644–1655)*, QFIAB 4 (1902) 236–285. 5 (1903) 60–124 és 207–222. 6 (1904) 146–173. 7 (1905) 121–138, 254.

¹¹⁴ CHIOMENTI VASSALLI, *Donna Olimpia*, 144–147; PONCET, *Innocenzo X*, 328.

¹¹⁵ Átfogóan: ECKHARDT, *The Papacy and World-Affairs*, 53–163; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 697–699; és REGEN többször idézett klasszikus monográfiája.

¹¹⁶ JEDIN, *Europäische Gegenreformation*, 664–665. Az utasítások filológiai igényű elemzése: KONRAD REGEN, *Fabio Chigis Instruktion für den Westfälischen Friedenskongreß. Ein Beitrag zum kurialen Instruktionswesen in Dreißigjährigen Krieg*, RQ 48 (1953) 79–116; Chigi nunciaturájának iratai: *La nunziatura di Fabio Chigi (1640–1651)* (Miscellanea della Deputazione Romana di Storia Patria 14), a c. d. VLASTIMIL KYBAL – G. INCISA DELLA ROCHETTA, Roma 1943; személyes feljegyzései: *Diarium Chigi 1639–1651* (Acta Pacis Westphalicae ser. 3, Abt. C, I), hrsg. v. KONRAD REGEN, Münster 1984; a protestálás tervének genezise és datálása: KONRAD REGEN, *Wartenberg, Chigi und Knöringen im Jahre 1645. Die Entstehung des Plans zum päpstlichen Protest gegen den Westfälischen Frieden als quellenkundliches und methodisches Problem*, Dauer und Wandel der Geschichte. Aspekte europäischer Vergangenheit. Festgabe für Kurt von Raumer (hrsg. v. Rudolf Vierhaus – Manfred Botzenhart), Münster 1966, 213–268.

¹¹⁷ A protestálás fogantatására még: REGEN, *Die römische Kurie*, I, 12–29 és helyenként; DICKMANN, *Der Westfälische Frieden*, 456–464.

¹¹⁸ Legújabb kiadása az angyalvárbeli „eredeti” példány alapján és ennek bírálata a szövegváltozatok gondos filológiájával: MICHAEL F. FELDKAMP, *Das breve „Zelo domus Dei” vom 26. November 1648. Edition*, AHP 31 (1993) 293–305; KONRAD REGEN, *Drei Korollarien zum Breve „Zelo domus Dei” (26 November 1648): Editionstechnik, Nachdrucksgeschichte, Vorgeschichte*, AHP 33 (1995) 315–334; korábbi szövegelemzése: [Uő], *Die Proteste Chigis und der päpstliche Protest gegen den Westfälischen Frieden (1648–1650). Vier Kapitel über das Breve „Zelo domus Dei”, Staat, Kirche, Wissenschaft in einer pluralistischen Gesellschaft. Festschrift zum 65. Geburtstag von Paul Mikat* (hrsg. v. Dieter Schwab et al.), Berlin 1989, 623–647.

¹¹⁹ E megállapítást támasztják alá Chigi tiltakozásának kifejezései is („*repugno, resisto et contradico atque... protestor...*”). HANS JÜRGEN BECKER, „*Protestatio. Protest*”, *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1978, 385–412, 403–405.

¹²⁰ PONCET, *Innocenzo X*, 329–330.

¹²¹ KONRAD REGEN, *Der päpstliche Protest gegen den Westfälischen Frieden und die Friedenspolitik Urban VIII.*, HJ 75 (1956) 94–122; LUTZ, *Roma e il mondo germanico*, 456–460; tággabb perspektívákban: PRODI, *The Papal Prince*, 157–181.

¹²² A pápai Kúria máig ható belső szellemiségének kialakulását elindító mozgalom újabb feldolgozása: MARIE-LOUISE RODÉN, *Cardinal Decio Azzolino, Queen Christina of Sweden and Squadron Volante. Political and Administrative Developments at the Roman Curia 1644–1692*, Aun Arbor 1993, az általános értékelés: 34–50; GIANVITTORIO SIGNOROTTO, *The Squadron*

Volante: „Independent” Cardinals and European Politics in the Second Half of the Seventeenth Century, Court and Politics in Papal Rome, 1492–1700 (Cambridge Studies in Italian History and Culture, ed. by Gianvittorio Signorotto – Maria Antonietta Visceglia), Cambridge 2002, 177–211, különösen 181–182. (Bár nem történik rá hivatkozás, a kötet a *La corte di Roma*... rövidített, helyenként újabb tanulmányokkal bővített változata. Az átfedések közül egy-két cikket, mint például ezt, könnyebb angol nyelvvezete miatt innen használtam.)

¹²³ MARIO ROSA, *Alessandro VII*, Enciclopedia dei Papi III, 336–345, 338.

¹²⁴ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 187–190 és 190–194.

¹²⁵ Chigi kölni nunciátúrájára a korábbiak mellett lásd még: HENDRICK VAN BERGH, *Botschafter des Papstes. 400 Jahre Nuntius in Deutschland*, Berg 1984, 140–157; KONRAD REGEN, *Die Finanzen des Nuntius Fabio Chigi. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte der römischen Führungsgruppe im 17. Jahrhundert*, Geschichte. Wirtschaft. Gesellschaft. Festschrift für Clemens Bauer zum 75. Geburtstag, Berlin 1975, 229–280; MARCEL ALBERT, *Nuntius Fabio Chigi und die Anfänge des Jansenismus 1639–1651* (RQ Supplementheft 44), Rom–Freiburg–Wien 1988, 47–48. 205–237. 284–287.

¹²⁶ ROSA, *Alessandro VII*, 341–342; RODÉN, *Cardinal Decio Azzolino and Squadrone Volante*, 70–97; BURKHARDT SCHNEIDER, *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, Die Kirche im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung (Handbuch der Kirchengeschichte 5, hrsg. v. Wolfgang Müller – Quintin Aldea – Heribert Raab – Burkhardt Schneider et al.), Freiburg–Basel–Wien 1970, 120–151, 124–129; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIV*, 303–389; RANKE, *A pápák története*, 608–611; a 17. századi francia–pápai kapcsolatok áttekintése még: PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 11–14–17.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ JOHANN RAINER, *Rom und der Türkenkrieg 1663–64*, Atti e Memorie della Accademia di Scienze, Lettere e Arti Modena, 6 (1974) 174–194; PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 89–90; EICKHOFF, *Venedig, Wien und die Osmanen*, passim.

¹²⁹ ROSA, *Alessandro VII*, 341–342; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 703; RODÉN, *Cardinal Decio Azzolino and Squadrone Volante*, 70–97; SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 198–201; SCHNEIDER, *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, 120–151, 124–129; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIV*, 303–389; RANKE, *A pápák története*, 608–611.

¹³⁰ MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 702–703. A svéd királynő római korszakára elsősorban művészettörténeti megközelítésből további irodalommal tucatnyi tanulmány: BÖRJE MAGNUSSON (a c. d.), *Cristina di Svezia e Roma. Atti del Simposio tenuto all'Istituto Svedese di Studi Classici a Roma, 5–6 ottobre 1995* (Suecoromana 5), Stockholm 1999.

¹³¹ A pápa személyiségére: GIOVANNI INCISA DELLA ROCCHETTA, *Gli appunti autobiografici d'Alessandro VII nell'Archivio Chigi*, Mélanges Eugène Tisserant VI (ST 236), Città del Vaticano 1964, 439–457; ALEXANDER KRAUTHEIMER, *The Rome of Alexander VII*, Princeton é. n., 8–14.

¹³² Uralkodásukra lásd: GAETANO BEANI, *Clemente IX*, Prato 1893; valamint RODÉN, *Cardinal Decio Azzolino and Squadrone Volante*, 124–143; SCHNEIDER, *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, 129–133; PASTOR, *Geschichte der Päpste XIV*, 527–665; RANKE, *A pápák története*, 611–613.

¹³³ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 198–201.

¹³⁴ LUCIANO OSBAT, *Clemente IX*, Enciclopedia dei Papi III, 348–360, 348–353.

¹³⁵ GIUSEPPE DE GENNARO, *La crisi della monarchia spagnola e la diplomazia Pontificia (1665–1673)*, Torino 1994, 89–100.

¹³⁶ STEFANO ANDRETTA, *Venezia e Roma dalla guerra di Candia a Clemente XI*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 393–422; OSBAT, *Clemente IX*, 355; PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 90–92.

¹³⁷ LUCIANO OSBAT, *Clemente X*, Enciclopedia dei Papi III, 360–368, 364. Megválasztásában valamivel korábban elhunyt rokona, Giovanni Battista Altieri kardinális feltétlen tekintélyének emléke játszhatott szerepet.

¹³⁸ OSBAT, *Clemente X*, 364.

¹³⁹ SCHNEIDER, *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, 129–133; ANDRETTA, *Cerimoniale e diplomazia pontificia*, 217–221.

¹⁴⁰ OSBAT, *Clemente X*, 364–365.

¹⁴¹ GAETANO PLATANIA, *Polonia e Santa Sede tra conflitti e compromessi (sec. XVII)* (in aggiunta LUCIEN BÉLY, *La diplomatie française et les compromis en Europe centrale et orientale*) (Incontri e dibattiti 1), Viterbo 2002, 31–77, 33–41; PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 90–92.

¹⁴² Például NORBERT HUBER, *Österreich und der Hl. Stuhl vom Ende des spanischen Erbfolgekrieges bis zum Tode Papst Klemens' XI (1714–1721)* (AÖG 126), Wien 1967, 27–35.

¹⁴³ A vonatkozó irodalmat lásd alább a részleteknél.

¹⁴⁴ A *sugadron volentèra* idézett munkák mellett például: AGOSTINO LAURO, *Il cardinale Giovanni Battista de Luca. Diritto e riforma nello Stato della Chiesa (1676–1683)* (Storia e diritto. Studi 29), Napoli 1991.

¹⁴⁵ EICKHOFF, *Venedig, Wien und die Osmanen*, 32–34 és *passim*; ANDRETTA, *Venezia e Roma dalla guerra di Candia*, 393–422.

¹⁴⁶ RAINER, *Rom und der Türkenkrieg 1663–64*, 174–194.

¹⁴⁷ ANTONIO MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, Enciclopedia dei Papi III, 368–389, 371–372. XI. Ince életéről, pontifikátusáról, francia politikájáról PASTOR, *Geschichte der Päpste XIV*, 669–1043; élestszenéségét előtérbe helyezve: MATTIA GIUSEPPE LIPPI, *Vita di Papa Innocenzo XI raccolta in tre libri* (a c. d. Giovacchino Berthier), Roma 1889; és tömértelen magyar vonatkozással is: FERDINANDO DE BQJANI, *Innocent XI. Sa correspondance avec ses nonces I–III. (Première partie: Affaires politiques [I:] 21 Septembre 1676–31 Décembre 1679. [III:] 1680–1684. Seconde partie: [II:] Affaires ecclésiastiques, 21 Septembre 1676–31 Décembre 1679)*, Roules–Rome–Paris–Vienne 1910–1912; kiterjedt levelezése uralkodókkal, főpapokkal, köztük magyarokkal is: *Innocentii PP. XI Epistolae ad Principes. I: Annis I–V (3 Oct. 1676 – 20 Sept. 1681). II: Annis VI–XIII (24 Sept. 1681 – 6 Aug. 1689)*, ed. JOACHIM JOSEPH BERTHIER, Romae 1890–1895; valamint CHARLES GÉRIN és E. MICHAUD francia pozitivisták munkái.

¹⁴⁸ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 380; HUBERT JEDIN, *Papst Innozenz XI. Verteidiger des christlichen Abendlandes*, Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte, I, 287–291; WILHELM FRANKÓI, *Papst Innozenz XI. und Ungarns Befreiung von der Türkenherrschaft*, Freiburg im Breisgau 1902 (FRANKÓI Buda felszabadításának kétszázadik évfordulóra írt művének német fordítása); *Rom und Wien im Jahre 1683. Ausgewählte Actenstücke aus römischen Archiven zur II. Säcularfeier der Befreiung Wiens*, Als Festgabe des Campo Santo zu Rom hrsg. v. AUGUSTIN SAUER (Caplan des Collegiis), Wien 1883. Az egyéb – gazdag és jól ismert magyar és osztrák – szakirodalmat itt mellőzöm, egyedül JAN PAUL NIEDERKORN, ADAM WANDRUSZKA, ANTON C. SCHAEIDLINGER, WALTER LEITSCH, ZYGMUNT ABRAHAMOWICZ és PAOLO PRETO trecentenáriumi alkalmából közölt tanulmányaira hívom fel a figyelmet: RIIM 26 (1984) 337–350. 243–252. 263–266. 267–278. 279–288. 289–302; s külön ki kell még emelni: AGOSTINO BORROMEO, *Le direttrici della politica anti-ottomana della Santa Sede durante il pontificato di Innocenzo XI*, 303–330.

¹⁴⁹ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 380.

¹⁵⁰ A részletek: P. J. RIETBERGEN, *Papal Diplomacy and Mediation at the Peace of Nijmegen*, The Peace of Nijmegen 1676–1678/79. International Congress of the Tricentennial, Nijmegen 14–16 September 1978 (ed. by J. A. H. Bots), Amsterdam 1980, 29–96.

¹⁵¹ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 380.

¹⁵² A szerződés oklevelét Lipót 1683. január 2-án, Sobieski 1683. március 31-én írta alá Bécsben, illetve Varsóban, és a lengyel országgyűlés április 18-án ratifikálta. A vonatkozó iratok vatikáni forrásokból utoljára közölve: MARCO JAČOV, *L'Europa tra conquiste ottomane e leghe sane* (ST 403), Città del Vaticano 2001, 217–231.

¹⁵³ Az eskütételre 1683. augusztus 16-án került sor a Quirinálban. Carlo Pio és Carlo Barberini mint Német- és Magyarország, illetve Lengyelország bíboros protektora képviselték a két uralkodót. Barberini ebbéli szerepéről: GAETANO PLATANIA, *La Polonia nelle carte del cardinale Carlo Barberini Protettore del regno*, Accademie e Biblioteche d'Italia 56 (n. s. 39) (1988) n. 2, 38–60.

¹⁵⁴ A 3. és 4. pont még a lengyel–svéd háború idejéből fennmaradt nézeteltérések tisztázására, illetve Sobieski megválasztásának elismerésére vonatkozott.

¹⁵⁵ LIPPI, *Vita di Papa Innocenzo XI*, 161–162; JAČOV, *L'Europa tra conquiste ottomane*, 227–228.

¹⁵⁶ A március 10-én szignált szerződés pontjai gyakorlatilag megegyeznek az előző évivel. A bíboros protektorok meghatalmazásai (Velencét az eskütételen Pietro Ottoboni, a később VIII. Sándor képviselte) február 24-én, február 6-án és március 27-én, velencei részről április 29-én keltek. JAČOV, *L'Europa tra conquiste ottomane*, 232–251.

¹⁵⁷ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 381; PLATANIA, *Polonia e Santa Sede*, 41–50; PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 96–98; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 717–719.

¹⁵⁸ Harminckét pontot tartalmazó szövege április 25-ei dátummal kiadva: JAČOV, *L'Europa tra conquiste ottomane*, 251–254; PLATANIA, *Polonia e Santa Sede*, 50–56.

¹⁵⁹ Szerepére számos adat kiterjedt levelezésének példás kiadásában: ARTURO BASSO DA CARMIGNANO DI BRENTA, *P. Marco d'Aviano. Corrispondenza epistolare I–V*, Venezia-Mestre 1986–1991, *passim*; valamint GABRIELE INGEGNERI, *Il cardinale Gregorio Barbarigo e padre Marco d'Aviano*, Gregorio Barbarigo patrizio veneto vescovo e cardinale nella tarda controriforma. Atti del convegno di studi Padova 7–10 Novembre 1996 (San Gregorio Barbarigo. Fonti e Ricerche III 1–2, a c. d. Lilliana Billanovich – Pierantonio Gios), Padova 1999, 1129–1145, 1131–1133.

¹⁶⁰ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 381; PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 96–98.

¹⁶¹ A leginkább pontosnak és hitelesnek elfogadható összegek: PAOLO CHERUBINI, *Mandati della reverenda Camera Apostolica 1418–1802* (Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato), Roma 1988, 131 (*Registro de mandati delle tre decime per la guerra d'Ungheria contro il Turco; Registro de polize de cambio delle decime imposte dalla Sta di N. S. Innocenzo XI per la guerra d'Ungheria contro il Turco, principate li 8 maggio 1683 a tutto li 8 maggio 1691*. [Archivio di Stato di Roma, vol. 972]). Adatait megerősíti egy 1690. február 20-ai brève melléklete, amely 1683 és 1688 között éves bontásban 1 083 753,22 scudót (*di moneta*) jelöl meg az I. Lipótnak kifizetett summa gyanánt (ÖStA HHStA Allgemeine Urkunden). MENNITI (381) az 1683–1689-es időszakra megadott 5 millió forintot, illetve JAČOV (236, 24. j.) 1683 és 1699 közöttre szóló 661 310 scudós összege kritikával kezelendő, habár vatikáni levéltári forrásra hivatkozik (Instrumenta Miscellanea, n. 5382, fol. 9rv). 1683-ban a bíborosok és a római főurak körében folytatott gyűjtésen mindössze 48 082 scudo folyt be. PLATANIA, *Polonia e Santa Sede*, 45. Lásd még azonban BORROMEO, *Le direttrici della politica anti-ottomana della Santa Sede*, 329–330.

¹⁶² MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 381–382.

¹⁶³ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 206–211. 126–127; SCHNEIDER, *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, 133–143; RANKE, *A pápák története*, 667–671; MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 383.

¹⁶⁴ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 206–211. 126–127; SCHNEIDER, *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, 133–143; RANKE, *A pápák története*, 667–671; MENNITI

IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 383. – A *Quartierfreiheit* problémája a 18. század elején osztrák viszonylatban szintén jelentkezett: HUBER, *Osterreich und der Hl. Stuhl*, 93–106.

¹⁶⁵ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 206–211. 126–127; SCHNEIDER, *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, 133–143; RANKE, *A pápák története*, 667–671; MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 383.

¹⁶⁶ A trónfosztott angol király Rómában halt meg, sírja a Szent Péter-bazilikában található. MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 383–384. A jakobitákra további nemzetközi irodalommal (46, 38–39. j. és 47, 41. j.): ERDÉLYI GABRIELLA, „Szent Margittal Magyarországról jöttünk”. *A skót Drummond család eredetbagyománya a 17. században*, Sic itur ad Astra, 1994, 1–2, 38–56.

¹⁶⁷ AMANDO PETRUCCI, *Alessandro VIII*, *Enciclopedia dei Papi* III, 389–393, 391. Az Ottoboni-pápa pályájára, családjára, pontifikátusára RANKE és PASTOR (és több francia szerző) pozitívista munkái mellett még: SIGISMUND BISCHOFFSHAUSEN, *Papst Alexander VIII. und der Wiener Hof (1689–1691)*, Stuttgart–Wien 1900; újabban ANTONIO MENNITI IPPOLITO, *Politica e carriera ecclesiastica nel secolo XVII. I vescovi veneti fra Roma e Venezia*, Bologna 1993, helyenként; e helyütt feltétlenül érdemes megemlíteni a későbbi szatmári püspök kiváló írását: SCHIEFFLER JÁNOS, *VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar 1689–1691. A vatikáni levéltár okmányai alapján*, Ungvár 1914.

¹⁶⁸ RENATA AGO, *Innocenzo XII*, *Enciclopedia dei Papi* III, 395–404, 396. Részletes eseménytörténet kortárs szemmel: *Pontificato di Innocenzo XII. Diario del Conte Gio. Battista Campello*, a c. d. PAOLO CAMPELLO DELLA SPINA, Roma 1887; és újabban (L. M. DE PALMA, B. PELLEGRINO szerkesztményei mellett): FRANCESCO ANTONIO GISONDI, *Innocenzo XII Antonio Pignatelli (Spinazzola 1615–Roma 1700). «I miei nepoti sono i poveri»*, Roma 1994.

¹⁶⁹ PLATANIA, *Polonia e Santa Sede*, 56–59; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 719–720.

¹⁷⁰ Minderről részletesen: ELISABETH GARMS-CORNIDES, *Scene e attori della rappresentazione imperiale a Roma nell'ultimo Seicento*, *La corte di Roma tra Cinque e Seicento*, 509–535; SCHIEFFLER, *VIII. Sándor pápa*, *passim*.

¹⁷¹ PETRUCCI, *Alessandro VIII*, 391–392. Lásd e kötet VI. fejezetét.

¹⁷² GISONDI, *Innocenzo XII*, 111–118 és 151–159; PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 98–99; PLATANIA, *Polonia e Santa Sede*, 59–77. – Itt külön meg kell említeni: FRANKÓI VILMOS, *Váradi felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa*, Róma 1892.

¹⁷³ AGO, *Innocenzo XII*, 403; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 720–722.

III.

Az Egyházi Állam társadalma, gazdasága és pénzügyei

¹ A kérdéskör átfogó, nem túl mély elemzése: PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 29–91; egy remek összegzés: DELUMEAU, *Political and Administrative Centralization*, 296–302.

² CARLO M. CIPOLLA, *Il declino economico dell'Italia*, Storia dell'economia italiana. Saggi di storia economica. I: Secoli settimo–diciassettesimo (Biblioteca di Cultura Economica 24, a c. d. Carlo M. Cipolla), Milano 1959, 605–623; ALDO DE MADDALENA, *Il mondo rurale italiano nel Cinque e nel Seicento (Rassegna di studi recenti)*, Rivista Storica Italiana 76 (1964) 341–425; PASQUALE VILLANI, *Il capitalismo agrario in Italia (sec. XVII–XIX)*, Studi Storici 7 (1966) 471–513; legújabbban pedig RUGGIERO ROMANO (a c. d.), *Storia dell'economia italiana. II: L'età moderna: verso la crisi*, Torino 1991.

³ RUGGIERO ROMANO, *Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619–1621*, Rivista Storica Italiana 74 (1962) 580–513; [Uő], *L'Italia nella Crisi del secolo XVII*, Studi Storici 9 (1968) 723–741; minderre összefoglalóan és további irodalommal LUTZ, *Rom und Europa*, 94–101.

⁴ Az Egyházi Állam kora újkori társadalmi és gazdasági viszonyaira alapvető DELUMEAU már idézett munkája (*Vie économique et sociale de Rome*); valamint GIAMPIERO CAROCCI, *Lo Stato della Chiesa nella seconda metà del secolo XVI. Note e contributi*, Milano 1961; továbbá egy részletezőbb monográfia: GIORGIO ROSSI, *L'Agro di Roma tra '500 e '800. Condizioni di vita e lavoro* (Biblioteca di Storia Sociale 19), Roma 1985, főként 83–174. 175–208. 209–252; a kereskedőkre külön is: ENZO PISCITELLI, *Un ceto scomparso nello Stato della Chiesa: i mercanti di Campagna*, SR 16 (1968) 446–457; szélesebb könyvészettel LUTZ, *Rom und Europa*, 116–118.

⁵ Az adatok Teodoro Ameyden becslése szerint (*Relazione della Corte di Roma*). Idézi MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *La Giusta Statera de' porporati. Sulla composizione e rappresentazione del Sacro Collegio nella prima metà del Seicento*, RMC 4 (1996) 167–212, 175–176.

⁶ Uő.

⁷ Az itáliai arisztokrácia gazdasági kondícióira például: FRANCESCO CARACCILO, *Il regno di Napoli nei secoli XVI e XVII. I: Economia e società* (Università degli Studi di Messina. Facoltà di Magistero. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia Vittorio De Caprariis 1), Roma 1966, különösen 303–317; újabbán ANGELANTONIO SPAGNOLETTI, *Stato, aristocrazie e ordine di Malta nell'Italia moderna* (Collection de l'École Française de Rome 111), Roma 1988, 1–29 és 171–200; MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA (a c. d.), *Signori, Patrizi, Cavalieri in Italia centro-meridionale nell'Età moderna* (Biblioteca di Cultura Moderna 1022), Roma–Bari 1992 (több tanulmány össz-italiai viszonylatban); MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *Identità sociali. La nobiltà napoletana nella prima età moderna* (Studi di Storia Europea Protomoderna 9), Milano 1998, 1–58 és 59–88. Lásd még ugyanezen sorozat többi kötetét és az alább idézendő újabb társadalomtörténeti irodalmat.

⁸ Vö. például CARVALE–CARACCIOLLO, *Lo Stato Pontificio*, 398–405; és VISCEGLIA, *La Giusta Statera de' porporati*, 177skk.

⁹ A bíborosi kollégiumra szélesebb körű könyvészettel: CHRISTOPH WEBER, *Senatus Divinus. Verborgene Strukturen im Kardinalskollegium der frühen Neuzeit 1500–1800* (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte 2), Frankfurt a. Main–Berlin–[usw.] 1996, 27–35 és 539–478; magyar nyelven a legújabb összefoglalás: ERDŐ, *Egyházjog*, 221–224 (282–287).

¹⁰ Részletesebben további nemzetközi irodalommal: TUSOR PÉTER, *A magyar korona-bíborosi és bíboros protektori „intézmény” kialakulása és elbalása a 15–16. században*, *Analecta Mediaevalia* 2 (szerk. Neumann Tibor), Piliscsaba 2004, 303–322; [ÜÖ], *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*, Budapest–Róma 2004, s. a.

¹¹ OTTAVIO PIO CONTI, *Elenco dei Defensores e degli Avvocati concistoriali dall'anno 598 al 1905 con discorso preliminare*, Roma 1905, 1–35; MARIA ROSA DI SIMONE, *La «Sapienza» Romana nel Settecento. Organizzazione Universitaria e Insegnamento del Diritto* (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma 1), Roma 1980, 36–37.

¹² HC IV–V, 58–61; a kollégium tisztviselőinek, valamint a vicekancellárok, *camerlengők* és kamarás bíborosok archontológiája ugyanott; a dékánoké: CHRISTOPH WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandhüder. Elendus Congregationum, Tribunalium et Collegiorum Urbis (1629–1714)* (RQ Supplementheft 45), Rom–Freiburg–Wien 1991, 168–169; lásd a Függelékét is.

¹³ A már idézett és idézendő irodalom alapján.

¹⁴ A rendelkezést az amúgy is hercegi származású kardinálisok meglehetősen berzenkedéssel fogadták. Az uralkodói követek kezdetben szintén kifogásolták, hogy a „legutolsó” kardinálishoz is e címzéssel kell fordulniok. VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 145–152. VIII. Orbán 1630. június 10-ei határozata szerint az *eminentissimus* megszólítást a három német egyházi választófejedelem és a johanniták nagymestere szintén használhatta. MARIO BOSI, *Quando ai Cardinali fu dato il titolo dei eminenzia*, *Strenna dei Romanisti* 41 (1980) 107–114, 112.

¹⁵ Vö. WEBER, *Senatus Divinus*, 29–30 (részletes bibliográfiájuk a 43–48. jegyzetekben); máig használható szintézisük: Lorenzo Cardella: *Memorie storiche de' Cardinali della santa Romana Chiesa I–IX*, Roma 1792–1797. Külön is megemlítendők a már többször előkerült Giovanni Battista de Lucának a kollégiumba kerülés mechanizmusait, a bíboros feladatait – s így számos kongregáció működését – bemutató, máig forrásértékű munkái: *Il cardinale della S. R. Chiesa pratico*, Roma 1680; illetve *Relatio Romanae Curiae Forensis, eiusque Tribunalium et Congregationum*, Romae 1673; ez utóbbi újabb összefoglaló clemzsei: GIUSEPPE ERMINI, *Potestà del papa nel 600, secondo G. B. de Luca*, *Nuova Rivista Storica* 63 (1979) 434–443; [ÜÖ], *La curia romana forense del secolo XVII nella relazione di G. B. de Luca*, *ASI* 138 (1980) 41–57. – DE LUCA művei messze a legjobbak a Római Kúria felépítéséről különösen a 17. század közepétől nagy számban napvilágot látott kötetek közül, elkészítésük gyakorlati céljairól XI. Ince reformjainál még szó lesz.

¹⁶ MARCUS VÖLKEL, *Römische Kardinalskausulte des 17. Jahrhunderts. Borghese–Barberini–Chigi* (BDFHR 74), Tübingen 1993, 55 és 62–64. – Míg a kúriai hivatalok mindenkori tisztviselőiről nyomtatott – s újonnan is közreadott – *elendűvek* adnak tájékoztatást (lásd WEBER még többször idézendő munkáját: *Die ältesten päpstlichen Staatsbandhüder*), a bíborosi és pápai udvartartás személyzetéről a kéziratok, úgynevezett *Ruoli di famiglia* nyújtanak értékes információkat. Belőlük már a 16. századtól kezdve 432 darab maradt fenn a vatikáni könyvtárban. (Biblioteca Apostolica Vaticana: *Ruoli 1–432. Inventario a c. d.* GIOVANNI MORELLO 1973 [Indice n. 448].) Közülük néhány, részben vagy egészben szintén megjelent nyomtatásban: THEODOR SICKEL, *Ein Ruolo di famiglia des Papstes Pius IV*, *MIÖG* 14 (1893) 537–588; ANDREAS KRAUS, *Zur Datierung des Ruolo di famiglia Nr. 9 der Vatikanischen Bibliothek*, *RQ* 51 (1956) 236–237.

¹⁷ Részletesebben: TUSOR, *Purpura Pannonica*, i. m.; mindezek mellett még H. C. HYNES, *The Privileges of Cardinals* (Catholic University Studies in Canon Law 217), Washington 1945; S. GOYENECHE, *De iure praecedendi patrum cardinalium proprio*, Apollinaris 32 (1959) 129–141.

¹⁸ VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 137; a *hacio del piede* sajátos hagyományára és a körülötte folyt vitákra MARINA CAFFIERO, *La maestà del papa. Trasformazioni dei rituali del potere a Roma tra XVIII e XIX secolo*, Cérémonial et rituel à Rome, 282–316, 296–298.

¹⁹ REINHARD, *Kardinaleinkünfte und Kirchreform*, 157–194.

²⁰ *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, 760–761.

²¹ WEBER, *Senatus Divinus*, 236.

²² WEBER, *Senatus Divinus*, 12. 367–528. 363–366. 248–250. 118–121.

²³ WEBER, *Senatus Divinus*, 93–99 és 109–121. Egy szemléletes adalék: XV. Benedek (1914–1922) 18. generációs unokaöccse volt IV. Incének (1243–1254), ami az itáliai, római egyházi elit már-már hihetetlen stabilitását mutatja a középkortól egészen a 20. századig, és a transzcendens magyarázat mellett vélhetően egyik alapvető oka a világtörténelemben páratlanul tartós rendszer maradandóságának. WOLFGANG REINHARD, *Le carriere papali e cardinalizie. Contributo alla storia sociale del papato*, Roma, la città del papa, 263–290, 263.

²⁴ WEBER, *Senatus Divinus*, 140–141. E sajátos történeti klientúrendszer a heraldikában is kifejeződésre jutott. WOLFGANG REINHARD, *Sozialgeschichte der Kurie in Wappenbrauch und Siegelbild. Ein Versuch über Devotionswappen frühneuzeitlicher Kardinäle*, Römische Kurie Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv II, 741–772. A szent kollégiumbeli frakciók politikai – alapvetően francia- és Habsburg-orientáció szerinti – megoszlása mellett a családi, patrónus-kliens alapú hálózatok fontosságát helyezi vizsgálatai középpontjába MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *Fazioni e lotta politica nel Sacro Collegio nella prima metà del Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 37–91.

²⁵ WEBER, *Senatus Divinus*, 102–108; ALESSANDRO GNAVI, *Carriere e Curia Romana: L'uditorato di Rota (1472–1870)*, Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée 106 (1994) 161–202, 179–180. – Míg 1417–1527 között a bíborosok 39%-a töltött be korábban valamilyen kúriai tisztséget, ez az arány 1593–1667 között 59%-ra növekedett (VIII. Orbán alatt egyenesen 70%-ra), s még a 19. században is 66% mutatható ki. A napjainkig mintegy 3400 kardinális legkülönfélébb statisztikái: WOLFGANG REINHARD, *Le carriere papali e cardinalizie*, főként 264–271 és 271–288.

²⁶ A mondott időszakban összesen 112-en, a pápák között találjuk például V. Pált és VIII. Orbánt. WEBER, *Senatus Divinus*, 326–327 és 210–211.

²⁷ WEBER, *Senatus Divinus*, 199. Egy 1659-ből fennmaradt kimutatás szerint a kamarai kincstáros állása 56 000, a kamarai auditoré ugyanennyi, a klerikusié még mindig 42 000 volt. Az árak a század második felében tovább emelkedtek (minderre részletesen *no.*, 182–202).

²⁸ WEBER, *Senatus Divinus*, 123–124 és 134.

²⁹ WEBER, *Senatus Divinus*, 36–43. 74–75. 80–82. Harmincan özvegyként nyerték el a bíbort. *Uo.*, 82–86.

³⁰ WEBER, *Senatus Divinus*, 116–126 és 280–302.

³¹ A nem olaszoknak a bíborosi kollégiumba történő bekerülése szerteágazó problémakájáról a VI. fejezetben külön és részletesen szó lesz.

³² Nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy a kúriális hierarchiában hol helyezkedett el az alapértelmezésben javadalmi, szentségi és fegyelmi (*beneficiaria, sacramentaria, disciplina*) jogköröket a pápa nevében gyakorló datárius, amennyiben – kivételesen – nem volt bíboros. Vö. STORTI alább idézendő munkáját, 138–174 (*La preminenza del Datarario nella Curia Romana*).

³³ Köztük a precedenciát a pápai szabályozás az adott személyek életkorához kötötte.

³⁴ *Magister Donus Sanctissimi*, illetve *Praefectus Donus et Palatii Sanctissimi*. VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 138–139; RENATA AGO, *Hegemony over the Social Scene and Zealous Popes* (1676–1700), *Court and Politics in Papal Rome*, 229–246, 236; archontológia: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher*, 171.

³⁵ MARTINE BOITEUX, *Parcours rituels Romains à l'époque moderne*, *Cérémonial et rituel à Rome*, 27–87, 31–36. 45–50; 50–52. 52–65. 69–86; VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 127–138; a szertartások értékelése a Kúria életben 110., 162–168 és 170–174; valamint RENATA AGO, *Sovrano pontefice e società di corte. Competizioni cerimoniali e politica nella seconda metà del XVII secolo*, *Cérémonial et rituel à Rome*, 222–238.

³⁶ A „régí Róma” színpompás látványosságát utóda, VII. Pius (1800–1823) törölte el. IRENE FOSI, *Court and City in the Ceremony of the Possesso in the Sixteenth Century*, *Court and Politics in Papal Rome*, 31–52; VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 175–176; BOITEUX, *Parcours rituels Romains*, 36–45; CAFFIERO, *La maestà del papa*, 302–316; és megint csak MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *Cerimoniali romani: il ritorno e la trasfigurazione dei trionfi antichi*, *Roma, la città del papa*, 113–170, 114–154 (= VISCEGLIA, *La città rituale*, 53–118: *Il ritorno e la trasfigurazione dei trionfi antichi*) (az ugyancsak látványos pápatemetésekre is); továbbá az egyéb, kisebb ünnepekre, szertartásokra: SILVIA CARANDINI, *L'effimero spirituale. Feste e manifestazione religiose nella Roma dei papi in età moderna*, *Roma, la città del papa*, 521–554.

³⁷ SANFILIPPO, *Leone XI*, 276.

³⁸ Archontológiájuk: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher*, 170–171.

³⁹ MAURO DA LEONESSA, *Il Prediatore Apostolico. Note storiche*, *Isola del Liri* 1929, 44–45 és proszopográfiával 61–121.

⁴⁰ Vö. még F. ANTONIO M. VICENTINI, *Il confessore del S. Palazzo Apostolico e l'ordine dei servizi di Maria. Memorie storiche pubblicate nell'anno giubilare 1925*, *Vicenza* 1925, 3–4. (A pápai udvartartás tagjainak lelki vezetését a 17. század elejétől mindig szervita szerzetes látta el, életrajzaik: 20–34.)

⁴¹ Latin elnevezésük: *theologus, auditor, sacrista Sanctissimi Domini Nostri*.

⁴² Rá külön is lásd: N. [?], *Del Maestro del S. Ospizio Apostolico*, *Vignanello* 1923, 8–10. Kamarási jogait VII. Sándor erősítette meg.

⁴³ A pápai titkos kamarások táborra a tényleges feladatokat ellátóknál (*camerieri segreti partecipanti*) jóval népesebb volt. FILIPPO FREZZA, *Dei Camerari segreti e d'Onore del Summo Pontefice memorie storiche*, *Roma* 1884 (egyéb feladataikra, sajátos öltözközkre: 23–25).

⁴⁴ JUDITH A. HOOK, *Urban VIII. Die Paradoxie der geistlichen Monarchie*, *Europas Fürstenthöfe 1400–1800* (hrsg. v. A.G. Dickens), *Graz–Wien–Köln* 1978, 213–231, 213–214; egy újabb áttekintés: HENRY DIETRICH FERNÁNDEZ, *The Patrimony of St Peter: The Papal Court at Rome, c. 1450–1700*, *The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime 1500–1750* (ed. by John Adamson), *London* 1999, 141–163 és 326–328; a pápai udvar életéről, mindenapjairól, annak forrásairól például: *Giaminto Gigli: Diario Romano*, i. III.; ALESSANDRO BASTIANESE, *Le Memorie dell'Ameyden sui Papi e cardinali del Seicento basate sulle sue esperienze personali*, *AHP* 4 (1966) 155–195; és egy beható analízis 1621–1623-ból: JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 335–497. – A pápák hivatali tevékenységet nem végző közvetlen környezete ugyanakkor nem nagyon képzezte újabb analízáló kutatókat tárgyát. A korabeli és főként 18. századi leírások alapján számos adatuk megtalálható: GAETANO MORONI, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica. Da S. Pietro sino ai nostri giorni I–CIII, Venezia 1840–1861, passim* [Indici I–VI, Venezia 1878–1879].

⁴⁵ Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a *Famiglia Pontificia* ismertetése igencsak áttekintő jellegű. Egy pontos kimutatás például XV. Gergely „családja”-ról: JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 463–480. A pápai udvartartás elsődleges helyszíne, a tulajdon-

képpen pápai palota fő épülete mai alakját V. Sixtus alatt nyerte el. Itt található a nyilvános és titkos konzisztóriumok terme: a *Sala del Concistoro Pubblico (Aula Tertia) és a Sala del Concistoro Segreto (dello Spogliatoio)*, továbbá a leginkább reprezentatív *Sala Regia*, illetve a hozzá vezető *Scala Regia*, valamint a VIII. Kelemen által kialakított *Sala Clementina*. DEOCLECIO R. DE CAMPOS, *I Palazzi Vaticani* (Roma Cristiana 17), Roma 1967, 184–193 és *ad indicem*. Az egyes pápák kisebb átalakításaira: 195–228.

⁴⁶ Lásd az előző jegyzetekben idézett irodalmat.

⁴⁷ A városok köveit, majd csak ágenseire: STADER, *Herrschaft durch Verflechtung*, 62–81.

⁴⁸ VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 139–143.

⁴⁹ Átfogóan: RENATA AGO, *Carriere e clientele nella Roma barocca*, Roma–Bari 1990, 13–19; valamint REINHARD Bevezetésben idézett vonatkozó munkái.

⁵⁰ AGO, *Carriere e clientele*, 16–18 és 23–25 (táblázatformában is közölt adatai az 1665–1733-as évkörből származnak). A patrónus-kliens rendszer működését a korábbi szakirodalom át-hangszerezésével összefoglalja: MARCO PELLEGRINI, *Corte di Roma e aristocrazie italiane in età moderna. Per una lettura storico-sociale della Curia Romana*, Rivista di Storia e Letteratura Religiosa 30 (1994) 543–602; a fontosabb munkákat recenziószertűen ismertet és összeveti: MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *Burocrazia, mobilità sociale e patronage alla Corte di Roma tra Cinque e Seicento. Alcuni aspetti del recente dibattito storiografico e prospettive di ricerca*, RMC 3 (1995) 11–55; főként az Ottobonik példájának elemzésével pedig: MENNITI IPPOLITO, *Politica e carriere ecclesiastiche*, helyenként.

⁵¹ REINHARD, *Freunde und Kreaturen*, 22–31 és 71.

⁵² Fabrizio Spada és Camillo Cybo esetein keresztül az egyes fázisok mikrotörténeti elemzése: AGO, *Carriere e clientele*, 32–42, 42–43, 44–51, 51–60, 73–113, 115–137, 139–161 és 163–180.

⁵³ AGO, *Carriere e clientele*, 19–21.

⁵⁴ Táblázatokkal adatolt statisztikák: AGO, *Carriere e clientele*, 26–31.

⁵⁵ RICHARD BLAAS, *Das kaiserliche Auditoriat bei der Sacra Rota Romana*, MÖStA 11 (1958) 37–152, 48–57; AGO, *Carriere e clientele*, 22. – Az itt előforduló intézményekkel az elkövetkezőkben még közelebbről megismerkedhetünk.

⁵⁶ A most idézettek és REINHARD munkái mellett (*Papal Power and Family Strategy*, 329–356; *Freunde und Kreaturen*, 63–67; Domenico Cecchini; 67–69; Francesco Albizzi; 69–71; Mazarin; *Amerlaustadt und Familienstatus*, 328–427.) külön meg kell még említeni például a Barberinik odaadó, ugyanakkor három pápát is hűségesen kiszolgáló kreatúrájának, az 1644–es pápajelölt Giulio Sacchetti monografikus formában és részletességgel feldolgozott pályafutását: IRENE FOSI, *All'ombra dei Barberini. Fedeltà e servizio nella Roma barocca* (Biblioteca del Cinquecento 73), Roma 1997; ennél egy jóval vázlatosabb karrierkép a francia és flamand nuncius Guido Bentivoglióé: RAFFAELE BELVEDERE, *La vita della Curia Romana ai primi del '600*, SR 6 (1958) 534–546; egy kicsit távolabbi pápa-rokon kardinalis már-már tipikusnak mondható viszonyairól pedig: RENATO LEFEVRE, *Un cardinale del '600*: G. B. Deti, ASRSP 94 (3.s. 25) (1971) 183–208.

⁵⁷ MARCO TEODORI, *I parenti del papa. Nepotismo pontificio e formazione del patrimonio Chigi nella Roma barocca*, Padova 2001, 46–55; KRAUTHEIMER, *The Rome of Alexander VII*, 8–14.

⁵⁸ RENATA AGO, *Economia barocca. Mercato e istituzioni nella Roma del Seicento* (Saggi Donzelli, Storia e scienze sociali), Roma 1998, 30–60, 6.

⁵⁹ Az adatok 1592-ből és 1702-ből származnak. PIETRO STELLA, *Strategie familiari e celibato sacro in Italia fra '600 e '700*, Salesianum 41 (1979) 73–109, 79 és 26. j. A papság összlakosság-hoz mért aránya 1,2%-ról 1,6%-ra, a szerzeteseké 1,5%-ról 2,5%-ra növekedett. Az apácákról 1640-ből és 1650-ből áll rendelkezésre hasonló kiemelés, itt tíz év alatt 1,6%-ról 2,21% lett a gyarapodás eredménye, mely utóbbi 126 192 lakosra 2796 (!) nővért jelentett. (Uo.)

⁶⁰ Az iménti jegyzetekben idézett művek mellett mindenekfelett: LUTZ, *Rom und Europa*, 106–111.

⁶¹ A római társadalom legalján a zsidók és a prostituáltak álltak, ez utóbbiak száma VIII. Kelemen szigorú intézkedései ellenére a Barberini-korszakban még mindig 1150 körül mozgott. Am miután 1660 körül visszaszorítják őket, 1740 táján már csak mintegy százan vannak. Uo. és ROBERTO ZAPPERI, *Der Neid und die Macht. Die Farnese und Aldobrandini im barocken Rom*, München 1994, 52–59; ANNA FOA – KENNETH STOW, *Gli ebrei di Roma. Potere, rituale e società in età moderna*, Roma, la città del papa, 557–582.

⁶² Más szempontból, de ugyancsak szimbolikus, hogy – a nemzetközi szerep csökkenésével párhuzamosan – X. Ince 1647-ben visszaadta a *conservatori* képviselőjének helyét. VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 130–133.

⁶³ AGO, *Hegemony over the Social Scene*, 230–234 és 234–238; VISCEGLIA, *Cerimoniali romani*, 154–170; PARTNER, *Il mondo della curia*, 224–229; AGO, *Sovrano pontefice e società di corte*, 222–238; részletesebben NUSSDORFER, *Civic Politic in the Rome*, 21–58; [UÖ], *Il «popolo romano» e i papi: la vita politica della capitale religiosa*, Roma, la città del papa, 241–262; a polgárrá válás kritériumait és rangját elemzi: ELISABETTA MORI, «Tot reges in Urbe Roma quot civis». *Cittadinanza e nobiltà a Roma tra Cinque e Seicento*, RMC 4 (1996) 379–401.

⁶⁴ G. BELOCH, *La popolazione d'Italia nei secoli sedicesimo, diciassettesimo e diciottesimo*, Storia dell'economia italiana, 449–500, 468 és 470. Általános csökkenés csak ezután figyelhető meg, az 1736-os összeírások végeredménye 1 656 585 fő volt.

⁶⁵ Csupán összehasonlításképpen néhány egyéb itáliai város népessége a 17. század 30-as éveit körül: Nápoly 300 000; Messina és Velence 120 000; Palermo 100 000. Az adatok *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte. III: Vom Mittelalter zur Neuzeit*, hrsg. v. ERNST WOLFGANG BUCHHOLZ, Würzburg 1966 alapján LUTZÓL: *Rom und Europa*, 109–112.

⁶⁶ MONACO, *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V*, 89; KRAUTHEIMER, *The Rome of Alexander VII*, 13.

⁶⁷ Egészen pontosan 1702-ben 138 568 lakost számoltak össze. STELLA, *Strategie familiari e celibato sacro*, 79. BELOCH adatai (*La popolazione d'Italia*, 469) a fentiekthől némileg eltérnek, nála a következő számok szerepelnek: 1600: 109 729, 1650: 126 192, 1656: 120 596, 1701: 141 784.

⁶⁸ BELOCH, *La popolazione d'Italia*, 470.

⁶⁹ Vö. THOMAS DANDELET, *Spanish Conquest and Colonization at the Center of the Old World: The Spanish Nation in Rome 1555–1625*, *The Journal of Modern History* 69 (1997) 479–511.

⁷⁰ A kereslet nyomán felfejlődött római „vendéglátóiparra”, számtalan szállodai statisztikai kimutatással: MARIO ROMANI, *Pellegrini e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII secolo*, Milano 1948, 1–55. 56–141. 142–197. 198–234. 235–262.

⁷¹ Ebből 400 000-et már májusra megszámoltak. UTA PIERETH, *Bericht aus Rom. Ein Diario zum Heiligen Jahr 1650*, RHM 42 (2000) 324–350, 350; VISCEGLIA, *Giubilei tra pace e guerre*, 546–472. A látogatók számára 1675-re már jelentősen lecsökkent, de még mindig számottevő volt. MARINA CAFFIERO, *L'anno Santo come risorsa politica. Il giubileo del 1675 tra polemica antiprotestante e apologia del papato*, RMC 5 (1997) 475–500; a még mindig fényes ünnepek leírása: ROBERT A. BEDDARD, *Pope Clement X's Inauguration of the Holy Year of 1675*, AHP 38 (2000) 97–117. A Szentévek szertartásairól, látványosságairól másfél évszázad összefüggéseiben még VISCEGLIA, *La città rituale*, 239–286: «Haec est Porta Domini. Iusti intrabunt in eam». *I rituali del giubileo (= La storia dei Giubilei. III: 1600–1775, a c. d. A. ZUCCARI*, Firenze 1999, 84–129).

⁷² IRENE FOSI, *Roma e gli «ultramontani». Conversioni, viaggi, identità*, QFIAB 81 (2001) 351–396, 384–396; PETER SCHMIDT, *L'Inquisizione e gli stranieri*, *L'Inquisizione e gli storici: un cantiere aperto*. Tavola rotonda nell'ambito della conferenza annuale della ricerca (Roma, 24–25 giugno 1999) (Atti dei Convegni Lincei 162), Roma 2000, 365–372.

⁷³ LUTZ, *Rom und Europa*, 106–111; és legújabban STEFANO ANDRETTA, *Il governo dell'osservanza: poteri e monache dal Sacco alla fine del Seicento*, Roma, la città del papa, 397–428.

⁷⁴ LUTZ, *Rom und Europa*, 113–115. A római népességre és különféle jövedelemszerző módzataira, kiváltképpen a Kúria által nyújtott lehetőségekre: NUSSDORFER, *Civic Politics in the Rome*, 60–116 és 168–204.

⁷⁵ LUTZ, *Rom und Europa*, 100–106.

⁷⁶ A gabonaellátásra, a római logisztikára és megszervezésére riasztó részletességgel: VOLKER REINHARDT, *Überleben in der frühneuzeitlichen Stadt. Annona und Getreideversorgung in Rom 1563–1797* (BDHIR 72), Tübingen 1991, 1–34 és 37kk; a fontosabb tisztviselőkre: [Uő], *Die Präfecten der römischen Annona im 17. und 18. Jahrhundert. Karrieremuster als Behörden-geschichte*, RQ 85 (1990) 98–115.

⁷⁷ Részletesebben: G. BARBIERI, *Industria e politica mineraria nello Stato Pontificio dal '400 al '600*, Roma 1940.

⁷⁸ Az adat megtalálható ARMANDO LODOLINI, *L'Archivio di Stato di Roma*, Roma 1960, 82; a segélypolitika átfogó értékelése: MONACO, *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V*, 35–37.

⁷⁹ VÖ. PO-CHIA HSIA, *The World of Catholic Renewal*, 99–102; BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 71–73; THOMSON, *Popes and Princes*, 78–95 és 95–114. – A pápai államháztartás történeti feldolgozására az első átfogó kísérlet: CLEMENS BAUER, *Die Epochen der Papstfinanz*, HZ 138 (1928) 457–503; a kutatások historiográfiája és az intézményi struktúra változásai: PETER PARTNER, *Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-Reformation*, Past and Present 88 (1980) 17–62, 20–22; és ANDREA GARDI, *La fiscalità pontificia tra medioevo ed età moderna*, Società e Storia 9 (1986) 509–557, leginkább 509–520–538 és 544–557; MONACO, *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V*, 19–56; WOLFGANG REINHARD, *Finanza pontificia, sistema beneficiale e finanza statale nell'età confessionale*, Fisco, religione, Stato nell'età confessionale (Annali dell'Istituto Storico Italo-germanico 26, a c. d. Hermann Kellenbenz – Paolo Prodi), Bologna 1989, 459–504; és kiváltképpen ENRICO STUMPO, *Il capitale finanziario a Roma fra Cinque e Seicento. Contributo alla storia della fiscalità pontificia in età moderna (1570–1660)* (Publicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Sassari, Serie Storica 4), Milano 1985.

⁸⁰ LUTZ, *Rom und Europa*, 120.

⁸¹ A Bevezetésben már idéztek mellett további irodalommal: FELICI, *La reverenda Camera Apostolica*, 1–11. 113–115 és *passim*; PASTURA RUGGIERO *La reverenda Camera Apostolica*, 53–63 és 63–167; AGO, *Carriere e clientele*, 19–20. – A párhuzamos latin–olasz elnevezések közül, ahol lehet a gyakrabban használatosat részesítem előnyben. – A *thesaurarius* és *commissarius generalis*, a kamarai auditorok legújabb pontos archontológiája 1627–1629-től: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 166–167 és 174; a *camerlengo*, *vicecamerlengo*, *commissarius* és *auditor generalis* feladatkörére külön is: PASTURA RUGGIERO *La reverenda Camera Apostolica*, 63–75. 206. 203. 211–219.

⁸² CHRISTOPH WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 191. 221 és *passim*.

⁸³ Egy helyi szintű minta korábbról: CLAUDIO ROTELLI, *La finanza locale pontificia nel Cinquecento. Il caso di Imola*, Studi Storici 9 (1968) 107–144.

⁸⁴ A fordítói gyakorlat, amely a *Camera Apostolica*t „Pápai Kincstár”-nak fordítja következőképpen igencsak téves, s szépen jelzi azt a fogalomhasználati zavart, amely MONDIN munkáját teljességgel elavult szemléletmódja mellett több helyütt jellemzi. (*Pápák enciklopédiája*, 450.)

⁸⁵ A tényleges pénzforgalom lebonyolítására, technikáira REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 3–5; MONACO, *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V*, 121–149; illetve még ERMANNO PONTIÓL: *Il Banco di Santo Spirito fondato da S. S. Paolo V con breve del 13 dicembre 1605*, Roma 1941, 5–83; a római pénzforgalom korabeli jellemzőinek egy nem túl mélyre ereszkedő újabb áttekintése: RENATA AGO, *Politica economica e credito nella Roma del Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 243–261 (a szerző egy nagyobb munkájának: *Economia barocca. Mercato e Istituzioni nella Roma del Seicento*, Roma 1998 összefoglalása).

⁸⁶ PASTURA RUGGIERO *La reveranda Camera Apostolica*, 167. 179. 192. A teljes pápai pénzügyi szervezet diagrammját (REINHARD, *Reformpapsttum zwischen Renaissance und Barock*, 785; [ÜÖ], *Finanza Pontificia*, 490) lásd e fejezet végén. PARTNER, *Papal Financial Policy* ábrája egy korábbi állapotot rögzít (19), NUSSDORFER, *Civic Politics in the Rome* pedig igen leegyszerűsítve hozza az Apostoli Kamara 1650 körüli szerkezetét (47).

⁸⁷ Például a *gabella del macinato*, egy újabb speciális húsadó 1630 körül 100–150 000 scudót, 1643-ban mintegy 350 000 scudót hozott a konyhára. LUTZ, *Rom und Europa*, 122–124. A pápák gazdaságpolitikájának újabb elemzése VIII. Kelemtől VIII. Orbánig: AGO, *Economia barocca*, 111–130.

⁸⁸ ROSA, *Alessandro VII*, 343.

⁸⁹ OSBAT, *Clemente IX*, 356.

⁹⁰ Pontosnak tekinthető kamarai kimutatások tudniillik csak a század második feléből állnak rendelkezésre. Feldolgozásuk: GEORG LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX bis Alexander VIII. (1667–1691)*, RQ 74 (1979) 32–90. Az állami bevételekre: *uo.*, 49–51; illetve GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 230–232. – A Barberini-korszakkal ellentétben a Borghese-pontifikátus forrásadottságai szintén jónak tekinthetők, REINHARD ugyanakkor a rendes bevételeket mindössze 182 000 scudóban jelöli meg, az éves összbevételeket pedig 386 000-ben. Az óriási eltérés arra vezethető vissza, hogy egyrészt – amint maga REINHARD is elismeri – nem sikerült az összes bevételt számszerűen feltárnia, amit többek között az V. Pál monumentális építkezéseire stb. fordított, ennél az összegnél olykor éves szinten is jóval nagyobb kiadások bizonyítanak, másrészt – úgy tűnik –, REINHARD csak a nettó és szabadon felhasználható, az adósságtörlesztés stb. levonása utáni bevételekkel számol. Vö. *Papstfinanz und Nepotismus*, 6 és 23. Pontosabb adatok VOLKER REINHARDT Scipione Borgheséről írt, a következő fejezetben idézendő munkájában találhatók. (IV, 30. jegyzet.)

⁹¹ *A monte della Federe*: GARDI, *La fiscalità pontificia*, 511–512; MONACO, *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V*, 38–39.

⁹² A montiról részletesebben például: ARMANDO LODOLINI, *I «Monti Camerili» nel sistema della finanza pontificia*, Archivi Storici delle Aziende di Credito II, Roma 1956, 263–278; [ÜÖ], *Le finanze pontificie e i «Monti»*, Rassegna Storica del Risorgimento 46 (1957), 421–428; valamint PARTNER, *Papal Financial Policy*, 23–31.

⁹³ *Uo.* – A két, sajátos hitelfelvételi gyakorlat: a *monte*-kibocsátás és a rövidesen ismerttendő hivatalkiarúsítás mellett arra nézve nincsenek adatok, hogy történt-e közvetlen készpénzfelvétel az európai pénzpiacon. Az V. Pál alatt a velencei háború költségeire Genovából 75%-os (!) kamatra felvett hitelek mindenesetre ezen út járhatatlanságát bizonyítják. A Barberinik uralomra jutásakor ugyan volt szó arról, hogy szintén genovai bankoktól vegyenek fel 2 millió scudót, rendkívül kedvező 2%-os kamatra, de az irreálisnak tűnő elképzelés végül nem valósult meg. REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 13–14; LUTZ, *Rom und Europa*, 134.

⁹⁴ Az általános európai gyakorlatra: *Anterhandel im Spätmittelalter und im 16. Jahrhundert. Referate eines internationalen Colloquiums in Berlin vom 1. bis 3. Mai 1980*, hrsg. v. ILJA MIECK, Berlin 1984; egy itáliai példa: ENRICO STUMPO, *La vendita degli uffici nel Piemonte del Seicento*, Estratto del volume XXV–XXVI (1973–1974) dell'Annuario dell'Istituto Storico Italiano per l'Età Moderna e Contemporanea, Roma 1976.

⁹⁵ A szám az 1650-es évekre 671-re, az ár 750-re növekedett. Közülük két hely adományozása a *Colleggio di Gesù*hoz tartozott. MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 153 – e munka idézve alább, a következő fejezet elején. (IV, 12. jegyzet.)

⁹⁶ Az eladások gyakorlatának kialakulása, és az idézett adatok számos további részlettel: STORTI, *La storia e il diritto della Dataria Apostolica*, 327–373; LATVA, *L'attività finanziaria della Dataria* 131–156; FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 193–198 (az egyes, nem csak kancelláriai tisztségek, tisztségviselői kollégiumi helyek árai: 201–233) – mindhárom mű idézve alább a 104.

jegyzetben; s még F. PIOLA CASELLI, *Aspetti del debito pubblico nello Stato pontificio: gli uffici vacabili*, Annali della Facoltà di Scienze politiche dell'Università di Perugia 1 (1973) 98–170 (lényegi mondandójának ismertetése: VISCEGLIA, *Burocrazia, mobilità sociale e patronage*, 20–21).

⁹⁷ A hivatalok felosztásának terminusai Giovanni Baptista de Luca szerint: 1. *Officia maiora seu praelatitia* 2. *Officia media* 3. *Officia minora* (*Tractatus de officiis venalibus vacabilibus Romanae Curiae*, Roma 1682).

⁹⁸ Vö. LITVA, *L'attività finanziaria della Dataria*, i. h.

⁹⁹ Vö. WOLFGANG REINHARD, *Staatsmacht als Kreditproblem. Zur Struktur und Funktion des frühneuzeitlichen Amterhandels*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 61 (1974) 289–319 (Ausgewählte Abhandlungen, 151–178).

¹⁰⁰ Az adatok: LUTZ, *Rom und Europa*, 128.

¹⁰¹ Például a *camerlengóhoz*, magához a Kamarához, a kincstartóhoz, a *Conservatori del popolo Romano*hoz, Róma vikáriusához, illetve néhány konfraternitáshoz. Mérlegeik sokszor nem számítottak publikusnak. MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 153. A Rómában máig népszerű konfraternitásokra és korabeli gazdálkodásukra: ARMANDO SERRA, *Problemi dei beni ecclesiastici nella società preindustriale. Le confraternità di Roma moderna*, Roma 1983, 139–187; LUIGI FIORANI, «Charità e pietate». *Confraternite... nella città rinascimentale e barocca*, Roma, la città del papa, 431–476.

¹⁰² Összefoglalóan: LUTZ, *Rom und Europa*, 125–130.

¹⁰³ *Regulae, ordinationes et constitutiones Cancellariae Apostolicae*, 1655. ROSA, *Alessandro VII*, 342–343.

¹⁰⁴ A Datária eredetére, fejlődésére további régi–újabb irodalommal: NICOLA STORTI, *La storia e il diritto della Dataria Apostolica dalla origini ai nostri giorni* (Contributi alla Storia del Diritto Canonico. Nuova Serie di Studi Storico-giuridici 2), Napoli 1968, 39–69. 70–109. 110–137; hivatali struktúrájára: 175–226; bővülő kompetenciakörére: 227–279. A hivatal pápai pénzügyekben vitt szerepére számos részadattal: FELICE LITVA, *L'attività finanziaria della Dataria durante il periodo Tridentino*, AHP 5 (1967) 79–174; THOMAS FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471–1527)* (BDHIR 63), Tübingen 1986, 97–100; ERNST PRITZ, *Supplikensignatur und Briefexpedition an der römischen Kurie im Pontifikat Papst Calixts III.* (BDHIR 42), Tübingen 1972, 33–94; RE, *La Curia Romana*, 443–454. A datáriusok archontológiája 1627-től: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 168; lásd a Függelék-et is. – A Datária hivatali szerkezetével, adminisztratív szerepével az elkövetkezőkben még többször találkozunk.

¹⁰⁵ Személye a Borghese-korszakban (s talán később is) megegyezik a *prefetto delle com-pendendával*.

¹⁰⁶ Vö. STORTI, *La storia e il diritto della Dataria Apostolica*, 175–226 és 139–141.

¹⁰⁷ GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 213–215; MARIO ROSA, *La «cassella di Nostro Signore»: aspetti della fiscalità spirituale pontificia nell'età moderna*, Società e Storia 10 (1987) 817–845, 832–833. A konzisztoriális javadalmak pápai „adóztatásá”-nak kérdésére még THOMSON, *Popes and Princes*, 78–95. 145–167. 167–181. 181–201; GEOFFREY BARRACLOUGH, *Papal Provisions. Aspects of Church History, Constitutional, Legal and Administrative in the Late Middle Ages*, Oxford 1935. (Recenziója: ZSSRG Kan. Abt. 56 [1936] 530–534.)

¹⁰⁸ GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 215–217 és 235–236; A. CLERGEAC, *La Curie et les bénéfices consistoriaux. Étude sur les communs et menus services 1300–1600*, Paris 1911, 1–42. 44–78. 80–109; középkori adatszerű kimutatásokkal: HERMANNUS HOBERG, *Taxae pro communibus servitiis. Ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis* (ST 144), Città del Vaticano 1949. – Trient annátákkal kapcsolatos vitáira: KLAUS GANZER, *Das Konzil von Trient und die Anaten*, Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv I, 215–247, az annáták kora újkori fennmaradásának magyarázata őtől.

¹⁰⁹ Pázmány Péter... összegyűjtött levelei, II 28–249, n. 715.

¹¹⁰ GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 215–217 és 235–236.

¹¹¹ GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 217–220; ROSA, *La «scarsella di Nostro Signore»*, 834–837.

¹¹² ROSA, *La «scarsella di Nostro Signore»*, 833–834; STUMPO, *Il capitale finanziario a Roma*, 184. Az egyes államok jövedelemelvonó szerepének szép bemutatása: REINHARD, *Finanza Pontificia*, 470–472. Például ennek része Spanyolországban a már szerepelt *subsídio, excusado* és *cruzada* felhasználása (uo.). A folyamatot Itáliában, főként Toscanában és Velencében, Ausztriában, Németországban és külön Bajorországban a *Fisco, religione, Stato nell'età confessionale* idézett tanulmánykötet több dolgozata elemzi: 355–386. 387–426. 147–190. 87–118. 191–225. A pápai tizedbegyűjtők tevékenységének legújabb monografikus feldolgozása további irodalommal: CHRISTIANE SCHUCHARD, *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter* (BДИНR 91), Tübingen 2000, 1–194, az egyes intézmények: 195–320.

¹¹³ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotizmus*, 7–8; LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 52–53.

¹¹⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy a Datária által adott és fizetést igénylő felmentések sosem voltak lelki jellegűek. Lelkiismereti téren, miként még látni fogjuk, az Apostoli Penitenciária számított illetékesnek. A házassági diszpenzációkért fizetett illetékek táblázatokba foglalt adatai: QUINTÍN ALDEA, *Iglesia y estado en la España del siglo XVII (Ideario político-ecclesiástico)*, Santander 1961, 127–138.

¹¹⁵ Lásd STORTI, *La storia e il diritto della Dataria Apostolica*, 280–326.

¹¹⁶ LITVA, *L'attività finanziaria della Dataria*, 121–130; GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 220–222; REINHARD, *Papstfinanz und Nepotizmus*, 6–10; ROSA, *La «scarsella di Nostro Signore»*, 838–842.

¹¹⁷ LUTZ, *Rom und Europa*, 125; CLERGEAC, *La Curie et les bénéfices*, 157–186. 111–132. 134–150. 188–206 és 207 (táblázat). Az egyes tételek összegszerűen: 260–261, n. 10 és 278, n. 24. Egy évi 1000 aranyforint jövedelemmel rendelkező egyházmegye esetében például a bullák megszerzése 1672 aranyscudóba került (amiben vélhetően a *servitium* összege is bennefoglaltatik). További hasonló adatok még: ALDEA, *Iglesia y estado*, 151.

¹¹⁸ CLERGEAC, *La Curie et les bénéfices*, 157–186; GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 236–237.

¹¹⁹ LUTZ, *Rom und Europa*, 122–125; [Uő], *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 53–57; JOSEPH GRISAR, *Francesco Ingoli über die Aufgaben des kommenden Papstes nach dem Tode Urbans VIII. (1644)*, AHP 5 (1967) 289–324, 313, 50. j. (GRISAR itt – miként olykor a kortársak – a kompozíciókkal a Datária összes bevételét jelöli; a velencei követ 1648. évi becslése 400 000-es összeg volt); illetve SERRA, *Problemi dei beni ecclesiastici*, 69–87.

¹²⁰ A pontos, nem kerekített adatok táblázatát lásd LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 57.

¹²¹ OSBAT, *Clemente X*, 366.

¹²² Az eljárást ismerteti REINHARD, *Papstfinanz und Nepotizmus*, 2–6; LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 58–60.

¹²³ LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 60–64. A pápai hadsereg és flotta korabeli történetére: P. ALBERTO GUGLIELMOUCCI, *Storia della Marina Pontificia. VII: 1573–1644. VIII: 1644–1669*, Roma 1892 (főként különféle források gyűjteménye); BRUNELLI, *Soldati del papa*, i. iii.

¹²⁴ A tartományok kincstáira: PASTURA RUGGIERO *La reverenda Camera Apostolica*, 25–43.

¹²⁵ Néhány fontosabb, az egyházkormányzatban részt vevő tisztviselő fizetésének konkrét összegét lásd a következő V. fejezetben.

¹²⁶ LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 64–71.

¹²⁷ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotizmus*, 2–6.

¹²⁸ LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, i. h.

¹²⁹ A pontos adatok uo., 72.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Az összes fenti adat LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, i. h.; REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, i. h.

¹³² REINHARDT, *Paolo V*, 283.

¹³³ A megszüntetésről azért nem lehetett szó, még ha a pénzügyi viszonyok lehetővé tették volna is, mert a hitelezők, a *monte*- és hivatalvásárlók elestek volna a törlesztésből származó rendszeres bevételeiktől. Hiába kapták volna vissza a befektetett tőkét, a haszon elmaradása társadalmi feszültséget gerjesztett volna. Mai közgazdasági példával illusztrálva az esetet, az amerikai gazdaság fejlődésének kedvező kilátásai miatt tervbe vették ugyan az államadósság pár év alatti felszámolását, de egyes elemzők máris felhívják a figyelmet arra, hogy az államkötvényeknek és piacuknak megszüntetése számos problémával járhat.

¹³⁴ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 6–7.

¹³⁵ PONCETNÉL (*Innocenzo X*, 328), majd ROSÁNÁL (*Alessandro VII*, 343.) külön forráshivatkozás nélkül az államadósság 1650-es évekbeni mértékére már 48 millió összeg jelenik meg. Ez aligha hihető, és valószínűleg pusztán kortárs becsléseken alapulhat, amelyekkel egy-két kivételtől eltekintve csínján kell bánni. E becslések például a VIII. Kelemtől X. Kelemtig a neposoknak juttatott összeget csupán 30 millió scudóra saccolták, illetve a Datária által áruba bocsátott hivatalok értékét 6 millió körüli összegre tették. (Vö. MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 127–128 és 153.) Az államadósság összegével kapcsolatban a kérdéssel behatóbban foglalkozó GEORG LUTZ 36 millió, kerekítve 40 millió adatát fogadhatjuk el az 1640-es évek utánra is. (Vö. még GRISAR, *Francesco Ingoli über die Aufgaben des kommenden Papstes*, 312–313, 49. j.) Még akkor is, ha egyes szerzők a század második felében nem az adósságnövekedés megszüntetéséről, hanem csupán annak ütemének számottevő csökkenéséről beszélnek. OSBAT, *Clemente X*, 366.

¹³⁶ ROSA, *Alessandro VII*, 343.

¹³⁷ A fentiekre JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII*, I, LX–LXIX; REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 21–23; LUTZ, *Rom und Europa*, 130–134; GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 205–210 és 237–239; LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 76–79.

¹³⁸ A konkrét adatok: LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 80.

¹³⁹ MONACO, *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V*, 44–45.

¹⁴⁰ REINHARDT, *Paolo V*, 283–284.

¹⁴¹ TUCCIMEI, *Il tesoro dei pontifici*, 25–27.

¹⁴² Mindezekre lásd az előző jegyzetekben idézett irodalmat és helyeket, valamint LUTZ összegzését: *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 81–91; a pápai államháztartás összmérlegének egy részletesebb elemzése a 16. századra is kiterjedően: PARTNER, *Papal Financial Policy*, 32–57; és egy áttekintő táblázat: REINHARD, *Finanza Pontificia*, 491 (*Stima teorica per un'analisi del circuito finanziario legato alla S. Sede fra 1570 e 1600. In milioni di scudi di moneta*) = STUMPO, *Il capitale finanziario a Roma*, 308.

¹⁴³ PARTNER, *Papal Financial Policy*, 58–62; és JOSEF METZLER, *Foundation of the Congregation „De Propaganda Fide” by Gregory XV*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 79–111.

¹⁴⁴ Keresztülerekedve magunkat a pápai pénzügyek rengetegén végre talán kialakult valami képünk a *Papstfinanz* kora újkori mibenlétéről. Ha bárki azonban még részletesebb, még pontosabb, a korábbi kutatások egymással összevetett és ellenőrzött adatai után érdeklődne, megtalálhatja őket ENRICO STUMPO impozáns monográfiájában (*Il capitale finanziario a Roma*). Mégpedig a világi bevételeket: 65–160; az egyháziakat: 161–217; az adósság alakulását: 219–306; összegezésüket pedig 307–320.

¹⁴⁵ További irodalommal: REINHARDT, *Paolo V*, 284–286; illusztrált művészettörténeti leírása: JACK WASSERMAN, *The Quirinal Palace in Rome*, *Art Bulletin* 45 (1963) 205–244; a ké-

sőbbi átalakításokról: DOROTHY METZGER HABEL, *The Urban Development of Rome in the Age of Alexander VII*, Cambridge 2002, 11–62.

¹⁴⁶ FRANCIS HASKELL, *Patrons and Painters. A Study in the Relations between Italian Art and Society in the Age of Baroque*, London 1963, 3–166, 24–62; és vonatkozó könyvészettel: LUTZ, *Urbano VIII*, 311–312.

¹⁴⁷ KRAUTHEIMER, *The Rome of Alexander VII*, 131–147.

¹⁴⁸ Miként persze már valamivel korábban is. Vö. FREDERICK HAMMOND, *Musik and Spectacle in Baroque Rome: Barberini Patronage under Urban VIII*, New Haven 1994, 3–60.

¹⁴⁹ KRAUTHEIMER, *The Rome of Alexander VII*, 90–93. 114–125. 102–109; METZGER HABEL, *The Urban Development of Rome*, 63–95. 140–256. 257–285.

¹⁵⁰ Tételes ismertetésük: KRAUTHEIMER, *The Rome of Alexander VII*, 15–130.

¹⁵¹ KRAUTHEIMER, *The Rome of Alexander VII*, 17; vö. az V. fejezetben a kongregációkról szóló részfejezetet.

¹⁵² *Il Nuovo Teatro delle fabbriche et edificij in prospettiva di Roma moderna sotto il felice pontificato di N. S. Papa Alessandro VII*.

¹⁵³ ROSA, *Alessandro VII*, 343. A Chigi-pápa fejlesztéseinek újabb átfogó értékelése: METZGER HABEL, *The Urban Development of Rome*, 286–325.

¹⁵⁴ OSBAT, *Clemente X*, 366; a római művészeti pártolás VII. Sándor utáni hanyatlására: HASKELL, *Patrons and Painters*, 146–166.

¹⁵⁵ AGO, *Innocenzo XII*, 397–399; és még GISONDI, *Innocenzo XII*, 119–130.

IV.

A pápai nepotizmus

¹ A nepotizmus témaköréről jó összefoglalás alapos könyvészettel: TEODORI, *I parenti del papa*, IX–XVIII. GRISAR értékelése a pápai pénzügyekről írt, többször idézett munkájában található.

² REINHARD, *Nepotismus*, 145–147; a nepotizmus kérdéséről folytatott historiográfiai vitára: MADELEINE LAURAIN-PORTEMER, *Ministériat, finances et papauté au temps de la réforme catholique*, Bibliothèque de l'École des Chartes 134 (1976) 396–403 (válasz REINHARDnak PORTEMER rögvest idézendő munkájához fűzött bírálatára).

³ A kegyencek és a *primus ministerek* közötti különbségre az – egyébként Bécsben legutoljára érvényre jutó – általános európai államigazgatási fejlődésben: JEAN BÉRENGER, *Pour une enquête européenne: Le problème du ministériat au XVIIe siècle*, Annales 29 (1974) 166–192, Bécsre 177–183.

⁴ A bíboros nepos legfontosabb hivatalos elnevezésének pontos megjelölése: *generalis et specialis superintendens*. Az első, szövegében is fennmaradt kinevező bréve Francesco Barberinié, létezését azonban a korábbi időkre is valószínűsíteni lehet. Az 1623-as bréve – valójában *motu proprio* – közölve: MADELEINE LAURAIN-PORTEMER, *Absolutisme et nepotisme. La surintendance de l'État ecclésiastique*, Bibliothèque de l'École des Chartes 131 (1973) 487–568, 552–561. A bíboros neposok jogainak és kötelességeinek 9 pontba foglalt kortárs felsorolása: ANDREAS KRAUS, *Amt und Stellung des Kardinalnepoten zur Zeit Urbans VIII. (1623)*, RQ 53 (1958) 238–243. A bíboros nepos és a kegyencminiszterek összehasonlítására, a római sajátosságok kidomborítására és a neposi hivatalokra legújabban: BRIGITH EMICH, *Bürokratie und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621). Studien zur frühneuzeitlichen Mikropolitik in Rom* (Pápste und Papsttum 30), Stuttgart 2001, 13–34–41–49 és 201–261.

⁵ VOLKER REINHARDT, *Der päpstliche Hof um 1600*, Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert I–III (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 8–10, hrsg. v. August Buck et al.), Hamburg 1981, III, 7–13.

⁶ HASKELL, *Patrons and Painters*, 3–23.

⁷ MONDIN, *Pápák enciklopédiája*, 480.

⁸ REINHARDT, *Der päpstliche Hof*, i. h.

⁹ Hogy ez mennyire élő és a mindennapokban is fontos, például érdemes levelezés tömkelegét kitermelő mozzanat volt, arra lásd STADER, *Herrschaft durch Verflechtung*, 169–284.

¹⁰ A főként a kormányzati funkcióban levő kliensekkel való kapcsolattartásra: EMICH, *Bürokratie und Nepotismus*, 115–152.

¹¹ Vö. például HAMMOND, *Musik and Spectacle in Baroque Rome*, 117–252; és kiváltképpen VIII. Orbán pontifikátusának ceremoniális eseménynaptára: 255–282.

¹² ANTONIO MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista. Papi, nipoti e burocrazia curiale tra XVI e XVII secolo* (La corte dei papi 5), Roma 1999, 29–70, 30–39 (mértató recenziója a jezsuita GIACOMO MARTINÁTÓL: AHP 37 (1999) 220–223).

¹³ CAFFIERO, *La maestà del papa*, 286–294.

¹⁴ REINHARDT, *Der päpstliche Hof*, i. h.

¹⁵ REINHARD, *Nepotismus*, 171–175; [Uő], *Papal Power and Family Strategy*, 341–344.

¹⁶ M. ROSI, *La congiura di Giacinto Centini contro Urbano VIII 1633–35*, ASRSP 22 (1899) 348–370.

¹⁷ REINHARD, *Nepotismus*, 147–167 (a korábbi történelmi példák) és 168–171; *Papal Power and Family Strategy*, 341–344.

¹⁸ REINHARD, *Freunde und Kreaturen*, 63–67. Változatos életútja önéletrajzáának köszönhetően ismerhető meg mélyebben. L. FUMI, *Il cardinale Cechini romano secondo la sua autobiografia*, ASRSP 10 (1887) 287–322.

¹⁹ A Kúriában például igen jó néven vették, hogy a nuncius főesperességet eszközölt ki Camillo Pamphilinek a toledói káptalanban. PONCET, *Innocenzo X*, 351.

²⁰ REINHARD, *Nepotismus*, 175–185; *Papal Power and Family Strategy*, 341–344. A pietas fogalmának és kora újkori gyakorlatának boncolgatása: WOLFGANG REINHARD, *Papa Pius. Prolegomena zu einer Sozialgeschichte des Papsttums*, Von Konstanz nach Trient, 261–299, az általános és a korszakra vonatkozó megállapítások: 261–262. 276–278. 283–285. 289. 297–299 (Ausgewählte Abhandlungen, 13–36).

²¹ Miként már a Bevezetés apparátusában szintén említésre került. REINHARD, *Ämterlaufbahn und Familienstatus*, 328–381.

²² REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 24–30; *Ämterlaufbahn und Familienstatus*, 392–396; REINHARD, *Papal Power and Family Strategy*, 334–339; WODKA, *Zur Geschichte der nationalen Protektorate*, 53 – idézve az egyházkormányzattal foglalkozó fejezetben. (VI, 77. jegyzet.)

²³ A műkincsek tételes felsorolása: REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 59–70.

²⁴ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 72–80.

²⁵ A penziók alkalmazásának történeti előzményeit, a korabeli kritikákat és számos gyakorlati példát lásd MARIO ROSA, *Curia Romana e pensioni ecclesiastiche. Secoli XVI–XVII*, Quaderni Storici 14 (1979) 1015–1055; az egyházjogi keretre SYLVESTER FRANCIS GASS, *Ecclesiastical Pensions. An Historical Synopsis and Commentary* (Canon Law Studies 157), Washington 1942, 40skk. A vég nélküli hivatalkiárúsítás mellett a mai szem számára szintén szokatlan penziók tudományos feldolgozása és számbavétele ugyancsak megtörtént már a korszakban, természetesen nem más, mint De Luca jóvoltából: *De pensionibus ecclesiasticis*, Romae 1684. Azon vitában, hogy csak a pápa, vagy mellette az egyes püspökök is hasíthatnak-e ki jövedelmeikből penziót, De Luca – Fagnanival ellentétben – az utóbbi mellett foglalt állást. Gass, *Ecclesiastical Pensions*, 40–41.

²⁶ A korszakra nézve alapvetően XIII. Gergely által szabályozott lemondások egyházjogi háttéréről és elemeiről: F. GILLMANN, *Die Resignation der Benefizien*, AKK 80 (1900) 50–79. 346–378. 523–569. 665–788. 81 (1901) 223–242. 433–460, (formáira 552–664; következményeire: 665–687; egy harmadik személy javára: 687–708; a penziókra: 433skk); és újabban P. G. CARON, *La rinunzia all'ufficio ecclesiastico nella storia del diritto canonico dall'età apostolica alla Riforma cattolica*, Milano 1946, a korszakra 355–410.

²⁷ A különféle javadalomszerzési családi technikák, jogosítványok, a patrónus-kliens rendszer számtalan adata – a Bevezetésben és az előző, III. fejezetben idézettek mellett – össz-italiai (Milánó és Észak-Itália, Toscana, az Egyházi Állam és Nápoly) viszonylatban: CHRISTOPH WEBER, *Familienkanonikate und Patronatsbistümer. Ein Beitrag zur Geschichte von Adel und Klerus im neuzeitlichen Italien* (Historische Forschungen 38), Berlin 1988, az Egyházi Államra 148–266, ezen belül a pápai udvar „családi prelatúrái”-ra 169–404; MARIO ROSA,

Per grazia del papa. Pensioni e commende nell'Italia del Seicento, Roma, la città del papa, 293–326 (főként Toscana, Velence és Nápoly viszonylatában); továbbá REINHARD, *Papal Power and Family Strategy*, 329–356; és [Uő], *Freunde und Kreaturen*, i. h.

²⁸ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, i. h.

²⁹ ANTONIO MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 72–75.

³⁰ VOLKER REINHARDT, *Kardinal Scipione Borghese (1605–1633). Vermögen, Finanzen und sozialer Aufstieg eines Papstnepoten* (BDIIR 58), Tübingen 1984, 40–71. – WOLFGANG REINHARDT csak az 1607–1621 éveket tudván vizsgálni, 3 207 000 scudo jövedelhet és szolid vesztiséget mutat ki. *Papstfinanz und Nepotismus*, 39–59. 81–141. 144–145.

³¹ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 81–141; teljes, 1633-ig kiterjedő analízis adatok tömkelegével, és egy kiváló összefoglalással: REINHARDT, *Kardinal Scipione Borghese*, 14–39. 40–116. 117–181. 182–192. 193–236. 237–258. 259–264. 341–547 és 548–560.

³² NICCOLÒ DEL RE, *Il governatore del Borgo*, SR 11 (1963) 13–29, 13–23. A neposkormányzók archontológiája az Aldobrandiniktól az Altierikig 26–29.

³³ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 31–59; *Amerlaufbahn und Familienstatus*, 388–392. 397–406. A pápai hadseregben a neposok által viselt tisztségek egész pontosan a következők voltak: *capitano generale di Santa Chiesa*, *capitano generale del mare*, *luogotenente generale delle galere pontificie*, *soprintendente generale* – *prefetto generale*, *luogotenente generale delle guardie pontificie*.

³⁴ REINHARDT, *Paolo V*, 280–281.

³⁵ Miként elődjének korábban unokahúgát Margherita Aldobrandinit a Farnesék közé. ZAPPERI, *Der Neid und die Macht*, 30–39.

³⁶ REINHARDT, *Paolo V*, 284–286. A Borghesék dinasztia- és hitbizomány-alapításáról újabban: ALBERTO CORTEGGIANI, *Ad instar regum. Note sulla fondazione del giuspatronato fedecommissario Borghese*, SR 48 (2000) 60–82; a *Villa Borghese* és az ott található, ma is elképzelhetően gazdag műgyűjtemény ismertetése: *Guide to the Borghese Gallery*, ed. by KRISTINA HERRMANN FIORE, Roma 2001.

³⁷ REINHARDT, *Paolo V*, 280–281.

³⁸ REINHARD, *Amerlaufbahn und Familienstatus*, 406–427.

³⁹ A pápai dinasztia részletes családfáját REINHARDT és WEBER is közli vonatkozó munkájában. Egy egyszerűbb változat: *Guide to the Borghese Gallery*, 6.

⁴⁰ REINHARDT, *Paolo V*, 291.

⁴¹ HC IV, 58.

⁴² GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 241–242; Ludovico, Niccolò és Orazio Ludovisi kiváltságaira, hivatalaira és juttatásaira még JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, I, 113–154. 157–178. 178–184; KOLLER, *Gregorio XV*, 296–297; JAITNER, *Kurie und Politik*, 9–16. Ludovicóra emellett MARIO ROSA, *Per «Tenere alla futura mutazione volto il pensiero». Corte di Roma e cultura politica nella prima metà del Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 1–36, 28–36.

⁴³ A dinasztikus házasságkötések és a konklávék kimenetelének összefüggéseire: MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, *Marriage and Politics at the Papal Court in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Marriage in Italy 1300–1650 (ed. by Trevor Dean – K. J. P. Lowe), Cambridge 1998, 197–224.

⁴⁴ KOLLER, *Gregorio XV*, 294–295.

⁴⁵ De például 1598-ban mindhármán 60–60 000 scudót kaptak kézhez, emellett 1600–1601 során közvetlenül az Apostoli Kamara bevételeiből 190 000-et. A két bíboros esetében pontosan ismertek a különféle egyházi tisztségeikért kapott fizetségeik is, ezek szintén nem tetek ki eget rengető összeget. JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII.*, I, xcvi–cxliv; REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 31–32, 3. jegyzet; KLAUS JAITNER, *Il nepotismo di Clemente VIII (1592–1605): il dramma del cardinale Cinzio Aldobrandini*, ASI 146 (1988) 57–93; BORROMEO, *Clemente VIII*, 253.

⁴⁶ REINHARD, *Papstfinanz und Nepotismus*, 156–160.

⁴⁷ Hosszabb-rövidebb életrajzuk – tisztségeikkel, vagyonukkal, mecénatúrájukkal – a család történetének mára kissé elavult szemléletű monográfiájában: PECCHIAI, *I Barberini*, Carlo: 130–133. id. Antonio: 151–152. Francesco: 154–159. Taddeo: 159–189. ifj. Antonio: 189–213; lásd még MARIA GRAZIA IOLICE, *Il cardinal Francesco Barberini*, Roma 1965, 5–31; sok életrajzi adattal OLIVIER PONCET, *Antonio Barberini (1608–1671) et la papauté. Réflexions sur un destin individuel en cour de Rome au XVIIe siècle*, Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée, 108 (1996) 407–442.

⁴⁸ Ezeket elősorolja KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 10–14 – idézve a következő fejezetben. (V, 112. jegyzet.)

⁴⁹ A tisztség 18 000 livres francia királyi penzióval járt. OLIVIER PONCET, *Les cardinaux protecteurs des couronnes en cour de Rome dans la première moitié du XVIIe siècle: l'exemple de la France*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 461–480, 469–471.

⁵⁰ LUTZ, *Rom und Europa*, 135–140; LUTZ, *Urbano VIII*, 309–310.

⁵¹ Vö. PECCHIAI, *I Barberini*, 168–169.

⁵² A Barberinik hatalmas műgyűjteményének bizonyítéka óriási könyvtáruk. Megszervezése történetét ismerteti: CINZIA FORTUZZI, *Biblioteca Barberina. La libreria di Urbano VIII e Francesco Barberini*, Roma 1994. Mecénatúrájuk egyéb, vitathatatlanul pozitív vonatkozásaira, mint a neves zeneszerző, Girolamo Frescobaldi, az építész Maderna, Bernini, Borromini, valamint a humanista Lucas Holstenius, a magyarországi Melchior Inchoffer stb. foglalkoztatására külön nem térek ki. Minderre lásd JUDITH A. HOOK már idézett áttekintését: *Urban VIII. Die Paradoxie der geistlichen Monarchie*, 213–231.

⁵³ A nepotizmusnak a palota belső díszítésében megjelenő „színháza” és ikonográfiája, kiváltképpen Taddeo Barberiniről: JOHN BELDON SCOTT, *Images of Nepotism. The Painted Ceilings of Palazzo Barberini*, Princeton, 1991, 33–124 és 160–179.

⁵⁴ Egy majdnem teljes körű elemzés: VISCEGLIA, *La Giusta Statera de' porporati*, 177–203 és 203–210.

⁵⁵ FOSI, *All'ombra dei Barberini*, 141–142.

⁵⁶ LUTZ, *Urbano VIII*, 310.

⁵⁷ A bizottság, sőt a változó személyi összetétel miatt bizottságok – vizsgálatai eredményei a Barberini-korszak pénzügyeinek fontos forrásai – működéséről: GRISAR, *Päpstliche Finanzen*, 252–297; MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 75–80.

⁵⁸ Az események leírása többek között: PECCHIAI, *I Barberini*, 182–189.

⁵⁹ REINHARD, *Freunde und Kreaturen*, 69–71.

⁶⁰ PONCET, *Innocenzo X*, 326–327.

⁶¹ „...era una vergogna, che il governo di Roma stessee in mano di una Puttana.” Az idézet megtalálható: GIANCINTO GIGLI: *Diario Romano*, 327.

⁶² PONCET, *Innocenzo X*, 325–326.

⁶³ RANKE, *A pápák története*, 606–607; a Pamphili-nepotizmus pozitívista feldolgozása: CIAMPI, *Innocenzo X Pamfili*, 115–208; újabban CHIOMENTI VASSALLI, *Donna Olimpia*, 99–143. 148–174 és 194–234; a családi válságsorozat ismertetése még: LINA MONTALTO, *Un mecenate in Roma barocca. Il cardinale Benedetto Pamphili (1653–1730)*, Firenze 1955, 3–42.

⁶⁴ CHIOMENTI VASSALLI, *Donna Olimpia*, 175–186; PONCET, *Innocenzo X*, 326.

⁶⁵ PONCET, *Innocenzo X*, 327.

⁶⁶ Uo., 328; a mecénatúrára még: CIAMPI, *Innocenzo X Pamfili*, 209–334; illetve ALESSANDRO ZUCCARI – STEFANIA MACIOCE (a c. d.), *Innocenzo X. Pamphili. Arte e potere a Roma nell'età barocca*, Roma 1992.

⁶⁷ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 80–89.

⁶⁸ Kiadása: *Bullarium Diplomatum et Privilegiorum... Romanorum Pontificum XVI, Augustae Taurinorum* 1869, 156–161; ismertetése: TEODORI, *I parenti del papa*, 56–62.

⁶⁹ OSBAT, *Clemente IX*, 353.

⁷⁰ TEODORI, *I parenti del papa*, 67–71. Alig nyolc hónappal VII. Sándor halála után az ő személyében kerül majd sor egyébként a *restituzione apellóra*, a család folytonos tagságának biztosítására a pápaválasztó grémiumban. *Uo.*, 136.

⁷¹ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 166.

⁷² *Uo.*, 90–93.

⁷³ TEODORI, *I parenti del papa*, 65–66. Tisztségekből származó jövedelmek: 66–97, grafikon: 95. pápai adományok: 97–106, grafikon: 105. egyházi javadalmak, penziók: 106–120, grafikon: 118 (egyéb gazdasági előnyök: 120–124). Összegzésük: 125–136, grafikon: 130. ingatlan- és pénzügyi investíciók: 137–208, grafikon: 178 és 186.

⁷⁴ A MENNITINél szereplő 4 milliós becslés téves. *Il tramonto della Curia nepotista*, 90–93.

⁷⁵ TEODORI, *I parenti del papa*, 127–128 és 209–225; összefoglalóan MARIE-LOUISE RODÉN, *Cardinal Decio Azzolino and the Problem of Papal Nepotism*, AHP 34 (1996) 127–157, 134–140; s még FRANCESCO PETRUCCI, *Alcuni arredi Seicenteschi del palazzo Chigi di Ariccia nei documenti d'archivio*, SR 46 (1998) 320–336.

⁷⁶ OSBAT, *Clemente IX*, 354.

⁷⁷ OSBAT, *Clemente X*, 366–367.

⁷⁸ OSBAT, *Clemente IX*, 356.

⁷⁹ Vö. MARIE-LOUISE RODÉN, *The Problem of Papal Nepotism*, 140–144.

⁸⁰ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto*, 94–110; [Ü], *Innocenzo XI*, 373.

⁸¹ Az egyes nevek felsorolásával: MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 384.

⁸² Leírásuk szép illusztrációkkal: DAVID R. COFFIN, *Gardens and Gardening in Papal Rome*, Princeton 1991.

⁸³ AGO, *Hegemony over the Social Scene*, 237–241.

⁸⁴ Tágabb kontextusban: MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 126–163.

⁸⁵ GIOVANNI BATTISTA SCAPINELLI, *Il memoriale del p. Olivi S. J. al card. Cybo sul nepotismo* (1676), *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 2 (1948) 262–273.

⁸⁶ Azzolini véleményét ismerteti és közli RODÉN, *The Problem of Papal Nepotism* 144–149 és 150–157.

⁸⁷ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 187 és 204–206.

⁸⁸ *Uo.*, 203–211. De Luca szerepére a nepotizmus elleni küzdelemben: LAURO, *Il cardinale Giovanni Battista de Luca*, 457–519.

⁸⁹ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 96–110.

⁹⁰ *Uo.*, 20–21 és 130–139.

⁹¹ A tervezetet behatóan eleinzi: MENNITI, *Innocenzo XI*, 375–379.

⁹² Lásd az Ottobonikra korábban idézett irodalmat.

⁹³ PETRUCCI, *Alessandro VIII*, 392–393; a Vatikánban őrzött Ottoboni-gyűjteményről: J. BIGAMI ODIER, *Premières recherches sur le fonds Ottoboni*, Città del Vaticano 1966.

⁹⁴ „Szentseges Urunk elhatározta, hogy véghezviszi a szent emlékü XI. Ince tervét, hogy egy bullát publikáljon a nepotizmusról...”

⁹⁵ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 94–110 és 110–116; GISONDI, *Innocenzo XII*, 67–84.

⁹⁶ Pusztán a neposok katonai tisztségeinek teljes körű eltörlése évi 80 000 scudo megtakarítással járt. A pápai hadsereg vezetését ekkor azok a kamarai tisztviselők vették át, akik egyébként már a század eleje óta felügyelték a hadikiadásokat. Nevük ekkortól *commissario delle armi* és *commissario del mare*. Mindazonáltal a pápai hadsereg szervezete a 18. század végén is még mindig ugyanaz volt, mint például 1667-ben. GEORG LUTZ, *Das päpstliche Heer im Jahre 1667. Apostolische Kammer und Nepotismus, römisches Militärbudget in der frühen Neuzeit*, AHP 14 (1976) 169–217. Olaszul: *L'esercito pontificio nel 1667. Camera Apostolica, bilancio*

militare dello Stato della Chiesa e nepotismo nel primo evo moderno, Miscellanea in onore di Monsignor Martino Giusti 2 (CAV 6), Città del Vaticano 1978, 39–95.

⁹⁷ A bulla kiadásainak megjelölésével MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, i. h.; GISODNI, *Innocenzo XII*, i. h.

⁹⁸ Uo. A nepotizmus kiüresedésére még: PRODI, *The Papal Prince*, 91–101.

⁹⁹ XI. Kelemen idejében végzett felmérés szerint a Borghesék 28, a Barberinik 15, a Pamphilik 14, a Chigik 7 *feudo minoré*val rendelkeztek, nem beszélve a hozzájuk tartozó joghatóságról és fiskális immunitásról. MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 71–72.

V.

A szentszéki döntéshozatal és főbb intézményei

¹ E fejezetben magától értetődően nem vállalkozhatom arra, hogy a pápai Kúria működését a teljesség igényével feltérképezsem. A feladat külön monográfiát igényelne. A viszonylag bőséges nemzetközi szakirodalom, az utóbbi évtizedekben újerőre kapó hivataltörténeti kutatások ellenére egy valós kép körvonalazásához így is lakúnak, egymásnak ellentmondó megállapítások hadával kell megbirkózni. – Az alábbiakban külön nem említem a fontosabb lexikonok vonatkozó, igen hasznos szócikkeit. Például: *Lexikon für Theologie und Kirche I–VI*, hrsg. v. JOSEF HÖFER – KARL RAHNER, Freiburg 1957–1961²; *Dictionnaire Historique de la Papauté* éd. par PHILIPPE LEVILLAIN, Paris 1994; *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, a c. d. G. PELLICIA – G. ROCCA, különösen vol. VIII (Roma 1988), 182–258 (*Sacre Congregazioni romane*).

² A fejlődés fontosabb irányaira: DELUMEAU, *Political and Administrative Centralization*, 287–296; PARTNER, *Il mondo della curia*, 222–224; és PRODINAK a Bevezetésben idézett két alamunkája.

³ Az első osztályból 6, a második és harmadikból 15 tisztség adományozása a vicekancelárhoz tartozott. E vásárolható posztok viselőinek többsége, amint mondtunk, nem végzett tényleges munkát. MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 153; PELLEGRINI, *Corte di Roma*, 553.

⁴ A 104 (fejenként 2050 scudóban kerülő) *collettori del pioni*kéből 101 adományozása tartozott a Datáriához, egy a Gyümölcsoltó Boldogasszony konfraternitáshoz, egy a Szent Jakab-kórházhoz, egy pedig a konvertita apácákhoz. MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 153.

⁵ A bíboros vicekancellárok archontológiáját a *Hierarchia Catholica* mellett lásd még PAUL MARIA BAUMGARTNER, *Von der Apostolischen Kanzlei*, Köln 1908, 99–141 és a Függeléket; a fontosabb tisztségviselőkre és az ügymenetre: FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 181–233 és 57–180; valamint PAULIUS RABIKASKAS, *Die römische Kuriale in der päpstlichen Kanzlei*, Roma 1958; a regisztrumsorozatokra: PRITZ, *Supplikensignatur und Briefexpedition an der römischen Kurie*, 95–149 és 157–206; MARTINO GIUSTI, *Studi sui registri di bolle papali* (CAV 1), Città del Vaticano 1968, 1–96 s 97–122; illetve LAJOS PÁSZTOR, *La Curia Romana e i registri di bolle papali*, SR 17 (1969) 319–323; a belső ügymenet előírásaira, változásaira és alkalmankénti egyházjogi jelentőségére: EMIL GÖLLER, *Die Kommentatoren der päpstlichen Kanzleiregeln vom Ende des 15. bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, AKK 84 (1905) 441–460 és 85 (1906) 20–34 s 259–265; a Kancellária jelentőségének újkori visszazorulására: PETER HERDE, *Audientia litterarum contradictarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbreve und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts I* (BDHIR 31), Tübingen 1970, 174–180; összefoglalóan és további, főként a középkorra nézve bőséges irodalommal: RE, *La Curia Romana*, 277–291 és 598–601. – Lásd még a Brévetitkárságnál mondottakat.

⁶ LUDWIG SCHMUGGE – PATRICK HERSPERGER – BÉATRICE WIGGENHAUSER, *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie aus der Zeit Pius' II (1458–1464)* (BDHIR 84), Tübingen 1996, 4–21 (történet és kompetencia). 22–56 (ügymenet); KARL AUGUST FINK, *Das Archiv der Sacra Poenitentiarie Apostolica*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 83 (1973) 88–92 és TAMBURINI, *La riforma della Penitenziaria*, 110–129; a „belső” és a „külső” fórum problematikájára: ANTONIO MOSTAZA, *Forum internum – forum externum (en torno a la naturaleza jurídica del fuero interno)*, Revista Española de Derecho Canónico 23 (1967) 253–331; további irodalom: SCHMUGGE ET AL., *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiarie*, 243–252; RE, *La Curia Romana*, 261–273 és 596–597. A főpenitenciáriusok archontológiája megtalálható EMIL GÖLLERNEK a hivatal történetére máig alapvető monográfiájában: *Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V I–II*, Roma 1907–1911, II, 1–12 és a Függelékben. – Magyar nyelven legújabb: ERDÉLYI GABRIELLA, *A „Sacra Poenitentiarie Apostolica” hivatala és magyar kérvényei a XV–XVI században (I)*, Levéltári Közlemények 74 (2003) 33–57.

⁷ Lásd alább a nunciatúrákkal foglalkozó részfejezetet.

⁸ A Rotára máig a legalapvetőbb: EMANUELE CERCIGNARI, *Capellani Papae et Apostolicae Sedis Auditores causarum sacri palatii apostolici seu Sacra Romana Rota ab origine ad diem usque 21 septembris 1870 I–IV*, Romae 1919–1921; az ügymenetre HERMANN HOBERG, *Inventario dell'archivio della Sacra Romana Rota (sec. XIV–XIX)* (CAV 34), a c. d. JOSEF METZLER, Città del Vaticano 1996, 15–50; valamint CRISTINA BUKOWSKA-GORGONI módszerében és téma-választásban követésre méltó műve: *Causae Polonae coram Sacra Romana Rota XV–XVII saec. Explanatio processuum et regesta documentorum*, Roma 1998; továbbá GNAVI, *Carriere e Curia Romana: L'uditorato di Rota*, 161–202; és HERMANN HOBERG, *Die Antrittsdaten der Rotarichter von 1566 bis 1675*, RQ 48 (1953) 211–224; BLAAS, *Das kaiserliche Auditoriat*, 48–57; AGO, *Carriere e clientele*, 22; a Rota dékánjainak archontológiája 1612-től: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 169; összefoglalóan és további irodalommal RE, *La Curia Romana*, 243–259 és 592–596. Magyar nyelven kissé bővebben TUSOR PÉTER, *Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa. C. H. Motmann „Residente d'Ungheria”. (A római magyar agenzia történetéhez)*, Hadtörténelmi Közlemények 116 (2003) 535–581, 539–542.

⁹ BRUNO KATTERBACH, *Referendarii utriusque Signaturae a Martino V ad Clementem IX et praefati Signaturae supplicationum a Martino V ad Leonem XIII*, Città del Vaticano 1931, VII–XXXVIII; AGO, *Carriere e clientele*, 21; RE, *La Curia Romana*, 227–231 és 591–592; kérvénykezelési gyakorlatára: FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 93–97.

¹⁰ Szerepére: NICCOLÒ DEL RE, *Monsignor Governatore di Roma*, Roma 1972; a legpontosabb archontológia 1628-tól: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 169.

¹¹ A bíboros vikáriusok a pápának mint Róma püspökének a feladatait látták el, általában a legközvetlenebb pápai bizalmasok közül kerültek ki. Archontológiájuk: ANNIBALE ILARI, *I Cardinali Vicari. Cronologia bibliografica*, Roma 1962; hivataluk működéséről: CHRISTOPH WEBER, *Der Vicgerente des Vikariates von Rom im 17. Jahrhundert und seine „größte Plage”. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Kurie*, ZSSRG Kan. Abt. 80 (1994) 301–354; NICCOLÒ DEL RE, *Il Vicgerente del Vicariato di Roma*, Roma 1976, 9–35, újabb archontológia a korszakra 51–63; DOMENICO ROCCIOLO, *Il tribunale del cardinal Vicario e la città. Brevi note tratte dall'opera di Nicolò Antonio Cuggiò*, RMC 5 (1997) 175–184; legfrissebb méltóságsoruk pedig: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 175; a vallási, lelki élet szervezésében játszott szerepükre: DOMENICO ROCCIOLO, *La costruzione della città religiosa: strutture ecclesiastiche a Roma tra la metà del Cinquecento e l'Ottocento*, Roma, la città del papa, 267–394.

¹² IRENE FOSI, *Sudditi, tribunali e giudici nella Roma barocca*, RMC 5 (1997) 19–40; ALESSANDRA CAMERANO, *Senatore e governatore. Due tribunali a confronto nella Roma del XVI secolo*, RMC 5 (1997) 41–66; PETER BLASTENBREI, *I Romani tra violenza e giustizia nel tardo Cinquecento*, RMC 5 (1997) 67–79; ALFREDO CIRINEL, *Bandi e giustizia criminale a Roma nel*

Cinque e Seicento, RMC 5 (1997) 81–95; GIAMPIERO BRUNELLI, *Nobili soldati e giustizia nello Stato della Chiesa (1560–1605)*, RMC 5 (1997) 97–115.

¹³ SIMONA FECI, *Riformare in antico regime. La costituzione di Paolo V e lavori preparatori (1608–1612)*, RMC 5 (1997) 117–140; BEATRICE CIRULLI, *L’Affresco della riforma dei tribunali nelle sale Paoline della Biblioteca Apostolica Vaticana: una proposta di lettura*, RMC 5 (1997) 141–153.

¹⁴ STEPHANO TABBACHI, *Le riforme giudiziarie nella Roma di fine Seicento*, RMC 5 (1997) 155–174; AGO, *Innocenzo XII*, 397–399.

¹⁵ Részint V. Sixtus bullájának vonatkozó fejezete (*Declaratio facultatum praedictarum congregationum*), részint vatikáni levéltári kutatási tapasztalataim, valamint az alábbi idézendő adatok alapján.

¹⁶ A sixtusi reform főbb elemei papíron már XIII. Gergely alatt körvonalazódtak. Az ekkor még csak tizenkét bíborosi kongregációt előirányozó elképzelésekből azonban a Datária és pápai külpolitika irányítására rendelt bíborosi tanácsokat nem állították fel. A tervezet szövegét közli LUDWIG VON PASTOR, *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration. IX: Gregor XIII (1572–1585)*, Freiburg im Breisgau 1925, 902–903.

¹⁷ Latinul: *Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis*; az intézménynek számos egyéb névváltozata volt, a leginkább hivatalos, de legkevésbé elterjedt elnevezés (1588-tól): *Sacra Congregatio Sanctae Inquisitionis haereticae pravitatis*; mindazonáltal még számos más névvariáns is előfordul a korabeli szóhasználatban: *Sacra Congregatio Sancti Officii*, *Sacra Romana et universale Inquisizione*, *Suprema Sacra Congregazione del Sant’Offizio*, vagy csak egyszerűen *Sanctum Officium*, *Sant’Offizio*, *Sant’Uffizio*. – A középkori eredetű dikasztériumokkal ellentétben a kora újkori intézményeknél lehetőleg az olasz elnevezést részesítem előnyben, ezzel is hangsúlyozva az alapvető különbséget a pápaság történetének e két – minden kontinuitás ellenére – gyökeresen különböző korszaka között.

¹⁸ Az utóbbi műkódolásának monografikus feldolgozása: H. KAMEN, *The Spanish Inquisition*, London 1965; és egy adalék: PAULINE CROFT, *Englishmen and the Spanish Inquisition 1558–1625*, *The English Historical Review* 87 (1972) 249–268.

¹⁹ A korszakunkban több alkalommal is fontos szerephez jutó, a középkor óta számos korrekción átesett és V. Sixtus, valamint XIII. Gergely módosításainak köszönhetően a reformpápaság univerzális igényeit tükröző bulla huszonegy pontból állt. Ezek tételesen (1.) az eretnekek és azok támogatói; (2.) az egyetemes zsinathoz fellebbezők; (3–4.) a tengeri és tengerparti rablók; (5.) az igazságtalanul adóztatók; (6.) az apostoli iratok hamisítói; (7.) a hitetlenek és eretnekek számára hadiségélyt nyújtók; (8–10.) a Rómába történő utazást, illetve zarándoklást akadályozók és megalóztatók; (11.) a bíborosokat és prelátusokat bántalmazók, illetve erre megbízást adók; (12.) a Rómába történő fellebbezést megakadályozók; (13.) az egyházi törvényszéktől világi hatósághoz forduló (vagyis *ab usu* apellálók) és a *placetum regiumot* gyakorlók; (14.) az Apostoli Szék által hozott ítéletek, illetve az általa adott kiváltságok érvényesítését akadályozók és jogilag felülbírálni merészelők; (15.) az egyházi személyeket világi bíróság elé idézők; (16.) a püspöki joghatóságot megsértők; (17.) az egyházi jogokat és javakat bitorlók, illetve önhatalmúlág lefoglalók; (18.) az egyházi személyeket és javakat pápai engedély nélkül anyagilag megterhelők; (19.) az egyháziak bűnügyeiben eljárni merészelők; (20.) az Egyházi Állam ellen törők; és végül (21.) az Apostoli Palotát kirablók ellen irányultak. KARL PFAFF, *Beiträge zur Geschichte der Abendmahlsskulle vom 16–18. Jh.*, RQ 38 (1930) 23–76.

²⁰ HERMANN H. SCHWEDT, *Die römischen Kongregation der Inquisition und des Index und die Kirche im Reich (16. und 17. Jahrhundert)*, RQ 90 (1995) 43–73, különösen 49; a Hivatal 1998 februárjában megnyitott archívuma iránt táplált tudományos várankozásokról: *L’apertura degli archivi del Sant’Uffizio romano*, a cura d’ACCADEMIA NAZIONALE DEI LINCEI, Roma 1998; s

már az Inkvizíció levéltárában végzett kutatások alapján, számos statisztikával: V. FRAJESE, *Le licenze di lettura e la politica del Sant'Uffizio dopo l'Indice Clementino*, L'Inquisizione e gli storici, 179–220; M. P. FANTINI, *Censura romana e orazioni: modi, tempi, formule (1571–1620)*, L'Inquisizione e gli storici, 221–244; PETER SCHMIDT, *De sancto Officio Urbis. Aspekte der Verflechtung des Heiligen Offiziums mit der Stadt Rom im 16 und 17. Jahrhundert*, QFIAB 82 (2002) 404–489; RE, *La Curia Romana*, 89–94 és 578–579; a Hivatal történetének még korábbi monografikus feldolgozása: R. A. MILLER, *The Congregation for the Doctrine of the Faith* (Canon Law Studies 184), Washington 1975; JOHN TEDESCHI, *Il giudice e l'eretico. Studi sull'inquisizione romana* (Vita e Pensiero, Cultura e Storia 13), Milano 1997, különösen 93–124. 125–152. 153–198; a római Inkvizíció kutatástörténetére, szerepére és kiváltképpen megítélésére legújabban: ANDREA DEL COL, *Osservazioni preliminari sulla storiografia dell'Inquisizione romana*, Identità italiana e cattolicesimo. Una prospettiva storica (Studi Storici Carozzi 37, a c. d. Cesare Mozzearelli), Roma 2003, 75–137, kiváltképpen 109–122, s még [U6], *L'Inquisizione romana: metodologia delle fonti e storia istituzionale*, Trieste–Monte Valcellina 2000. – Párhuzamosan és átmenetileg a kongregáció tisztán egyházkormányzati feladatokat is ellátott, mint például 1622-ig a missziók részbeni felügyeletét, köztük a hódolt Magyarországra irányulókét is. Ezt MOLNÁR ANTAL tárta fel – már publikált és a Bevezetésben idézett – *PhD-értékezésében*.

²¹ Az, hogy a két hivatal egyaránt foglalkozott cenzúrával, kétségkívül elősegítette a szélesebb körű ellenőrzést, az átfedés ugyanakkor működési problémákhoz is vezetett, mígnem XIV. Benedek részletesen szabályozta az eljárás rendjét. HERMANN H. SCHWEDT, *Der römische Index der verbotenen Bücher*, HJ 107 (1987) 296–314; RE, *La Curia Romana*, 325–329; az Index gyakorlati működésére még: GIGLIOLA FRAQUITTO, *L'applicazione dell'indice dei libri proibiti di Clemente VII*, ASI 159 (2001) 1, 107–149.

²² WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 197. 241 és *passim*.

²³ VÖ. ANDREA PENNA, *Il primo teatro pubblico di Roma. Le vicende del Teatro Tordinona nel XVII secolo*, SR 46 (1998) 337–368.

²⁴ GEORG LUTZ, *Rom im 17. Jahrhundert. Bemerkungen zu einer Neuerscheinung* (Massimo Petrocchi, *Roma nel Seicento* [Sotria di Roma 14.], Bologna 1970), QFIAB 54 (1974) 539–555, 551–552 (a cikk PETROCCHI átfogó jellege és adatai okán többször idézett munkáját bírálja, és egészíti ki számos fontos szemponttal); U. BALDINI, *Le congregazioni romane dell'inquisizione e dell'Indice e le Scienze, dal 1542 al 1615*, L'Inquisizione e gli storici, 365–372.

²⁵ VÖ. BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 96–99.

²⁶ Archontológiájuk 1621-től: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 167–168.

²⁷ SCHWEDT, *Die römischen Kongregationen*, 48. A kongregáció üléseinek analitikus feldolgozása (Galilei perére vonatkozólag) a bíboros tagok archontológiájával és a Hivatal munkájában való részvételével az 1611–1642 közötti időszakból: PIERRE-NOËL MAYAUD, *Les „fuit congregatio Sancti Officii in... Coram...” de 1611 à 1642. 32 Ans de Vie de la Congrégation du Saint Office*, AHP 30 (1992) 231–289; lásd még P. SIMONCELLI, *Clemente VIII e alcuni provvedimenti del Sant'Uffizio: «De Italici habitantibus in partibus haereticorum»*, Critica Storica 13 (1976) 129–172; és a *Függelék*et.

²⁸ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 198. 241–242 és *passim*.

²⁹ Egy még Trident előttről szóló esettanulmány: A. SANTOSUSSO, *The moderate Inquisitor: Giovanni della Casa's Venetian nunciature 1544–1549*, Studi Veneziani n. s. 2 (1978) 119–210; Máltára: A. P. VELLA, *The Tribunal of the Inquisition in Malta* (Royal University of Malta Historical Studies 1), La Valetta 1964.

³⁰ A Szent Hivatalnak alárendelt helyi inkvizícióra mint a pápai centralizáció egyik leg-hathatósabb eszközeire Itáliában: *L'inquisizione romana in Italia nell'età moderna. Archivi, problemi di metodo e nuove ricerche. Atti del seminario internazionale Trieste, 18–20 maggio 1988* (Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Saggi 19), Roma 1991; ADRIANO PROSPERI, *Tribunali*

della coscienza (Inquisitori, confessori, missionari), Torino 1996, 135–210; és M. FRIPPO, *Tri-bunali della coscienza in età tridentina*, Studi Storici 38 (1997) 355–382. A vidéki inkvizíciók periratai az olasz *microstoria* (CARLO GINZBURG, GIOVANNI LEVI) munkáinak felbecsülhetetlen forrásértékű alapanyaga, amire lásd: TEDESCHI, *Il giudice e l'eretico*, 35–46 és 47–68.

³¹ HERIBERT RAAB, *Apostolische Bücherkommissare in Frankfurt am Main*, HJ 87 (1967) 326–354; ROTRAUT BECKER, *Die Berichte des kaiserlichen und apostolischen Bücherkommissars Johann Ludwig von Hagen an die Römische Kurie (1623–1649)*, QFIAB 51 (1971) 422–465.

³² SCHWEDT, *Die römischen Kongregationen*, 51 és 57.

³³ RE, *La Curia Romana*, 231–234; a mindkét Szignatúra tisztviselőire KATTERBACH, *Referendarii utriusque Signaturae*, 234–331; a kinevezési brevék alapján pontosítva: GIUSEPPE BELTRAMI, *Notizie su Prefetti e Referendari della Segnatura Apostolica desunte dai Brevi di Nomina*, Città del Vaticano 1972, 29–119; a prefektusok archontológiája: *uo.*, 1–3.

³⁴ Latin elnevezés: *Congregatio pro erectione ecclesiarum et provisionibus consistorialibus; Congregatio rebus consistorialibus praeposita*. LOUIS JADIN, *Les actes de la Congregation Consistoriale concernant les Pays Bass, la principauté de Liège et la Franche-Comté 1593–1797*, Rome 1935; TIHAMÉR VANYÓ, *Das Archiv der Konsistorialkongregation in Rom und die kirchliche Zustände Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Festschrift zur Feier des zweihundert-jährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchiv I, Wien 1949, 151–179 (másolatát BORLÁN ELRÉDNÉK köszönöm); valamint RE, *La Curia Romana*, 113–125 és 580–581.

³⁵ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher*, 193. 223 és *passim*.

³⁶ VISCEGLIA, *Il cerimoniale come linguaggio politico*, 130–133.

³⁷ Főként a Propagandán és az Inkvizíción. Vö. például M. GOTOR, *La riforma dei processi di amonizzazione dalle carte del Sant'Uffizio*, L'Inquisizione e gli storici, 279–288; A. MALENA, *Inquisizione, «finte sante», «nuovi mistici». Ricerche sul Seicento*, L'Inquisizione e gli storici, 289–306.

³⁸ A *Congregatio pro sacris ritibus et caeremoniis*, illetve később csak *Sacra Rituum Congregatio* vagy *Congregazione dei Riti* néven is említtett kongregáció történetének és működésének feldolgozása: FREDERIC RICHARD McMANUS, *The Congregation of sacred Rites* (Canon Law Studies 352), Washington 1954, 23–38. 45–66. 67–71. 91–116; a hivatali ügyvitelre *uo.*, 117–130; továbbá WIKTOR GRAMATOWSKI, *Il fondo liturgico più antico dell'archivio della S. Congregazione dei Riti (1588–1700)*, AHP 13 (1975) 401–424; a kanonizációk értékelése: LUTZ, *Rom im 17. Jahrhundert*, 548; összegzések további irodalommal: RE, *La Curia Romana*, Roma 1970, 135–148 s 435–442; LAJOS PÁSZTOR, *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia* (CAV 2), Città del Vaticano 1970, 339–340. A kongregáció történetével és működésével foglalkozó számos résztanulmány: *Congregazione per le Cause dei Santi. Miscellanea in occasione del IV centenario della Congregazione per le Cause dei Santi (1588–1988)*, Città del Vaticano 1988, leginkább: GIOVANNI PAPA, *La Sacra Congregazione dei Riti nel primo periodo di attività*, 13–52; CHARLES LEFEBVRE, *Relations inter Sacram Rituum Congregationem et Sacram Romanam Rotam*, 53–59; JAROSLAV NEMEC, *L'archivio della Congregazione per le Cause dei Santi (ex-Congregazione dei Riti)*, 339–352. Szerepére egy részegyház életében: TUSOR PÉTER, *A magyar Egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus megújulás korában (A kongregáció megalapításától 1689-ig)* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 11 (1999) 1–2, 33–64; [ÜÖ], *Magyar szentek liturgikus tisztelte és a római Sacra Rituum Congregatio a korai újkorban*, Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis 1, szerk. Beke Margit), Budapest 2001, 107–115.

³⁹ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher*, 203. 252. 275. 295–296. 346. 490–491.

⁴⁰ Az egyházpolitikai összefüggésben még előkerülő Rezidencia Kongregáció alapítására, működésére: AGOSTINO LAURO, *La curia Romana e la residenza dei vescovi*, La società

religiosa nell'età moderna. Atti del convegno studi di storia sociale e religiosa Capaccio-Paestum, 18–21 maggio 1972, Napoli 1973, 869–883.

⁴¹ A *Sacra Congregatio pro executione et interpretatione concilii Tridentini* joghatóságára és munkarendjére: G. VARSÁNYI, *De competentia et procedura Sacrae Congregationis Concilii*, La Sacra Congregazione de Concilio. Quarto Centenario dalla Fondazione (1564–1964). Studi e ricerche, Città del Vaticano 1964, 51–161; SEBASTIANUS TROMP, *De cardinalibus interpretibus S. Concilii Tridentini annis 1564–1600*, Apollinaris 27 (1974) 95–106; RE, *La Curia Romana*, 149–162. 582–583; irataira: *La Sacra Congregazione de Concilio*, 395–476. Egy újabb kiváló, a kongregáció döntéseinek eseti egyházi jogi érvényét kiemelő és a Hitterjesztési Kongregációval 1622 után adódó kompetencia problémákra is kitérő áttekintés: RICHARD PUZA, *Die Konzilskongregation. Ein Einblick in ihr Archiv, ihre Verfahrensweise und die Bedeutung ihrer Entscheidungen von ihrer Errichtung bis zur Kurienreform Pius X (1563–1908)*, RQ 90 (1995) 23–42; prefektusok és titkárok archontológiájára NICCOLÒ DEL RE, *I cardinali prefetti della Sacra Congregazione del Concilio dalle origini ad oggi (1564–1964)*, Apollinaris 27 (1974) 107–149; ugyanez megtalálható *La Sacra Congregazione de Concilio*, 265–307, a korra 270–280; PIETRO PALAZZINI, *Prospero Fagnani, Segretario della S. C. del Concilio e suoi editti ed inediti*, *La Sacra Congregazione del Concilio*, 361–382, 377–380 (*Appendice I: Elenco dei Segretari della S. Congregazione del Concilio*). Lásd a Függeléket.

⁴² A *visitatio liminum* technikai részleteire és a további irodalomra lásd VICENTE CÁRCCEL ORTÍ, *Estudio histórico-jurídico sobre la visita ad limina Apostolorum*, 21–212; egy szintén mintaszerű közlés az Örök Város közvetlen környezetének egyházi viszonyairól: *Le diocesi suburbicarie nelle «visite ad limina» dell'Archivio Segreto Vaticano* (CAV 22), a c. d. MARIA CHIABÒ – CONCETTA RANIERI – LUCIANA ROBERTI, Roma 1988; és hazai összefüggésben például: TUSOR PÉTER, *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce)*, Levéltári Közlemények 73 (2002) 199–241, főként 199–201.

⁴³ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 192. 223. 271. 284. 332. 481.

⁴⁴ Névváltozatai: *Sacra Congregatio pro consultationibus Regularium*; *Sacra Congregatio pro consultationibus episcoporum et aliorum praelatorum*; összevonva pedig: *Sacra Congregatio negotiis et consultationibus Episcoporum et Regularium praeposita*. RE, *La Curia Romana*, 330–334.

⁴⁵ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 195. 237. 272. 288. 337. 483.

⁴⁶ *Sacra Congregatio pro Typographia Vaticana*. RE, *La Curia Romana*, 344–345.

⁴⁷ FRANCESCO BARBERI, *Libri e stampatori nella Roma dei Papi*, SR 13 (1965) 433–456, 445.

⁴⁸ *Sacra Congregatio pro Universitate Studii Romani*. Úgy tűnik, alapítása nem járt sikerrel, a 17. században már nincs nyoma működésének. Szerepét sok tekintetben a Hitterjesztési Kongregáció vette át. Az is bizonytalan, hogy az újabb egyetemi generációt képviselő jezsuita *Collegium Romanum* életére bármilyen hatást gyakorolt volna. Mindenesetre az újabb szakirodalom erről nem ejt szót. MARIO FOIS, *Il Collegio Romano: L'istituzione, la struttura, il primo secolo di vita*, RMC 3 (1995) 571–599.

⁴⁹ *Congregatio pro Ubertate Annuae Status Ecclesiastici*. REINHARDT, *Überleben in der frühneuzeitlichen Stadt*, i. m.; [Uő], *Die Präfekten der römischen Annona*, 98–115.

⁵⁰ *Congregatio pro Classe Paranda et Servanda ad Status Ecclesiastici Defensionem*; *Congregatio pro Status Ecclesiastici Gravaminibus Sublevandis* (avagy még *Congregazione dei Sgravi*); *Congregatio pro Vitis, Pontibus et Aquis Curandis*; RE, *La Curia Romana*, 338–339. 340. 341–343; PRODI, *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio*, 108–111. Utóbbi szerepénél jóval meghatározóbb volt a Kamara hasonló feladatokkal foglalkozó részlegének tevékenysége. DANIEL SINISI, *La presidenza delle Strade ed il suo Archivio nel XVIII secolo*, RMC 2 (1994) 491–502, 491–495, 491–492, i. és 2. j.

⁵¹ Latinul: *Congregatio pro consultationibus negotiorum Status Ecclesiastici*. E központi kormányhatóság: kvázi belügy- és igazságügyi minisztérium működését tárgyalja CAROCCI, *Lo*

Stato della Chiesa, 108–112; PRODI, *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio*, 111–112; AGO, *Carriere e clientele*, 20; RE, *La Curia Romana*, 346–350.

⁵² Első elnevezése szerint: *Congregatio Controversiarum Iurisdictionalium*.

⁵³ LUTZ, *Urbano VIII*, 308–309.

⁵⁴ Erre az anakronisztikus szóhasználatlalt ugyancsak „belügyminisztérium”-nak nevezhető és a fontosabb döntéseket meghozó, hasonló felépítésű és területi kompetenciájú Consulta mellett a gyakorlatibb közigazgatási feladatkört ellátó intézményre: ARMANDO LODOLINI, *L'Amministrazione pontificia del «Buon Governo»*, Gli Archivi Italiani 6 (1919) 181–236 és 7 (1920) 3–19, főként 197–215; ELIO LODOLINI, *L'Archivio della S. Congregazione del Buon Governo (1592–1847)*. *Inventario* (Pubblicazioni degli Archivi di Stato 20), Roma 1956; CAROCCI, *Lo Stato della Chiesa*, 108–112; PRODI, *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio*, 112–114; a város- és provinciakormányzat mindennapos problémáinak alapos, modellszerű bemutatásával: STADER, *Herrschaft durch Verflechtung*, 81–167, különösen 115–118 és 151–167; illetve RE, *La Curia Romana*, 351–355.

⁵⁵ AGO, *Carriere e clientele*, 14. és 20.

⁵⁶ A pápai vidéki közigazgatás bonyolult szerkezetét ismerteti: CHRISTOPH WEBER, *Legati e governatori dello Stato Pontificio (1550–1809)* (Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Sussidi 7), Roma 1994, 32–53 (e bevezető áttekintést követi az egyes legációk, kormányzóságok adatainak, a legátusok, kormányzók archontológiájának majd ezer oldal felölle összeállítása); valamint [Uő], *Die Territorien des Kirchenstaates in 18. Jahrhundert. Vorwiegend nach den Papieren des Kardinals Stefano Borgia dargestellt*, Düsseldorf 1991, 17–78 (továbbá a Consulta és a Buon Governo rezortmenegosztásaira a 18. század elején: 92–100 és 101–111. az exempt igazgatásúakra: 79–91. az egyes területek adatai: 115–392); lásd még PASTURA RUGGIERO *La reverenda Camera Apostolica*, 20–25. Egy esettanulmány: ANDREA GARDI, *Lo Stato in provincia. L'amministrazione della Legazione di Bologna durante il regno di Sisto V (1535–1590)* (Istituto per la Storia di Bologna. Collana Studi e Ricerche, n. s. 2), Bologna 1994, a Consulta és a legátusok szerepére: 73–79 és 195–240.

⁵⁷ *Congregazione sopra i Baroni dello Stato ecclesiastico, Congregazione della Reverenda Fabrica di San Pietro*. RE, *La Curia Romana*, 370–371. 358–360. 432–434.

⁵⁸ *Congregazione delle Indulgenze e delle Reliquie, Congregazione della Visita Apostolica, Congregazione sullo Stato dei Regolari, Congregazione della Cina e delle Indie Orientali*. Ezekre RE, *La Curia Romana*, 367–369. 376–379. 364–366. 374–375. 380–381. Az egyházi immunitás korabeli itáliai problémáira: AGOSTINO LAURO, *Il Giurisdizionalismo pregiannuniano nel Regno di Napoli. Problema e bibliografia (1563–1723)* (Sussidi eruditi 27), Roma 1974.

⁵⁹ A kúriai elenchesok sem róla, sem tagjairól nem tesznek említést.

⁶⁰ RE, *La Curia Romana*, 356–357 és 403–404.

⁶¹ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbucher*, 195. 238. 272. 289. 338. 483–484.

⁶² E kongregáció a legtöbbet kutatott szentszéki intézmények közé tartozik (vö. a Bevezetésben mondottakat). Az alapításra METZLER, *Foundation of the Congregation „De Propaganda Fide”*, 79–111; nyugat-európai tevékenységére például: B. JACQUELINE, *La Sacrée Congrégation „De Propaganda Fide” et la France sous le pontificat de Grégoire XV*, RHE 66 (1971) 46–82; közép- és észak-európai működésére különösen: HERMANN TÜCHLE, *Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia. Die Protokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten 1622–1649*, Paderborn 1962; GEORG DENZLER, *Die Propagandakongregation in Rom und die Kirche in Deutschland im ersten Jahrzehnt nach dem westphälischen Frieden. Mit Edition der Kongregationsprotokolle zu deutschen Angelegenheiten 1649–1657*, Paderborn 1969; HERMANN TÜCHLE, *Die Protokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten 1657–1667. Diasporasorge unter Alexander VII*, Paderborn 1972; KOLLMANN, *Acta Sacrae Congregationis*, i. m., a kongregáció prefektusai és titkárai: NIKOLAJ KOWALSKY, *Serie dei cardinali prefetti e dei segretari della Sacra Congregazione „de Propaganda Fide”*, Euntes docete

15 (1962) 161–197; összefoglalóan és további irodalom: RE, *La Curia Romana*, 185–203 és 584–591; *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, xvii–xxii; egy újabb áttekintés: PIZZORUSSO, *Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide*, 489–495.

⁶¹ VÖ. AMADEUS REUTER, *De iuribus et officiis Sacrae Congregationis „De Propaganda Fide” noviter constitutae seu de indole eiusdem propria*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 112–145. A kongregáció már közvetlenül megalapítása után információkat és javaslatokat kért a helyi hierarchiáktól a vallási helyzetről és a hittérítése lehetőségeiről. (A beérkezett válaszok másolatai a vatikáni könyvtár *Vaticani Latini* sorozatának 6696. kötetében.)

⁶⁴ REUTER, *De iuribus et officiis Sacrae Congregationis „De Propaganda Fide”*, 112–145; WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 201–202.

⁶⁵ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 250. 274. 293. 343. 488–489.

⁶⁶ A pápai trónra is esélyes nagyformátumú főpap tanulságos önéletrajza: G. CUGNONI, *Autobiografia di monsignor G. Antonio Santori cardinale di S. Severina*, ASRSP 12 (1889) 327–372 és 13 (1890) 151–205; valamint [Uő], *Gli scritti del cardinale Giulio Antonio Santori (†1602) penitenziere maggiore ed inquisitore generale*, AHP 36 (1998) 107–136; FILIPPO TAMBURINI, *Giulio Antonio Santori cardinale penitenziere ed inquisitore generale. Ricerche sulla sua biblioteca*, RQ 95 (2000) 54–93.

⁶⁷ JOSEF METZLER, *Wegbreiter und Vorläufer der Kongregation (Vorschläge und erste Gründungsversuche einer römischen Missionszentrale)*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 38–78; a Propaganda felállítása előtt amerikai missziószervezésre számos forrás: *America pontificia primi saeculi evangelizationis 1493–1592. Documenta pontificia ex registris et minutis praesertim in Archivio Secreto Vaticano existentibus I–III* (CAV 27 1–2 et 38), ed. JOSEF METZLER, Città del Vaticano 1991–1995.

⁶⁸ GIUSEPPE METZLER, *Controversia tra Propaganda e S. Uffizio circa una commissione teologica (1622–1658)*, Pontificia Universitas Urbaniana Annales 1968–1969, Romae 1969, 47–62.

⁶⁹ IGNACIO TING PONG LEE, *La actitud de la Sagrada Congregación frente al Regio Patronato*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 353–438; METODIO CARROBBIO DA NEMBRO, *Patronato e Propaganda nel Brasile*, Uo., I 2, 667–690; METZLER, *Päpstlicher Primat als pastorale Verantwortung und missionarischer Auftrag*, 373–386.

⁷⁰ A politikai helyzet megváltozásának jelentőségét szintén aláhúzza: PIETRO CHIOCCETTA, *Il mondo politico e religioso all'inizio del sec. XVII*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 3–14.

⁷¹ Az európai és tengerentúli missziószervezés eseménytörténete: *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 2, 3–374 (*Attività della Sacra Congregazione in Europa*) és 377–795 (*Attività della Sacra Congregazione nell'Oltremare*).

⁷² NICCOLÒ DEL RE számtalanszor idézett alapmunkájában meg sem említi őket a megszüntetett hivatalok (*dicasteri soppressi*) között.

⁷³ *Comptorum Cameralium Congregatio*, *Rationum Cameralium Congregatio*, illetve 1644-ben már *Cameralis Congregatio*; *Signatura Penitentiariae Congregatio* (ennek volt *generalis* és *particularis* változata is); *Concursus Parochialium et Aliorum Ecclesiasticorum Beneficiorum Congregatio*, *Spoliorum Congregatio*, *Montium Congregatio*, *Monetarum Congregatio*, *Visitatio Carcerum Congregatio*, *Religionis Sancti Iohannis Hierosolymitarum Congregatio* stb. WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 187–209 és 210–265skk. A rendszer számos esetben kettős irányítást eredményezett. A gazdasági tevékenységet felügyelő kongregációkat nagy számban a kamarai klerikusok alkották, ami azt jelentette, hogy ezúttal a régi szisztéma eredményesen állt ellen az átalakítási, hatáskörrelvonási kísérletnek. WEBER, *Senatus Divinus*, 219.

⁷⁴ *Militiae Christianae Congregatio, Camaldolensium Haeremitarum Congregatio* (valamint *Reformationis Fratrum Minorum de Observantia Congregatio*), *Hispaniarum Negociorum Congregatio, Aquileae Patriarchatus Congregatio, Palatinatus Congregatio*. Vö. WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 187–209 és 210–265. A *Militia Christiana*rn: E. SASTRE SANTOS, *Un memorial sobre la orden de la Milicia Cristiana en el Archivo de Propaganda Fide*, *Hidalgía* 29 (1981) 1025–1064.

⁷⁵ *Orphanorum utriusque sexus Congregatio* stb. WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 246 és 251.

⁷⁶ Utóbbinak csak olasz névváltozatával találkoztam a forrásokban. A Német Kongregációra lásd KRASENBRINK, *Die Congregatio Germanica*, i. 111.

⁷⁷ WEBER, *Senatus Divinus*, 20–21.

⁷⁸ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 136 és 102.

⁷⁹ KOLLER, *Gregorio XV*, 296.

⁸⁰ HOOK, *Urban VIII.*, 229–230. A *Congregazione dello Stato* tagjai 1633-ban: B. Spada, Zacchia, Gessi, Pamphili, Verospi, Antonio Barberini; 1641-ben: Spada, Pamphili, Pallotto, Francesco Barberini, Antonio Barberini, Sacchetti, Lanti, Bentivoglio, Roma. Közben feltűnő fluktuáció figyelhető meg a tagok között. KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 282–283.

⁸¹ ROSA, *Alessandro VII*, 342–343.

⁸² OSBAT, *Clemente IX*, 353.

⁸³ OSBAT, *Clemente X*, 364.

⁸⁴ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 372.

⁸⁵ AGO, *Innocenzo XII*, 396. Többségük hivatalviselésének évszámai megtalálhatók a *Függelékben*.

⁸⁶ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 120. A valódi karrierjét a Ludovisi-pápa neposainak nevelőjeként kezdő Ingoli életére és kulcsszerepére a korábban idézettek mellett: JOSEF METLZER, *Francesco Ingoli, der erste Sekretär der Kongregation, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 146–196; GRISAR, *Francesco Ingoli über die Aufgaben des kommenden Papstes*, 289–292.

⁸⁷ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 109. A kora legnevesebb kánonjogászai közé tartozó titkár életére: PALAZZINI, *Prospero Fagnani segretario*, 361–382. Alapműve: *Ius canonicum seu commentaria absolutissima in quinque libros Decretalium*, Romae 1661.

⁸⁸ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 138.

⁸⁹ Uo., 147.

⁹⁰ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 152.

⁹¹ Lásd az 1657. 1661. 1667. 1668. 1670. 1674. 1676. 1679. 1682. 1684. 1686. 1688. évi, igaz, a korábbi 1629-es és 1644-es *elendhusok*nál szűkszavúbb kúriai tiszti cím- és névtárakat: WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 266–544.

⁹² RODÉN, *Cardinal Decio Azzolino and Squadron Volante*, 47 és 91–92.

⁹³ Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, n. 154/5 (VIII. Orbán 1631. december 11-ei eredeti dekretuma: *Revocatio concessionum vixae vocis oraculo*); illetve REMIGIUS RITZLER, *Die archivalischen Quellen der „Hierarchia Catholica“*, *Miscellanea Archivistica* Angelo Mercati (ST 165), Città del Vaticano 1952, 51–74; [U6], *Per la storia dell'archivio del Sacro Collegio*, *Mélanges Eugène Tisserant* V (ST 235), Città del Vaticano 1964, 299–338, 303–308. A rendelkezés elsősorban az oklevéljellegű, illetve közjegyzőileg hitelesített iratoknál jelentett áttörést. Miként majd az Államtitkárság kapcsán látni fogjuk, a különféle akták, kormányzati iratok kapcsán csak lassú és fokozatos evolúcióról beszélhetünk. – A konzisztórium ügyrend részleteire lásd alább, a VI. fejezet vonatkozó részét.

⁹⁴ Az általános európai tendenciát részletesebben, több példával illusztrálva kifejti: ANDREAS KRAUS, *Der Kardinal-Nepote Francesco Barberini und das Staatssekretariat Urbans*

VIII., RQ 64 (1969) 191–208, 191–195. KRAUS értelmezésében a nyugat-európai jelző nem foglalja magában a német területeket, kiváltképpen azért, mert a császári diplomáciát irányító titkos tanácsnak nem volt külön apparátusa, és a diplomáciai iratokat a birodalmi, illetve az osztrák udvari kancellária expedálta. *Uo.*, 195.

⁹⁵ ANDREAS KRAUS, *Die Sekretäre Pius' II. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des päpstlichen Sekretariats*, RQ 53 (1958) 25–80.

⁹⁶ Vö. ANDREAS KRAUS, *Secretarius und Sekretariat. Der Ursprung der Institution des Staatssekretariats und ihr Einfluß auf die Entwicklung moderner Regierungsformen in Europa*, RQ 55 (1960) 43–84, 63–78. KRAUS e helyütt még részletesebb képet ad a középkori (43–63) és kora újkori európai párhuzamokról (78–84). Lásd még PRODI, *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio*, 115–127.

⁹⁷ LUDWIG HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats von Paul V. bis Innozenz X. (1605 bis 1655)*, RQ 55 (1960) 157–202, 165, 15. jegyzet.

⁹⁸ KRAUS, *Secretarius und Sekretariat*, 63–78; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 159–166; KRAUS, *Der Kardinal-Nepote*, 191–195; valamint az Államtitkárság működésének alábbi bemutatásából levonható tanulságok alapján.

⁹⁹ KRAUS, *Secretarius und Sekretariat*, 63–78; VISCEGLIA, *Fazioni e lotta politica nel Sacro Collegio*, 43.

¹⁰⁰ KRAUS, *Der Kardinal-Nepote*, 191–195.

¹⁰¹ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 30–32 és 42–50.

¹⁰² HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 159–166 és 178–181. – Az alábbiakban részletesebben csak a 17. századi viszonyokkal fogok foglalkozni, még hozzá a szakirodalmi lehetőségektől függően annak első felére összpontosítva, a későbbiekre nézve kényszerűen csak kitekintésszerűen. Viszonylag hiteles, de csupán vázlatos kép áll rendelkezésre VIII. Kelemen titkárságáról. Adatai messzenemenően alátámasztják az elmondottakat, bár a képlet a két majdnem egyenrangú bíboros nepos (Pietro és Cinzio Aklobrandini: *Il Cardinale di San Giorgio*) miatt némileg bonyolultabb volt. Minderre lásd JASCHKE, *Das „persönliche Regiment“ Clemens' VIII.*, 133–144; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII.*, I, XLII–XLIX; valamint ZDENEK KRISTEN, *Intorno alla partecipazione personale di Clemente VIII. al disbrigo della corrispondenza politica. Contributo alla storia della segreteria di Stato pontificia*, Bolletino dell'Istituto Storico Cecoslovacco in Roma 1 (1937) 29–52.

¹⁰³ A régóta a kutatás figyelmének középpontjába került nunciusi jelentésekből és ma-
guknak az utasításoknak a tartalmából az Államtitkárság szervezeti működésére szinte sem-
milyen információ sem nyerhető. A sajátos, grafológiai alapokon nyugvó módszer alapelveit
KONRAD REGEN dolgozta ki (*Die Hauptinstruktion Ginettis*, 250–287). Meg kell azonban je-
gyezni, hogy ZDENEK KRISTEN előző jegyzetben idézett munkájában már hasonló metódus
alapján vonta le következtetéseit VIII. Kelemen szinte minden apró részletet kézben tartó
kormányzási technikáiról. – Az Államtitkárság kutatásának jelentőségére és lehetőségire:
KRAUS, *Zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats*, 5–16; és GEORG SCHREIBER, *Das
päpstliche Staatssekretariat*, HJ 79 (1960) 175–198, 177–186. Az 1970-es évekre megrekedt ku-
tatások folytatásának nélkülözhetetlenségéről, különös tekintettel az Államtitkárság kulcs-
szerepére a katolikus reform és ellenreformáció központi irányításában: ANDREAS KRAUS,
*Die Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats im Zeitalter der Katholischen Reform und der
Gegenreformation als Aufgabe der Forschung*, RQ 84 (1989) 74–91.

¹⁰⁴ SANFILIPPO, *Leone XI.*, 275–276.

¹⁰⁵ Ez némileg leképezte az Aklobrandini-korszak munkamegosztását, ahol Cinzio Né-
metország, Svédország, Lengyelország, Erdély, Svájc és Itália; Pietro Aklobrandini pedig
Franciaország, Spanyolország és Savoya felügyeletét látta el. Cinzio formálisan egyébként
1598 novembere után is ellenőrzése alatt tartotta államtitkársági szekcióját, amikor a tulaj-

donképpen bíboros nepos jogosítványai már Pietróé voltak. Igaz, VIII. Kelemen valódi döntési jogkört nem ruházott rájuk. JASCHKE, *Das „persönliche Regiment“ Clemens' VIII.*, 133–144; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII.*, I, XLII–XLIX; KRISTEN, *Intorno alla partecipazione personale di Clemente VIII.*, 29–52. BORROMEO, *Clemente VIII.*, 253–254.

¹⁰⁶ JOSEF SEMMLER, *Beträge zum Aufbau des päpstlichen Staatssekretariats unter Paul V.*, RQ 54 (1959) 40–80, 40–52.

¹⁰⁷ Államtitkári működésének több iratát jó másfél évtized múlva a korban rendhagyó módon publikálták: Lanfranco Margotti: *Lettere scritte per lo più nei tempi di Paolo V a nome del Signore Cardinale Borghese, raccolte e pubblicate da Pietro de Magistris*, Romae 1627.

¹⁰⁸ SEMMLER, *Beträge zum Aufbau des päpstlichen Staatssekretariats*, 56–63; STEFAN SAMERSKI, *Das Päpstliche Staatssekretariat unter Lanfranco Margotti 1609 bis 1611. Das Provinzprinzip als notwendiges strukturelles Fundament zur Etablierung des Kardinalstaatssekretariats*, RQ 90 (1995) 74–84.

¹⁰⁹ SEMMLER, *Beträge zum Aufbau des päpstlichen Staatssekretariats*, 64–80.

¹¹⁰ JOSEF SEMMLER, *Das päpstliche Staatssekretariat in den Pontifikaten Pauls V. und Gregors XV. 1605–1623* (RQ Supplementheft 33), Rom–Freiburg–Wien 1969, 11–44. 47–48; [ÜÖ], *Beträge zum Aufbau des päpstlichen Staatssekretariats*, i. h.; valamint összefoglalóan, SEMMLER alapján korrigálható, több téves megállapítással: HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 166–168. A tisztevisclők, beosztottak archontológiája és legrészletesebb életrajza ugyancsak SEMMLERNél található meg: *Das päpstliche Staatssekretariat*, 108skk (Feliciani: 115; Malacrida: 118; Perugino: 121; Margotti: 119); a Borghese-korszak államtitkársági iratanyagának teljes körű analízise: EMICH, *Bürokratie und Nepotismus*, 54–115.

¹¹¹ SEMMLER, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 47–48 (Agucchiára 109); és JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 185–221.

¹¹² Magalotti sajátos technikáiról a fiatal nepos kikapcsolására: ANDREAS KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII. 1623–1644* (RQ Supplementheft 29, Forschungen zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats 1), Rom–Freiburg–Wien 1964, 10–12.

¹¹³ KRAUS, *Der Kardinal-Nepote*, 197–205; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 168–171; a Barberini-korszak államtitkárait: KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 62–70 (a bíboros nepos helyzetére, viszonyára a Kúriához és az államtitkárokhoz még 9–19, továbbá VIII. Orbán kapcsolatára a nepossal és az államtitkárokkal: 2–8).

¹¹⁴ Például Scipione Borghese saját titkárságaira lásd: EMICH, *Bürokratie und Nepotismus*, 263–332. Bizonyos konkurencia köztük és az Államtitkárság között már ekkor jelentkezett, noha az eredeti cél a munkamegosztás lett volna, miként a főként a funkcióban levő kliensekkel folytatott levelezés („*Patronagekorrespondenz*”) 1616-os szabályozása, illetve megosztása mutatja. *Uo.*, 290–303 (további részletek, elemzés: 333–393 és 396–414).

¹¹⁵ A *proprio*-titkárság működésére, személyzetére nagy alaposággal, KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 29–37 és 224–245; vö. még [ÜÖ], *Amt und Stellung des Kardinalnepoten*, 242–243. Az inkább a külkapcsolatokban érintett és az Államtitkársághoz tartozó „latin titkárság” kettős rendeltetéséről később lesz szó.

¹¹⁶ Vö. a 114. jegyzettel.

¹¹⁷ A kapucinusok politikai szerepének tetőpontját P. Giacinto da Casale titkos követségei képezték az 1620-as évek elején. Vö. ALBRECHT, *Die auswärtige Politik Maximilians*, 22–25. 66–69. 73–76. 94–101 110–113 stb.; [ÜÖ], *Die deutsche Politik Papst Gregors XV.*, 19–31. 49–82, különösen 20–21.

¹¹⁸ KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 29–37 és 224–245.

¹¹⁹ A számtalan hivatali praktikára, és hogy Ceva mindehhez hogyan viszonyult, KRAUS, *Der Kardinal-Nepote*, 197–205.

¹²⁰ Uo.

¹²¹ HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 171–178; a főbb tisztviselők pályája uo., a jegyzetekben; és ALBERTO SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato e la «Sapienti Consilio» del B. Pio X*, *Apollinaris* 25 (1952) 168–239, 202–203.

¹²² Uo. és ANTONIO MENNITI IPPOLITO, *Note sulla segreteria di Stato come ministero particolare del Pontefice Romano*, *La corte di Roma tra Cinque e Seicento*, 167–187, 180–183. Chigi korábban már felvázolt diplomáciai és kúriális karrierjére külön is: ALBERT, *Nuntius Fabio Chigi und die Anfänge des Jansenismus*, 9–48; REGEN, *Die Finanzen des Nuntius Fabio Chigi*, 230–231.

¹²³ SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, 203–205; az államtitkárok archonológiája még: WALTER WAGNER, *Die Bestände des Archivio della Nunziatura Vienna bis 1792*, *RIIM* 2 (1957–1958) 82–203, 83–84; MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 39–57; illetve a Függelékben.

¹²⁴ A kérdéssel foglalkozó HAMMERMAYER a folyamat század derekától tartó egyenleteségére, míg MENNITI IPPOLITO több vonatkozó munkájában – az idézett helyeken – a Pamphilik dinasztikus krízisére helyezi a hangsúlyt, és az államtitkárok ekkori megerősödését még csupán átmeneti jelenségnek tartja. Az ő álláspontját teszi magáévá SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 194–198; és RODÉN, *Papal Nepotism*, 131–132.

¹²⁵ MENNITI IPPOLITO, *Note sulla segreteria di Stato*, 183–187.

¹²⁶ EMICH, *Bürokratie und Nepotismus*, 414–432.

¹²⁷ VÖ. JOSEF GELMI, *Die Minutanten im Staatssekretariat Benedikts XIV. (1740–1758)*, *Papsttum und Kirchenreform*, 537–562; LAJOS PÁSZTOR, *Per la storia della Segreteria di Stato nell'Ottocento. La riforma del 1816*, *Mélanges Eugène Tisserant* V (ST 235) Città del Vaticano 1964, 209–272.

¹²⁸ HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 195.

¹²⁹ SEMMLER, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 11–44; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 186–200; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 181–186. – A pápai Államtitkárság személyzete, konkrét teendői VIII. Orbán idejéből a leginkább ismeretsek. A helyettesekre: KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 105–109. a titkárokra 109–126. az írkokokra 127–137. A titkárok feladatairól egy korabeli leírás: ANDREAS KRAUS, *Die Aufgaben eines Sekretärs zur Zeit Urbans VIII. (1623)*, *RQ* 53 (1958) 89–92.

¹³⁰ SEMMLER, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 11–44; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 186–200; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 187; és szintén KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 112. Elvéve az államtitkárok korábban is aláírhattak, például ha a nepos beteg volt. Értelemszerűen egyszerűsített ügyintézészt jelentett a nepos által közvetlenül irányított *proprio*-iroda is, ami azonban nem tudta kiküszöbölni az Államtitkársággal folytatott konkurenciaharc hátrányait.

¹³¹ KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 113–114; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 187–189; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 146–168 és 201–217.

¹³² Fennmaradt iratanyagukra a Borghese-korszakból: EMICH, *Bürokratie und Nepotismus*, 152–179–199.

¹³³ KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 114–116; [Uő], *Das päpstliche Staatssekretariat*, 138–145.

¹³⁴ „...servitore non dal segretario in capite, al quale è subalteruato, et al quale manda a rivedere tutte le sue minute, ma dal sig. card. nepote del Papa...” KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 114–116.

¹³⁵ A vélhetően csak a 18. században újjászervezett latin titkárságnak már egészen más feladatai voltak: válaszbrevék, pápai megnyilatkozások megfogalmazása, sőt 1762–1852 kö-

zött itt készültek a Zsinati Kongregációnak a püspöki jelentésekre adott értékelései is. Uo. és PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 125–127.

¹³⁶ Az eljárás nem azonos az iratok tartalmának regisztrálásával, ami külön írnokok feladata volt, és rendszerint élesen elkülönült a napi ügymenettől. Csak V. Pál idejében igyekeztek a minutákat regisztrumszerűen elkészíteni és rendezni (HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 187). A regisztrálás hiányosságairól, az eredeti iratok elhelyezéséről stb. részletesen ír KRAUS (*Das päpstliche Staatssekretariat*, 250–259). Azon legfőbb problémát jelentő elvet, hogy az irat az elkészítő hivatalnok tulajdona – bár érvénye egyre csökkent, és a pápai előírások is mindjobban tiltották – nem sikerült teljesen kiküszöbölni a 17. században. Sőt egy-egy pontifikátus kormányzati aktáit a pápa családja is sajátjának tekintette, és nagy részük mind a Borghesék, mind a Barberinik alatt a családi archívumokba került, és a 20. századig ott is maradt, hiszen „a család felette állt az államnak”. A regisztrálás hiányosságai miatt ez olykor komoly nehézségeket jelentett, egy-egy kérdés előzményeinek kiderítéséhez a hivatalban levő pápai adminisztrációnak sokszor az előző pápa családjának engedélyét kellett kérnie. A helyzet a század közepétől rohamosan javult, az eredeti iratok, különösen a beérkezők, mind nagyobb számban találhatók meg a vatikáni levéltár államtitkársági fondjában. Vö. EMICH, *Bürokratie und Nepotismus*, 100–115; az Államtitkárság tulajdonképpeni levéltárára például: PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 73skk; a már a Vatikánban található Borghese- és Barberini-gyűjtemény mellett jelentősebb 17. századbeli államtitkársági iratokra STEFAN SAMERSKI, *Akten aus dem Staatssekretariat Pauls V. und Gregors XV. im Archiv des Kardinals Alderano Cybo (1613–1700) in Massa*, AHP 33 (1995) 303–314; WOLFGANG REINHARD, *Akten aus dem Staatssekretariat Pauls V im Fondo Boncompagni-Ludovisi der Vatikanischen Bibliothek*, RQ 62 (1967) 94–101.

¹³⁷ KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 246–250; PIERRE LOUIS SURCHIAT, *Die Nuntiatur von Ranuccio Scotti in Luzern 1630–1639. Studien zur päpstlichen Diplomatie und zur Nuntiatursgeschichte des 17. Jahrhunderts* (RQ Supplementheft 36), Freiburg–Rom–Wien 1979, 30–32; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 112 és 115–119. A XV. Gergely alatt a rendkívüli nunciosokra fordított kiadások tételes kimutatása (két év alatt a legnagyobb, a párizsi nunciatura éves költségvetésének megfelelő összeget emésztettek fel): JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV*, 231.

¹³⁸ Némileg hiányos archontológiájuk V. Sixtustól a 18. század második feléig bezárólag: SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, 215–217; illetve a *Függelékben*. Nevének pontos fordítása a „fejedelmekhez intézett brevék titkársága” lenne, egyszerűsített használatára a „Levéltitkárságot” (vö. *epistulae ad principes*) javasolhatjuk. (A nagybetűs írásmód viszont igazából csak a 18. század elejétől, önálló hivatali karakterének megizmosodásától indokolt. (Lásd alább a 143. jegyzetet.)

¹³⁹ KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 113.

¹⁴⁰ Egy ilyen, valóban teljesen saját kezűleg, a többi brevével teljesen egyező formátumban írt pápai „magánlevél” V. Piustól: JOSÉ IGNACIO TELLECHEA IDÍGORAS, *El papado y Felipe II. Colección de breves pontificios. I: 1550–1572. II: 1572–1598*, Madrid 1999–2000, I, 199–206. A mellékelt *facsimile* tanúsága szerint az irat külzetén tényleg családi címeres, papírfelzetes pecsét található.

¹⁴¹ KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 113, illetve saját kutatási tapasztalataim alapján.

¹⁴² KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 107–108; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 189–191; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 169–185; a fejedelmi brevék titkársága 16. századi iratai rövid regeszta formájában már napvilágot láttak: *Epistolae ad principes. I: Leo X – Pius IV (1513–1565). II: Pius V – Gregorius XIII. (1566–1585). III: Sixtus V – Clemens VIII. (1585–1605)* (CAV 28–29 et 41), ed. LUIGI NANNI, Città del Vaticano 1992–1997.

¹⁴³ A tisztség egy-két kivételtől eltekintve neposi hitbizománynak számított. Az 1670-es években e kisajátítás megszűnik, s a század végétől már mindhárom *Segretaria Palatina* (vagyis a Brévetitkárság mellett a „Levél”- és „Kérvényitkárság”) élén bíboros, *cardinale pro-segretario* áll. A fejlődés párhuzamos az államtitkáréval. SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, helyenként.

¹⁴⁴ *Uo.*, 210–214; lásd a *Függelék*et.

¹⁴⁵ Felsorolásuk Caetano emlékiratában: KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 108–109.

¹⁴⁶ Formailag szinte nem is különböznek az *Epistulae ad Principes*től, elejükön gyakran megtalálható a címzett megszólítása, máskor viszont az *Ad futuram (perpetuam) rei memoriam* formula. Tüzetes diplomatikai leírásuk: FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 58–68; valamint KARL AUGUST FINK, *Untersuchungen über die päpstlichen Breven des 15. Jahrhunderts*, RQ 43 (1935) 55–86; és további irodalommal (főként PAULIUS RABIKASKASTÓL) elsősorban a „bulla” szó korabeli kiterjedtebb használatára: MICHAEL F. FELDKAMP, *Bullen von Nuntien und Legaten: Zum Sprachgebrauch des Terminus „Bulle” in der Frühen Neuzeit*, RHM 34–35 (1992–1993) 133–138. – A pápai iratok szintén bonyolult kérdéssel, a *stylus curiae* ismérveivel külön munkában foglalkozom majd, ezért behatódott tárgyalásuktól e kötetben eltekintek. Addig is THOMAS FRENZ kiváló tankönyvéhez utalom az olvasót: *I documenti pontifici nel medioevo e nell'età moderna* (Littera Antiqua 6, a c. d. Sergio Pagano), Città del Vaticano 1998.

¹⁴⁷ PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 44–46.

¹⁴⁸ A kompetenciaproblémákat majd csak 1745-ben rendezi – az Index–Inkvizíció viszonyhoz hasonlóan – XIV. Benedek. *Uo.*, 44–46.

¹⁴⁹ „*Secretario nostro intimo et libellorum supplicum sive memorialium relator?*”, szól Statilis Paulini *secretario domestico* megjelölése egy pápai ruolóban. JASCHKE, *Das persönliche Regiment*, 136. – Az elkövetkezőkben többször is említendő, a 15. században rögzülő „kúriai stílus” tartalmi és formai sajátosságait – mind a bejövő, mind a kimenő iratok esetében – még részletebben leírja FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 58–68.

¹⁵⁰ A „Kérvényitkárság” hivatali karaktere valójában csak a 18. század elejére erősödött meg (vö. 143. j.). Működéséről röviden: PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 122–124; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 42; és a titkárok archontológiájával SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, 206–210; illetve még a *Függelék*. – SERAFINI felhívja a figyelmet arra fontos különbségre, amely a formájában és tárgyában kötöttebb, ősi *supplicatio* – amelyek elkészítése kúriai tisztviselők joga és feladata volt, s az eljárásrend helyes ismeretében közvetlenül a Datáriára kellett benyújtani –, valamint a témájában, szóhasználatában kötetlenebb, változatosabb – nemcsak egyházi, hanem világi vonatkozású, illetőleg nem csupán jogi aktust, hanem olykor politikai, egyházkormányzati döntést is hivatalosan kérő – *memoriale* között található (206–207). A memoriale tehát egyformán lehet egyszerű kérvény, illetve egy már inkább – kéréssel, követeléssel záruló – *memorandum*nak tekinthető emlékirat. (Ez utóbbi kérés nélküli változata a *discurso-opinio*.) A kérvényműfaj kora újkori szerepének elemzése, főként a különféle kongregációk (Buon Governo, Consulta) tekintetében, némi tipológiai, ügykezelési vonatkozásokkal: IRENE FOSI, *Sovranità, Patronage e Giustizia: Suppliche e lettere alla corte Romana nel primo Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 207–241.

¹⁵¹ JASCHKE, *Das persönliche Regiment*, 138; PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 112–119; PAULIUS RABIKASKAS, *Die Gründungshulle des lateinischen Bistums Smolensk und andere diesbezügliche Papsturkunden* (1636), AHP 12 (1974), 207–233, 221–222.

¹⁵² *Uo.*

¹⁵³ A *segreteria apostolica*: PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 71–73. Az általuk előkészített brévék egy külön sorozatot képeznek, ezek az úgynevezett *Brevi Lateranensi*. *Uo.* 54–56. Az effajta

brève-expedició egyéb sajátosságaira FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 164–180. Eme úgynevezett *brevia gratiosa* mellett meg kell még említeni, amelyek „*spectant ad Iustitiam extra Curiam*”, vagyis amelyeket a (mindkét) Sznignatúra határozatai alapján bocsátottak ki, és amelyek fogalmazványait a *praefectus brevinum Signaturae Iustitiae* készítette el. WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 219.

¹⁵⁴ STORTI, *La storia e il diritto della Dataria Apostolica*, 243–247; FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 97–103; PRITZ, *Supplikensignatur und Briefexpedition an der römischen Kurie*, 7–32 és 50–94. – Utóbbi mechanizmusát a konzisztoriális javadalmak bulláinak kapcsán részletesen is látni fogjuk a következő VI. fejezetben.

¹⁵⁵ Szintén Caetano 1623. évi felsorolása alapján. KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 108–109.

¹⁵⁶ Az *abbreviatore di Curia*ra: PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 57–62; FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 227–228.

¹⁵⁷ A *scrittore segreto*ra, PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 62–64.

¹⁵⁸ E két egyszerűsített eljárásra RABKAUSKAS, *Die Gründungsbulle des lateinischen Bistums*, 213–215; FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 162–164; PRITZ, *Supplikensignatur und Briefexpedition an der römischen Kurie*, 227–250; a kurialis ügymenetek és a bullaspedíciók tömör szintézise: [UÖ], *I documenti pontifici*, 71–91. Lásd még a VI. fejezetben mondottakat.

¹⁵⁹ VÖ. FELDKAMP, *Bullen von Nuntien und Legaten*, 133–138; RABKAUSKAS, *Die Gründungsbulle des lateinischen Bistums*, 215; FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 58–68.

¹⁶⁰ Persze korántsem az összes magánkérvényezőét, hanem csak amelyek előkészítésébe egy nunciátúra vagy az Államtitkárság belefolyt, vagy ha speciális egyházkormányzati érdekek megkívánta. KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 109–111; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 199–200; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 40–42 és 55–57.

¹⁶¹ VIII. Orbán pontifikátusának második feléből Gessi, Pamphili, Sacchetti, Bagno, Durazzo, Palotto, Versopi, Ginetti és Bernardino Spada kardinálisok kézírásai ezért maradhettek fenn az aktákon. – Spada – az államtitkár nagybátyja – befolyását egyébként később is meg tudta őrizni, Chigi például neki köszönhette államtitkári kinevezését. (Lásd a következő jegyzetben idézendő helyeket.)

¹⁶² KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat im Jahre 1623*, 109–111; HAMMERMAYER, *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats*, 196–199; és a legteljesebb kép minden szóba jöhető hivatalról: KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 38–61.

¹⁶³ VÖ. LUTZ, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten*, 273–276; PRODI, *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio*, 128–137.

¹⁶⁴ Meg kell jegyezni, hogy az újabb kutatások már Spanyolországban is súlyt helyeznek a nunciusok közvetlen szerepére, jelesen, hogy inkább serénykedtek a férfi- és női rendek, mint a helyi epizkopátus reformálása terén, mégpedig meglehetősen hatékonysággal. AGOSTINO BORROMEO, *La nunziatura di Madrid, la Curia romana e la riforma posttridentina nella Spagna di Filippo II*, Kurie und Politik, 35–63.

¹⁶⁵ Két hozzánk közelebb álló, eddig nem idézett példa: JOCHEN KÖHLER, *Der Beitrag der Prager Nuntiatur zur Festigung des Katholizismus in Ostmitteleuropa*, HJ 93 (1973) 336–346; és részben GEORG LUTZ, *Die Prager Nuntiatur des Speciano 1592–1598. Quellenbestand und Edition seiner diplomatischen Korrespondenz*, QFIAB 48 (1968) 369–381.

¹⁶⁶ JOHANN RAINER, *Die Grazer Nuntiatur 1580–1622*, Kurie und Politik, 272–284.

¹⁶⁷ ANTON PIEPER úttörő vállalkozása mellett (*Zur Entstehungsgeschichte der ständigen Nuntiatoren*, Freiburg im Breisgau 1894, leginkább maradandó az első két fejezet, 1–64.) az első két átfogó és máig alapvető klasszikus nunciátúratörténeti monográfia az egyes nunciusok archontológiájával: HENRY BIAUDET, *Les nunciatures apostoliques permanentes jusqu'en 1648* (Annales Académiae Scientiarum Fennicae B II 1), Helsingfors 1910, 14–38. 39–66 és főként

110–246; LIISI KARTTUNEN, *Les nonciatures apostoliques permanentes de 1650 à 1800* (Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ B V 3), Genève 1912, az archontológia folytatása 1690-ig: 1–60; újabban pedig kánonjogi aspektusból: KNUT WALF, *Die Entwicklung des päpstlichen Gesandtschaftswesens in dem Zeitabschnitt zwischen Dekretalenrecht und Wiener Kongreß (1159–1815)* (Münchener Theologische Studien III, Kanonistische Abteilung 24), München 1966, főként 76–86 és 110–186; és PIERRE BLET, *Histoire de la Représentation Diplomatique du Saint-Siège des origines à l'aube du XIXe siècle* (CAV 9), Città del Vaticano 1982, különösen 175–384. A reformnunciatúrákra külön is: BURKHARDT SCHNEIDER, *Die Jesuiten als Gehilfen der päpstlichen Nuntien und Legaten in Deutschland zur Zeit der Gegenreformation*, Saggi Storici intorno al Papato (Miscellanea Historiae Pontificiae 21), Roma 1959, 269–303; REINHARD, *Katholische Reform und Gegenreformation in der Kölner Nuntiatur*, 8–65; WITTSTADT, *Atilio Amalteo*, 695–711; HUBERT JEDIN, *Nuntiaturberichte und Durchführung des Konzils von Trient*, QFIAB 53 (1963) 180–213, különösen 210–213; BURKHARDT ROBERG, *Das Wirken der Kölner Nuntien in den protestantischen Territorien Norddeutschlands*, RQ 84 (1989) 51–73.

¹⁶⁸ STEFANO ANDRETTA, *Le nunziature in Italia nei secoli XVI e XVII*, Kurie und Politik,

17–34.

¹⁶⁹ KOLLER, Gregorio XV, 294–295; AGO, *Carriere e clientele*, 19–21.

¹⁷⁰ VÖ. MICHAEL F. FELDKAMP, *Eine Verwaltungsreform an der Nuntiatur in Wien Ende des 17. Jahrhunderts*, QFIAB 71 (1991) 482–508, 486–490.

¹⁷¹ A táblázat MICHAEL F. FELDKAMP, *Die europäischen Nuntiaturen in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der Luzerner Nuntiatur*, Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte 88 (1994) 27–48, 45 és URBAN FINK, *Die Luzerner Nuntiatur 1586–1873. Zur Behörden- und Quellenkunde der päpstlichen Diplomatie in der Schweiz* (CAV 40 = Luzerner Historische Veröffentlichungen 32), Luzern–Stuttgart 1997, 125 alapján. Ettől a modelltől a madridi nunciatúra szerkezete tért el még igen jelentős mértékben, részben a kollektória betagozódásának köszönhetően. Grafikonja: MICHAEL F. FELDKAMP, *Die Tribunal- und Gebührenordnung der Nuntiatur Madrid aus dem Jahre 1611*, AHP 30 (1992) 363–384, 368. – Még a nunciusi jelentések korán a historiográfiai érdeklődés középpontjába kerültek, magának a nunciatúrának mint intézménynek a kutatása csak az utóbbi évtizedekben kezdődött el, s számos kérdés még tisztázatlan. Minderre elég részletesen, a belső ügymenetre vonatkozó ismereteket kihangsúlyozva: HELMUT GOETZ, *Die Nuntiaturberichte des 16. Jahrhunderts als Komplementärquelle zur Geschichtsschreibung*, QFIAB 53 (1963) 214–226, 214–216. Néhány újabban megjelent hézagpótló és már több problémát megoldó esszétanulmány: MICHAEL F. FELDKAMP, *Die Erforschung der Kölner Nuntiatur: Geschichte und Ausblick. Mit einem Verzeichnis der Amtsdaten der Nuntien und Administratoren (Interimsverwalter) der Kölner Nuntiatur (1584–1794)*, AHP 28 (1990) 201–283; SURCHAT, *Die Nuntiatur von Ranuccio Scotti*, i. III.; FINK, *Die Luzerner Nuntiatur*, i. III.; MICHAEL F. FELDKAMP, *Die Rechnungsbücher aus der Abbreviatur der Kölner Nuntien Lucini, Bellisomi und Peca*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 78 (1991) 81–96. Egyes nunciatúráknál szisztematikus intézménytörténeti kutatás is megindult. MICHAEL F. FELDKAMP (Hrsg.), *Studien und Texte zur Geschichte der Kölner Nuntiatur. I: Die Kölner Nuntiatur und ihr Archiv. Eine behörden- und quellenkundliche Untersuchung. II: Dokumente und Materialien über Jurisdiction, Nuntiatursprengel, Haushalt, Zeremonielle und Verwaltung der Kölner Nuntiatur (1584–1794). III: Inventar des Fonds „Archivio della Nunziatura di Colonia“ im Vatikanischen Archiv* (CAV 30–32), Città del Vaticano 1993–1995; GIUSEPPINA ROSELLI, *L'Archivio della Nunziatura di Venezia 1550–1797* (CAV 42), Città del Vaticano 1998; s még korábban: JOSÉ MARÍA MARQUES, *Indice del archivo de la nunciatura de Madrid. I: 1664–1754*, Roma 1975–1976 (Instituto español de historia eclesiastica). A vatikáni levéltár munkatársainak szóbeli közlése szerint már folyamatban van a bécsi nunciatúra anyagának hasonló

jellegű feldolgozása, ami azért elkerülhetetlen, mert WALTER WAGNER korábbi munkája (*Die Bestände des archivio della nunziatura Vienna*, 82–203) korántsem mondható teljesnek. A gráci nunciatura esetében a források töredékessége gátolja elmélyültebb vizsgálatok folytatását. JOHANN RAINER, *Quellen zur Geschichte der Grazer Nuntiatur 1580–1622*, RHM 2 (1957–1958) 72–81.

¹⁷² VÖ. RAINER, *Die Grazer Nuntiatur*, 289.

¹⁷³ KRAUS, *Amt und Stellung des Kardinalnepoten*, 242–243.

¹⁷⁴ LUTZ, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten*, 262–265. Egy teljes pontifikátus nunciusi karának beható analízise az egyes életpályákkal: JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV*, 222–231 és 232–334.

¹⁷⁵ LUTZ, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten*, 265–266. Egy kitűnő elemzés az 1514–1700 között Párizsban működött 50 rendes nuncius proszopográfiájával, megelőző és visszatérésüket követő karrierjük bemutatásával: BERNARD BARBICHE, *La nonciature de France aux XVIe et XVIIe siècles: les nonces, leur entourage et leur cadre de vie*, Kurie und Politik, 64–97.

¹⁷⁶ LUTZ, *Urbano VIII*, 298.

¹⁷⁷ A főinstrukciók jelentőségét egy adott nuncius, illetve pontifikátus megítélésében mutatja újabban megindult szisztematikus kiadásuk és alapos módszertani feldolgozásuk. Kritikai vizsgálatuk ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a nunciosok a különösen kényes politikai utasításokat szóban kapták meg. Erre leginkább GEORG LUTZ hívja fel a figyelmet: *Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605*, IX–XXII (*Vorbemerkungen des Herausgebers*) és *Le ricerche internazionali sulle nuntiature e Pedizione delle istruzioni generali di Clemente VIII. (1592–1605)*, L'Archivio Segreto Vaticano e le ricerche storiche (a c. d. P. Vian), Roma 1983, 167–180. A főinstrukciók megjelent kiadásait már többször idéztem.

¹⁷⁸ Lásd például Gaspard Mattei bécsi nuncius 1639. évi instrukciójának mellékleteit: REPGEN, *Die römische Kurie und der Westfälische Friede*, I 1, 400–401.

¹⁷⁹ 1622-ig nemcsak a mai Ausztria déli része (Stájerország és Karinthia), hanem Kraina (a mai Szlovénia) és az Adriai-partvidék Habsburg-uralom alatt álló része is a gráci nunciushoz tartozott. Az egyes nunciaturák területi joghatóságára: ALMUT BUES, „Acta Nuntiaturae Polonae”. *Zur Erschließung einer Quellengattung für die osteuropäische Geschichte*, Zeitschrift für Ostforschung 41 (1992) 386–399; a varsói nunciaturára külön is: JAN KOPIEC, *Zur Geschichte der Apostolischen Nuntiatur in Polen*, RQ 88 (1993) 134–155, 135–137 és 138–147.

¹⁸⁰ A megállapítás nem érinti a többször kimondott tétel igazságát, miszerint a nunciaturák felekezetszervezésben vállalt szerepe a 16–17. század fordulójától mindinkább visszaszorult.

¹⁸¹ KONRAD REPGEN, *Zur Diplomatie der Nuntiaturberichte. Dienstvorschrift für das Abfassen von Avvisi aus dem Jahre 1639*, RQ 49 (1954) 123–126; GOETZ, *Die Nuntiaturberichte*, 215–216; FELDKAMP, *Studien und Texte*, I, 90–96. 106–115. 127–128; FINK, *Die Luzerner Nuntiatur*, 132–135 és 141–143; SURCHAT, *Die Nuntiatur von Ramuccio Scotti*, 27–29 s 39–40; valamint FELDKAMP, *Die Tribunal- und Gebührenordnung*, 378–383.

¹⁸² VÖ. BRUNELLI, *Soldati del papa*, 71–80.

¹⁸³ Lásd a 181. jegyzetben idézett irodalmat.

¹⁸⁴ A nunciusi jelentések történeti forrásként való hasznosításában ezt az ideológiai összetevőt mindig figyelembe kell venni, s sokkal jobban kell a sorok között olvasni, mint más, magukat lényegre törőbben és világosabban kifejező világi diplomáciai iratokban. LUTZ, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten*, 267–273; GOETZ, *Die Nuntiaturberichte*, 225–226. A jelentések publikálásának historiográfiájáról, módszertani problémáiról, a nunciaturai iratok lelőhelyeiről és diplomatikájáról legújabban: GEORG LUTZ, *Die Nuntiaturberichte und ihre Edition*, Das Deutsche Historische Institut in Rom 1888–1988 (BDHIR 70, hrsg. v. Reinhard Elze – Arnold Esch), Tübingen 1990, 87–121; HENRICUS DAMIANUS

WOJTYSKA, *De fontibus eorumque investigatione et editionibus. Instructio ad editionem. Nuntiorum series chronologica* (Acta Nuntiaturae Polonae 1), Roma 1990, 3–82 és 173–190. A magyar szempontból egyik legjelentősebb nemzeti kiadványsorozatra lásd HEINRICH LUTZ, *Nuntiaturreich aus Deutschland. Vergangenheit und Zukunft einer „klassischen“ Editionsreihe*, QFIAB 45 (1965) 274–324; valamint az egyes kötetek könyvészetét KOLLER–SCHMIDT *Előszóban* idézett bibliográfiájában. A másik, mindössze pár kötetes sorozat a két világháború közötti cseh kutatás érdeme: *Jobannis Stephani Ferrerii nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I 1: 1604 Ian.–Iul.* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628, 3), ed. ZDENEK KRISTEN, Pragae 1944; *Antonii Caetani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I: 1607. II: 1608 Ian.–Mai. III 1: 1608 Mai.–Aug.* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628, 4), ed. ELENA LINHARTOVA, Pragae 1932–1937–1940. (E sorozatnak van egy rejtélyesnek tűnő kötete is, amit KRISTEN és LINHARTOVA is idéz megjelenési év nélkül, de eddig sehol máshol nem talákoztam vele: *Philippi Spinelli nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta 1598–1603 I* [Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628, 2], ed. C. STLOUKAL.) A német és más vonatkozású nunciusi jelentések könyvészetét 1978-ig hozta FELICITAS ROTTSTOCK disszertációja: *Studien zu den Nuntiaturreich aus dem Reich in der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts. Nuntien und Legaten in ihrem Verhältnis zu Kurie, Kaiser und Reichsfürsten* (Minerva-Fachserie Geisteswissenschaften), München 1980, 11–42. Egy teljes körű elemzés – statisztikákkal, diagrammokkal – az *Előszóban* már idézett bibliográfia alapján: PETER SCHMIDT, *100 Jahre Forschung zur päpstlichen Politik und Diplomatie (1500–1800). Ein wissenschaftsgeschichtliches Panorama*, Kurie und Politik, 395–412. – Legújabbban WOLFGANG REINHARD feltűnő pesszimizmusának adott hangot a jelentések történeti hasznosíthatóságával kapcsolatban: *Nuntiaturreich für die deutsche Geschichtswissenschaft? Wert und Verwertung einer Editionsunternehmens*, Kurie und Politik, 208–225.

¹⁸⁵ A nunciusok saját római ágenseinek szerepére nemcsak a magánjellegű, hanem a hivatalos kapcsolattartásban is (a követség finanszírozása, megerősítések intézése, levelezés az egyes kongregációkkal): FINK, *Die Luzerner Nuntiaturreich*, 138–140; FELDKAMP, *Studien und Texte*, I, 125–126; REGEN, *Die Finanzen des Nuntius Fabio Chigi*, 230–232. Chigi megbízottja, a későbbi brévetitkár Stefano Ugolini példája mutatja, hogy a rendszertelen díjazás ellenére egy-egy nuncius kúriai képviselével micsoda karriert lehetett befutni.

¹⁸⁶ Számos példával az 1630-as évek derekáról: ROTRAUT BECKER, *Aus dem Alltag des Nuntius Malatesta Baglioni. Nichtdiplomatische Aufgaben der Wiener Nuntiaturreich um 1635*, QFIAB 65 (1985) 307–341, 323–340; a fontosabb tisztviselők archontológiája a 17–18. századból: FELDKAMP, *Eine Verwaltungsreform an der Nuntiaturreich in Wien*, 504–508. A bécsi nunciaturára még ALEXANDER KOLLER, *Le diplomazie Veneziana e pontificia presso la corte imperiale nella seconda metà del Cinquecento* (Centro Tedesco di Studi Veneziani Quaderni 52), Venezia 1998; DONATO SQUICCARINI, *Die Apostolischen Nuntien in Wien*, Vatikanstadt 1999; IMTRAUT LINDECK-POZZA, *Das Gebäude der Apostolischen Nuntiaturreich in Wien*, Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs 20 (Hrsg. v. H. Fichtenau – H. Koller), Wien 1974, 160–175.

¹⁸⁷ Vö. FINK, *Die Luzerner Nuntiaturreich*, 126–127 és 128–131; FELDKAMP, *Studien und Texte*, I, 95–106; a pápai követek különféle „besorolásaira” (*legatus missus, ordinarius, de latere, natus, illetve nuntius ordinarius-extrordinarius, promuntius, internuntius etc.*), illetve korabeli joghatóságára és viszonyára a helyi ordináriusokhoz, világi hatalomhoz kánonjogi szempontból: WOLF, *Die Entwicklung des päpstlichen Gesandtschaftswesens*, 187–202. 203–211. 211–275.

¹⁸⁸ FINK, *Die Luzerner Nuntiaturreich*, 103–107; FELDKAMP, *Studien und Texte*, I, 68–73.

¹⁸⁹ Vö. MAIER, *Die Luzerner Nuntiaturreich*, 530–532. A kutatások – tudommal – mindeddig nem oldották meg kielégítően azt a problémát, hogy vajon mi indokolta azt a gyakorlatot, miszerint a helybéli akkor is közvetlenül Rómához fordultak diszpenzációért, mégpedig

leggyakrabban házassági ügyekben, ha a nunciushoz szintén volt erre vonatkozó fakultása. (Feltételezések persze szép számmal lehetnek.)

¹⁹⁰ FELDKAMP, *Studien und Texte*, I, 97–106. 120–122; FINK, *Die Luzerner Nuntiatur*, 128–131. Nemcsak a szakirodalom nem tisztázza világosan, hanem – amint a következő VI. fejezetben látni fogjuk – a korban sem voltak egyértelműek a nunciaturákhoz, illetve a közvetlenül Rómába történő fellebbezés kritériumai.

¹⁹¹ *Sess. XXIV, decr. de reform., cap. I: Norma procedendi ad creationem episcoporum et cardinalium.*

¹⁹² *Onus Apostolicae Servitutis... 1591. május 15. Bullarium Romanum... [Bullarium... Romanorum Pontificum... collectio] I–XIV, Romae 1739–1744, IX, 419–424.*

¹⁹³ *Si processus... Bullarium Romanum*, XIII, 581–588.

¹⁹⁴ A középkori előzmények áttekintése a vonatkozó irodalommal és egy magyar vonatkozású korai per részletes ismertetésével: TUSOR PÉTER: *Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban*, Eszterházy Károly Emlékkönyv (szerk. Kovács Béla), Eger 1999, 23–42, 23 és 39, 6. jegyzet.

¹⁹⁵ A 13 pont később egy 14-kel, a püspökhöz méltó megélhetés anyagi biztosítására irányulóval bővült. A kiegészítésre a főként címzetes püspökök miatt volt szükség, akik nem élvezhették egyházmegyéjük javadalmait. Ilyen 14 pontos kérdőívet közöl LUDWIG LITZENBURGER, *Der Informativprozeß des Münchener Hofbibliothekars Casimir Haeffelin*, RQ 50 (1955) 239–240.

¹⁹⁶ A kérdőpontok a legtöbb jegyzőkönyv elején megtalálhatók. Nyomtatásban lásd őket például a fentebb idézett pápai rendelkezéseknél. Tekintve a kérdések sokszínűségét, a jegyzőkönyvek olykor kiváló forrásul szolgálhatnak a történeti kutatás számára. Csupán egy példa: TUSOR PÉTER, *Pázmány Péter processus inquisitionis az Aldobrandini hercegek frusanti levéltárban*, Egyháztörténeti Szemle 4 (2003) 1, 3–21.

¹⁹⁷ ALFRED A. STERNAD, *Processus inquisitionis Ecclesiae Viennensis. Materialien zur Geschichte des Fürstbistums Wien aus dem Vatikanischen Geheimarchiv*, Festschrift Franz Loidl zum 65. Geburtstag I–III (Sammlung „aus Christentum und Kultur“ Sonnerband 1–3, hrsg. v. Viktor Fiedler – Elisabeth Kovács), Wien 1970–1971, III, 267–290, 267–268.

¹⁹⁸ JOSEPH BERGIN, *The Making of the French Episcopate 1589–1661*, New Haven–London 1996, 62.

¹⁹⁹ BECKER, *Aus dem Alltag des Nuntius Malatesta*, 312–317.

²⁰⁰ LUTZ, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten*, 266–267; GOETZ, *Die Nuntiaturberichte*, 214–215; FINK, *Die Luzerner Nuntiatur*, 108–123; FELDKAMP, *Studien und Texte*, I, 73–79; a nunciusi költségvetés tételeinek, szervezési technikáinak részletes analízise: REGEN, *Die Finanzen des Nuntius Fabio Chigi*, kiváltképpen 232–234.

²⁰¹ JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV*, 230.

²⁰² FELDKAMP, *Die europäischen Nuntiaturen in der frühen Neuzeit*, 33–35; FINK, *Die Luzerner Nuntiatur*, 136–137 és 144–150; FELDKAMP, *Studien und Texte*, I, 85–87 s. 116–120; SURCHIAT, *Die Nuntiatur von Ranuccio Scotti*, 38–39; a nunciatura személyzete feladatainak korabeli, 1611-es leírása, igaz, a szokványostól eltérő szerkezetű madridi pápai külképviseletről: FELDKAMP, *Die Tribunal- und Gebührenordnung*, 370–377.

VI.

Római egyházkormányzat, egyházpolitika

¹ LUTZ, *Rom und Europa*, 142–143.

² LUTZ, *Rom und Europa*, 142–143.

³ A részletes eseménytörténet és értékelés a fontosabb források közlésével JOSEPH GRISAR-tól: *Maria Wards Institut vor römischen Kongregationen (1616–1630)* (Miscellanea Historiae Pontificiae 27), Rom 1966, a Propaganda eljárására: 227–448.

⁴ LUTZ, *Rom und Europa*, 142–143.

⁵ A tengelyi publikációból kiemelkedő jelentőségű a peranyag (ASV Misc., Arm. X, vol. 204) kiadása: *I documenti del processo di Galileo Galilei* (CAV 21), a c. d. SERGIO M. PAGANO – ANTONIO G. LUCIANI, Città del Vaticano 1984, 61–216, valamint a bevezető: 1–50. Az eljárás újabban feltárt részleteire a legfrissebb irodalommal: FRANCESCO BERETTA, *Un nuovo documento sul processo di Galileo Galilei. La lettera di Vincenzo Maculano del 22 Aprile 1633 al cardinale Francesco Barberini*, Nuncius. Annali di Storia della Scienza 16 (2001) 629–639; [Uő], *Galileo Galilei und die römische Inquisition (1616–1633)*, Inquisition, Index, 'Zensur. Wissenskulturen der Neuzeit im Widerstreit (hrsg. v. Hubert Wolf), Paderborn 2001, 151–158.

⁶ LUTZ, *Rom und Europa*, 142–143; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 696–697; LUTZ, *Urbano VIII*, 307.

⁷ LUTZ, *Rom im 17. Jahrhundert*, 542; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV*, 64–66.

⁸ Ez számunkra hamarosan a konciliarista időszakban kötött konkordátumok, illetve a tételesen nem is rögzített, de ugyanekkorra visszanyúló jogszokások szükségszerű áttekintését jelenti. A kánon- és világi jog viszonyára: PRODI, *The Papal Prince*, 59–78.

⁹ Vagy akár Savoyában: ACHILLE ERBA, *La Chiesa sabauda tra Cinque e Seicento. Ortodossia Tridentina, gallicanesimo Savoiaro e assolutismo ducale (1580–1630)* (Italia Sacra. Studi e Documenti di Storia Ecclesiastica 29), Roma 1979, 23–32, 33–53, 261–282.

¹⁰ LUTZ, *Rom im 17. Jahrhundert*, 543; az egyházkormányzat, -politika, vallási élet fontosabb adatai: PETROCCHI, *Roma nel Seicento*, 92–134.

¹¹ MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 679–682. A kegyelemvitáról alapos nemzetközi könyvészzettel magyar nyelven egy kitűnő áttekintés: ÖRY MIKLÓS, *Pázmány kegyelemvitája a grazi egyetemen*, Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján (szerk. Lukács László – Szabó Ferenc), Róma 1987, 9–98, 10–14.

¹² *Supplicatio ad Imperatorem, Reges, Principes, super causis Generalis Concilii convocandi contra Paulum Quintum...* WOLFGANG REINHARD, *Papst Paul V. und seine Nuntien im Kampf gegen die „Supplicatio ad Imperatorem“ und ihren Verfasser Giacomo Antonio Marta 1613–1620*, ARG 60 (1969) 190–237.

¹³ A nápolyi származású és Padovában jogot tanult szerző (1559–1629) korábban Rómában élt mint az angol kormány évfíjál fizetett ágense. A Kúriával történő nyilvános szakítás nélkül háttérben működő, jó velencei kapcsolatokkal rendelkező szigorú kritikusok közé tartozott. Munkája megjelenése után megpróbálták Rómába csalogatni, illetve Albergati nuncius Kölnbe, és ott letartóztatni. Ez nem sikerült, Marta V. Pál haláláig nem tért vissza Itáliába, hiába hívta akár Pavia, akár Mantova. 1629-ben, ez utóbbi véres ostroma során halt meg. *Uo.*

¹⁴ REINHARDT, *Paolo V*, 288–289.

¹⁵ MARON, *Die nachtridentinische Kodifikationsarbeit*, 114–115.

¹⁶ REINHARDT, *Paolo V*, 290–291; EUGENIO SONNINO, *Le anime dei romani: fonti religiose e demografia storica*, Roma, la città del papa, 329–364.

¹⁷ MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 687–692; KOLLER, *Gregorio XV*, 294–295–296.

¹⁸ Az Azzolini személyiségét is közelebb hozó munka néhány törvényszerűség és jó tanács megfogalmazásával a pápaválasztások korabeli természetrajzát tárja eléünk. E szerint akit egyszer a bíborosok kizártak a jelöltségből, azt mindvégig ki kell hogy zárják, mert az ilyet nem könnyen felejtí el az ember, kiváltképpen akkor nem, ha netalán mégis pápa lesz belőle. Továbbá feltétlenül kizárandó az a jelölt, aki túl közel állt az előző hatalom embereihez, főleg ha azok számos ellenséget szereztek maguknak hatalomgyakorlásuk során, de akkor is, ha túl fiatal, vagy még nem eléggé sokáig volt bíboros, akár annak árán, hogy barátai, támogatói zokon veszik mellőzését. SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 203.

¹⁹ Utolsó jelentős módosítása II. János Pál nevéhez fűződik, aki 1996. február 24-én *Universi Dominici Gregis* kezdetű apostoli rendelkezésével eltörölte mind a *per compromissum*, mind pedig a *per quasi inspirationem* eljárás. AMBROGIO M. PIAZZONI, *Storia delle Elezioni Pontificie*, Casale Monferrato 2003, 208–211; KOLLER, *Gregorio XV*, 294–295; vö. még NUSSDORFER, *Civic Politics in Rome*, 228–252 és [U6], *The Vaiani See: Ritual and Protest in Early Modern Rome*, *The Sixteenth Century Journal* 18 (1987) 173–198.

²⁰ LUTZ, *Urbano VIII*, 308; FABIAN VERAJA, *Le cause di canonizzazione dei Santi. Commento alla legislazione e guida pratica*, Città del Vaticano 1992, 21–22.

²¹ ALBERT, *Nuntius Fabio Chigi und die Anfänge des Jansenismus*, 49–84. 85–204 és *passim* (az *In eminentire* 166–202); KONRAD REGEN, *Francesco Barberini, Hugo Grotius und die römische Vorgeschichte der Bulle In eminenti*, RQ 58 (1963) 105–132; COGNER, *Das kirchliche Leben in Frankreich*, 26–63; PIERRE BLET, *Louis XIV et les Papes aux Prises avec le jansénisme*, *AHP* 31 (1993) 109–192 és 32 (1994) 65–148 [latin rezümé]; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 699–702.

²² Részletesebben: GIOVANNI ANTONAZZI, *La sede della Sacra Congregazione e del Collegio Urbano*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 306–334; VILLY HENKEL, *The Printing-office of the Congregation*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 335–349; MAKSIMILIAN JEZERNIK, *Il Collegio Urbano*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 465–482; PIZZORUSSO, *Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide*, 495–518.

²³ LUTZ, *Urbano VIII*, 307–308.

²⁴ PONCET, *Immacenzo X*, 331–332.

²⁵ PONCET, *Immacenzo X*, 331–332; DENZLER, *Die Propagandakongregation in Rom*, 133–144 és 165–172,

²⁶ PONCET, *Immacenzo X*, 331–332.

²⁷ PONCET, *Immacenzo X*, 332–334.

²⁸ ROSA, *Alessandro VII*, 339–340.

²⁹ ROSA, *Alessandro VII*, 340–341; a missziószervezés történetére 17. század második felében: JOSEF METZLER, *Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 244–305.

³⁰ A barokk kori ereklyekultusz tágabb aspektusai: GENOVEFFA PALUMBO, «*L'assedio delle reliquie*» alla città di Roma. *Le reliquie oltre la devozione nello sguardo dei pellegrini*, RMC 5 (1997) 377–399.

³¹ OSBAT, *Clemente IX*, 355–356; *Clemente X*, 364.

³² *Uo.*

³³ OSBAT, *Clemente IX*, 355–356; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 703–706 és 707–711.

³⁴ OSBAT, *Clemente X*, 364.

³⁵ *Concordia tra la fatica e la quiete nell'orazione...*, Firenze 1680.

³⁶ A téma monografikus feldolgozása: MASSIMO PETROCCHI, *Il quietismo italiano*, Roma 1948.

³⁷ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 385–386; GIANVITTORIO SIGNOROTTO, *Inquisitori e mistici nel Seicento italiano. L'eresia di Santa Pelagia* (Annali dell'Istituto storico italo-germanico, Monografia 11), Bologna 1989, 247–278 és 305–321 (*La politica dell'inquisizione nel secolo XVII*).

³⁸ Az mindenesetre tény, hogy a pápa államtitkára levelezésben állt a franciával. RENATO MORI, *Il cardinale Alderano Cibo e il suo carteggio con A. Arnaudd*, SR 12 (1964) 34–50.

³⁹ Vö. újabban PIETRO STELLA, *Dibattiti dottrinali e giubileo dall'antilassismo al benignismo alfonsiano (1650–1825)*, RMC 5 (1997) 501–521.

⁴⁰ *Relazione dello stato della Congregazione, e Missioni di Propaganda Fide, fatta alla San. Mem. di PP. Innocenzo XI...*

⁴¹ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 386–387; vö. még METZLER, *Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, 244–305.

⁴² MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 384.

⁴³ Az egyházi reformokra: SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 206–207; CLAUDIO DONATI, *Roma pontificia ed episcopati nella seconda metà del XVII. secolo: aspetti e problemi*, Gregorio Barbarigo patrizio veneto vescovo e cardinale nella tarda controriforma, 107–127.

⁴⁴ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 207–208.

⁴⁵ Lásd az intézménytörténeti V. fejezetnél mondottakat.

⁴⁶ Közülük az 1670-es évekre már csak Azzolini, Ottoboni, Imperiali, Borromeo, Omodei és Gualtieri voltak éltekben, Albizzi átmenetileg eltávolodott tőlük. A két vezető továbbra is Azzolini és Ottoboni, hatalmas befolyással és rutinnal, ekkor újbóli politikai függetlenség jellemezte tevékenységüket. XI. Ince korára már csak hárman maradtak, szintén meghatározó szerepükben, de immár feltűnő reformellenességgel. SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 201–203 és 204–206.

⁴⁷ Írásának címe: *Sopra l'uso de' Patentati e Ministri del S. Offitio nello Stato Ecclesiastico...* A *Congregazione particolare per la riforma dei patentati* munkájára: LAURO, *Il cardinale Giovanni Battista de Luca*, 523–712.

⁴⁸ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 209–210.

⁴⁹ LAURO, *Il cardinale Giovanni Battista de Luca*, 349–408.

⁵⁰ *Uo.*, 411–453.

⁵¹ *Uo.*, 265–345; valamint mindezekre összefoglalóan, De Luca munkásságának átfogó ismertetésével: ALDO MAZZACANE, *Giambattista de Luca e la «compagnia d'uffizio»*, Fisco, religione, Stato nell'età confessionale, 505–530.

⁵² AGO, *Hegemony over the Social Scene*, 242–246.

⁵³ SIGNOROTTO, *The Squadrone Volante*, 210–211.

⁵⁴ PETRUCCI, *Alessandro VIII*, 392.

⁵⁵ GISONDI, *Innocenzo XII*, 103–110; AGO, *Innocenzo XII*, 399–402. – A klérus létszámának növekedését – melynek adatait korábban már láthattuk – egyes magyarázatok a társadalom alsóbb köréinek a helyi presztízs iránti fokozott igényének tulajdonítják. Követke-

zéseképpen a 18. század végéig, 19. század elejéig tartó folyamat megfordulását nemcsak a dekrisztianizációval, az ipari forradalomnak köszönhetően megváltozott életkörülményekkel, hanem emez egyházi presztízs társadalmi rezonanciájának megváltozásával is indokolják. STELLA, *Strategie familiari e celibato sacro*, i. m.

⁵⁶ *Istruzioni e regole degli ospizi generali; La mendicizia provveduta col'ospizio pubblico...* GISONDI, *Innocenzo XII*, 95–102. 131–140. 179–199; AGO, *Innocenzo XII*, 397–399.

⁵⁷ AGO, *Innocenzo XII*, 402; GISONDI, *Innocenzo XII*, 103–110.

⁵⁸ A nemzetközi kutatás hiányosságairól e téren: WEBER, *Senatus Divinus*, 12–13.

⁵⁹ A zsinati mozgalomról újabbán: ALDO LANDI, *Concilio e papato nel rinascimento (1449–1516). Un problema irrisolto*, Torino 1997.

⁶⁰ Részletesbben és további irodalommal: TUSOR, *A magyar koronahíboros és híboros protoktori „intézmény”, i. m.; [Uő], Purpura Pannonica*, i. m.

⁶¹ Uo.

⁶² Kifejlődésüket bemutatja: KLAUS GANZER, *Papsttum und Bistumsbesetzungen in der Zeit von Gregor IX bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstliche Reservationen* (Forschungen zur Kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 9), Köln–Graz 1968.

⁶³ A püspöki székek betöltésének történeti periódusaira: RICHARD POTZ, *Bischofsernennungen. Stationen, die zum heutigen Zustand geführt haben*, Zur Frage der Bischofsernennungen in der römisch-katholischen Kirche (hrsg. v. Gisbert Greshake), München–Zürich é. n., 17–35; GERHARD HARTMANN, *Der Bischof: seine Wahl und Ernennung. Geschichte und Aktualität* (Grazer Beiträge zur Theologiegeschichte und Kirchlichen Zeitgeschichte 5), Graz–Köln–Wien 1990, 13–25; HANS JÜRGEN BRANDT, *Zwischen Wahl und Ernennung. Zu Theorie und Praxis der mittelalterlichen Bischofsbestellungen im Spannungsfeld von regnum und sacerdotium*, Papsttum und Kirchenreform. Historische Beiträge. Festschrift für Georg Schwaiger zum 65. Geburtstag (hrsg. v. Manfred Weitlauf – Karl Hausberger), Erzabtei St. Ottilien 1990, 225–233 (további analízáló irodalom ezekben az összefoglalásokban); valamint ADOLF KINDERMANN, *Das landesfürstliche Ernennungsrecht*, Leitmeritz 1933, 85–91; és ERDŐ PÉTER, *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Budapest 2001, 200–213 (Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatai Zsigmond király korában); [Uő], *Állam és egyház jogi kapcsolata a Mohács előtti Magyarországon*, Útjaidon. Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára (szerk. Bazsányi Sándor – Horkay Hörcher Ferenc – Tőzsér Endre et al.), Budapest 2002, 569–578. Vö. még a Baseli Zsinat rendelkezéseit (sess. xii; sess. xxiii) a káptalani választásokról és a pápai rezervációkról, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, 504–505.

⁶⁴ Például George d'Amboise, Thomas Wolsey, Melchior Klesl, Armand-Jean de Richelieu, Giulio Mazzarino, Giulio Alberoni, André de Fleury és más „főminiszterek” bíborossága politikai nézőpontból két előnnyel járt: e rangjuk a protokollban közvetlenül az uralkodó mögé helyezte és ezzel megszabadította őket az arisztokrácia szokásos rivalizálásának mindennapi gondjaitól; *in persona* csupán a pápa ítélezhetett felettük, ami esetleges bukásuk esetén némi biztonságot jelentett számukra. REINHARD, *Le carrière papale e cardinalizie*, 271–272.

⁶⁵ Lásd a Bevezetésben mondottakat és az ott idézett irodalmat.

⁶⁶ BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 73.

⁶⁷ Erre legújabbán MANFRED SCHULZE, *Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation* (Spätmittelalter und Reformation [n. R.] 2), Tübingen 1991. Míg Róma csupán beletörődött, a protestáns megoldás az állami befolyást kifejezetten szentesítette.

⁶⁸ KINDERMANN, *Das landesfürstliche Ernennungsrecht*, 27–40. 87–94; POTZ, *Bischofsernennungen*, 34–35; HARTMANN, *Der Bischof: seine Wahl, und Ernennung*, 28–30. A kegyurassággal kapcsolatos kora újkori egyházi és világi jogi fejlődés analízise: JÖRN SIEGLERSCHMIDT,

Territorialstadt und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechtes im 15. und 16. Jahrhundert (Forschungen zur Kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 15), Köln 1987, 53–126 és 127–222. A vita a kisebb javadalmak esetében – ahol önálló létezését egyházi részről nem vonták kétségbe – leginkább csak a *circa spiritualia* kegyúri jogosítványok mértéke körül folyt.

⁶⁹ A pápák eme – politikai (erő)viszonyok által nagyban meghatározott – következtetlenségére negatív hatásaival együtt felhívja a figyelmet BRANDT, *Zwischen Wahl und Ernennung*, 233.

⁷⁰ VÖ. JOHANN RAINER, *Projekte zur Errichtung eines Bistum Gruz*, RHM 6–7 (1962–1964), 113–136; DENZLER, *Die Propagandakongregation in Rom*, 122–152.

⁷¹ KINDERMANN, *Das landesfürstliche Ernennungsrecht*, 104–133; TRISCO, *Debate on the Election of Bishops*, 270–275; és az előző jegyzetekben idézett helyek. 1592–1667 között mindössze huszonhárom ilyen *erectio*ra került sor, számottevő részben csak Itáliában. HC IV, 389. Egy újabb esettanulmány az egyházmegye-alapítás eljárására és buktatóira: MATTEO SANFILIPPO, *Tra curia di Roma e corte di Francia: la fondazione della diocesi di Quebec (1631–1674)*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 481–507.

⁷² TUSOR, *A magyar koronabíborosi és bíboros protektori „intézmény”*, i. m.; TUSOR, *Purpurea Pannonica*, i. m.

⁷³ A kánonok által soha el nem ismert *ius exclusivae* kifejlődéséről és használatáról LUDWIG WAHRMUND, *Das Ausschließungsrecht der katholischen Staaten Österreich, Frankreich und Spanien bei den Papstwahlen*, Wien 1888, az egyes esetek áttekintése a 17. század végéig: 50–167, a jogfejlődésre: 190–217.

⁷⁴ VISCEGLIA, *Fazioni e lotta politica*, 37–91.

⁷⁵ VÖ. P. A. KIRSCH, *Die reservatio in petto bei der Cardinalscreation*, AKK 81 (1901) 421–432.

⁷⁶ TUSOR, *A magyar koronabíborosi és bíboros protektori „intézmény”*, i. m.; TUSOR, *Purpurea Pannonica*, i. m.

⁷⁷ A protektorátus intézményének monografikus feldolgozása a bíboros protektorok archontológiájával: JOSEPH WODKA, *Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie* (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom 4 I), Innsbruck–Leipzig 1938; a kérdésről újabban: MARTIN FABER, *Frühneuzeitliche Kardinalprotektorate. Ein Projekt*, RQ 94 (1999) 267–274; OLIVIER PONCET, *The Cardinal-Protectors of the Crowns in the Roman Curia during the First Half of the Seventeenth Century: the Case of France, Court and Politics in Papal Rome, 158–176*; PLATANIA, *La Polonia nelle carte del cardinale Carlo Barberini Protettore*, 38–60. – A protektorok processzuslefolytatási joga egyébként korszakunkban is megmaradt, ám mértéke jelentősen visszaszorult.

⁷⁸ TUSOR, *A magyar koronabíborosi és bíboros protektori „intézmény”*, i. m.; TUSOR, *Purpurea Pannonica*, i. m.

⁷⁹ VÖ. LUTZ, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturreportagen*, 267–268.

⁸⁰ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 153.

⁸¹ MÁR HUBERT JEDIN is felhívta rá a figyelmet, hogy az ágensek jelentéseinek, a hozzájuk küldött utasításoknak a feltárása elengedhetetlen a kapcsolattartás mechanizmusának, tulajdonképpeni problémáinak megismeréséhez. A nunciatúrákkal ellentétben a szisztematikus kutatások megindulásáról főként a mostoha forrásviszonyoknak köszönhetően – legalábbis 16–17. századi viszonylatban – aligha beszélhetünk. (Ugyancsak mondható el a szentszéki követségek, valamint a bíboros-protektorátusok működésének részleteiről, lásd az imént idézett irodalmat.) HUBERT JEDIN, *Propst G. B. Barsotti, seine Tätigkeit als römischer Agent deutscher Bischöfe (1638–1655) und seine Sendung nach Deutschland (1643–1644)*, RQ 39 (1931) 377–425, 377–379; HERMINE KÜHN-STEINHAUSEN, *Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg mit der römischen Kurie* (Publikationen der Gesellschaft für rheinische

Geschichtskunde 48), Köln 1937, 1–83; ALESSANDRO BASTIAANSE, *Teodoro Ameyden* (1585–1656). *Un Neerlandese alla corte di Roma* (Studien van het Nederlands Historisch Instituut te Rome 5), 's-Gravenhage 1967, 99–135, főként 100–110 (*Agente giuridico del re cattolico e dei principi tedeschi*); WILFRID BRULEZ, *La crise dans les relations entre le Saint-Siège et les Pays-Bas au XVIIe siècle (1634–1637)*, Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome 28 (1953) 63–104; ugyancsak szép számmal használ ágensi iratokat FRIEDHELM JÜRGENSMEIER, *Johann Philipp von Schönborn (1605–1673) und die Römische Kurie. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts* (Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte 28), Mainz 1977; elvéve BERGIN, *The Making of the French Episcopate*, i. m.; szinte teljesen a római angol ágensek jelentéseire épül viszont T. A. BIRREL cikke: *English Catholics without a Bishop 1655–1672*, *Recusant History. A Journal of Research in post-Reformation Catholic History in the British Islands* 4 (1958) 142–178 (vol. 4, n. 4, 1958 Jan.); a római képviselő kérdéséről hazai vonatkozásban egy előzetes áttekintés: TUSOR PÉTER, *A magyar püspökök első római ágensei*, *Vigilia* 67 (2002) 338–342. Az ágensi hírszolgáltatás alapjául szolgáló római *avvisi* sajátosságairól: MARIO INFELISE, *Gli avvisi di Roma. Informazione e politica nel secolo XVII*, *La corte di Roma tra Cinque e Seicento*, 189–205; valamint a voltaképpen hozzájuk hasonlatos diáriumokról, Róma hírcentrum szerepéről: TULLIO BULGARELLI, *Il giornalismo a Roma nel Seicento*, *Roma* 1988; S. M. SEIDLER, *Il teatro del mondo. Diplomatiche und journalistische Relationen vom römischen Hof aus dem 17. Jahrhundert* (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte 3), Frankfurt a. M. 1996; és további irodalommal PIERETH, *Bericht aus Rom*, 324–326. – A legeslegújabb nemzetközi kutatások ismételten hangsúlyozzák az ilyen irányú vizsgálatok fontosságát, és legalább már fenomenológiai szinten foglalkoznak a problémával. IRENE POLVERINI FOSI, *A proposito di una lacuna storiografica: La nazione tedesca a Roma nei primi secoli dell'età moderna*, *RMC* 1 (1993) 45–56; LUTZ, *Roma e il mondo germanico*, 449–456.

⁸² FREDERICK J. BAUMGARTNER, *Change and Continuity in the French Episcopate. The Bishops and the Wars of Religion 1547–1610* (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies 7), Durham 1986, 27–28; BERGIN, *The Making of the French Episcopate*, 64 és 431–435.

⁸³ Uo.

⁸⁴ WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatshandbücher*, 191–192 és 233–234.

⁸⁵ Nem zárható ki, hogy a bíborosok jegyzőkönyv-hitelesítése olykor csupán – az esetleg már előzőleg elkészített – kivonat ismeretén alapult. – Az *institutio canonica*nak a bullák expedíálása megkezdéséig tartó római eljárásrendjét imponáló adatgazdagsággal és részletességgel HIERONIM FOKCIŃSKI ismerteti alapvető munkájában: *Le relazioni concistoriali nel Cinquecento*, *AHP* 18 (1980) 211–261. FOKCIŃSKI elsősorban a Trident előtti rendszert tekinti át, amikor egyúttal a bíboros protektor feladata, sőt kizárólagos joga volt a processzus lefolytatása is, tehát nem csupán a konzisztóriumbeli előterjesztés elvégzése a tanúvallomásokból készített, olykor mellékleteket is tartalmazó kivonat alapján. FOKCIŃSKI ezeket az összefoglalókat (*relationes consistoriales*) – amelyeknek különösen a processzus elveszése esetén van komolyabb forrásértékük, sőt a korai időkben érdekes módon néha annál is többet mondóbbak – dolgozza fel diplomatikai alapossággal. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy a formai kritériumokat szem előtt tartva alaptalanul von éles határvonalat a relációk és a Trident utáni megváltozott kettős előterjesztés (*praeconsatio-propositio*) alapjául szolgáló, az ugyancsak az – igaz, amint már részleteztük, jelentősen megreformált és nagyobb részt a nunciatúrákon lefolytatott – kánoni kivizsgálás jegyzőkönyvéből készült prekonizációs-propozíciós iratok között. Amelyek közül egyébként – a magyar kutatás számára is követendő módon – a lengyel vonatkozásúakat a 16. század második feléből mintaszerűen publikálta. Vö. *Propozycje konsystorialne w XVI. wieku (Omówienie. Teksty polskie)* (Studia Ecclesiastica 18, Historica 11, Fontium Textus 2), Rzym 1994. – FOKCIŃSKINAK a procedúrával kapcsolatos egyes megállapításaira, feltevézéseire (például konkrétan ki készítette el a kivonatot, az ágens közreműködött-e eb-

ben), továbbá hogy például a nunciatúrákról hogyan került a jegyzőkönyv Rómába stb. a római magyar képviselőtörténetéről megírandó monográfiámban fogok reflektálni.

⁸⁶ LAJOS PÁSZTOR, *Il sostituto del concistoro ed il suo archivio*, AHP 5 (1967) 355–372; [Uő], *Guida delle fonti*, 185–192.

⁸⁷ „*Sanctissimus dixit alias solere dari memorialia per diem antequam ecclesiae praeconizentur; et hoc fuisse decretum antiquum et renovatum a felicis recordationis Gregorio XIII. suo praedecessore. Ideo adverterent, ut darentur praedicto tempore statuta memorialia, alias non permetteret reverendissimis dominis protectoribus et aliis reverendissimis dominis cardinalibus, ut praeconizarent, et multo minus ut proponerent ecclesias, quarum memorialia praefata non tradiderunt.*” Lásd az alább idézendő konzisztoriális forrásokat.

⁸⁸ PRITZ, *Supplikensignatur und Briefexpedition an der römischen Kurie*, 150–156. A Szent Kollégium levéltárában három ilyen sorozat maradt ránk: *Acta Vicecancellarii* (a konzisztóriumok jegyzőkönyveit hivatalosan a vicekancellár vezette); *Acta Camerarii* (a kollégium kamarásának sorozata); *Acta Miscellanea*; ehhez járulnak még a Konzisztoriális Kongregáció számára összeállított *Acta Congregationis Consistorialis* (nem tévesztendő össze a kongregációs ülések aktaival), és a *sostituto del concistoro* által vezetett *Acta Consistorialia*. Számos másolatuk több bíboros családi anyagában, így például a Barberiniekében is megtalálható. Az eredeti konzisztoriális dekrétumok, illetve jegyzőkönyven tetemes része a vatikáni levéltár *Miscellaneájában* lelhető fel (Arm. XII–XIII. XV). GERMANO GUALDO, *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano* (CAV 17), Città del Vaticano 1989, 348–353 és 359–361.

⁸⁹ Archivio Segreto Vaticano (ASV), Archivio Concistoriale, *Acta Miscellanea*, vol. 28, fol. 17v és 19r; REMIGIUS RITZLER, *Die archivalischen Quellen der „Hierarchia Catholica“*, 51–74; [Uő], *Per la storia dell'archivio del Sacro Collegio*, 303–308.

⁹⁰ ASV Arch. Concist., Act. Misc., vol. 28, fol. 62v–63r.

⁹¹ Uo., fol. 65r és 70v.

⁹² Uo., fol. 69v.

⁹³ E forrástípus analízis ismertetése: LAJOS PÁSZTOR, *Le cedole concistoriali*, AHP 11 (1973) 209–268. PÁSZTOR írásképi vizsgálatok segítségével nem minden alap nélkül valószínűsíti, hogy ezen iratokat szintén a bíboros protektor irodája készítette el előre, s hogy az ágensek olykor ebbe is belefolytak. A problémára szintén magyar viszonylatban fogok kitérni. Egyedül azt említem itt meg egyszerű logikai következtetesként, hogy a „cédula” tartalmának alapja nemcsak a propozíciós irat kellett legyen, hanem – ha volt – a Konzisztoriális Kongregáció a javadalomhalmozást, penziót stb. megengedő dekrétuma is, mivel a bullák a konzisztóriumon elhangzottakkal ellentétben ezekre a kérdésekre is kitérnek.

⁹⁴ A kutatás eddigi állításával ellentétben nemcsak a 18. századtól, és nem csupán a *per viam secretam-Curiam*, hanem a normál ügymenet (*per viam Cancellariae*) is itt futott keresztül, ez az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia anyagából egyértelműen kiderül (lásd Századok 134 [2000] 434 és vö. PÁSZTOR, *Guida delle fonti*, 46). Az ok vélhetően abban keresendő, hogy az egyházi bevételeket ez a hivatal kezelte, s hogy tetemes részük, mint tudjuk, éppen a konzisztoriális javadalmakból származott. Mivel pedig a csekélyebb hasznot hozó, de nagyobb számú kisebb javadalmak adományozását és ezzel összefüggésben az érdemi papírmunkát, jelesül az adományozó irat megszövegezését amúgy is itt végezték, kézenfekvő volt, hogy a döntési kompetenciájába ugyan nem tartozó konzisztoriális beneficiumok bulláinak nagy körületekintést igénylő megfogalmazását is a Datária kellő rutinnal rendelkező hivatalnokai lássák el. Az egyéb bullaspedíciós módokra (például *expeditio per Cameram* – amelynek korai kialakulását szintén a Kancellária nyilvánosságának kerülése és a költségkímélés indokolta – és *per viam correctoris*) FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 132–161; [Uő], *I documenti pontifici*, 71–91. (Mindezen utak-módok a hosszas előkészítési, megszövegezési szakaszra vonatkoznak. A konzisztoriális javadalmak esetében például a – különleges kalligrafikus tudást igénylő – majuszkulás pergameneket legvégül a Kancellárián készítették el.)

⁹⁵ A nem konzisztoriális javadalom bulláinál az aláírt bullát ismételtelen ellenőrizte a *custode delle suppliche* és a *maestro del registro*, hogy nincs-e eltérés a bulla tartalma és az engedélyezett kérvényben foglaltak között. Mivel a konzisztoriális javadalom esetében nem a szupplikáció, hanem a *controrcedula consistorialis* volt a megszövegezés alapja, vélhetően ezzel vetették össze a bullát, ám erről a szakirodalom nem tesz említést.

⁹⁶ Az eljárást ismerteti SORGE, *La storia e il diritto della Dataria*, 244–247; és a *per cancellariam* szakaszt tüzetesebben FRENZ, *Die Kanzlei der Päpste*, 105–132.

⁹⁷ BERGIN, *The Making of the French Episcopate*, 64–65; CLERGEAC, *La Curie et les bénéficiés*, 213–223 (és 225–243); a francia bíboros protektorok konzisztoriális feladatait röviden áttekintheti: PONCET, *The Cardinal-Protectors of the Crowns*, 167; egy nem túl mélyre merészkedő, de jó összképet adó esettanulmány: STEFAN SAMERSKI, *Die Erneuerung Richelieus zum Bischof von Luçon: ein „kurialer Normalfall“ oder die Stilisierung eines politischen Genies*, RQ 89 (1994) 111–132, magára a procedúrára: 120–124. 129–131.

⁹⁸ A főpapi hivatal teljességét jelképező pallium adományozásával és a titkos úton történő pápai megerősítés egyéb részleteivel külön dolgozat keretében, Pázmány kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvének publikálása kapcsán fogok foglalkozni. Egy rövid történeti áttekintés az ókortól a keleti rítusú metropolitáknak történő palliumadományozás vázlatával: GIORGIO ORIOLI, *La collazione del pallio*, Nuntia (Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo) 3 (1976) 88–96; valamint CLERGEAC, *La Curie et les bénéficiés*, 208–212 és 279–280, n. 26.

⁹⁹ ALDEA, *Iglesia y estado*, 57–63.

¹⁰⁰ BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 74–75; lásd még A. M. ROUCO-VARELA, *Staat und Kirche im Spanien des 16. Jahrhunderts*, München 1965.

¹⁰¹ ALDEA, *Iglesia y estado*, 65–105, különösen 98–105; a spanyol „főkegyúri jog” monografikus feldolgozása: MARTIN L. GUTIÉRREZ, *El privilegio de nombramiento de obispos en España*, Roma 1967; vö. még CLEMENS BAUER, *Studien zur spanischen Konkordatsgeschichte des späten Mittelalters. Das spanische Konkordat von 1482*, Gesammelte Aufsätze zur Kultur-Geschichte Spaniens 11 (1935) 43–97.

¹⁰² ALDEA, *Iglesia y estado*, 99, több idézet a bullából: 107. j.

¹⁰³ KINDERMANN, *Das landesfürstliche Ernennungsrecht*, 89–90 és 97–104; ENRIQUE DUSSEL, *Die Bischofsnennungen in ersten Jahrhundert des Patronats in Latein-Amerika (1504–1620)*, Concilium 8 (1972) 538–542; még részletesebben: PEDRO LETURIA, *Der Heilige Stuhl und das spanische Patronat in Amerika*, IJ 46 (1926) 1–71.

¹⁰⁴ DUSSEL, *Die Bischofsnennungen*, 539.

¹⁰⁵ *Uo.*, 540 (a püspökök szociográfiája: 540–541); az amerikai egyházszervezet kialakulására lásd még JOSEF METZLER *Introducción*, *América Pontificia*, I, 9–45.

¹⁰⁶ JOSÉ MARÍA MARQUES, *La Santa Sede y La España de Carlos II. La negociación del nuncio Millini 1675–1685*, *Anthologica Annua* 28–29 (1981–1982) 138–398, 220–226. A hispániai szisztémától számottevően különbözött a lombardiai gyakorlat. AGOSTINO BORROMEO, *La corona spagnola e le nomine agli uffici ecclesiastici nello Stato di Milano da Filippo II a Filippo IV*, *Lombardia Borromea*, Lombardia Spagnola 1554–1659 I–II (Biblioteca del Cinquecento 63, a c. d. Paolo Pissavino–Gianvittorio Signorotto), Roma 1993, 553–578.

¹⁰⁷ BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 74–75.

¹⁰⁸ *Uo.*

¹⁰⁹ BORROMEO, *Clemente VIII*, 257.

¹¹⁰ OSBAT, *Clemente X*, 364.

¹¹¹ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 384.

¹¹² ALDEA, *Iglesia y estado en la España*, 209–214.

¹¹³ A spanyol politika három alappillére némileg más interpretációban: *uo.*, 11–54.

¹¹⁴ *Uo.*, 112–206, kiváltképpen 122.

¹¹⁵ DUSSEL, *Die Bischofsnennungen in ersten Jahrhundert des Patronats in Latein-Amerika*, 540–541; a további részletekre LEE, *La actitud de la Sagrada Congregación frente al Regio Patronato*, 353–438.

¹¹⁶ Erre és különösen az 1675–1678 között folytatott tárgyalásokra, azok irataival: GIUSEPPE SORGE, *Santa Sede e Corona Portoghese. Le controversie giuspatronali nei secoli XVII e XVIII* (Occidentale e Oriente Cristianità 1), Bologna 1988. SORGE bevezető tanulmányában behatóan tárgyalja a portugál *Padroado*t megalapozó 16. századi pápai privilégiumokat is: *La polemica giuspatronale tra la S. Sede e la monarchia Portoghese nella seconda metà del secolo XVII* (15–65, 15–21).

¹¹⁷ BAUMGARTNER, *Change and Continuity in the French Episcopate*, 10–26; BERGIN, *The Making of the French Episcopate*, 44–56.

¹¹⁸ Uo.; és PIERRE BLET, *Le concordat de Bologne et la réforme tridentine*, *Gregorianum* 45 (1964) 241–279.

¹¹⁹ Uo.; és J. M. HAYDEN, *The Social Origins of the French Episcopacy at the Beginning of the 17. Century*, *French Historical Studies* 10 (1977) 27–40; M. GREENGRASS, *Aristocracy and Episcopacy at the End of the Wars of Religion in France: the Duke of Montmorency and the Bishoprics of Languedoc*, *Miscellanea Historiae Ecclesiae* 8 (Colloque de Strasbourg Septembre 1983) (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclesiastique 72, ed. Bernard Vogler), Bruxelles–Louvain–Louvain-la-Neuve 1987, 356–363.

¹²⁰ LOUIS COGNER, *Das kirchliche Leben in Frankreich*, *Die Kirche im Zeitalter des Absolutismus*, 3–119, 6–7.

¹²¹ BERGIN, *Cardinal de la Rochefoucauld*, 81–82; BLET, *Correspondance du Rannuccio Scotti*, 20–40.

¹²² BORROMEO, *Clemente VIII*, 254–255.

¹²³ BAUMGARTNER, *Change and Continuity in the French Episcopate*, 182–195; BERGIN, *The Making of the French Episcopate*, 431–435 és 457–459.

¹²⁴ MARC VENARD, *Ultramontaine or Gallian? The French Episcopate at the End of the Sixteenth Century*, *The Jurist* 52 (1992) 142–161; PIERRE BLET, *Jésuites et libertés gallicanes en 1611*, *AHSI* 24 (1955) 2–26 [latin rezümé]; továbbá [Uo], *Jésuites Gallicans au XVIIe siècle?*, *AHSI* 39 (1960) 55–84.

¹²⁵ Vö. BLET, *Correspondance du Rannuccio Scotti*, 40–52.

¹²⁶ COGNER, *Das kirchliche Leben in Frankreich*, 14–15 és 69–73; BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 91–95.

¹²⁷ Uo. és FRITZ DICKMANN, *Rechtsgedanke und Machtpolitik bei Richelieu. Studien an neuentdeckten Quellen*, *HZ* 184 (1963) 265–319; ERICH HASSINGER, *Das politische Testament Richelieus*, *HZ* 173 (1952) 485–503.

¹²⁸ COGNER, *Das kirchliche Leben in Frankreich*, 69–73.

¹²⁹ *Traité des droits et libertés de l'Église gallicane és Preuves des libertés de l'Église gallicane...*

¹³⁰ COGNER, *Das kirchliche Leben in Frankreich*, 69–73 és BLET, *Correspondance du Rannuccio Scotti*, 11–20; BERGIN, *The Making of the French Episcopate*, 62; vö. még PIERRE BLET, *Le nonce en France au XVIIe siècle. Ambassadeur et délégué apostolique*, *Revue d'Histoire diplomatique* 88 (1974) 223–258. A világi törvényszékhez való fellebbezések monografikus elemzése: P. G. CARON, *L'appello per abuso* (Raccolta di Studi della Rivista «Il Diritto Ecclesiastico» 3), Milano 1954. – A brüsszeli nuncius akreditációja körül valamivel korábban folytatott hosszas huzavona nem joghatósági kérdéssel hozható kapcsolatba. A Németalföldet kormányzó bíboros infáns ekképpen válaszolt VIII. Orlandának, aki a rezidencia-bullára hivatkozva megtiltotta, hogy a Habsburg-kardinális római ágense egy püspök legyen. BRULEZ, *La crise dans les relations entre le Saint-Siège et les Pays-Bas*, 63–104.

¹³¹ A kongregáció ülésén többször is napirenden szerepeltek a nyílt szakítás elkerülésére tett francia javaslatok (*Optati Galli de avendo schismate*). PIERRE BLET, *La Congrégation des Affaires de France 1640*, *Mélanges Tisserant* IV, 59–105.

¹³² A *congregatio particularis* elnevezésével De Luca szereplése kapcsán már megismerkedhettünk. Az események: M. DUBRUEL, *Immoent XI et l'extension de la régale d'après la correspondance confidentielle du cardinal Pio avec Léopold I*, *Revue des Questions Historiques*, n. s. 37 (1907) 101–137; [Uő], *Les congrégations des affaires de France sous le pape Immoent XI*, *RHE* 22 (1926) 273–310 és 23 (1927) 44–64 s. 502–522; ROSA, *La «scarsella di Nostro Signore»*, 842–844; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 711–717.

¹³³ Varese nuncius és Lauri *uditore* levezése alapján az 1681–1682-es válságot részletesen tárgyalja: PIERRE BLET, *La nonciature de France et la crise gallicane*, *Kurie und Politik*, 98–115.

¹³⁴ A gallikán tézisekkel szemben a magyar klérus, pontosabban személy szerint csupán Szelepcény György prímás pástorlevélben kelt a pápa védelmére. GÁBOR ADRIÁNYI, *Die angehende ungarische Nationalsynode von 1682*, *Annuario Historiae Conciliorum* 27–28 (1995–1996) 841–851.

¹³⁵ Nunciatúrája iratai kiadva: BRUNO NEVEN (éd.), *Correspondance du nonce en France Angelo Ramuzzi (1683–1689)*. I: 1683–1686. II: 1687–1689 (*Acta Nuntiaturae Gallicae* 10–11), Rome 1973, a szolgálati idejére eső gallikán „csúcsválság” feldolgozása: 47–171.

¹³⁶ MENNITI IPPOLITO, *Immoent XI*, 382.

¹³⁷ PIERRE BLET, *Immoent XI et l'assemblée du clergé de France de 1682. La rédaction du bref „Paternae Charitati”*, *AHP* 7 (1969) 329–377 [latin rezümé]; [Uő], *Louis XIV et le Saint Siège à la lumière de deux publications récentes*, *AHP* 12 (1974) 309–338 [latin rezümé]; COGNER, *Das kirchliche Leben in Frankreich*, 74–80.

¹³⁸ PETRUCCI, *Alessandro VIII*, 391–392.

¹³⁹ AGO, *Immoent XII*, 403.

¹⁴⁰ VÖ. FRITZ VIEGNER, *Gallikanismus und episkopalistische Strömungen im deutschen Katholizismus zwischen Tridentinum und Vaticanum. Studien zur Geschichte der Lehre von dem Universalepiskopat und der Unfehlbarkeit des Papstes*, *HZ* 111 (1913) 495–581, 503–435; HANS-GEORG MOLITOR, *Die untridentinische Reform. Anfänge katholischer Erneuerung in der Reichskirche*, *Ecclesia Militans* I, 499–512; HEINRICH LUTZ, *Die Konfessionsproblematik außerhalb des Reiches und in der Politik des Papsttums*, *ARG* 56 (1965) 209–227.

¹⁴¹ Minderre részletesen: KONRAD REPGEN, *Der Bischof Zwischen Reformation, Katholischer Reform und Konfessionsbildung (1515–1650)*; és HERIBERT RAAB, *Bischof und Fürst der Germania Sacra zwischen westfälischen Frieden und Säkularisation (1650–1803)*, *Der Bischof in seiner Zeit, Bischofstypus und Bischofsideal im Spiegel der Kölner Kirche. Festgabe für Joseph Kardinal Höffner, Erzbischof von Köln* (hrsg. v. Peter Berglar – Odilo Engels), Köln 1986, 245–314 és 315–347; összefoglalóan pedig BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 75.

¹⁴² AUGUST FRANZEN, *Eine Krise der deutschen Kirche im 17. Jahrhundert?*, *RQ* 49 (1954) 56–111, 67; KINDERMANN, *Das landesfürstliche Ernennungsrecht*, 86–89.

¹⁴³ Az egyes konkordátumokra és a kora újkori praxisra uo., valamint (számos rész tanulmány adataival) JOHANN RAINER, *Die Politik der Bischofsernennung in Österreich 1648–1803*, *RQ* 85 (1990) 225–235, 225–232; PETER GRADAUER, *Fragen um das Patronatsrecht in Österreich unter besonderer Berücksichtigung der Diözese Linz*, *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 18 (1967) 164–177. Az osztrák viszonyok feldolgozása pozitívista alaposággal: LUDWIG WAHRMUND, *Das Kirchenpatronatsrecht und seine Entwicklung in Oesterreich*. I: *Die kirchliche Rechtsentwicklung*. II: *Die staatliche Rechtsentwicklung*, Wien 1894–1896. Egy esettanulmány – a sok közül – püspöki szék betöltésének problémáira a 17. századból: JOHANN RAINER, *Die päpstlichen Provisionen für Bremen und Magdeburg im Jahre 1628*, *Römische Kurie. Kirchliche Finanzen*. *Vatikanisches Archiv* II, 727–740. A birodalmi katolikus konfessziószervezés problémáira máig modellértékű feldolgozás: AUGUST FRANZEN, *Der Wiedenaufbau des kirchlichen Lebens im Erzbistum Köln unter Ferdinand von Bayern Erzbischof von Köln 1612–1650* (*Reformationsgeschichtliche Studien und Texte* 69–71) Münster 1941. – Az egyházmege-alapítások korabeli nehézségeire szintén JOHANN RAINER, *Die Entwicklung der*

Diözesaneinteilung Innerösterreichs, Die Gegenreformation in Innerösterreich, 267–278; és Projekte zur Errichtung, 113–136.

¹⁴⁴ BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism*, 76–77.

¹⁴⁵ FRANZEN, *Eine Krise der deutschen Kirche*, 67–69; a 17. század derekának válságaira még: JÜRGENSMEIER, *Johann Philipp von Schönborn (1605–1673) und die Römische Kurie*, 209–288.

¹⁴⁶ A németországi javadalomkumulációk különféle fajtáira, technikáira: RUDOLF REINHARDT, *Die Kumulation von Kirchenämtern in der deutschen Kirche der Frühen Neuzeit, Papsttum und Kirchenreform*, 589–512.

¹⁴⁷ *Gallikanismus und episkopalistische Strömungen*, 520–523; FRANZEN, *Eine Krise der deutschen Kirche*, 61–67; MAIER, *Die Luzerner Nuntiatur und die Konstanzer Bischöfe*, 513–536; BRAUN, *Der Lausanner Bischof*, 59–84. A fakultásprobléma monografikus pozitívista feldolgozása: LEO MERGENTHEIM, *Die Quinquennalfakultäten pro foro externo. Beitrag zur Technique der Gegenreformation* (Kirchenrechtliche Abhandlungen 52–53), Amsterdam 1965². A nunciussokkal, az exempt szerzetesi kongregációkkal folytatott küzdelmek a Rómába küldött *ad limina* jelentésekben is bőséges teret kaptak: AUGUST FRANZEN, *Die Romberichte der Köhner Erzbischöfe im 17. Jahrhundert*, RQ 53 (1958) 185–220, 194–196. A bécsi nunciussokkal zajló joghatósági vita egy korai példája: HERMANN TÜCHLE, *Die Wiener Karfreitagsskommunion von 1630. Zugleich ein Beitrag zum Früh-Episkopalismus*, Festschrift Franz Loidl, I, 396–413. Az egyházkormányzati jogigények terebélyesedésével párhuzamosan bármilyen átfogóbb jellegű katolizációs program kidolgozása mindinkább fehér hollónak számított a birodalmi nunciussok részéről. Egy ilyen kivételes példa – igaz, magyar viszonylatban – Gaspard Mattei bécsi nunciúsé. TUSOR PÉTER, *A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szeintszéke részvételére a magyarországi katolikus restaurációban*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX, szerk. Für Lajos, Budapest 1999, 19–38.

¹⁴⁸ FRANZEN, *Eine Krise der deutschen Kirche*, 72 és 108–111.

¹⁴⁹ A már idézett néhány résztanulmány mellett két előzetes áttekintés: TUSOR PÉTER, *A magyar Egyház és Róma a 17. században*, Vigilia 64 (1999) 503–513; [Uő], *A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században (Problémák és fordulópontok)*, Századok 136 (2002) 527–545.

VII.

Kitekintés

¹ BORROMEO, *Clemente VIII*, 253; OSBAT, *Clemente X*, 367; AEMILIUS SPRINGHIETTI, *Urbanus VIII P. M. poeta Latinus et hymnorum breviarii emendator*, AHP 6 (1968) 163–190; [Uő], *Alexander VII P. M. poeta Latinus*, AHP 1 (1963) 265–294.

² REINHARDT, *Paolo V*, 291–292.

³ LUTZ, *Urbanus VIII*, 316.

⁴ Ez utóbbi szempontot nyomatékosítja: ANTONIO MENNITI IPPOLITO, *La Curia romana al tempo di Gregorio Barbarigo*, Gregorio Barbarigo patrizio veneto vescovo e cardinale nella tarda controriforma, 129–146, 129–134, 132.

⁵ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 373.

⁶ MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 165–166.

⁷ MENNITI IPPOLITO, *Innocenzo XI*, 387.

⁸ Vő. DELUMEAU, *Political and Administrative Centralization*, 303–304.

⁹ F. POMETTI, *Studi sul pontificato di Clemente XI 1700–1721. I*, ASRSP 22 (1899) 278–457. II: *L'ultima lotta della Cristianità contro l'Osmunesimo*, 22 (1899) 109–179. III, 23 (1900) 239–276 és 449–515, I, 293–457; NORBERT HUBER, *Österreich und der Hl. Stuhl*, Wien 1967, 27–35; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 722–725.

¹⁰ HUBER, *Österreich und der Hl. Stuhl vom Ende des spanischen Erbfolgekrieges*, 88–107 és 108–147.

¹¹ Uő., 206–212; lásd még például RUDOLF REINHARD, *Der Kampf der römischen Kurie gegen die nicht-königlichen Ersten Bitten in der deutschen Reichskirche (I. Hälfte des 18. Jahrhunderts)*, Zeitschrift für Rechtsgeschichte 86 (Kanonistische Abteilung), 282–321; LEO JUST, *Die Römische Kurie und das Reich unter Kaiser Karl VII (1740–1745)*, HZ 153 (1932) 389–400.

¹² PETROCCHI, *La politica della Santa Sede*, 99–100.

¹³ REMIGIUS RITZLER, *Die Verschleppung der päpstlichen Archive nach Paris unter Napoleon I. und deren Rückführung nach Rom in den Jahren 1815 bis 1817*, RHM 6–7 (1962–1964) 144–190.

¹⁴ A pápaság 18. századi történetére vonatkozó további irodalommal: MENNITI IPPOLITO, *Il tramonto della Curia nepotista*, 154–158.

¹⁵ KARL OTMAR VON ARETIN, *The Papacy and the Modern World*, London 1970, 15–27, főként 15–20; MATTEUCCI, *Il papato di fronte all'assolutismo*, 726–727 és 728–766.

¹⁶ ARETIN, *The Papacy and the Modern World*, 20–21.

¹⁷ KOVÁCS, *Die österreichische Kirche*, 335–349.

¹⁸ UMBERTO DELL'ORTO, *Die Wiener Nuntiatur im 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Nuntiatur von Giuseppe Garampi (1776–1778)*, Kurie und Politik, 175–207.

¹⁹ Részletesen: ARETIN, *The Papacy and the Modern World*, 21–24; és egy kiváló összegzés: FRANK J. COPPA, *The Modern Papacy since 1789* (Longman History of the Papacy [1]), New York 1998, 17–32. 33–49. 50–66. 67–258.

Függelék

¹ Pontos névsoruk és adataik számtalan hazai szematizmusban, archontológiában, valamint az *Annuario Pontificio* évente megjelenő kötetekben stb. megtalálható.

² Nevüket hasonló felsorolásban semmilyen archontológiában nem láttam. Összeállításuk e kötet adatai és irodalma alapján történt.

³ 1604-től bíboros.

⁴ 1610-től bíboros.

⁵ 1624-től bíboros.

⁶ A bíboros nepos bizalmasaként, tényleges kinevezés nélkül, mintegy ügyvivőként.

⁷ SEMMLER, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 109–123; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 70–100; RE, *La Curia Romana*, 74–75; SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, 201–205; WAGNER, *Die Bestände des Archivio della Nunziatura Vienna*, 83–84.

⁸ KRAUSNÁL 1605-től.

⁹ KRAUSNÁL 1649-ig.

¹⁰ Slusio, az első tulajdonképpeni bíboros brévetitkár és G. F. Albani (a későbbi XI. Kelemen) között Giovanni Battista Arrighi *prosegretario*.

¹¹ SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, 211–212; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 276.

¹² SERAFININél szerepel Volpiano Volpio is, ami vélhetően a két brévetitkárság közötti alkalmi – Cobluzzi alatt fennálló – perszonálunió nyomán szokásba jött munkamegosztás eredménye volt.

¹³ KRAUSNÁL csak 1622-től; az adat JAITNERTől, nála Ciampoli elődjeként Gaspare Paloni szerepel.

¹⁴ SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, 215–216; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 171–176; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 189.

¹⁵ KRAUSNÁL csak 1623-tól; JAITNERNél az egyúttal *maestro di Camera* Pietro Pavoni szerepel XV. Gergely alatt.

¹⁶ Csak KRAUSNÁL.

¹⁷ Közben Volunnio Bandinelli is feltűnik e tisztségben.

¹⁸ SERAFINI, *Le origini della pontificia segreteria di Stato*, 207–208; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 277; JAITNER, *Die Hauptinstruktionen Gregors XV.*, 190.

¹⁹ XI. Incének nem volt bíboros neposa, 1680–1689 között Cesare Fachinetti látta el a vicekancellári feladatokat, de a cím viselése nélkül.

²⁰ RE, *La Curia Romana*, 290–291; HC IV, 58; HC V, 58; WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher*, 174–175.

²¹ A párizsi „száműzetés” alatt *proamerlengók*: Federico Sforza (1645–1646) és Lorenzo Raggi (1650–1653).

²² RE, *La Curia Romana*, 308; HC IV, 58; HC V, 58; WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbndbücher*, 167.

²³ XV. Gergely pontifikátusának utolsó napjaiban.

²⁴ KRAUSNÁL: 1623–1625.

²⁵ KRAUSNÁL: 1626–1644.

²⁶ A későbbi pápa De Luca szerint VIII. Orbán alatt, rövid ideig a Datária főnöke is volt.

²⁷ STORTI, *La storia e il diritto della Dataria Apostolica*, 169–172; WEBER, *Die ältesten päpstlichen Staatsbndbücher*, 168; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 276–277.

²⁸ RE, *La Curia Romana*, 273.

²⁹ KRAUSNÁL: Dionys Simon de Marquemont (–1626).

³⁰ KRAUSNÁL: 1629.

³¹ KRAUSNÁL: 1632–1640; majd G. B. Pamphili és Giulio Roma (1643).

³² RE, *La Curia Romana*, 100–101; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 278–279.

³³ KRAUSNÁL: Roberto Ubaldini (1627–1632) Giovanni Battista Pamphili (1639) Carafa (1643) (1636–1639) Giovanni Battista Pamphili (1639) Carafa (1643).

³⁴ Milánói útja alatt helyettesítette Poggianit.

³⁵ KRAUSNÁL: G. B. Marini, G. Sacchetti (1626) F. Paolucci (1628–1644).

³⁶ RE, *I cardinali prefetti della Sacra Congregazione del Concilio*, 111–124; PALAZZINI, *Prospero Fagnani, Segretario*, 362–363 és 377–378; RE, *La Curia Romana*, 161–162; KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 279.

³⁷ *Promotori fiscali*: Giovanni Giacomo Nerotti: 1595–1597; Pompeo Molella: 1600–1601 és 1608 (?); Giovanni Battista Stella: 1608–1621 és 1623 (?).

³⁸ GIOVANNI PAPA, *Cardinali Prefetti, Segretari, Promotori Generali della Fede e Relatori Generali della Congregazione*, Congregazione per le Cause dei Santi, 423–428, 423–427.

³⁹ KRAUSNÁL: Antonio Barberini sen. (*Sant’Onofrio*) (1623–1632).

⁴⁰ KRAUSNÁL: 1632–1644. Viceprefektusi címmel, de valójában prefektusi jogkörrel a párizsi száműzetés idején: Luigi Capponi (1645–1653).

⁴¹ *Prosegretario*.

⁴² *Prosegretario*.

⁴³ *Prosegretario*.

⁴⁴ *Prosegretario*.

⁴⁵ KRAUS, *Das päpstliche Staatssekretariat*, 277; KOWALSKY, *Serie dei cardinali prefetti*, 161–197; RE, *La Curia Romana*, 202.

⁴⁶ REINHARDT, *Überleben in der frühneuzeitlichen Stadt*, xviii; LUTZ, *Zur Papstfinanz von Klemens IX*, 46–47, 46. és 49. j.; REINHARDT, *Kardinal Scipione Borghese*, xiv és 267–303. 279–293. 304–340 [az ezüst–arany, illetve más itáliai pénzek éves lebontású váltókurzusai 1605–1646 között]; LUTZ, *Rom und Europa*, 113; ALBRECHT, *Zur Finanzierung des Dreißigjährigen Krieges*, 539; CLERGEAC, *La Curie et les bénéfices*, 278–279, n. 25.

1. Az Örök Város 1665-ben

2. A Szent Péter tér 1640 körül

Kronológia

1601	utolsó alkalommal lépnek magyar földre pápai csapatok, hogy a török ellen harcoljanak
1605	a forrásokban először tűnik fel az „Államtitkárság” elnevezés
december	V. Pál beszünteti a magyarországi hadisegélyek folyósítását
1606	április a Borghese-pápa kiközösíti Velencét, a válság 1607 tavaszán kompromisszummal zárul
1608	Giovanni Garzia Mellini bíboros legátus közvetítése a Rudolf császár és fivére, Mátyás főherceg közötti trónviszályban
1609	megalakul a németországi katolikus liga, V. Pál minden támogatástól elzárkózik
1610	november a Borghese-pápa részben Bellarmino és Baronio bíborosok a trienti reformszellem lanygulását ostorozó kritikáira válaszul a szentek sorába iktatja Borromei Károlyt
1611	december a Szent I. Hivatal a lehető legszigorúbban megtilt mindentéle nyilvános vitát a kegyelem mibenlétéről folytatott teológiai diskurzusban
1613	Londonban napvilágot lát Giacomo Antonio Marta <i>Supplicatio ad Imperatorem, Reges, Principes...</i> című pamfletje, amely egyetemes zsinat összehívására és a pápa letételére buzdít
1615	június V. Pál engedélyezi a Szentírás lefordítását kínai és más távol-keleti nyelvekre
1618–1623	a harmincéves háború kezdetén az Apostoli Szentszék 1,05–1,08 millió scudót juttat a katolikus ligának, az összeg számottevő része XV. Gergelytől származik
1620	körül egy kuriális bíboros átlagos éves jövedelme 5–8000, egy festőmesteré 90–120 scudo
1621	V. Pál bíboros neposa, Scipione Caffarelli-Borghese nagybátyja pontifikátusa során kapott juttatásainak összege eléri a 3,34 millió scudót
november	XV. Gergely szabályozza a konklávék menetét, a rendelkezés főbb elemei a 20. századig érvényben maradnak; ugyanekkor ünnepélyes fogadalmas renddé nyilvánítja a piaristákat
1622	a Ludovisi-pápa megszünteti a XIII. Gergely által 1580-ban felállított gráci nunciátúrát, az állandó pápai követségek száma ezzel mintegy ötven évre tizenegyre csökken
január	megkezdji működését a missziókat szervező és felügyelő <i>Sacra Congregatio de Propaganda Fide</i> , amely rövid idő alatt az egyik legjelentősebb kuriális diktatóriumná növi ki magát

- 1623 március XV. Gergely szentté avatja Loyolai Ignácot, Xavéri Ferencet és Avilai Terezt
 1623 június XV. Gergely egyházi diszpenzációt ad Mária spanyol infánsnőnek Károly angol trónörökösrel kötendő házasságához
 1623 augusztus pápai csapatok biztosítják az Alpok kulcsfontosságú hágóinak semlegeségét Veltlinben
 1624 Miksa bajor fejedlem adományaként megérkezik Rómába a katolikus liga csapatai által az előző évben elfoglalt Heidelberg egyetemi könyvtárának anyaga
 1624 Köln elérése Rómából közvetlen futár útján 12–13 napot vesz igénybe
 1625 a jubileumi Szentév során jelentősen megerősítik az Angyalvár és a quirináli pápai palota védműveit
 1625 január a francia bevonulás nyomán az utolsó pápai katonák is elhagyják az Alpok térségét
 1626 március a franciák és a spanyolok Monzonban VIII. Orbán mellőzésével megállapodnak Veltlin ügyében
 1626 november a Szent Péter-bazilika felszentelése
 1627 VIII. Orbán újraszabályozza a püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának menetét
 1627 augusztus a Barberini-pápa missziós területekről származó és oda visszatérő papok nevelése céljából megalapítja a *Collegio Urbánót*
 1627–1631 a Mantova örökösödésért a Habsburgok és Franciaország között ki-robbant háborúban VIII. Orbán a titkos diplomácia eszközeivel segíti Richelieu-t
 1628 megkezdődik a Palazzo Barberini építése
 1629 a szentszéki kongregációk száma több mint hatvan
 1629–1631 a római breviárium és martirológium reformja (a misszále tökéletesítésére 1634-ben, a pontifikálásra 1643-ban kerül sor)
 1630 a Hitterjesztési Kongregáció Itália után egész Európában betiltja Mary Ward társulatát („női jezsuiták”); a rend 1642-ben kevésbé hatékony, klauzurás formában alakulhat újja („angolkisasszonyok”)
 1630–1633 fokozatosan megszűnik a jezsuiták monopólium a Távol-Keleten, ahol az összes többi rend misszionálási lehetőséghez jut
 1631 Urbánót az Egyházi Államhoz csatolják, amelynek területe ezzel minden korábbinál nagyobbra, 41 823 négyzetkilométerre nő
 1632 március Gaspare Borgia spanyol bíboros konzisztóriumon emel szót a Barberini-pápa franciabarát politikája ellen
 1632–1635 az 1629-ben még sikerei csúcsán levő, de a svédek támadása nyomán a Birodalom területén vereségek sorát elszenvedő katolikus liga számára VIII. Orbán 650–700 000 scudo segélyt juttat, részben Pázmány 1632. évi követjárása eredményeként
 1632–1634 Francesco Barberini közvetlen irányítása alá vonja a pápai diplomáciát, magánirodája 1643-ig folytat levelezést a nunciusokkal
 1633 a római inkvizíció eretnokség vádjával pert indít, és tanai visszavonására kényszeríti a pápa korábbi barátját, Galileo Galileit
 1634 VIII. Orbán a spanyol királyi vikariátus összes lelki joghatóságától megfosztja, és a gyarmatokon közvetlenül a Szentszéknek alárendelt apostoli helynőköket nevez ki
 1634 december a Barberini-pápa végletekig megszigorítja a rezidencia-kötelezettséget, aminek következtében az elkövetkező konklávékon részt vevő nem olasz bíborosok aránya történelmi mélypontra süllyed

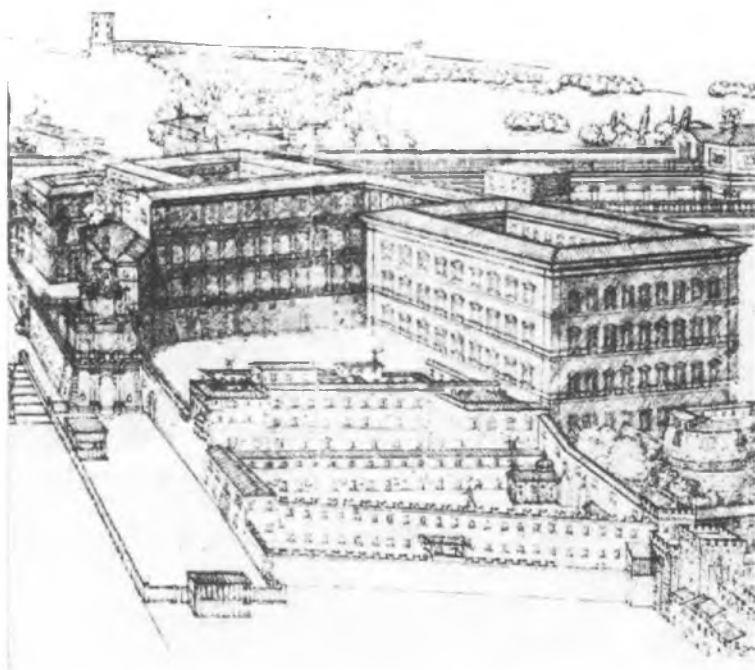
- 1634–1636 a spanyol küldöttség eredménytelen tárgyalásokat folytat Rómában az egyházi kapcsolatok terén felgyülemlett, leginkább pénzügyi kérdések rendezése érdekében
- 1635–1644 a római diplomácia sikertelen kísérletei a nyílt francia hadba lépéssel eszalálódott németországi háború megfékezésére, amely vallási jellegét ekkorra már szinte teljesen elveszítette
- 1639 az Államtitkárság utasítása szabályozza és egységesíti a pápai nunciatúrák hírszerzési és -közlési gyakorlatát
a gallikanizmus első tetőpontja a században, a következő évben Rómában külön részkongregáció fáradozik az Apostoli Szék és Franciaország egyházi kapcsolatainak normalizálásán
- 1640 április az egyházi immunitás és kiváltságok megsértése miatt az illetékes szakkongregáció határozata nyomán VIII. Orbán kiközösíti a luccai köztársaságot, amit csak 1643 márciusában old fel
- 1641–1644 az úgynevezett castrói háborúban az Egyházi Állam gyakorlatilag vereséget szenved Odoardo Farnese pármai fejedelemtől és velencei, firenzei, valamint modenai szövetségeseitől
- 1642–1643 teológusokból álló szakbizottság vizsgálja a nepotizmus korlátozásának módjait
- 1643 június Róma első ízben ítéli el a janzenista tanokat, az évszázados viszály kezdete
- 1644 VIII. Orbán halálakor az Apostoli Szék belső államadóssága megközelíti a 40 millió scudót
a szentszéki kongregációk száma meghaladja a hetvenet
- 1645 április X. Ince magához vonja a portugál püspöki székek betöltését, amivel elismeri a spanyol uralom megszűnését
június A Pamphili-pápa az Egyházi Állam érdekeire hivatkozva végleg elutasítja III. Ferdinánd segélykérését I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ellen
- 1646 január Antonio után Francesco és Taddeo Barberini is Párizsba menekülnek a számonkérés elől (VIII. Orbán neposai Mazarin fenyegetéseinek köszönhetően 1648-ban visszatérnek Rómába)
- 1647 a gyenge termés miatt lázongás tör ki az Egyházi Állam több városában, X. Ince kénytelen csapatokat vezényelni Fermóba
január Camillo Pamphili bíboros nepos lemondása, az Államtitkárságot átmenetileg egyedül Panziroli bíboros, államtitkár felügyeli
- 1647–1648 X. Ince és nunciusa, Emilio Altieri eredménytelen közvetítése a nápolyi Masaniello-felkelés alatt, a lázadást a spanyolok leverik
- 1648 november ekkori dátummal adják ki az 1651. augusztusi *Zelo domus Dei* kezdetű brévét, amelyben az Apostoli Szék ünnepélyesen tiltakozik a vesztfáliai béke megkötése ellen, s ezzel megpecsételődik a pápai hatalomvesztés VIII. Orbán alatt kezdődő folyamata
- 1649 a második castrói háború során X. Ince leromboltatja Castrót, és birtokosát, II. Ranuccio Farnese pármai fejedelmet adóssága megfizetésére kényszeríti
december megszületik X. Ince első rendelkezése, amelyet még több követ, s amelyek következtében az itáliai kolostorok mintegy negyede megszűnik
- 1650 a Szentév során hétszázeczer zarándok érkezik az Örök Városba
- 1651 az Egyházi Állam népessége 1 565 338 fő
- 1652 április X. Ince körlevélben buzdítja a német püspököket a trienti reformok elmélyítésére

- 1653 a Barberini és Pamphili pápai családok bíborosi kinevezéssel és házasságkötéssel megerősített kibékülése
a három német egyházi választófejedelemin az episzkopalista irányzat megerősödésének jelként ismételten tiltakozik a pápának a nunciusi egyházkormányzati joggyakorlás ellen
- március Olimpia Maidalchini visszaszerzi korábbi befolyását a Pamphili-pápa fellett, a nepotizmus válsága X. Ince egész pontifikátusát végigkíséri
- június újabb pápai bulla kívánja kiküszöbölni a janzenizmust az Egyház életéből
- 1654 a kongregációknak a saját székhelyű Szent Hivatal és a Propaganda kivételével kötelező módon a pápai paloták valamelyikében kell összeülniük
- 1655 a VII. Sándort megválasztó konklávén színre lép a század második felének kúriai arculatát meghatározó bíborosi mozgalom, az „el nem kötelezett” *squadron volante*
pazar látványosságok közepette Rómába érkezik a katolikus hitre tért Krisztina svéd királynő
a nunciusok és legátusok jelentéseiket már nem a bíboros neposnak, hanem közvetlenül az államtitkárnak címzik
- 1655–1657 a pestisjárvány következtében az Örök Város lakossága 123–126 000-ről 100 000 főre csökken
- 1656 március VII. Sándor jóváhagyja a kínai rítus néhány elemét
május VII. Sándor megtiltja, hogy bármilyen ellenszolgáltatást fogadjanak el kúriális tisztségek, illetve egyházi javadalnak átengedése fejében
- 1657 a Chigi-pápa az 1645-ben kitört, úgynevezett kandiai háborúban Velence rendelkezésére bocsátja a pápai flottát
a Hitterjesztési Kongregáció bíboros tagjainak létszáma eléri a harmincat
- 1658 felállítják a távol-keleti missziós hierarchiát, mindhárom apostoli vikariátus élére francia származású főpap kerül
- 1659 november a Spanyol- és Franciaország között megkötött pireneusi béke záradékába – anélkül, hogy a pápát bevonnák a tárgyalásokba – belefoglalják Pármának és Modenának az Egyházi Állammal szemben támasztott területi követeléseit
- 1662–1663 a rendkívüli francia követ kísérete és a pápai katonák közötti összetűzés ürügyén XIV. Lajos megszállja Avignont, és intervencióra készül Róma ellen
- 1664 február a pisai békeszerződésben Franciaország formális elégtételre kényszeríti a pápaságot, és megerősíti itáliai befolyását
- 1665 a Chigi-pápa bullában lép fel a gallikanizmus ellen, ennek ellenére a következő évtizedben tovább nő a franciaországi püspökségek, javadalnak feletti állami ellenőrzés
- 1666–1667 napvilágot lát G. B. Falda illusztrált kiadványa (*Il Nuovo Teatro*), amely megörökíti VII. Sándor tervszerű városfejlesztésének eredményeit
- 1667 a Flavio Chigi bíboros neposnak adott juttatások végösszege csupán 852 000 scudo
- 1668–1669 IX. Kelemen két expedíciót is útnak indít Velence megsegítésére, Kréta elestét azonban nem sikerül megakadályoznia, a kandiai háború a törökök győzelmével zárul
- 1669 február a Rospigliosi-pápa elődjénél toleránsabb álláspontra helyezkedik a janzenizmus kérdésében (*pax Clementina*), ami a vita átmeneti csillapodásához vezet
- 1670 június X. Kelemen szabályozza a szerzetespapság és az egyházmegyéek ordináriusai közötti viszonyt

- 1673–1674 az Altieri-pápa mindent latba vet Sobieski János lengyel királlyá választása érdekében, törökellenes harcait anyagi és diplomáciai támogatásban részesíti
- 1676 Alderano Cybo megkapja a neposok korábbi felügyeleti jogköreit is, ő az első mai értelemben vethető bíboros államtitkár
G. B. de Luca vezetésével bizottság alakul a Kúria intézményi, kiváltképpen törvényszéki reformjának megvalósítására
- 1677–1679 a nyugat-európai háborúskodást átmenetileg lezáró nymwegeni tárgyalásokon véget ér a pápai diplomácia több évtizedes elszigeteltsége, megkezdődhet az oszmánellenes nemzetközi összefogás szervezése
- 1678 XI. Ince globális missziós stratégiája alapvetéseként elkészül Urbano Cerri átfogó jelentése (*Relazione dello stato della Congregazione, e Missioni di Propaganda Fide*)
a pápa a klérus jogainak sorozatos semmibevétele miatt a diplomáciai kapcsolatok megszakítását helyezi kilátásba Spanyolországgal
- 1680 az Odescalchi-pápa pénzügyi reformjainak köszönhetően a pápai államháztartásban először mutatkozik félmillió scudo többlet, a bevételek a korábbiakhoz hasonlóan 2,5–2,6 millió körül alakulnak
- 1681 XI. Ince a szinte teljesen a világi kormányzat egyik végrehajtó szervévé vált spanyol inkvizíciót a Szent Hivatal alá rendelni
január az Odescalchi-pápa konzisztóriumon ostromozza a gallikán visszaéléseket, válaszul a Napkirály támogatásával 1682 elején a francia klérus a pápai szupremáciát támadó téziseket fogalmaz meg
- 1683 április Francesco Buonvisi bécsi nuncius szervezésének köszönhetően megalakul az (első) Szent Liga, csapatai szeptemberben véget vetnek Bécs török ostromának
- 1684 május a (második) Szent Ligát XI. Ince előtt esküvel erősítik meg, folytatódhat Magyarország felszabadítása
- 1687 augusztus a Szent Hivatal az eredetileg lelkeségi irányzatnak induló kvietizmus több tanítását eretneknek nyilvánítja
december XI. Ince kiközösíti a diplomáciai mentességgel visszaélő francia követet és kíséretét, a franciák ezúttal meghátrálnak
- 1688 szeptember miután a pápa a kölni egyházi választófejedelemség utódlásának kérdésében ismételtelen szembehelyezkedik akaratával, XIV. Lajos támadást indít a Rajna mentén; a törökök kiűzésének álma Európából ezzel szertefoszlik
- 1689 augusztus 1683-tól az Odescalchi-pápa haláláig a császárnak, Lengyelországban és a Velencének kifizetett hadisegélyek meghaladják a 2 millió scudót
- 1689–1691 VIII. Sándor átmenetileg visszaállítja a nepotizmus rendszerét, és létrehozza az utolsó nagy pápai műgyűjteményt
- 1691 január az Ottoboni-pápa a Napkirály egyetértésével bullában szankcionálja a gallikán téziseket
- 1692–1693 a francia–szentszéki kapcsolatok normalizálódása, egy *modus vivendi* kialakítása
- 1692 június XI. Ince sikertelen próbálkozása után a Pignatelli-pápa végérvényesen eltörli a nepotizmus intézményesült formáját, s sikerre viszi a Kúria reformjának ügyét
- 1699 a karlócai béke nemcsak a Szent Liga harcainak, hanem Róma rövid életű nagyhatalmi reneszánszának is véget vet

3. majd 1665-ben (az eredetileg tervezett *terzo bracció*val)

4. A vatikáni Szent Palota az 1620–1630-as években

Bibliografía

- ADRIÁNYI GÁBOR: *Die angebliche ungarische Nationalsynode von 1682*, *Annuario Historiae Conciliorum* 27–28 (1995–1996) 841–851.
- AGO, RENATA: *Innocenzo XII*, *Enciclopedia dei Papi* III, 395–404.
- AGO, RENATA: *Carriere e clientele nella Roma barocca*, Roma–Bari 1990.
- AGO, RENATA: *Economia barocca. Mercato e istituzioni nella Roma del Seicento* (Saggi Donzelli, Storia e scienze sociali), Roma 1998.
- AGO, RENATA: *Hegemony over the Social Scene and Zealous Popes (1676–1700)*, *Court and Politics in Papal Rome*, 229–246.
- AGO, RENATA: *Politica economica e credito nella Roma del Seicento*, *La corte di Roma tra Cinque e Seicento*, 243–261.
- AGO, RENATA: *Sovrano pontefice e società di corte. Competizioni cerimoniali e politica nella seconda metà del XVII secolo*, *Cérémonial et rituel à Rome*, 222–238.
- ALBERIGO, GIUSEPPE: *Dinamiche religiose del Cinquecento italiano tra Riforma, Riforma cattolica, Controriforma*, *Cristianesimo nella Storia* 6 (1985) 543–560.
- ALBERIGO, GIUSEPPE: *L'episcopato nel cattolicesimo post-tridentino*, *Cristianesimo nella Storia* 6 (1985) 79–91.
- ALBERIGO, GIUSEPPE: *Studi e problemi relativi all'applanazione del Concilio di Trento in Italia*, *Rivista Storica Italiana* 70 (1958) 239–298.
- ALBERT, MARCEL: *Nuntius Fabio Chigi und die Anfänge des Jansenismus 1639–1651* (RQ Supplementheft 44), Rom–Freiburg–Wien 1988.
- ALBRECHT, DIETER: *Der Heilige Stuhl und die Kurübertragung von 1623*, *QFIAB* 34 (1954) 236–249.
- ALBRECHT, DIETER: *Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern 1618–1635* (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 6), Göttingen 1962.
- ALBRECHT, DIETER: *Die deutsche Politik Papst Gregors XV. Die Einwirkung der päpstlichen Diplomatie auf die Häuser Habsburg und Wittelsbach 1621–1623* (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 53), München 1956.
- ALBRECHT, DIETER: *Die kurialen Anweisungen für den Nuntius Rocci zum Regensburger Kurfürstentag 1630*, *QFIAB* 35 (1955) 282–289.
- ALBRECHT, DIETER: *Maximilian I von Bayern 1573–1651*, München 1998.
- ALBRECHT, DIETER: *Richelieu, Gustav Adolf und das Reich* (Janusbücher. Berichte zur Weltgeschichte 15), München–Wien 1959.
- ALBRECHT, DIETER: *Zur Finanzierung des Dreißigjährigen Krieges. Die Subsidien der Kurie für Kaiser und Liga 1618–1635*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 19 (1956) 534–567.

- ALDEA, QUINTÍN: *España, el Papado y el Imperio durante la Guerra de los treinta años. II: Instrucciones a los Nuncios Apostólicos en España (1624-1632)*, Miscellánea Comillas 39 (1958) 276-296.
- ALDEA, QUINTÍN: *Iglesia y estado en la España del siglo XVII (Ideario político-ecclesiástico)*, Santander 1961.
- ALDEA, QUINTÍN: *La neutralidad de Urbano VIII en los años decisivos de la Guerra de los Treinta años (1628-1632)*, Hispania Sacra 21 (1968) 155-178.
- ALONSO, CARLOS: *Una Embajada de Clemente VIII a Persia (1600-1609)*, AHP 34 (1996) 7-126.
- America pontificia primi saeculi evangelizationis 1493-1592. Documenta pontificia ex registris et minutis praesertim in Archivio Secreto Vaticano existentibus I-III* (CAV 27 1-2 et 38), ed. JOSEF METZLER, Città del Vaticano 1991-1995.
- Amterbandel im Spätmittelalter und im 16. Jahrhundert. Referate eines internationalen Colloquiums in Berlin vom 1. bis 3 Mai 1980*, hrsg. v. ILJA MIECK, Berlin 1984.
- ANDRETTA, STEFANO: *Cerimoniale e diplomazia pontificia nel XVII secolo*, Cérémonial et rituel à Rome, 202-221.
- ANDRETTA, STEFANO: *Clemente VIII e la Repubblica di S. Marco: conflittualità e tatticismi*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592-1605, 77-98.
- ANDRETTA, STEFANO: *Devozione, Controversistica e Politica negli anni Santi 1550-1600*, RMC 5 (1997) 335-376.
- ANDRETTA, STEFANO: *Il governo dell'Osservanza: poteri e monache dal Sacco alla fine del Seicento*, Roma, la città del papa, 397-428.
- ANDRETTA, STEFANO: *Le nunziature in Italia nei secoli XVI e XVII*, Kurie und Politik, 17-34.
- ANDRETTA, STEFANO: *Venezia e Roma dalla guerra di Candia a Clemente XI*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 393-422.
- ANTONAZZI, GIOVANNI: *La sede della Sacra Congregazione e del Collegio Urbano*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum, I 1, 306-334.
- Antonii Caetani nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I: 1607. II: 1608 Ian.-Mai. III 1: 1608 Mai.-Aug.* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592-1628, 4), ed. ELENA LINIARTOVA, Praeae 1932-1937-1940.
- ARETIN, KARL OTMAR VON: *The Papacy and the Modern World*, London 1970.
- BALCÁREK, PAVEL: *Chebská exekuci ve světle korespondence s římskou Kurii*, Pocta Josefu Kolomannovi. Sborník k životnímu jubileu (hrsg. v. Alena Pazdlerová), Prag 2002, 6-45, 287-288 (*Die Egerer Exekution im Lichte der Korrespondenz mit der römischen Kurie*).
- BALCÁREK, PAVEL: *Le nunziature di Carlo Caraffa degli anni 1621-1628 e la loro accessibilità di edizione*, Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma III, 71-90.
- BALDINI, U.: *Le congregazioni romane dell'inquisizione e dell'Indice e le Scienze, dal 1542 al 1615*, L'inquisizione e gli storici, 365-372.
- BÁNYI, FLORIO: *Giafrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai*, Hadtörténelmi Közlemények 40 (1939) 1-33, 213-228, 41 (1940) 143-156.
- BARBERI, FRANCESCO: *Libri e stampatori nella Roma dei Papi*, SR 13 (1965) 433-456.
- BARBICHE, BERNARD: *Clément VIII et la France (1592-1605). Principes et réalités dans les instructions générales et les correspondances diplomatiques du Saint-Siège*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592-1605, 99-117.
- BARBICHE, BERNARD: *La nonciature de France aux XVIe et XVIIe siècles: les nonces, leur entourage et leur cadre de vie*, Kurie und Politik, 64-97.
- BARBICHE, M. BERNARD: *La politique de Clément VIII a l'égard de Ferrare en novembre et décembre 1597 et l'excommunication de César d'Este*, Mélange d'Archéologie et d'Histoire 74 (1962) 289-328.
- BARBIERI, G.: *Industria e politica mineraria nello Stato Pontificio dal 400 al 600*, Roma 1940.

- BARRACLOUGH, GEOFFREY: *Papal Provisions. Aspects of Church History, Constitutional, Legal and Administrative in the Late Middle Ages*, Oxford 1935.
- BARTL, PETER: „*Marciare verso Costantinopoli*”. Zur Türkenpolitik Klemens' VIII, *Saeculum* 20 (1969) 44–56.
- BARTL, PETER: *Der Türkenkrieg: Ein zentrales Thema der Hauptinstruktionen und der Politik Clemens' VIII*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 67–76.
- BASSO DA CARMIGNANO DI BRENTA, ARTURO: *P. Marco d'Aviano. Corrispondenza epistolare I–V*, Venezia-Mestre 1986–1991.
- BASTIAANSE, ALESSANDRO: *Le Memorie dell'Ameyden sui Papi e cardinali del Seicento basate sulle sue esperienze personali*, AHP 4 (1966) 155–195.
- BASTIAANSE, ALESSANDRO: *Teodoro Ameyden (1585–1656). Un Neerlandese alla corte di Roma* (Studien van het Nederlands Historisch Instituut te Rome 5), 's-Gravenhage 1967.
- BAUER, CLEMENS: *Die Epochen der Papstfinanz*, HZ 138 (1928) 457–503.
- BAUER, CLEMENS: *Studien zur spanischen Konkordatsgeschichte des späten Mittelalters. Das spanische Konkordat von 1482*, Gesammelte Aufsätze zur Kultur-Geschichte Spaniens 11 (1935) 43–97.
- BAUMGARTNER, FREDERICK J.: *Change and Continuity in the French Episcopate. The Bishops and the Wars of Religion 1547–1610* (Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies 7), Durham 1986.
- BAUMGARTNER, FREDERICK J.: *Crisis in the French Episcopacy. The Bishops and the Succession of Henri IV*, ARG 70 (1979) 278–301.
- BAUMGARTNER, PAUL MARIA: *Von der Apostolischen Kanzlei*, Köln 1908.
- BEAL, JOHN P.: *The Apostolic Visitation of a Diocese: a Canonico-historical Investigation*, The Jurist 49 (1989) 347–398.
- BEANI, GAETANO: *Clemente IX*, Prato 1893.
- BECKER, HANS JÜRGEN: „*Protestatio. Protest*”, Zeitschrift für Historische Forschung, 1978, 385–412.
- BECKER, ROTRAUT: *Aus dem Alltag des Nuntius Malatesta Baglioni. Nichtdiplomatische Aufgaben der Wiener Nuntiatur um 1635*, QFIAB 65 (1985) 307–341.
- BECKER, ROTRAUT: *Die Berichte des kaiserlichen und apostolischen Bücherkommissars Johann Ludwig von Hagen an die Römische Kurie (1623–1649)*, QFIAB 51 (1971) 422–465.
- BEDDARD, ROBERT A.: *Pope Clement X's Inauguration of the Holy Year of 1675*, AHP 38 (2000) 97–117.
- BELOCCHI, G.: *La popolazione d'Italia nei secoli sedicesimo, diciassettesimo e diciottesimo*, Storia dell'economia italiana, 449–500.
- BELTRAMI, GIUSEPPE: *Notizie su Prefetti e Referendari della Segnatura Apostolica desunte dai Brevi di Nomina*, Città del Vaticano 1972.
- BELVEDERE, RAFFAELE: *La vita della Curia Romana ai primi del '600*, SR 6 (1958) 534–546.
- BENZONI, GINO: *Una controversia tra Roma e Venezia all'inizio del '600. La conferma del patriarcato*, Studi Veneziani 3 (1961) 121–138.
- BÉRENGER, JEAN: *Pour une enquête européenne: Le problème du ministère au XVIIe siècle*, Annales 29 (1974) 166–192.
- BERETTA, FRANCESCO: *Galileo Galilei und die römische Inquisition (1616–1633)*, Inquisition, Index, Zensur. Wissenskulturen der Neuzeit im Widerstreit (hrsg. v. Hubert Wolf), Paderborn 2001, 151–158.
- BERETTA, FRANCESCO: *Un nuovo documento sul processo di Galileo Galilei. La lettera di Vincenzo Maculano del 22 Aprile 1633 al cardinale Francesco Barberini*, Nuncius. Annali di Storia della Scienza 16 (2001) 629–639.
- BERGH, HENDRICK VAN: *Botschafter des Papstes. 400 Jahre Nuntius in Deutschland*, Berg 1984.

- BERGIN, JOSEPH: *Cardinal de la Rochefoucauld. Leadership and Reform in the French Church*, New Haven–London 1987.
- BERGIN, JOSEPH: *The Making of the French Episcopate 1589–1661*, New Haven–London 1996.
- BERNHARD, JEAN: *Das Konzil von Trient und die Bischofswahl*, Concilium 16 (1980) 478–483.
- BIAUDET, HENRY: *Les nonciatures apostoliques permanentes jusqu'en 1648* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae B II 1), Helsingfors 1910.
- Bibliographie zum Westfälischen Frieden*, hrsg. v. HEINZ DUCCHARDT (Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte 26), Münster 1996.
- BIGAMI ODIER, J.: *Premières recherches sur le fonds Ottoboni*, Città del Vaticano 1966.
- BIRELEY, ROBERT: *Religion and Politics in the Age of the Counterreformation. Emperor Ferdinand II, William Lamormaini S. J., and the Formation of Imperial Policy*, Chapel Hill 1981.
- BIRELEY, ROBERT: *The Thirty Years' War as Germany's Religious War*, Krieg und Politik, 85–106.
- BIRREL, T. A.: *English Catholics without a Bishop 1655–1672*, Recusant History. A Journal of Research in post-Reformation Catholic History in the British Islands 4 (1958) 142–178.
- BISCHOFFSHAUSEN, SIGISMUND: *Papst Alexander VIII. und der Wiener Hof (1689–1691)*, Stuttgart–Wien 1900.
- BLAAS, RICHARD: *Das kaiserliche Auditoriat bei der Sacra Rota Romana*, MÖStA 11 (1958) 37–152.
- BLACK, C. F.: *Perugia and Papal Absolutism in the Sixteenth Century*, The English Historical Review 96 (1980) 509–539.
- BLASTENBREL, PETER: *I Romani tra violenza e giustizia nel tardo Cinquecento*, RMC 5 (1997) 67–79.
- BLET, PIERRE (éd.): *Correspondance du nonce en France Rannuccio Scotti (1639–1641)* (Acta Nuntiaturae Gallicae 5), Rome 1965.
- BLET, PIERRE: *Histoire de la Représentation Diplomatique du Saint-Siège des origines à l'aube du XIXe siècle* (CAV 9), Città del Vaticano 1982.
- BLET, PIERRE: *Innocent XI et l'Assemblée du clergé de France de 1682. La rédaction du bref „Paternae Charitati“*, AHP 7 (1969) 329–377.
- BLET, PIERRE: *Jésuites et libertés gallicanes en 1611*, AHIS 24 (1955) 2–26.
- BLET, PIERRE: *Jésuites Gallicans au XVIIe siècle?*, AHIS 39 (1960) 55–84.
- BLET, PIERRE: *La Congregation des Affaires de France 1640*, Mélanges Eugène Tisserant IV, 59–105.
- BLET, PIERRE: *La nonciature de France et la crise gallicane*, Kurie und Politik, 98–115.
- BLET, PIERRE: *Le concordat de Bologne et la réforme tridentine*, Gregorianum 45 (1964) 241–279.
- BLET, PIERRE: *Le nonce en France au XVIIIe siècle. Ambassadeur et délégué apostolique*, Revue d'Histoire diplomatique 88 (1974) 223–258.
- BLET, PIERRE: *Louis XIV et le Saint-Siège à la lumière de deux publications récentes*, AHP 12 (1974) 309–338.
- BLET, PIERRE: *Louis XIV et les Papes aux Prises avec le Jansénisme*, AHP 31 (1993) 109–192. 32 (1994) 65–148.
- BOITEUX, MARTINE: *Parcours rituels Romains à l'époque moderne*, Cérémonial et rituel à Rome, 27–87.
- BOJANI, FERDINANDO DE: *Innocent XI. Sa correspondance avec ses nonces I–III. (Première partie: Affaires politiques [I:] 21 Septembre 1676–31 Décembre 1679. [III:] 1680–1684. Seconde partie: [II:] Affaires ecclésiastiques, 21 Septembre 1676–31 Décembre 1679)*, Roules–Rome–Paris–Vienna 1910–1912.
- Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma III*, a c. d. ZDENKA HLEDÍKOVÁ, Praga 2002.
- BORRAMEO, AGOSTINO: *Clemente VIII*, Enciclopedia dei Papi III, 249–269.

- BORROMEO, AGOSTINO: *Istruzioni generali e corrispondenza ordinaria dei nunzi: obiettivi prioritari e risultati concreti della politica spagnola di Clemente VIII*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592-1605, 119-234.
- BORROMEO, AGOSTINO: *La corona spagnola e le nomine agli uffici ecclesiastici nello Stato di Milano da Filippo II a Filippo IV*, Lombardia Borromea, Lombardia Spagnola 1554-1659 I-II (Biblioteca del Cinquecento 63, a c. d. Paolo Pissavino-Gianvittorio Signorotto), Roma 1993, 553-578.
- BORROMEO, AGOSTINO: *La nunziatura di Madrid, la Curia romana e la riforma posttridentina nella Spagna di Filippo II*, Kurie und Politik, 35-63.
- BORROMEO, AGOSTINO: *Le direttrici della politica anti-ottomana della Santa Sede durante il pontificato di Innocenzo XI*, RHM 26 (1984) 303-330.
- BOSBACH, FRANZ: *Die Habsburger und die Entstehung des Dreißigjährigen Krieges. Die „Monarchia Universalis“*, Krieg und Politik, 151-168.
- BOSI, MARIO: *Quando ai Cardinali fu dato il titolo dei eminenza*, Strenna dei Romanisti 41 (1980) 107-114.
- BRANDT, HANS JÜRGEN: *Zwischen Wahl und Ernennung. Zu Theorie und Praxis der mittelalterlichen Bischofsbestellungen im Spannungsfeld von regnum und sacerdotium*, Papsttum und Kirchenreform, 225-233.
- BRAUN, PATRICK: *Der Lausanner Bischof Jean-Baptiste de Strambino (1662-1684) im Urteil der Luzerner Nuntiatur*, Kirche, Staat und katholische Wissenschaft in der Neuzeit. Festschrift für Heribert Raab zum 65. Geburtstag am 16. März 1988 (hrsg. v. Albert Portmann-Tinguely), Paderborn-München-Wien-Zürich 1988, 59-84.
- BRULEZ, WILFRID: *La crise dans les relations entre le Saint-Siège et les Pays-Bas au XVIIe siècle (1634-1637)*, Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome 28 (1953) 63-104.
- BRUNELLI, GIAMPIERO: *Nobili soldati e giustizia nello Stato della Chiesa (1560-1605)*, RMC 5 (1997) 97-115.
- BRUNELLI, GIAMPIERO: *Soldati del papa. Politica militare e nobiltà nello Stato della Chiesa (1560-1644)* (Università degli Studi Roma Tre. Dipartimento di Studi Storici Geografici antropologici. Studi e Ricerche 8), Roma 2003.
- BUES, ALMUT: „Acta Nuntiaturae Poloniae“. Zur Erschließung einer Quellengattung für die osteuropäische Geschichte, Zeitschrift für Ostforschung 41 (1992) 386-399.
- BUKOWSKA-GORGONI, CHRISTINA: *Causae Poloniae coram Sacra Romana Rota XV-XVII saec. Explanatio processuum et regesta documentorum*, Roma 1998.
- BULGARELLI, TULLIO: *Il giornalismo a Roma nel Seicento*, Roma 1988.
- Bullarium Romanum... [Bullarium... Romanorum Pontificum... collectio] I-XIV*, Romae 1739-1744.
- Bullarium Diplomatum et Privilegiorum... Romanorum Pontificum XVI*, Augustae Taurinorum 1869.
- CACCANO, DOMENICO: *La diplomazia della Controriforma e la corciata: dai piani del Possevino alla «hunga guerra» di Clemente VIII*, ASI 128 (1970) 255-281.
- CAFFIERO, MARINA: *L'anno Santo come risorsa politica. Il giubileo del 1675 tra polemica anti-protestante e apologia del papato*, RMC 5 (1997) 475-500.
- CAFFIERO, MARINA: *La maestà del papa. Trasformazioni dei rituali del potere a Roma tra XVIII e XIX secolo*, Cérémonial et rituel à Rome, 282-316.
- CAIAZZA, PIETRO: *Tra Stato e Papato: Concili provinciali post-tridentini* (Italia Sacra. Studi e Documenti di Storia Ecclesiastica 49), Roma 1992.
- CAMERANO, ALESSANDRA: *Sevitore e governatore. Due tribunali a confronto nella Roma del XVI secolo*, RMC 5 (1997) 41-66.
- CAMPOS, DEOCLECIO R. DE: *I Palazzi Vaticani* (Roma Cristiana 17), Roma 1967.

- CARACCILO, FRANCESCO: *Il regno di Napoli nei secoli XVI e XVII. I: Economia e società* (Università degli Studi di Messina. Facoltà di Magistero. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia Vittorio De Caprariis 1), Roma 1966.
- CARANDINI, SILVIA: *L'effimero spirituale. Feste e manifestazione religiose nella Roma dei papi in età moderna*, Roma, la città del papa, 521-554.
- CARAVALE, MARIO - CARACCILO, ALBERTO: *Lo Stato Pontificio da Martino V a Pio IX*, Torino 1978.
- CÁRCEL ORTÍ, VICENTE: *Estudio histórico-jurídico sobre la visita «ad limina Apostolorum»*, Relaciones sobre el estado de las diócesis Valencianas I-III (ed. por Milagros Cárcel Ortí - Vicente Cárcel Ortí), Valencia 1989, I, 21-212.
- Cardella, Lorenzo: *Memorie storiche de' Cardinali della santa Romana Chiesa I-IX*, Roma 1792-1797.
- CAROBIO DA NEMBRO, METODIO: *Patronato e Propaganda nel Brasile*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum, I 2, 667-690.
- CAROCCHI, GIAMPIERO: *Lo Stato della Chiesa nella seconda metà del secolo XVI. Note e contributi*, Milano 1961.
- CARON, P. G.: *L'appello per abuso* (Raccolta di Studi della Rivista «Il Diritto Ecclesiastico» 3), Milano 1954.
- CARON, P. G.: *La rinunzia all'ufficio ecclesiastico nella storia del diritto canonico dall'età apostolica alla Riforma cattolica*, Milano 1946.
- CERCHIARI, EMANUELE: *Capellani Papae et Apostolicae Sedis Auditores causarum sacri palatii apostolici seu Sacra Romana Rota ab origine ad diem usque 21 septembris 1870 I-IV*, Romae 1919-1921.
- Cérémonial et rituel à Rome (XVI-XIXe siècle)* (Collection de l'École Française de Rome 231), éd. par CATHERINE BRICE - MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, Rome 1997.
- CHIERUBINI, PAOLO: *Mandati della reverenda Camera Apostolica 1418-1802* (Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato), Roma 1988.
- CHIOCCHETTA, PIETRO: *Il mondo politico e religioso all'inizio del sec. XVII*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum, I 1, 3-14.
- CHIOMENTI VASSALLI, DONATA: *Donna Olimpia o del nepotismo nel Seicento. La donna che per un decennio governò lo Stato pontificio*, Milano 1980.
- CIAMPI, IGNAZIO: *Innocenzo X Pamphili e la sua corte*, Roma 1878.
- CIPOLLA, CARLO M.: *Il declino economico dell'Italia*, Storia dell'economia italiana, 605-623.
- CIRINEI, ALFREDO: *Bandi e giustizia criminale a Roma nel Cinque e Seicento*, RMC 5 (1997) 81-95.
- CIRULLI, BEATRICE: *L'affresco della riforma dei tribunali nelle sale Paoline della Biblioteca Apostolica Vaticana: una proposta di lettura*, RMC 5 (1997) 141-153.
- CLERGEAC, A.: *La Curie et les bénéficiés consistoriaux. Étude sur les communs et menus services 1300-1600*, Paris 1911.
- COFFIN, DAVID R.: *Gardens and Gardening in Papal Rome*, Princeton 1991.
- COL, ANDREA DEL et al. (a c. d.): *L'Inquisizione romana: metodologia delle fonti e storia istituzionale*, Trieste-Monte Valscellina 2000.
- COL, ANDREA DEL: *Osservazioni preliminari sulla storiografia dell'Inquisizione romana*, Identità italiana e cattolicesimo. Una prospettiva storica (Studi Storici Carozzi 37, a c. d. Cesare Mozzarelli), Roma 2003, 75-137.
- Conciliarum Oecumenicorum Decreta*, ed. IOSEPHUS ALBERIGO - IOSEPHUS A. DOSETTI PERIKLE - P. I. CALUDIVUS LEONARDI - PAULUS PRODI, Bologna 1973¹.
- Congregazione per le Cause dei Santi. Miscellanea in occasione del IV centenario della Congregazione per le Cause dei Santi (1588-1988)*, Città del Vaticano 1988.
- CONTI, OTTAVIO PIO: *Elenco dei Defensores e degli Avvocati concistoriali dall'anno 598 al 1905 con discorso preliminare*, Roma 1905.

- COPPA, FRANK J.: *The Modern Papacy since 1789* (Longman History of the Papacy [1]), New York 1998.
- CORNET, ENRICO: *Paolo V e la repubblica Veneta. Giornale dal 22. Ottobre – 9. Giugno 1607*, Vienna 1859.
- CORTEGGIANI, ALBERTO: *Ad instar regum. Note sulla fondazione del giuspatronato fedecommissario Borghese*, SR 48 (2000) 60–82.
- Court and Politics in Papal Rome, 1492–1700* (Cambridge Studies in Italian History and Culture), ed. by GIANVITTORIO SIGNOROTTO – MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, Cambridge 2002.
- COVILLE, HENRY: *Étude sur Mazarin et ses démêlés avec le pape Innocent X (1644–1648)* (Bibliothèque de l'École pratique des Hautes Études. Sciences Historiques et Philologiques 210), Paris 1914.
- CROFT, PAULINE: *Englishmen and the Spanish Inquisition 1558–1625*, *The English Historical Review* 87 (1972) 249–268.
- CUGNONI, G.: *Autobiografia di monsignor G. Antonio Santori cardinale di S. Severina*, ASRSP 12 (1889) 327–372. 13 (1890) 151–205.
- DA MOSTO, ANDREA: *Ordinamenti militari delle soldatesche dello Stato romano nel secolo XVI*, QFIAB 6 (1904) 72–133.
- DANDELET, THOMAS: *Spanish Conquest and Colonization at the Center of the Old World: The Spanish Nation in Rome 1555–1625*, *The Journal of Modern History* 69 (1997) 479–511.
- Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605. Forschungen zu den Hauptinstruktionen Clemens' VIII.* (BDHHR 66), hrsg. v. GEORG LUTZ, Tübingen 1994.
- DELUMEAU, JEAN: *Catholicism between Luther and Voltaire. A New View of the Counter-Reformation*, London–Philadelphia 1977.
- DELUMEAU, JEAN: *Le progrès de la centralization dans l'État pontifical au XVIe siècle*, *Revue Historique* 226 (1961) 399–410.
- DELUMEAU, JEAN: *Political and Administrative Centralization in the Papal State in the Sixteenth Century*, *The Late Italian Renaissance 1525–1630* (ed. by Eric Cochrane), New York 1970, 287–304.
- DELUMEAU, JEAN: *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle I–II* (Bibliothèque de Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 124), Paris 1957–1959.
- DENZLER, GEORG: *Die Propagandakongregation in Rom und die Kirche in Deutschland im ersten Jahrzehnt nach dem westfälischen Frieden. Mit Edition der Kongregationsprotokolle zu deutschen Angelegenheiten 1649–1657*, Paderborn 1969.
- Der Bischof in seiner Zeit, Bischofstypus und Bischofsideal im Spiegel der Kölner Kirche. Festgabe für Joseph Kardinal Hoffner, Erzbischof von Köln*, hrsg. v. PETER BERGLAR – ODILO ENGELS, Köln 1986.
- Diarium Chigi 1639–1651* (Acta Pacis Westphalicae scr. 3, Abt. C, I), hrsg. v. KONRAD REGEN, Münster 1984.
- DICKMANN, FRITZ: *Der Westfälische Frieden*, Münster 1959.
- DICKMANN, FRITZ: *Rechtsgedanke und Machtpolitik bei Richelieu. Studien an neuentdeckten Quellen*, HZ 184 (1963) 265–319.
- Dictionnaire Historique de la Papauté*, éd. par PHILIPPE LEVILLAIN, Paris 1994.
- Die Gegenreformation in Innerösterreich als politisches, kirchenpolitisches und theologisches Problem*, hrsg. v. FRANCE M. DOLINAR – M. LIEBMANN – H. RUMPLER – L. TAVANO, Graz–Wien–Köln 1994.
- Die Katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte 1993* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 198), hrsg. v. WOLFGANG REINHARD – HEINZ SCHILLING, Heidelberg 1995.

- Dizionario Biografico degli Italiani XXVIII*, a c. d. ISTITUTO DELLA ENCICLOPEDIA ITALIANA, Roma 1983.
- Dizionario degli Istituti di Perfezione VIII*, a c. d. G. PELLICIA – G. ROCCA, Roma 1988.
- DONATI, CLAUDIO: *Roma pontificia ed episcopati nella seconda metà del XVII. secolo: aspetti e problemi*, Gregorio Barbarigo patrizio veneto vescovo e cardinale nella tarda controriforma, 107–127.
- DUBRUEL, M.: *Innocent XI et l'extension de la régale d'après la correspondance confidentielle du cardinal Pio avec Léopold I*, *Revue des Questions Historiques*, n. s. 37 (1907) 101–137.
- DUBRUEL, M.: *Les congrégations des affaires de France sous le pape Innocent XI*, *RHE* 22 (1926) 273–310; 23 (1927) 44–64. 502–522.
- DUSSEL, ENRIQUE: *Die Bischofsnennungen im ersten Jahrhundert des Patronats in Latein-Amerika (1504–1620)*, *Concilium* 8 (1972) 538–542.
- Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationgeschichte Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet. I: Zur Konziliengeschichte. II: Zur Reformationgeschichte*, hrsg. v. W. BRANDMÜLLER – H. IMMENKÜTTER – E. ISELOH, Paderborn–München–Wien–Zürich 1988.
- ECKHARDT, CARL CONRAD: *The Papacy and World-Affairs*, Chicago 1937.
- EHSES, STEPHAN: *Papst Urban VIII. und Gustav Adolf*, *HJ* 16 (1895) 336–341.
- EICKHOFF, EKKEHARD: *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*, München 1970.
- ELLIOTT, JOHN H.: *Foreign Policy and Domestic Crisis: Spain, 1598–1659*, *Krieg und Politik*, 185–202.
- EMICH, BRIGITH: *Bürokratie und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621). Studien zur frühneuzeitlichen Mikropolitik in Rom (Päpste und Papsttum 30)*, Stuttgart 2001.
- Enciclopedia dei Papi. III: Innocenzo VIII – Giovanni Paolo II*, a c. d. ISTITUTO DELLA ENCICLOPEDIA ITALIANA, Roma 2000.
- Epistolae ad principes. I: Leo X – Pius IV (1513–1565). II: Pius V – Gregorius XIII. (1566–1585). III: Sixtus V – Clemens VIII. (1585–1605)* (CAV 28–29 et 41), ed. LUIGI NANNI, Città del Vaticano 1992–1997.
- ERBA, ACHILLE: *La Chiesa sabauda tra Cinque e Seicento. Ortodossia Tridentina, gallicanesimo Savoiano e assolutismo ducale (1580–1630)* (Italia Sacra. Studi e Documenti di Storia Ecclesiastica 29), Roma 1979.
- ERDÉLYI GABRIELLA: *A „Sacra Poenitentiaria Apostolica” hivatala és magyar kérvényei a XV–XVI században (I)*, *Levéltári Közlemények* 74 (2003) 33–57.
- ERDÉLYI GABRIELLA: *„Szent Margittal Magyarországról jöttünk”. A skót Drummond család eredetbagyományja a 17. században*, *Sic itur ad Astra*, 1994, 1–2, 38–56.
- ERDŐ PÉTER: *Állam és egyház jogi kapcsolata a Mohács előtti Magyarországon*, Útjaidon. Ünnepi kötet Jelenits István 70. születésnapjára (szerk. Bazsányi Sándor – Horkay Hörcher Ferenc – Tőzsér Endre et al.), Budapest 2002, 569–578.
- ERDŐ PÉTER: *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Budapest 2001.
- ERDŐ PÉTER: *Egyházjog*, Budapest 1992. (Budapest 2003, Szent István Kézikönyvek 7.)
- ERMINI, GIUSEPPE: *La curia romana forense del secolo XVII nella relazione di G. B. de Luca*, *ASI* 138 (1980) 41–57.
- ERMINI, GIUSEPPE: *Potestà del papa nel 600, secondo G. B. de Luca*, *Nuova Rivista Storica* 63 (1979) 434–443.
- FABER, MARTIN: *Frühneuzeitliche Kardinalprotektorate. Ein Projekt*, *RQ* 94 (1999) 267–274.
- FANTINI, M. P.: *Censura romana e orazioni: modi, tempi, formule (1571–1620)*, *L'Inquisizione e gli storici*, 221–244.
- FECI, SIMONA: *Riformare in antico regime. La costituzione di Paolo V e lavori preparatori (1608–1612)*, *RMC* 5 (1997) 117–140.

- FELDKAMP, MICHAEL F. (Hrsg.): *Studien und Texte zur Geschichte der Kölner Nuntiatur. I: Die Kölner Nuntiatur und ihr Archiv. Eine behördengeschichtliche und quellenkundliche Untersuchung. II: Dokumente und Materialien über Jurisdiction, Nuntiatursprengel, Haushalt, Zeremonielle und Verwaltung der Kölner Nuntiatur (1584–1794). III: Inventar des Fonds „Archivio della Nunziatura di Colonia“ im Vatikanischen Archiv* (CAV 30–32), Città del Vaticano 1993–1995.
- FELDKAMP, MICHAEL F.: *Bullen von Nuntien und Legaten: Zum Sprachgebrauch des Terminus „Bulle“ in der Frühen Neuzeit*, RHM 34–35 (1992–1993), 133–138.
- FELDKAMP, MICHAEL F.: *Die Erforschung der Kölner Nuntiatur: Geschichte und Ausblick. Mit einem Verzeichnis der Amtsdaten der Nuntien und Administratoren (Interimsverwalter) der Kölner Nuntiatur (1584–1794)*, AHP 28 (1990) 201–283.
- FELDKAMP, MICHAEL F.: *Die europäischen Nuntiaturen in der frühen Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung der Luzerner Nuntiatur*, Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte 88 (1994) 27–48.
- FELDKAMP, MICHAEL F.: *Die Rechnungsbücher aus der Abbreviatur der Kölner Nuntien Lucini, Bellisomi und Pacca*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 78 (1991) 81–96.
- FELDKAMP, MICHAEL F.: *Die Tribunal- und Gebührenordnung der Nuntiatur Madrid aus dem Jahre 1611*, AHP 30 (1992) 363–384.
- FELDKAMP, MICHAEL F.: *Eine Verwaltungsreform an der Nuntiatur in Wien Ende des 17. Jahrhunderts*, QFIAB 71 (1991) 482–508.
- FELICI, GUGLIELMO: *La reverenda Camera Apostolica. Studio storico giuridico*, Roma 1940.
- FERNÁNDEZ, HENRY DIETRICH: *The Patrimony of St Peter. The Papal Court at Rome, c. 1450–1700*, The Princely Courts of Europe. Ritual, Politics and Culture under the Ancien Régime 1500–1750 (ed. by John Adamson), London 1999, 141–163. 326–328.
- Festschrift Franz Loidl zum 65. Geburtstag I–III* (Sammlung „aus Christentum und Kultur“ Sonnerband 1–3), hrsg. v. VIKTOR FIEDLER – ELISABETH KOVÁCS, Wien 1970–1971.
- FINK, KARL AUGUST: *Das Archiv der Sacra Poenitentiaria Apostolica*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 83 (1973) 88–92.
- FINK, KARL AUGUST: *Untersuchungen über die päpstlichen Breven des 15. Jahrhunderts*, RQ 43 (1935) 55–86.
- FINK, URBAN: *Die Luzerner Nuntiatur 1586–1873. Zur Behördengeschichte und Quellenkunde der päpstlichen Diplomatie in der Schweiz* (CAV 40 = Luzerner Historische Veröffentlichungen 32), Luzern–Stuttgart 1997.
- FIORANI, LUIGI: «Charità e pietate». *Confraternite... nella città rinascimentale e barocca*, Roma, la città del papa, 431–476.
- FOA, ANNA – STOW, KENNETH: *Gli ebrei di Roma. Potere, rituale e società in età moderna*, Roma, la città del papa, 557–582.
- FOIS, MARIO: *Enciclopedia dei Papi...* AHP 39 (2001) 291–315 (rec.).
- FOIS, MARIO: *Il Collegio Romano: L'istituzione, la struttura, il primo secolo di vita*, RMC 3 (1995) 571–599.
- FOKCIŃSKI, HIERONIM: *Le relazioni concistoriali nel Cinquecento*, AHP 18 (1980) 211–261.
- FOKCIŃSKI, HIERONIM: *Propozycje konsystorialne w XVI. wieku (Omówienie. Teksty polskie)* (Studia Ecclesiastica 18, Historica 11, Fontium Textus 2), Rzym 1994.
- FORTUZZI, CINZIA: *Biblioteca Barberina. La libreria di Urbano VIII e Francesco Barberini*, Roma 1994.
- FOSI, IRENE: *All'ombra dei Barberini. Fedeltà e servizio nella Roma barocca* (Biblioteca del Cinquecento 73), Roma 1997.
- FOSI, IRENE: *Court and City in the Ceremony of the Possesso in the Sixteenth Century*, Court and Politics in Papal Rome, 31–52.

- FOSI, IRENE: *Sovranità, Patronage e Giustizia: Suppliche e lettere alla corte Romana nel primo Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 207-241.
- FOSI, IRENE: *Roma e gli «ultramontani». Conversioni, viaggi, identità*, QFIAB 81 (2001) 351-396.
- FOSI, IRENE: *Sudditi, tribunali e giudici nella Roma barocca*, RMC 5 (1997) 19-40.
- FRAJESE, V.: *Le licenze di lettura e la politica del Sant'Uffizio dopo l'Indice Clementino*, L'Inquisizione e gli storici, 179-220.
- FRAKNÓI VILMOS, *Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa*, Róma 1892.
- FRAKNÓI, WILHELM: *Papst Innozenz XI. und Ungarns Befreiung von der Türkenherrschaft*, Freiburg im Breisgau 1902.
- FRANZEN, AUGUST: *Der Wiederaufbau des kirchlichen Lebens im Erzbistum Köln unter Ferdinand von Bayern Erzbischof von Köln 1612-1650* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 69-71) Münster 1941.
- FRANZEN, AUGUST: *Die Romberichte der Kölner Erzbischöfe im 17. Jahrhundert*, RQ 53 (1958) 185-220.
- FRANZEN, AUGUST: *Eine Krise der deutschen Kirche im 17. Jahrhundert?*, RQ 49 (1954) 56-111.
- FRAQUITO, GIGLIOLA: *L'applicazione dell'indice dei libri proibiti di Clemente VII*, ASI 159 (2001) 1, 107-149.
- FRENZ, THOMAS: *Die Kanzlei der Päpste der Hochrenaissance (1471-1527)* (BDHIR 63), Tübingen 1986, 97-100.
- FRENZ, THOMAS: *I documenti pontifici nel medioevo e nell'età moderna* (Littera Antiqua 6, a c. d. Sergio Pagano), Città del Vaticano 1998.
- FREZZA, FILIPPO: *Dei Camerari segreti e d'Onore del Summo Pontefice memorie storiche*, Roma 1884.
- FRIEDENSBURG, WALTER: *Regesten zur deutschen Geschichte aus der Zeit des Pontifikats Innozenz' X. (1644-1655)*, QFIAB 4 (1902) 236-285. 5 (1903) 60-124, 207-222. 6 (1904) 146-173. 7 (1905) 121-138.
- FRIEDRICI, CARL J.: *The Age of the Baroque 1610-1660* (The Rise of Modern Europe [5]), New York 1952.
- FRIPO, M.: *Tribunali della coscienza in età tridentina*, Studi Storici 38 (1997) 355-382.
- FUMI, L.: *Il cardinale Cecchini romano secondo la sua autobiografia*, ASRSP 10 (1887) 287-322.
- GANZER, KLAUS: *Das Konzil von Trient und die Annaten*, Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv I, 215-247.
- GANZER, KLAUS: *Das Konzil von Trient und die theologische Dimension der katholischen Konfessionalisierung*, Die Katholische Konfessionalisierung, 50-69.
- GANZER, KLAUS: *Die Trienter Konzilsbeschlüsse und die päpstliche Bemühungen um ihre Durchführung während des Pontifikats Clemens' VIII*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592-1605, 15-33.
- GANZER, KLAUS: *Papsttum und Bistumsbesetzungen in der Zeit von Gregor IX bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstliche Reservationen* (Forschungen zur Kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 9), Köln-Graz 1968.
- GANZER, KLAUS: *Vertretung der Gesamtkirche auf dem Konzil von Trient? Die Stellung der Prokuratoren abwesender Bischöfe auf der dritten Tagungsperiode des Konzils (1562-1563)*, Ecclesia Militans I, 253-277.
- GARDI, ANDREA: *La fiscalità pontificia tra medioevo ed età moderna*, Società e Storia 9 (1986) 509-557.
- GARDI, ANDREA: *Lo Stato in provincia. L'amministrazione della Legazione di Bologna durante il regno di Sisto V (1535-1590)* (Istituto per la Storia di Bologna. Collana Studi e Ricerche, n. s. 2), Bologna 1994.
- GARMS-CORNIDES, ELISABETH: *Szene und attori della rappresentazione imperiale a Roma nell'ultimo Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 509-535.

- GASS, SYLVESTER FRANCIS: *Ecclesiastical Pensions. An Historical Synopsis and Commentary* (Canon Law Studies 157), Washington 1942.
- GATZ, ERWIN: *Das Collegium Germanicum und der Episkopat der Reichskirche nach 1648*, RQ 83 (1988) 337-344.
- GELMI, JOSEF: *Die Minutanten im Staatssekretariat Benedikts XIV. (1740-1758)*, Papsttum und Kirchenreform, 537-562.
- GEMMITI, DANTE: *Il processo per la nomina dei Vescovi. Ricerche sull'elezione dei Vescovi nel sec. XVII*, Napoli-Roma 1989.
- GENNARO, GIUSEPPE DE: *La crisi della monarchia spagnola e la diplomazia Pontificia (1665-1673)*, Torino 1994.
- GERGELY JENŐ: *A pápaság története*, Budapest 1982 (1999²).
- Giancinto Gigli: *Diario Romano (1608-1670)*, a c. d. GIUSEPPE RICCIOTTI, Roma 1958.
- GILLMANN, F.: *Die Resignation der Benefizien*, AKK 80 (1900) 50-79. 346-378. 523-569. 665-788. 81 (1901) 223-242. 433-460.
- GIORDANO, SILVANO: *Aspetti di politica ecclesiastica e riforma religiosa nelle istruzioni generali di Paolo V*, Kurie und Politik, 236-271.
- Giovanni Battista Falda: *Il Nuovo Teatro delle fabbriche et edificij in prospettiva di Roma moderna sotto il felice pontificato di N. S. Papa Alessandro VII.*, Roma 1666-1667.
- GISONDI, FRANCESCO ANTONIO: *Imiocoenzo XII Antonio Pignatelli (Spinazzola 1615-Roma 1700). «I miei nepoti sono i poveri»*, Roma 1994.
- GIUSTI, MARTINO: *Studi sui registri di bolle papali* (CAV 1), Città del Vaticano 1968.
- GNANI, ALESSANDRO: *Carriere e Curia Romana: L'uditorato di Rota (1472-1870)*, Mélanges de l'École Française de Rome. Italie et Méditerranée 106 (1994) 161-202.
- GOETZ, HELMUT: *Die Nuntiaturberichte des 16. Jahrhunderts als Komplementärquelle zur Geschichtsschreibung*, QFIAB 53 (1963) 214-226.
- GOTOR, M.: *La riforma dei processi di amonizzazione dalle carte del Sant'Uffizio, L'Inquisizione e gli storici*, 279-288.
- GOYENECHÉ, S.: *De iure praecedendi patrum cardinalium proprio*, Apollinaris 32 (1959) 129-141.
- GÖLLER, EMIL: *Die Kommentatoren der päpstlichen Kanzleiregeln vom Ende des 15. bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, AKK 84 (1905) 441-460. 85 (1906) 20-34. 259-265.
- GÖLLER, EMIL: *Die päpstliche Pönitentiarie von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V I-II*, Roma 1907-1911.
- GRADAUER, PETER: *Fragen um das Patronatsrecht in Österreich unter besonderer Berücksichtigung der Diözese Linz*, Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 18 (1967) 164-177.
- GRAMATOWSKI, WIKTOR: *Il fondo liturgico più antico dell'archivio della S. Congregazione dei Riti (1588-1700)*, AHP 13 (1975) 401-424.
- GREENGASS, M.: *Aristocracy and Episcopacy at the End of the Wars of Religion in France: the Duke of Montmorency and the Bishoprics of Languedoc*, Miscellanea Historiae Ecclesiae 8 (Colloque de Strasbourg Septembre 1983) (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique 72, ed. Bernard Vogler), Bruxelles-Louvain-Louvain-la-Neuve 1987, 356-363.
- Gregorio Barbarigo patrizio veneto vescovo e cardinale nella tarda controriforma. *Atti del convegno di studi Padova 7-10 Novembre 1996* (San Gregorio Barbarigo. Fonti e Ricerche III 1-2), a c. d. LILLIANA BILLANOVICH - PIERANTONIO GIOS, Padova 1999.
- GREGOROVIVS, FERDINAND: *Urban VIII. im Widerspruch zu Spanien und dem Kaiser*, Stuttgart 1879.
- GRISAR, JOSEPH: *Die Reform der „reservatio casuum“ unter Papst Clemens VIII.*, Saggi Storici intorno al Papato (Miscellanea Historiae Pontificiae 21), Roma 1959, 305-385.
- GRISAR, JOSEPH: *Francesco Ingoli über die Aufgaben des kommenden Papstes nach dem Tode Urbans VIII. (1644)*, AHP 5 (1967) 289-324.

- GRISAR, JOSEPH: *Maria Wards Institut vor römischen Kongregationen (1616-1630)* (Miscellanea Historiae Pontificiae 27), Rom 1966.
- GRISAR, JOSEPH: *Päpstliche Finanzen, Nepotismus und Kirchenrecht unter Urban VIII*, Xenia Piana (Miscellanea Historiae Pontificiae 7), Roma 1943, 205-366.
- GUALDO, GERMANO: *Sussidi per la consultazione dell'Archivio Vaticano* (CAV 17), Città del Vaticano 1989.
- GUGLIEMOTTI, P. ALBERTO: *Storia della Marina Pontificia. VII: 1573-1644. VIII: 1644-1669*, Roma 1892.
- Guide to the Borgese Gallery*, ed. by KRISTINA HERRMANN FIORE, Roma 2001³.
- GUTIÉRREZ, MARTIN L.: *El privilegio de nombramiento de obispos en España*, Roma 1967.
- HAMMERMAYER, LUDWIG: *Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats von Paul V. bis Innozenz X. (1605 bis 1655)*, RQ 55 (1960) 157-202.
- HAMMOND, FREDERICK: *Musik and Spectacle in Baroque Rome: Barberini Patronage under Urban VIII*, New Haven 1994.
- HARTMANN, GERHARD: *Der Bischof: seine Wahl und Ernennung. Geschichte und Aktualität* (Grazer Beiträge zur Theologiegeschichte und Kirchlichen Zeitgeschichte 5), Graz-Köln-Wien 1990.
- HASKELL, FRANCIS: *Patrons and Painters. A Study in the Relations between Italian Art and Society in the Age of Baroque*, London 1963.
- HASSINGER, ERICH: *Das politische Testament Richelieus*, HZ 173 (1952) 485-503.
- HAYDEN, J. M.: *The Social Origins of the French Episcopacy at the Beginning of the 17. Century*, French Historical Studies 10 (1977) 27-40.
- HENKEL, VILLY: *The Printing-office of the Congregation, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 335-349.
- HERDE, PETER: *Audientia litterarum contradictarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbreve und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts I* (BDHIR 31), Tübingen 1970.
- Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi IV*, ed. PATRITIUS GAUCHAT, Monasterii 1935.
- Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi V*, ed. REMIGIUS RITZLER - PRIMINUS SEFRIN, Patavii 1952.
- HOBERG, HERMANN: *Die Antrittsdaten der Rotarichter von 1566 bis 1675*, RQ 48 (1953) 211-224.
- HOBERG, HERMANN: *Inventario dell'archivio della Sacra Romana Rota (sec. XIV-XIX)* (CAV 34), a c. d. JOSEF METZLER, Città del Vaticano 1996.
- HOBERG, HERMANNUS: *Taxae pro communibus servitiis. Ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis* (ST 144), Città del Vaticano 1949.
- HOOK, JUDITH A.: *Urban VIII. Die Paradoxie der geistlichen Monarchie*, Europas Fürstenhöfe 1400-1800 (hrsg. v. A.G. Dickens), Graz-Wien-Köln 1978, 213-231.
- HUBER, NORBERT: *Österreich und der Hl. Stuhl vom Ende des spanischen Erbfolgekrieges bis zum Tode Papst Klemens' XI (1714-1721)* (AÖG 126), Wien 1967.
- HYNES, H. C.: *The Privileges of Cardinals* (Catholic University Studies in Canon Law 217), Washington 1945.
- I documenti del processo di Galileo Galilei* (CAV 21), a c. d. SERGIO M. PAGANO - ANTONIO G. LUCIANI, Città del Vaticano 1984.
- ILARI, ANNIBALE: *I Cardinali Viari. Cronologia bibliografica*, Roma 1962.
- INCISA DELLA ROCCHETTA, GIOVANNI: *Gli appunti autobiografici d'Alessandro VII nell'Archivio Chigi*, Mélanges Eugène Tisserant VI (ST 236), Città del Vaticano 1964, 439-457.
- INFELISE, MARIO: *Gli avvisi di Roma. Informazione e politica nel secolo XVII*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 189-205.
- INGEGNERI, GABRIELE: *Il cardinale Gregorio Barbarigo e padre Marco d'Aviano*, Gregorio Barbarigo patrizio veneto vescovo e cardinale nella tarda controriforma, 1129-1145.

- Innocentii PP. XI Epistolae ad Principes. I: Annis I–V (3 Oct. 1676 – 20 Sept. 1681). II: Annis VI–XIII (24 Sept. 1681 – 6 Aug. 1689), ed. JOACHIM JOSEPH BERTHIER, Romae 1890–1895.
- IODICE, MARIA GRAZIA: *Il cardinal Francesco Barberini*, Roma 1965.
- JACOV, MARCO: *L'Europa tra conquiste ottomane e legge santa* (ST 403), Città del Vaticano 2001.
- JACQUELINE, B.: *La Sacrée Congrégation „De Propaganda Fide” et la France sous le pontificat de Grégoire XV*, RHE 66 (1971) 46–82.
- JADIN, LOUIS: *Les actes de la Congregation Concistoriale concernant les Pays Bass, la principauté de Liège et la Franche-Comté 1593–1797*, Rome 1935.
- JAITNER, KLAUS (Hrsg.): *Die Hauptinstruktionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen 1592–1605 I–II* (Instructiones Pontificum Romanorum), Tübingen 1984.
- JAITNER, KLAUS (Hrsg.): *Die Hauptinstruktionen Gregors XV. für die Nuntien und Gesandten an den europäischen Fürstenhöfen 1621–1623* (Instructiones Pontificum Romanorum), Tübingen 1997.
- JAITNER, KLAUS: *De officio primario summi pontificis. Eine Denkschrift Kardinal Bellarmins für Papst Clemens VIII. (Sept.–Okt. 1600)*, Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv II, 377–403.
- JAITNER, KLAUS: *Die päpstliche Kirchenreformpolitik von Gregor XIII. bis Gregor XV. (1572–1623), Die Gegenreformation in Innerösterreich*, 280–288.
- JAITNER, KLAUS: *Il nepotismo di Clemente VIII (1592–1605): il dramma del cardinale Cinzio Aldobrandini*, ASI 146 (1988) 57–93.
- JAITNER, KLAUS: *Kurie und Politik – Der Pontifikat Gregors XV.*, Kurie und Politik, 1–16.
- JASCHKE, HELMUT: *Das „persönliche Regiment” Clemens' VIII. Zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats*, RQ 65 (1970) 133–144.
- JEDIN, HUBERT: *Propst G. B. Barsotti, seine Tätigkeit als römischer Agent deutscher Bischöfe (1638–1655) und seine Sendung nach Deutschland (1643–1644)*, RQ 39 (1931) 377–425.
- JEDIN, HUBERT: *Das Bischofsideal der Katholischen Reformation. Eine Studie über die Bischofsspiegel vornehmlich des 16. Jahrhunderts*, Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte II, 75–117.
- JEDIN, HUBERT: *Das Konzil von Trient und die Reform der liturgischen Bücher*, Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte, II, 499–525.
- JEDIN, HUBERT: *Das Papsttum und die Durchführung des Tridentinums (1565 bis 1605), Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation*, 521–560.
- JEDIN, HUBERT: *Europäische Gegenreformation und konfessioneller Absolutismus (1605–1655), Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation*, 650–683.
- JEDIN, HUBERT: *Katholische Reform oder Gegenreformation?*, Luzern 1946.
- JEDIN, HUBERT: *Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. I: Kirchengeschichtsschreibung. Italien und das Papsttum. Deutschland, Abendland und Weltkirche. II: Konzil und Kirchenreform*, Freiburg–Basel–Wien 1966.
- Nuntiaturberichte und Durchführung des Konzils von Trient*, QFIAB 53 (1963) 180–213.
- JEDIN, HUBERT: *Papst Innozenz XI. Verteidiger des christlichen Abendlandes*, Kirche des Glaubens. Kirche der Geschichte, I, 287–291.
- JEDIN, HUBERT: *Religion und Staatsräson. Ein Dialog Trnjano Boccalinis über die deutsche Glaubensspaltung*, HJ 53 (1933) 305–319.
- JEDIN, HUBERT: *Vorschläge und Entwürfe zur Kardinalsreform*, Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte, II, 118–147.
- JEZERNIK, MAKSIMILJAN: *Il Collegio Urbano, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Reum*, I 1, 465–482.

- Johannis Garziae Millini ad cardinalem Burghesium epistulae e legatione apud imperatorem anno 1608 datae* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628 4, III 2), ed. ELENA LINHARTOVA, Pragae 1946.
- Johannis Stephani Ferrerii nuntii apostolici apud imperatorem epistulae et acta. I 1: 1604 Iun.–Iul.* (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592–1628, 3), ed. ZDENEK KRISTEN, Pragae 1944.
- JUST, LEO: *Die Römische Kurie und das Reich unter Kaiser Karl VII (1740–1745)*, HZ 153 (1932) 389–400.
- JÜRGENSMEIER, FRIEDHELM: *Johann Philipp von Schönborn (1605–1673) und die Römische Kurie. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des 17. Jahrhunderts* (Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte 28), Mainz 1977.
- KAMEN, HL: *The Spanish Inquisition*, London 1965.
- KÁROLYI ÁRPÁD: *A „Bécsi béke” és a lárom kassai országgyűlés. 1606. június–december*, Magyar Országgyűlési Emlékek XII, Budapest 1917, 103–417.
- KARTTUNEN, LIISI: *Les nonciatures apostoliques permanentes de 1650 à 1800* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae B V 3), Genève 1912.
- KATTERBACH, BRUNO: *Referendarii utriusque Signaturae a Martino V ad Clementem IX et prius Signaturae supplicationum a Martino V ad Leonem XIII*, Città del Vaticano 1931.
- KINDERMANN, ADOLF: *Das landesfürstliche Ernennungsrecht*, Leitmeritz 1933.
- KIRSCH, P. A.: *Die reservatio in petto bei der Cardinalscreation*, AKK 81 (1901) 421–432.
- KOCH, ERNST: *Die deutschen Protestanten und das Konzil von Trient*, Die katholische Konfessionalisierung, 88–103.
- KOLLER, ALEXANDER – SCHMIDT, PETER: *Bibliographie zur päpstlichen Politik und Diplomatie (1500–1800)*, Kurie und Politik, 413–493.
- KOLLER, ALEXANDER: *Der Konflikt um die Obödienz Rudolfs II. gegenüber dem Hl. Stuhl*, Kurie und Politik, 148–164.
- KOLLER, ALEXANDER: *Gregorio XV*, Enciclopedia dei Papi III, 292–297.
- KOLLER, ALEXANDER: *Le diplomazie Veneziana e pontificia presso la corte imperiale nella seconda metà del Cinquecento* (Centro Tedesco di Studi Veneziani Quaderni 52), Venezia 1998.
- KOLLMANN, IGNATIUS (ed.): *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide res gestas Bohemias illustrantia I–II*, Pragae 1923–1954.
- KOPIEC, JAN: *Zur Geschichte der Apostolischen Nuntiatur in Polen*, RQ 88 (1993) 134–155.
- KOVÁCS, ELISABETH: *Die österreichische Kirche am Ende des alten Reiches (1790–1806). Reflexionen zum „Josephinismus”*, AHP 33 (1995) 335–349.
- KOWALSKY, NIKOLAUS: *Serie dei cardinali prefetti e dei segretari della Sacra Congregazione «de Propaganda Fide»*, Euntes docete 15 (1962) 161–197.
- KÖHLER, JOCHEN: *Der Beitrag der Prager Nuntiatur zur Festigung des Katholizismus in Ostmitteleuropa*, HJ 93 (1973) 336–346.
- KRASENBRINK, JOSEF: *Die Congregatio Germanica und die katholische Reform nach dem Tridentinum* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 105), Münster 1972.
- KRAUS, ANDREAS: *Am und Stellung des Kardinalnepoten zur Zeit Urbans VIII. (1623)*, RQ 53 (1958) 238–243.
- KRAUS, ANDREAS: *Das päpstliche Staatssekretariat unter Urban VIII. 1623–1644* (RQ Supplementheft 29, Forschungen zur Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats 1), Rom–Freiburg–Wien 1964.
- KRAUS, ANDREAS: *Der Kardinal-Nepote Francesco Barberini und das Staatssekretariat Urbans VIII.*, RQ 64 (1969) 191–208.
- KRAUS, ANDREAS: *Die Aufgaben eines Sekretärs zur Zeit Urbans VIII. (1623)*, RQ 53 (1958) 89–92.
- KRAUS, ANDREAS: *Die auswärtige Politik Urbans VIII. Grundzüge und Wendepunkte*, Mélanges Eugène Tisserant IV, 407–426.

- KRAUS, ANDREAS: *Die Geschichte des päpstlichen Staatssekretariats im Zeitalter der Katholischen Reform und der Gegenreformation als Aufgabe der Forschung*, RQ 84 (1989) 74–91.
- KRAUS, ANDREAS: *Die Sekretäre Pius' II. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des päpstlichen Sekretariats*, RQ 53 (1958) 25–80.
- KRAUS, ANDREAS: *Secretarius und Sekretariat. Der Ursprung der Institution des Staatssekretariats und ihr Einfluß auf die Entwicklung moderner Regierungsformen in Europa*, RQ 55 (1960) 43–84.
- KRAUS, ANDREAS: *Zur Datierung des Ruolo di famiglia Nr. 9 der Vatikanischen Bibliothek*, RQ 51 (1956) 236–237.
- KRAUTHEIMER, ALEXANDER: *The Rome of Alexander VII*, Princeton é. n., 8–14.
- Krieg und Politik 1618–1648. *Europäische Probleme und Perspektiven* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 8), hrsg. v. KONRAD REGEN – ELISABETH MÜLLER-LUCKNER, München 1988.
- KRISTEN, ZDENEK: *Intorno alla partecipazione personale di Clemente VIII. al disbrigo della corrispondenza politica. Contributo alla storia della segreteria di Stato pontificia*, Bolletino dell'Istituto Storico Cecoslovacco in Roma 1 (1937) 29–52.
- Kurie und Politik. *Stand und Perspektiven der Nuntiaturrechtsforschung* (BDHIR 87), hrsg. v. ALEXANDER KOLLER, Rom 1998.
- KÜHN-STEINHAUSEN, HERMINE: *Die Korrespondenz Wolfgang Wilhelms von Pfalz-Neuburg mit der römischen Kurie* (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 48), Köln 1937.
- L'apertura degli archivi del Sant'Uffizio romano*, a cura d'ACCADEMIA NAZIONALE DEI LINCEI, Roma 1998.
- L'Inquisizione e gli storici: un cantiere aperto. Tavola rotonda nell'ambito della conferenza annuale della ricerca (Roma, 24–25 giugno 1999)* (Atti dei Convegni Lincei 162), Roma 2000.
- L'inquisizione romana in Italia nell'età moderna. Archivi, problemi di metodo e nuove ricerche. Atti del seminario internazionale Trieste, 18–20 maggio 1988* (Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Saggi 19), Roma 1991.
- La corte di Roma tra Cinque e Seicento. «Teatro» della politica Europea. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Roma, 22–23 marzo 1996)* (Biblioteca del Cinquecento 84), a c. d. GIANVITTORIO SIGNOROTTO – MARIA ANTONIETTA VISCEGLIA, Roma 1998, 323–366.
- La nunziatura di Fabio Chigi (1640–1651)* (Miscellanea della Deputazione Romana di Storia Patria 14), a c. d. VLASTIMIL KYBAL – G. INCISA DELLA ROCHETTA, Roma 1943.
- La paix de Vervins 1598* (Société archéologique et historique de Vervins et de la Thiérache), éd. par CLAUDINE VIDAL – FRÉDÉRIQUE PILLEBOUE, h. n. 1998.
- La Sacra Congregazione de Concilio. Quarto Centenario dalla Fondazione (1564–1964). Studi e ricerche*, Città del Vaticano 1964.
- LANDI, ALDO: *Concilio e papato nel rinascimento (1449–1516). Un problema irrisolto*, Torino 1997.
- Lufranco Margotti: *Lettere scritte per lo più nei tempi di Paolo V a nome del Signore Cardinale Borghese, raccolte e pubblicate da Pietro de Magistris, Romae 1627*.
- LAURAIN-PORTEMER, MADELEINE: *Absolutisme et népotisme. La surintendance de l'État ecclésiastique*, Bibliothèque de l'École des Chartes 131 (1973) 487–568.
- LAURAIN-PORTEMER, MADELEINE: *Ministériat, finances et papauté au temps de la réforme catholique*, Bibliothèque de l'École des Chartes 134 (1976) 396–403.
- LAURO, AGOSTINO: *Il cardinale Giovanni Battista de Luca. Diritto e riforma nello Stato della Chiesa (1676–1683)* (Storia e diritto. Studi 29), Napoli 1991.
- LAURO, AGOSTINO: *Il Giurisdizionalismo pregiannomiano nel Regno di Napoli. Problema e bibliografia (1563–1723)* (Sussidi eruditi 27), Roma 1974.

- LAURO, AGOSTINO: *La curia Romana e la residenza dei vescovi*, La società religiosa nell'età moderna. Atti del convegno studi di storia sociale e religiosa Capaccio-Paestum, 18-21 maggio 1972, Napoli 1973, 869-883.
- Le diocesi suburbicarie nelle «visite ad limina» dell'Archivio Segreto Vaticano* (CAV 22), a c. d. MARIA CHIABÒ - CONCETTA RANIERI - LUCIANA ROBERTI, Roma 1988.
- Le visite «Ad limina apostolorum» dei vescovi di Bergamo. I: 1590-1696*, a c. d. ERMENEGILDO CAMOZZI, Bergamo 1992.
- LEFEBVRE, CHARLES: *Relationes inter Sacrum Rituum Congregationem et Sacram Romanam Rotam*, Congregazione per le Cause dei Santi, 53-59.
- LEFEVRE, RENATO: *Un cardinale del '600: G. B. Deti*, ASRSP 94 (3.s. 25) (1971) 183-208.
- LEMAN, AUGUSTE: *Le Saint-Siège et l'élection impériale du 22 décembre 1636*, RHE 34 (1938) 542-555.
- LEMAN, AUGUSTE: *Urbain VIII et les origines du congrès de Cologne 1636*, RHE 19 (1923) 370-383.
- LEONESSA, MAURO DA: *Il Predicatore Apostolico. Note storiche*, Isola del Liri 1929.
- LETURIA, PEDRO: *Der Heilige Stuhl und das spanische Patronat in Amerika*, HJ 46 (1926) 1-71.
- Lexikon für Theologie und Kirche I-VI*, hrsg. v. JOSEF HÖFER - KARL RAHNER, Freiburg 1957-1961².
- LINDECK-POZZA, IMTRAUT: *Das Gebäude der Apostolischen Nuntiatur in Wien*, Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs 20 (hrsg. v. H. Fichtenau - H. Koller), Wien 1974, 160-175.
- LIPPI, MATTIA GIUSEPPE: *Vita di Papa Innocenzo XI raccolta in tre libri* (a c. d. Giovacchino Berthier), Roma 1889.
- LITVA, FELICE: *L'attività finanziaria della Dataria durante il periodo Tridentino*, AHP 5 (1967) 79-174.
- LITZENBURGER, LUDWIG: *Der Informativprozeß des Münchener Hofbibliothekars Casimir Haefelin*, RQ 50 (1955) 239-240.
- LODOLINI, ARMANDO: *I «Monti Camerali» nel sistema della finanza pontificia*, Archivi Storici delle Aziende di Credito II, Roma 1956, 263-278.
- LODOLINI, ARMANDO: *L'Amministrazione pontificia del «Buon Governo»*, Gli Archivi Italiani 6 (1919) 181-236. 7 (1920) 3-19.
- LODOLINI, ARMANDO: *L'Archivio di Stato di Roma*, Roma 1960.
- LODOLINI, ARMANDO: *Le finanze pontificie e i «Monti»*, Rassegna Storica del Risorgimento 46 (1957), 421-428.
- LODOLINI, ELIO: *L'Archivio della S. Congregazione del Buon Governo (1592-1847). Inventario* (Pubblicazioni degli Archivi di Stato 20), Roma 1956.
- Luca, Giovanni Battista de: *De pensionibus ecclesiasticis*, Romae 1684.
- Luca, Giovanni Battista de: *Il cardinale della S. R. Chiesa pratico*, Roma 1680.
- Luca, Giovanni Battista de: *Relatio Romanae Curiae Forensis, eiusque Tribunalium et Congregationum*, Romae 1673.
- Luca, Giovanni Battista de: *Tractatus de officiis vernalibus vocabilibus Romanae Curiae*, Roma 1682.
- LUKÁCS, LÁSZLÓ: *Die nordischen päpstlichen Seminarier und Possevin (1577-1587)*, AHSI 24 (1955) 33-94.
- LUNDKVIST, SVEN: *Die schwedischen Kriegs- und Friedensziele 1632-1648*, Krieg und Politik, 219-240.
- LUTZ, GEORG: *Das päpstliche Heer im Jahre 1667. Apostolische Kammer und Nepotismus, römisches Militärbudget in der frühen Neuzeit*, AHP 14 (1976) 169-217.
- LUTZ, GEORG: *Die Nuntiaturberichte und ihre Edition*, Das Deutsche Historische Institut in Rom 1888-1988 (BDHIR 70, hrsg. v. Reinhard Elze - Arnold Esch), Tübingen 1990, 87-121.

- LUTZ, GEORG: *Die päpstlichen Subsidien für Kaiser und Liga 1632–1635. Zahlen und Daten zu den finanz- und bilanztechnischen Aspekten*, Staat, Kultur, Politik. Beiträge zur Geschichte Bayerns und des Katholizismus. Festschrift zum 65. Geburtstag von Dieter Albrecht (hrsg. v. W. Becker – W. Chrobak), Kallmünz 1992, 89–105.
- LUTZ, GEORG: *Die Prager Nuntiatur des Speciano 1592–1598. Quellenbestand und Edition seiner diplomatischen Korrespondenz*, QFIAB 48 (1968) 369–381.
- LUTZ, GEORG: *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten*, QFIAB 53 (1973) 228–275.
- LUTZ, GEORG: *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno. Politik und Religion im Zeitalter Richelieus und Urbans VIII.* (BDHIR 34), Tübingen 1971.
- LUTZ, GEORG: *L'esercito pontificio nel 1667. Camera Apostolica, bilancio militare dello Stato della Chiesa e nepotismo nel primo evo moderno*, Miscellanea in onore di Monsignor Martino Giusti 2 (CAV 6), Città del Vaticano 1978, 39–95.
- LUTZ, GEORG: *Le ricerche internazionali sulle nuntiature e l'edizione delle istruzioni generali di Clemente VIII. (1592–1605)*, L'Archivio Segreto Vaticano e le ricerche storiche (a c. d. P. Vian), Roma 1983, 167–180.
- LUTZ, GEORG: *Rom im 17. Jahrhundert. Bemerkungen zu einer Neuerscheinung (Massimo Petrocchi, Roma nel Seicento [Sotria di Roma 14], Bologna 1970)*, QFIAB 54 (1974) 539–555.
- LUTZ, GEORG: *Rom und Europa während des Pontifikats Urbans VIII. Politik und Diplomatie. Wirtschaft und Finanzen. Kultur und Religion, Rom in der Neuzeit*, 72–167.
- LUTZ, GEORG: *Roma e il mondo germanico nel periodo della guerra dei Trent'Anni*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 425–460.
- LUTZ, GEORG: *Wallenstein, Ferdinand II. und der Wiener Hof. Bemerkungen zu einen erneuten Beitrag zur alten Wallensteinfrage*, QFIAB 48 (1968) 207–243.
- LUTZ, GEORG: *Zur Papstfinanz von Klemens IX bis Alexander VIII. (1667–1691)*, RQ 74 (1979) 32–90.
- LUTZ, HEINRICH: *Die Konfessionsproblematik außerhalb des Reiches und in der Politik des Papsttums*, ARG 56 (1965) 209–227.
- LUTZ, HEINRICH: *Leopold von Ranke e il papato*, Rivista di Storia della Chiesa 16 (1962) 439–450.
- LUTZ, HEINRICH: *Nuntiaturberichte aus Deutschland. Vergangenheit und Zukunft einer „klassischen“ Editionsreihe*, QFIAB 45 (1965) 274–324.
- MACIOCE, STEFANIA: *Undique splendent. Aspetti della pittura sacra nella Roma di Clemente VIII Aldobrandini (1592–1605)*, Roma 1990.
- MADDALENA, ALDO DE: *Il mondo rurale italiano nel Cinque e nel Seicento (Rassegna di studi recenti)*, Rivista Storica Italiana 76 (1964) 341–425.
- MAGISTRIS, CARLO PIO DE: *Per la storia del componimento della contesa tra la Repubblica Veneta e Paolo V (1605–1607). Documenti*, Torino 1941.
- MAGNUSSON, BÖRJE (a c. d.): *Cristina di Svezia e Roma. Atti del Simposio tenuto all'Istituto Svedese di Studi Classici a Roma, 5–6 ottobre 1995 (Succoromana 5)*, Stockholm 1999.
- MAIER, KONSTANTIN: *Die Luzerner Nuntiatur und die Konstanzer Bischöfe. Ein Beitrag zum Verhältnis Nuntius und Ordinarius in der Reichskirche. Zur Erforschung der Luzerner Nuntiatur, Papsttum und Kirchenreform*, 513–536.
- MALENA, A.: *Inquisizione, «finte sante», «nuovi mistici». Ricerche sul Seicento*, L'Inquisizione e gli storici, 289–306.
- MANFRONI, C.: *Nuovi Documenti intorno alla legazione del cardinal Aldobrandini in Francia (1600–1601). Tratti dall'archivio segreto Vaticano*, ASRSP 13 (1890) 101–105.
- MARON, GOTTFRIED: *Die nachtridentinische Kodifikationsarbeit in ihrer Bedeutung für die katholische Konfessionalisierung. Die katholische Konfessionalisierung*, 104–124.
- MARQUES, JOSÉ MARIA: *La Santa Sede y La España de Carlos II. La negociación del nuncio Millini 1675–1685*, Anthologica Annua 28–29 (1981–1982) 138–398.

- MARQUES, JOSÉ MARÍA: *Indices del archivo de la nunciature de Madrid. I: 1664-1754*, Roma 1975-1976.
- MATTHAUS-VOLTOLINI, L. F.: *Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII. an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592-1595*, RQ 15 (1901) 303-326. 410-423.
- MATTEUCCI, BENVENUTO: *Il papato di fronte all'assolutismo (1605-1774)*, I Papi nella storia. I: Da S. Pietro (30 d. C.) a Innocenzo VIII (1492). II: Da Alessandro VI (1492) a Pio XII (1958) (a c. d. Pio Paschini - Vincenzo Monachino), Roma 1961, 669-766.
- MAYAUD, PIERRE-NOËL: *Les „fuit congregatio Sancti Officii in... Coram..." de 1611 à 1642. 32 Ans de Vie de la Congrégation du Saint Office*, AHP 30 (1992) 231-289.
- MAZZACANE, ALDO: *Giambattista de Luca e la «compagnia d'uffizio»*, Fisco, religione, Stato nell'età confessionale, 505-530.
- McMANUS, FREDERIC RICHARD: *The Congregation of sacred Rites* (Canon Law Studies 352), Washington 1954.
- Mélanges Eugène Tisserant IV* (ST 234), Città del Vaticano 1964.
- MENNITI IPPOLITO, ANTONIO: *Il tramonto della Curia nepotista. Papi, nipoti e burocrazia curiale tra XVI e XVII secolo* (La corte dei papi 5), Roma 1999.
- MENNITI IPPOLITO, ANTONIO: *Innocenzo XI*, Enciclopedia dei Papi III, 368-389.
- MENNITI IPPOLITO, ANTONIO: *La Curia romana al tempo di Gregorio Barbarigo*, Gregorio Barbarigo patrizio veneto vescovo e cardinale nella tarda controriforma, 129-146.
- MENNITI IPPOLITO, ANTONIO: *Note sulla segreteria di Stato come ministero particolare del Pontefice Romano*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 167-187.
- MENNITI IPPOLITO, ANTONIO: *Politica e carriere ecclesiastiche nel secolo XVII. I vescovi veneti fra Roma e Venezia*, Bologna 1993.
- MERGENTHEIM, LEO: *Die Quinquennalfakultäten pro foro externo. Beitrag zur Technique der Gegenreformation* (Kirchenrechtliche Abhandlungen 52-53), Amsterdam 1965⁴.
- METTLER, JOSEF: *Francesco Ingoli, der erste Sekretär der Kongregation, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 146-196.
- METZGER HABEL, DOROTHY: *The Urban Development of Rome in the Age of Alexander VII*, Cambridge 2002.
- METZLER, GIUSEPPE: *Controversia tra Propaganda e S. Uffizio circa una commissione teologica (1622-1658)*, Pontificia Universitas Urbaniana Annales 1968-1969, Roma 1969, 47-62.
- METZLER, JOSEF: *Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum, I 1, 244-305.
- METZLER, JOSEF: *Die Missionsinitiativen und Unionsbemühungen in den Hauptinstruktionen Clemens' VIII*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592-1605, 35-51.
- METZLER, JOSEF: *Foundation of the Congregation „De Propaganda Fide" by Gregory XV*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum, I 1, 79-111.
- METZLER, JOSEF: *Päpstlicher Primat als pastorale Verantwortung und missionarischer Auftrag in frühen Dokumenten der Propaganda-Kongregation, Konzil und Papst. Historische Beiträge zur Frage der höchsten Gewalt in der Kirche. Festgabe für Hermann Tüchle* (hrsg. v. Georg Schwaiger), München-Paderborn-Wien 1975, 373-386.
- METZLER, JOSEF: *Wegbreiter und Vorläufer der Kongregation (Vorschläge und erste Gründungsversuche einer römischen Missionszentrale)*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum, I 1, 38-78.
- MICHAEL F. FELDKAMP, *Das breve „Zelo domus Dei" vom 26. November 1648. Edition*, AHP 31 (1993) 293-305.
- MILLER, R. A.: *The Congregation for the Doctrine of the Faith* (Canon Law Studies 184), Washington 1975.
- MOLITOR, HANSGEORG: *Die untridentinische Reform. Anfänge katholischer Erneuerung in der Reichskirche*, Ecclesia Militans I, 499-512.

- MOLNÁR ANTAL: *Katolikus missziók a bódolt Magyarországon. I: 1572–1647* (Humanizmus és reformáció 26), Budapest 2002.
- MONACO, MICHELE: *Le finanze pontificie al tempo di Paolo V (1605–1621). La fondazione del primo banco pubblico in Roma (Banco di Santo Spirito)*, Lecce 1974.
- MONDIN, BATTISTA: *Pápák enciklopédiája* (Dizionario enciclopedico dei Papi, Roma 1995, ford. R. Vida Ilona), Budapest 2001.
- MONTALTO, LINA: *Un mecenate in Roma barocca. Il cardinale Benedetto Pamphilj (1653–1730)*, Firenze 1955.
- MONTINI, RENZO U.: *Aspetti della politica interna e della politica esterna all'inizio del pontificato di Clemente VIII*, SR 7 (1959) 647–656.
- MORI, ELISABETTA: «Tot reges in Urbe Roma quot cives». Cittadinanza e nobiltà a Roma tra Cinque e Seicento, RMC 4 (1996) 379–401.
- MORI, RENATO: *Il cardinale Alderamo Cibo e il suo amteggio con A. Arnauld*, SR 12 (1964) 34–50.
- MORONI, GAETANO: *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica. Da S. Pietro sino ai nostri giorni I–CIII*, Venezia 1840–1861 [*Indici I–VI*, Venezia 1878–1879].
- MOSTAZA, ANTONIO: *Forum internum – forum externum (en torno a la naturaleza jurídica del fuero interno)*, Revista Española de Derecho Canónico 23 (1967) 253–331.
- MUHLACK, ULRICH: *Ranke's Päpste auf dem Index und die deutsche Geschichtswissenschaft. Ein Beitrag zur katholischen Geschichtskultur im Deutschland des 19. Jahrhunderts*, RQ 96 (2001) 163–180.
- N., *Del Maestro del S. Ospizio Apostolico*, Vignanello 1923.
- NEVEN, BRUNO (éd.): *Correspondance du nonce en France Angelo Ramuzzi (1683–1689). I: 1683–1686. II: 1687–1689* (Acta Nuntiaturae Gallicae 10–11), Rome 1973.
- NEMEC, JAROSLAV: *L'archivio della Congregazione per le Cause dei Santi (ex-Congregazione dei Riti)*, Congregazione per le Cause dei Santi, 339–352.
- NIEDERKORN, JAN PAUL: *Die europäische Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)* (AÖG 135), Wien 1993, 161–182.
- NIEDERKORN, JAN PAUL: *Zweifrontenkrieg gegen die Osmanen. Iranisch-christliche Bündnispläne in der Zeit des „Langen Türkenkriegs“ 1593–1606*, MIOG 104 (1996) 310–323.
- NOACK, FRIEDRICH: *Das Deutschtum in Rom seit dem Ausgang des Mittelalters*, Berlin–Leipzig 1927.
- NUBOLA, CECILIA: *Conoscere per governare. La diocesi di Trento nella visita pastorale di Ludovico Madruzzo (1579–1581)*, Bologna 1973.
- Nuntiatur des Pallotto (1628–1630) I–II* (Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken IV 1–2), hrsg. v. HANS KIEWING, Berlin 1895–1897.
- Nuntiaturberichte und Nuntiaturforschung. Kritische Bestandsaufnahme und neue Perspektive. Beiträge von Heinrich Lutz, Gerhard Müller, Hubert Jedin, Helmut Götze, Georg Lutz*, hrsg. v. DEUTSCHEN HISTORISCHEN INSTITUT IN ROM, Rom 1976.
- NUSSDORFER, LAURIE: *Civic Politics in the Rome of Urban VIII*, Princeton 1992.
- NUSSDORFER, LAURIE: *Il «popolo romano» e i papi: la vita politica della capitale religiosa*, Roma, la città del papa, 241–262.
- NUSSDORFER, LAURIE: *The Vacant See: Ritual and Protest in Early Modern Rome*, The Sixteenth Century Journal 18 (1987) 173–198.
- O'MALLEY, JOHN: *Was Ignatius Loyola a Church Reformer? How to look at Early Modern Catholicism*, Catholic Historical Review 77 (1991) 177–193.
- ORBAAN, J. A. F., *Rome onder Clemens VIII (Aldobrandini) 1592–1605*, 's-Gravenhage 1920.
- ORIOLI, GIORGIO: *La collazione del pallio*, Nuntia (Pontificia Commissio Codici Iuris Canonici Orientalis Recognoscendo) 3 (1976) 88–96.
- ORTO, UMBERTO DELL': *Die Wiener Nuntiatur im 18. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Nuntiatur von Giuseppe Garampi (1776–1778)*, Kurie und Politik, 175–207.

- OSBAT, LUCIANO: *Clemente IX*, Enciclopedia dei Papi III, 348–360.
- OSBAT, LUCIANO: *Clemente X*, Enciclopedia dei Papi III, 360–368, 364.
- ÖRY MIKLÓS: *Pázmány kegyelemvitája a grazi egyetemen*, Pázmány Péter emlékezete. Halálának 350. évfordulóján (szerk. Lukács László – Szabó Ferenc), Róma 1987, 9–98.
- PALAZZINI, PIETRO: *Prospero Fagnani, Segretario della S. C. del Concilio e suoi editi ed inediti*, La Sacra Congregazione del Concilio, 361–382.
- PALUMBO, GENOVEFFA: «*L'assedio delle reliquie*» alla città di Roma. *Le reliquie oltre la devozione nello sguardo dei pellegrini*, RMC 5 (1997) 377–399.
- PANELLA, ANTONIO: *Una lega italiana durante la guerra dei Trent'Anni*, ASI 94 (1936) 3, 3–36. 95 (1937) 1, 21–50.
- PAPA, GIOVANNI: *La Sacra Congregazione dei Riti nel primo periodo di attività*, Congregazione per le Cause dei Santi, 13–52.
- PAPSTUM und Kirchenreform. *Historische Beiträge. Festschrift für Georg Schwaiger zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. MANFRED WEITLAUF – KARL HAUSBERGER, St. Ottilien 1990.
- PARTNER, PETER: *Il mondo della curia e i suoi rapporti con la città*, Roma, la città del papa, 203–240.
- PARTNER, PETER: *Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-Reformation*, Past and Present 88 (1980) 17–62.
- PASTOR, LUDWIG VON: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreißigjährigen Krieges. XII: Leo XI. und Paul V. (1605–1625)*, Freiburg im Breisgau 1927.
- PASTOR, LUDWIG VON: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreißigjährigen Krieges. XIII: Gregor XV. und Urban VIII. (1621–1644)*, Freiburg im Breisgau 1928.
- PASTOR, LUDWIG VON: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Reformation und Restauration. IX: Gregor XIII (1572–1585)*, Freiburg im Breisgau 1925.
- PASTOR, LUDWIG VON: *Geschichte der Päpste im Zeitalter des fürstlichen Absolutismus. XIV: Von der Wahl Innozenz' X bis zum Tode Innozenz' XII*, Freiburg im Breisgau 1929–1930.
- PASTURA RUGGIERO, MARIA GRAZIA: *La reverenda Camera Apostolica e i suoi archivi (sec. XV–XVIII)*, Roma 1984.
- PÁSZTOR LAJOS: *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia* (CAV 2), Città del Vaticano 1970.
- PÁSZTOR LAJOS: *Il sostituto del concistoro ed il suo archivio*, AHP 5 (1967) 355–372.
- PÁSZTOR LAJOS: *Le cedole concistoriali*, AHP 11 (1973) 209–268.
- PÁSZTOR LAJOS: *La Curia Romana e i registri di bolle papali*, SR 17 (1969) 319–323.
- PÁSZTOR LAJOS: *Per la storia della Segreteria di Stato nell'Ottocento. La riforma del 1816*, Mélanges Eugène Tisserant V (ST 235) Città del Vaticano 1964, 209–272.
- Pázmány Péter... összegyűjtött levelei I–II*, kiad. HANUY FERENC, Budapest 1910–1911.
- PECCHIAI, PIO: *I Barberini* (Archivi d'Italia e Rassegna Internazionale degli Archivi 5) Roma 1959.
- PELLEGRINI, MARCO: *Corte di Roma e aristocrazie italiane in età moderna. Per una lettura storico-sociale della Curia Romana*, Rivista di Storia e Letteratura Religiosa 30 (1994) 543–602.
- PENNA, ANDREA: *Il primo teatro pubblico di Roma. Le vicende del Teatro Tordinona nel XVII secolo*, SR 46 (1998) 337–368.
- PÉTER KATALIN: *A katolikus megújulás és a protestáns reformáció*, [Uő], Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8), Budapest 1995, 5–14.
- PETR, STANISLAV: *Analisi dei manoscritti di argomento boemistico nella Biblioteca Vaticana*, Bolletino dell'Istituto Storico Ceco di Roma III, 56–70.
- PETROCCHI, MASSIMO: *Il quietismo italiano*, Roma 1948.

- PETROCCHI, MASSIMO: *La politica della Santa Sede di fronte all'invasione ottomana (1444-1718)*, Napoli 1955.
- PETROCCHI, MASSIMO: *Roma nel Seicento* (Storia di Roma 14), Roma 1970.
- PETRUCCHI, AMANDO: *Alessandro VIII*, Enciclopedia dei Papi III, 389-393.
- PETRUCCHI, FRANCESCO: *Alcuni arredi Seicenteschi del palazzo Chigi di Ariccia nei documenti d'archivio*, SR 46 (1998) 320-336.
- PEAFF, KARL: *Beiträge zur Geschichte der Abendmahlstulle vom 16-18. Jh.*, RQ 38 (1930) 23-76.
- PIAZZONI, AMBROGIO M.: *Storia delle Elezioni Pontificie*, Casale Monferrato 2003.
- PIEPER, ANTON: *Zur Entscheidungsgeschichte der ständigen Nuntiaturen*, Freiburg im Breisgau 1894.
- PIERETH, UTA: *Bericht aus Rom. Ein Diario zum Heiligen Jahr 1650*, RHIM 42 (2000) 324-350.
- PIOLA CASELLI, F.: *Aspetti del debito pubblico nello Stato pontificio: gli uffici vacabili*, Annali della Facoltà di Scienze politiche dell'Università di Perugia 1 (1973) 98-170.
- PISCITELLI, ENZO: *Un ceto scomparso nello Stato della Chiesa: i mercanti di Campagna*, SR 16 (1968) 446-457.
- PIZZORUSSO, GIOVANNI: *Agli antipodi di Babele: Propaganda Fide tra immagine cosmopolita e orizzonti romani (XVII-XIX secolo)*, Roma, la città del papa, 479-518.
- PLATANIA, GAETANO: *La Polonia nelle carte del cardinale Carlo Barberini Protettore del regno*, Accademie e Biblioteche d'Italia 56 (n. s. 39) (1988) n. 2, 38-60.
- PLATANIA, GAETANO: *Polonia e Santa Sede tra conflitti e compromessi (sec. XVII)* (in aggiunta LUCIEN BÉLY, *La diplomatie française et les compromis en Europe centrale et orientale*) (Incontri e dibattiti 1), Viterbo 2002, 31-77.
- PO-CHIA HSIA, RONNIE: *Mission und Konfessionalisierung in Übersee*, Die katholische Konfessionalisierung, 158-165.
- PO-CHIA HSIA, RONNIE: *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750*, London 1989.
- PO-CHIA HSIA, RONNIE: *The World of Catholic Renewal 1540-1770* (New Approaches to European History 12), Cambridge 1998.
- POLVERINI FOSI, IRENE: *A proposito di una lacuna storiografica: La nazione tedesca a Roma nei primi secoli dell'età moderna*, RMC 1 (1993) 45-56.
- POMETTI, F.: *Studi sul pontificato di Clemente XI 1700-1721. I*, ASRSP 22 (1899) 278-457. *II: L'ultima lotta della Cristianità contro l'Osmanesimo*, 22 (1899) 109-179. *III*, 23 (1900) 239-276. 449-515.
- PONCET, OLIVIER: *Antonio Barberini (1608-1671) et la papauté. Réflexions sur un destin individuel en cour de Rome au XVIIe siècle*, Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Italie et Méditerranée, 108 (1996) 407-442.
- PONCET, OLIVIER: *Innocenzo X*, Enciclopedia dei Papi III, 321-335.
- PONCET, OLIVIER: *Les cardinaux protecteurs des couronnes en cour de Rome dans la première moitié du XVIIe siècle: l'exemple de la France*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 461-480.
- PONCET, OLIVIER: *The Cardinal-Protectors of the Crowns in the Roman Curia during the First Half of the Seventeenth Century: the Case of France*, Court and Politics in Papal Rome, 158-176.
- PONTI, ERMANN0: *Il Banco di Santo Spirito fondato da S. S. Paolo V con breve del 13 dicembre 1605*, Roma 1941.
- Pontificato di Innocenzo XII. Diario del Conte Gio. Battista Campello*, a c. d. PAOLO CAMPELLO DELLA SPINA, Roma 1887.
- POTZ, RICHARD: *Bischofsnennungen. Stationen, die zum heutigen Zustand geführt haben*, Zur Frage der Bischofsnennungen in der römisch-katholischen Kirche (hrsg. v. Gisbert Greshake), München-Zürich é. n., 17-35.

- PRITZ, ERNST: *Supplikensignatur und Briefexpedition an der römischen Kurie im Pontifikat Papst Calixts III.* (BDHIR 42), Tübingen 1972.
- PRODI, PAOLO: *Il Cardinale Gabriele Paleotti (1522-1597) I-II*, Roma 1967.
- PRODI, PAOLO: *Lo sviluppo dell'assolutismo nello Stato Pontificio. I: La monarchia papale e gli organi centrali di governo*, Bologna 1968.
- PRODI, PAOLO: *The Papal Prince: One Body and Two Souls. The Papal Monarchy in Early Modern Europe*, Cambridge 1987.
- PROSPERI, ADRIANO: *Tribunali della coscienza (Inquisitori, confessori, missionari)*, Torino 1996.
- PÜZA, RICHARD: *Die Konzilskongregation. Ein Einblick in ihr Archiv, ihre Verfahrensweise und die Bedeutung ihrer Entscheidungen von ihrer Errichtung bis zur Kurienreform Pius X (1563-1908)*, RQ 90 (1995) 23-42.
- RAAB, HERIBERT: *Apostolische Bücherkommissare in Frankfurt am Main*, HJ 87 (1967) 326-354.
- RAAB, HERIBERT: *Bischof und Fürst der Germania Sacra zwischen westfälischen Frieden und Säkularisation (1650-1803)*, *Der Bischof in seiner Zeit*, 315-347.
- RABIKAUSKAS, PAULIUS: *Die Gründungsbulle des lateinischen Bistums Smolensk und andere diesbezügliche Papsturkunden (1636)*, AHP 12 (1974), 207-233.
- RABIKAUSKAS, PAULIUS: *Die römische Kuriale in der päpstlichen Kanzlei*, Roma 1958.
- Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili. I: 1098-1914*, a c. d. ANGELO MERCATI, Città del Vaticano 1954.
- RAINER, JOHANN: *Der Prozeß gegen Kardinal Klesl*, RHM 5 (1961/62) 35-163.
- RAINER, JOHANN: *Die Entwicklung der Diözesameinteilung Innerösterreichs, Die Gegenreformation in Innerösterreich*, 267-278.
- RAINER, JOHANN: *Die Grazer Nuntiatur 1580-1622, Die Gegenreformation in Innerösterreich*, 289-294.
- RAINER, JOHANN: *Die Grazer Nuntiatur 1580-1622, Kurie und Politik*, 272-284.
- RAINER, JOHANN: *Die päpstlichen Provisionen für Bremen und Magdeburg im Jahre 1628, Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv II*, 727-740.
- RAINER, JOHANN: *Die Politik der Bischofsernennung in Österreich 1648-1803*, RQ 85 (1990) 225-235.
- RAINER, JOHANN: *Katholische Reform in Innerösterreich*, RQ 84 (1989), 258-269.
- RAINER, JOHANN: *Projekte zur Errichtung eines Bistum Gratz*, RHM 6-7 (1962-1964) 113-136.
- RAINER, JOHANN: *Quellen zur Geschichte der Grazer Nuntiatur 1580-1622*, RHM 2 (1957-1958) 72-81.
- RAINER, JOHANN: *Rom und der Türkenkrieg 1663-64*, *Atti e Memorie della Accademia di Scienze, Lettere e Arti Modena*, 6 (1974) 174-194.
- RANKE, LEOPOLD VON: *A pápák története*, Budapest é. n. [1936] [ford. Horváth Zoltán].
- RE, NICCOLÒ DEL: *Il governatore del Borgo*, SR 11 (1963) 13-29.
- RE, NICCOLÒ DEL: *I cardinali prefetti della Sacra Congregazione del Concilio dalle origini ad oggi (1564-1964)*, *Apollinaris* 27 (1974) 107-149.
- RE, NICCOLÒ DEL: *Il Vicegerente del Vicariato di Roma*, Roma 1976.
- RE, NICCOLÒ DEL: *La Curia Romana (Sussidi Eruditi 23)*, Roma 1970³.
- RE, NICCOLÒ DEL: *Monsignor Governatore di Roma*, Roma 1972.
- Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation* (Handbuch der Kirchengeschichte 4), hrsg. v. ERWIN ISERLOH - JOSEF GLAZIK - HUBERT JEDIN, Freiburg-Basel-Wien 1967.
- REINHARD, RUDOLF: *Der Kampf der römischen Kurie gegen die nicht-königlichen Ersten Bitten in der deutschen Reichskirche (I. Hälfte des 18. Jahrhunderts)*, *Zeitschrift für Rechtsgeschichte* 86 (Kanonistische Abteilung), 282-321.
- REINHARD, WOLFGANG: *Akten aus dem Staatssekretariat Pauls V im Fondo Boncompagni-Ludovisi der Vatikanischen Bibliothek*, RQ 62 (1967) 94-101.

- REINHARD, WOLFGANG: *Ämterlaufbahn und Familienstatus. Der Aufstieg des Hauses Borghese 1537–1621*, QFIAB 54 (1974) 328–427.
- REINHARD, WOLFGANG: *Ausgewählte Abhandlungen* (Historische Forschungen 60), Berlin 1997.
- REINHARD, WOLFGANG: *Ein römisches Gutachten vom Juli 1612 zur Strategie der Gegenreformation im Rheinland*, RQ 64 (1969) 168–190.
- REINHARD, WOLFGANG: *Finanza pontificia, sistema beneficiale e finanza statale nell'età confessionale*, Fisco, religione, Stato nell'età confessionale (Annali dell'Istituto Storico Italo-germanico 26, a c. d. Hermann Kellenbenz – Paolo Prodi), Bologna 1989, 459–504.
- REINHARD, WOLFGANG: *Freunde und Kreaturen. „Versflechtung“ als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Die römische Oligarchie um 1600* (Schriften der Philosophischen Fachbereiche der Universität Augsburg 14), München 1979 (Ausgewählte Abhandlungen, 289–310).
- REINHARD, WOLFGANG: *Gegenreformation als Modernisierung. Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, ARG 68 (1977) 226–252 (Ausgewählte Abhandlungen, 77–102).
- REINHARD, WOLFGANG: *Herkunft und Karriere der Päpste 1417–1963. Beiträge zu einer historischen Soziologie der römischen Kurie*, Medelingen van het Nederlands Instituut te Rome 38 (1976) 87–108.
- REINHARD, WOLFGANG: *Kardinalseinkünfte und Kirchenreform*, RQ 77–78 (1982–1983) 157–194.
- REINHARD, WOLFGANG: *Katholische Reform und Gegenreformation in der Kölner Nuntiatur 1584–1621. Aufgaben und erste Ergebnisse eines Editionsunternehmens der Görres-Gesellschaft (Nuntiaturberichte aus Deutschland. Die Kölner Nuntiatur I–V)*, RQ 66 (1971) 8–65.
- REINHARD, WOLFGANG: *Kirche als Mobilitätskanal der frühneuzeitlichen Gesellschaft*, Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität (hrsg. v. Winfried Schulze), München 1988, 333–351 (Ausgewählte Abhandlungen, 53–76).
- REINHARD, WOLFGANG: *Kirchendisziplin, Sozialdisziplinierung und Verfestigung der konfessionellen Fronten: Das katholische Reformprogramm und seine Auswirkungen*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 1–13.
- REINHARD, WOLFGANG: *Konfession und Konfessionalisierung in Europa*, Ausgewählte Abhandlungen, 103–126.
- REINHARD, WOLFGANG: *Le carriere papali e cardinalizie. Contributo alla storia sociale del papato*, Roma, la città del papa, 263–290.
- REINHARD, WOLFGANG: *Nepotismus. Der Funktionswandel einer papstgeschichtlichen Konstanten*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 86 (1975) 145–185.
- REINHARD, WOLFGANG: *Nuntiaturberichte für die deutsche Geschichtswissenschaft? Wert und Verwertung einer Editionsunternehmens*, Kurie und Politik, 208–225.
- REINHARD, WOLFGANG: *Papa Pius. Prolegomena zu einer Sozialgeschichte des Papsttums*, Von Konstanz nach Trient, 261–299.
- REINHARD, WOLFGANG: *Papal Power and Family Strategy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Princes, Patronage and the Nobility (ed. by R. G. Asch – A. M. Birke), Oxford 1991, 329–356.
- REINHARD, WOLFGANG: *Papst Paul V. und seine Nuntien im Kampf gegen die „Supplicatio ad Imperatorem“ und ihren Verfasser Giacomo Antonio Marta 1613–1620*, ARG 60 (1969) 190–237.
- REINHARD, WOLFGANG: *Papstfinanz und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621). Studien und Quellen zur Struktur und zu Quantitativen Aspekten des Päpstlichen Herrschaftssystems I* (Päpste und Papsttum 6 I), Stuttgart 1974.
- REINHARD, WOLFGANG: *Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State. A Reassessment*, Catholic Historical Review 75 (1989) 383–404.

- REINHARD, WOLFGANG: *Reformpapsttum zwischen Renaissance und Barock*, Reformatio Ecclesiae (hrsg. v. Remigius Bäumer), Paderborn 1980, 779–796 (Ausgewählte Abhandlungen, 37–52).
- REINHARD, WOLFGANG: *Sozialgeschichte der Kurie in Wappenbrauch und Siegelbild. Ein Versuch über Devotionsgruppen frühneuzeitlicher Kardinäle*, Römische Kurie Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv II, 741–772.
- REINHARD, WOLFGANG: *Staatsmacht als Kreditproblem. Zur Struktur und Funktion des frühneuzeitlichen Amterhandels*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 61 (1974) 289–319 (Ausgewählte Abhandlungen, 151–178).
- REINHARD, WOLFGANG: *Was ist katholische Konfessionalisierung?*, Die Katholische Konfessionalisierung, 419–452.
- REINHARD, WOLFGANG: *Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, Ausgewählte Abhandlungen, 127–150.
- REINHARDT, RUDOLF: *Die Kumulation von Kircheneämtern in der deutschen Kirche der Frühen Neuzeit*, Papsttum und Kirchenreform, 589–512.
- REINHARDT, VOLKER: *Der päpstliche Hof um 1600*, Europäische Hofkultur im 16. und 17. Jahrhundert I–III (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 8–10, hrsg. v. August Buck et al.), Hamburg 1981, III, 7–13.
- REINHARDT, VOLKER: *Kardinal Scipione Borghese (1605–1633). Vermögen, Finanzen und sozialer Aufstieg eines Papstnepoten* (BDHIR 58), Tübingen 1984.
- REINHARDT, VOLKER: *Paolo V*, Enciclopedia dei Papi III, 277–292.
- REINHARDT, VOLKER: *Die Präsekten der römischen Annona im 17. und 18. Jahrhundert. Karrieremuster als Behördengeschichte*, RQ 85 (1990) 98–115.
- REINHARDT, VOLKER: *Überleben in der frühneuzeitlichen Stadt. Annona und Getreideversorgung in Rom 1563–1797* (BDHIR 72), Tübingen 1991.
- REPGEN, KONRAD: *Drei Korollarien zum Breve „Zelo domus Dei“ (26 November 1648): Editionstechnik, Nachdrucksgeschichte, Vorgeschichte*, AHP 33 (1995) 315–334.
- REPGEN, KONRAD: *Der Bischof Zwischen Reformation, Katholischer Reform und Konfessionsbildung (1515–1650)*, Der Bischof in seiner Zeit, 245–314.
- REPGEN, KONRAD: *Der päpstliche Protest gegen den Westfälischen Frieden und die Friedenspolitik Urbans VIII*, IHJ 75 (1956) 94–122.
- REPGEN, KONRAD: *Die Finanzen des Nuntius Fabio Chigi. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte der römischen Führungsgruppe im 17. Jahrhundert*, Geschichte. Wirtschaft. Gesellschaft. Festschrift für Clemens Bauer zum 75. Geburtstag, Berlin 1975, 229–280.
- REPGEN, KONRAD: *Die Hauptinstruktion Ginettis für den Kölner Kongreß (1636)*, QFIAB 34 (1954) 250–287.
- REPGEN, KONRAD: *Die Proteste Chigis und der päpstliche Protest gegen den Westfälischen Frieden (1648–1650). Vier Kapitel über das Breve „Zelo domus Dei“*, Staat, Kirche, Wissenschaft in einer pluralistischen Gesellschaft. Festschrift zum 65. Geburtstag von Paul Mikat (hrsg. v. Dieter Schwab et al.), Berlin 1989, 623–647.
- REPGEN, KONRAD: *Die römische Kurie und der Westfälische Friede. Papst, Kaiser und Reich (1521–1644) I 1–2* (BDHIR 14–15), Tübingen 1961–1965.
- REPGEN, KONRAD: *Fabio Chigis Instruktion für den Westfälischen Friedenskongreß. Ein Beitrag zum kurialen Instruktionswesen in Dreißigjährigen Krieg*, RQ 48 (1953) 79–116.
- REPGEN, KONRAD: *Finanzen, Kirchenrecht und Politik unter Urban VIII. Eine unbekannte Denkschrift aus dem Frühjahr 1632*, RQ 56 (1961) 62–74.
- REPGEN, KONRAD: *Francesco Barberini, Hugo Grotius und die römische Vorgeschichte der Bulle In eminenti*, RQ 58 (1963) 105–132.
- REPGEN, KONRAD: *Lukas Holstenius als politischer Gutachter in Rom. Eine unbekannte Denkschrift aus der Zeit des Restitutionsedikts*, QFIAB 39 (1959) 342–352.

- REGEN, KONRAD: *Wartenberg, Chigi und Knöringen im Jahre 1645. Die Entstehung des Plans zum päpstlichen Protest gegen den Westphälischen Frieden als quellenkundliches und methodisches Problem*, Dauer und Wandel der Geschichte. Aspekte europäischer Vergangenheit. Festgabe für Kurt von Raumer (hrsg. v. Rudolf Vierhaus – Manfred Botzenhart), Münster 1966, 213–268.
- REGEN, KONRAD: *Was ist ein Religionskrieg?*, Zeitschrift für Kirchengeschichte 97 (1986) 334–349.
- REGEN, KONRAD: *Zur Diplomatie der Nuntiaturberichte. Dienstvorschrift für das Abfassen von Avisi aus dem Jahre 1639*, RQ 49 (1954) 123–126.
- REUTER, AMADEUS: *De iuribus et officiis Sacrae Congregationis „De Propaganda Fide” noviter constitutae seu de indole eiusdem propria*, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum, I 1, 112–145.
- RIETBERGEN, P. J.: *Papal Diplomacy and Mediation at the Peace of Nijmegen*, The Peace of Nijmegen 1676–1678/79. International Congress of the Tricentennial, Nijmegen 14–16 September 1978 (ed. by J. A. H. Bots), Amsterdam 1980, 29–96.
- RITZLER, REMIGIUS: *Die archivalischen Quellen der „Hierarchia Catholica”*, Miscellanea Archivistica Angelo Mercati (ST 165), Città del Vaticano 1952.
- RITZLER, REMIGIUS: *Die Verschleppung der päpstlichen Archive nach Paris unter Napoleon I. und deren Rückführung nach Rom in den Jahren 1815 bis 1817*, RHM 6–7 (1962–1964) 144–190.
- RITZLER, REMIGIUS: *Per la storia dell'archivio del Sacro Collegio*, Mélanges Eugène Tisserant V (ST 235), Città del Vaticano 1964, 299–338.
- ROBERG, BURKHARDT: *Das Wirken der Kölner Nuntien in den protestantischen Territorien Norddeutschlands*, RQ 84 (1989) 51–73.
- ROBERG, BURKHARDT: *Päpstliche Politik am Rhein. Die römische Kurie und der Jülich-Klevische Erbfolgstreit*, Rheinische Vierteljahresblätter 41 (1977) 63–87.
- ROBERG, BURKHARDT: *Rom und Europa im Zeitalter der katholischen Reform*, Rom in der Neuzeit, 53–71.
- ROBERG, BURKHARDT: *Türkenkrieg und Kirchenpolitik. Die Sendung Kardinal Madruzzo an den Kaiserhof 1593 und zum Reichstag von 1594*, QFIAB 65 (1985) 192–305.
- ROBERT BIRELEY, *The Refashioning of Catholicism 1450–1700. A Reassessment of the Counter Reformation*, Washington 1999.
- ROCCIOLO, DOMENICO: *Il tribunale del cardinal Vicario e la città. Brevi note tratte dall'opera di Nicolò Antonio Cuggiò*, RMC 5 (1997) 175–184.
- ROCCIOLO, DOMENICO: *La costruzione della città religiosa: strutture ecclesiastiche a Roma tra la metà del Cinquecento e l'Ottocento*, Roma, la città del papa, 267–394.
- RODÉN, MARIE-LOUISE: *Cardinal Decio Azzolino and the Problem of Papal Nepotism*, AHP 34 (1996) 127–157.
- RODÉN, MARIE-LOUISE: *Cardinal Decio Azzolino, Queen Christina of Sweden and Squadron Volante. Political and Administrative Developments at the Roman Curia 1644–1692*, Aun Arbor 1993.
- Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte*, hrsg. v. R. ELZE – H. SCHMIDINGER – H. S. NORDHOLT, Wien–Rom 1976.
- Rom und Wien im Jahre 1683. Ausgewählte Actenstücke aus römischen Archiven zur II. Säkularfeier der Befreiung Wiens*, Als Festgabe des Campo Santo zu Rom hrsg. v. AUGUSTIN SAUER (Caplan des Collegiums), Wien 1883.
- Roma, la città del papa. Vita civile e religiosa dal giubileo di Bonifacio VIII al giubileo di papa Wojtyła* (Storia d'Italia. Annali 16), a c. d. LUIGI FIORANI – ADRIANO PROSPERI, Torino 2000.
- ROMANI, MARIO: *Pellegrini e viaggiatori nell'economia di Roma dal XIV al XVII secolo*, Milano 1948.

- ROMANO, RUGGIERO (a c. d.): *Storia dell'economia italiana. II: L'età moderna: verso la crisi*, Torino 1991.
- ROMANO, RUGGIERO: *L'Italia nella Crisi del secolo XVII*, Studi Storici 9 (1968) 723-741.
- ROMANO, RUGGIERO: *Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1621*, Rivista Storica Italiana 74 (1962) 580-513.
- ROSA DI SIMONE, MARIA: *La «Sapienza» Romana nel Settecento. Organizzazione Universitaria e Insegnamento del Diritto* (Studi e Fonti per la storia dell'Università di Roma 1), Roma 1980.
- ROSA, MARIO: *Alessandro VII*, Enciclopedia dei Papi III, 336-345.
- ROSA, MARIO: *Curia Romana e pensioni ecclesiastiche. Secoli XVI-XVII*, Quaderni Storici 14 (1979) 1015-1055.
- ROSA, MARIO: *La «sarsella di Nostro Signore»: aspetti della fiscalità spirituale pontificia nell'età moderna*, Società e Storia 10 (1987) 817-845.
- ROSA, MARIO: *Per «Tenere alla futura mutazione volto il pensiero». Corte di Roma e cultura politica nella prima metà del Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 1-36.
- ROSA, MARIO: *Per grazia del papa. Pensioni e commende nell'Italia del Seicento*, Roma, la città del papa, 293-326.
- ROSSELLI, GIUSEPPINA: *L'Archivio della Nunziatura di Venezia 1550-1797* (CAV 42), Città del Vaticano 1998.
- ROSI, M.: *La congiura di Giacinto Centini contro Urbano VIII 1633-35*, ASRSP 22 (1899) 348-370.
- ROSSI, GIORGIO: *L'Agro di Roma tra '500 e '800. Condizioni di vita e lavoro* (Biblioteca di Storia Sociale 19), Roma 1985.
- ROTELLI, CLAUDIO: *La finanza locale pontificia nel Cinquecento. Il caso di Imola*, Studi Storici 9 (1968) 107-144.
- ROTTSTOCK, FELICITAS: *Studien zu den Nuntiaturberichten aus dem Reich in der zweiten Hälfte des sechszehnten Jahrhunderts. Nuntien und Legaten in ihrem Verhältnis zu Kurie, Kaiser und Reichsfürsten* (Minerva-Fachserie Geisteswissenschaften), München 1980.
- ROUCO-VARELA, A. M.: *Staat und Kirche im Spanien des 16. Jahrhunderts*, München 1965.
- Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv. Studien zu Ehren von Hermann Hoberg I-II* (Miscellanea Historiae Pontificiae 45-46), Rom 1979.
- Ruoli 1-432. Inventario a c. d. GIOVANNI MORELLO*, Città del Vaticano 1973 [Biblioteca Apostolica Vaticana, Indice n. 448].
- RURALE, FLAVIO: *Clemente VIII, i gesuiti e la controversia giurisdizionale milanese*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 323-366.
- Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum. 350 anni a servizio delle missioni 1622-1972. I 1-2: 1622-1700*, ed. JOSEF METZLER, Rom-Freiburg-Wien 1971-1972.
- SAMERSKI, STEFAN: *Akten aus dem Staatssekretariat Pauls V. und Gregors XV. im Archiv des Kardinals Alderano Cybo (1613-1700) in Massa*, AHP 33 (1995) 303-314.
- SAMERSKI, STEFAN: *Das Päpstliche Staatssekretariat unter Lanfranco Margotti 1609 bis 1611. Das Provinzprinzip als notwendiges strukturelles Fundament zur Etablierung des Kardinalstaatssekretariats*, RQ 90 (1995) 74-84.
- SAMERSKI, STEFAN: *Die Ernennung Richelieu zum Bischof von Luçon: ein „kurialer Normalfall“ oder die Stilisierung eines politischen Genies*, RQ 89 (1994) 111-132.
- SANFILIPPO, MATTEO: *Leone XI*, Enciclopedia dei Papi III, 269-277.
- SANFILIPPO, MATTEO: *Tra curia di Roma e corte di Francia: la fondazione della diocesi di Québec (1631-1674)*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 481-507.
- SANTOSUOSSO, A.: *The moderate Inquisitor: Giovanni della Casa's Venetian nunciature 1544-1549*, Studi Veneziani n. s. 2 (1978) 119-210.

- SASTRE SANTOS, E.: *Un memorial sobre la orden de la Milicia Cristiana en el Archivo de Propaganda Fide*, *Hidalgía* 29 (1981) 1025–1064.
- SCARNELLI, GIOVANNI BATTISTA: *Il memoriale del p. Oliva S. J. al card. Cybo sul nepotismo (1676)*, *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 2 (1948) 262–273.
- SCHIEFFLER JÁNOS: *VIII. Sándor pápa és a bécsi udvar 1689–1691. A vatikáni levéltár okmányai alapján*, Ungvár 1914.
- SCHILLING, HEINZ: *Die Katholische Konfessionalisierung* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 135), Münster 1995.
- SCHILLING, HEINZ: *Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas*, *Die Katholische Konfessionalisierung*, 1–49.
- SCHMID, JOSEPH: *Die deutsche Kaiser- und Königswahl und die römische Curie in den Jahren 1558–1620*, *HJ* 6 (1885) 3–41.
- SCHMIDT, PETER: *100 Jahre Forschung zur päpstlichen Politik und Diplomatie (1500–1800). Ein wissenschaftsgeschichtliches Panorama*, *Kurie und Politik*, 395–412.
- SCHMIDT, PETER: *De sancto Officio Urbis. Aspekte der Verflechtung des Heiligen Offiziums mit der Stadt Rom im 16. und 17. Jahrhundert*, *QFIAB* 82 (2002) 404–489.
- SCHMIDT, PETER: *L'Inquisizione e gli stranieri*, *L'Inquisizione e gli storici*, 365–372.
- SCHMUGGE, LUDWIG – HERSPERGER, PATRICK – WIGGENHAUSER, BÉATRICE: *Die Supplikenregister der päpstlichen Penitentiaria aus der Zeit Pius' II (1458–1464)* (BDHIR 84), Tübingen 1996.
- SCHNEIDER, BURKHARDT: *Das Papsttum zur Zeit der französischen Hegemonie*, *Die Kirche im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung* (Handbuch der Kirchengeschichte 5, hrsg. v. Wolfgang Müller – Quintin Aldea – Heribert Raab – Burkhardt Schneider et al.), Freiburg–Basel–Wien 1970, 120–151.
- SCHNEIDER, BURKHARDT: *Die Jesuiten als Gehilfen der päpstlichen Nuntien und Legaten in Deutschland zur Zeit der Gegenreformation*, *Saggi Storici intorno al Papato* (Miscellanea Historiae Pontificiae 21), Roma 1959, 269–303.
- SCHNITZER, JOSEPH: *Zur Politik des hl. Stuhles in der ersten Hälfte des Dreißigjährigen Krieges*, *RQ* 13 (1899) 151–262.
- SCHREIBER, GEORG: *Das päpstliche Staatssekretariat*, *IJ* 79 (1960) 175–198.
- SCHUCHARD, CHRISTIANE: *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter* (BDHIR 91), Tübingen 2000.
- SCHULZE, MANFRED: *Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation* (Spätmittelalter und Reformation [n. R.] 2), Tübingen 1991.
- SCHWEDT, HERMANN H.: *Der römische Index der verbotenen Bücher*, *HJ* 107 (1987) 296–314.
- SCHWEDT, HERMANN H.: *Die römischen Kongregation der Inquisition und des Index und die Kirche im Reich (16. und 17. Jahrhundert)*, *RQ* 90 (1995) 43–73.
- SCOTT, JOHN BELDON: *Images of Nepotism. The Painted Ceilings of Palazzo Barberini*, Princeton, 1991.
- SEIDL, S. M.: *Il teatro del mondo. Diplomatische und journalistische Relationen vom römischen Hof aus dem 17. Jahrhundert* (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte 3), Frankfurt a. M. 1996.
- SEMLER, JOSEF: *Beträge zum Aufbau des päpstlichen Staatssekretariats unter Paul V.*, *RQ* 54 (1959) 40–80.
- SEMLER, JOSEF: *Das päpstliche Staatssekretariat in den Pontifikaten Pauls V. und Gregors XV. 1605–1623* (RQ Supplementheft 33), Rom–Freiburg–Wien 1969.
- SEPPEL, FRANZ XAVER – SCHWAIGER, GEORG: *Geschichte der Päpste... V: Das Papsttum im Kampf mit Staatsabsolutismus und Aufklärung von Paul III. bis zur Französischen Revolution*, München 1959.

- SERAFINI, ALBERTO: *Le origini della pontificia segreteria di Stato e la «Sapienti Consilio» del B. Pio X*, Apollinaris 25 (1952) 168–239.
- SERRA, ARMANDO: *Problemi dei beni ecclesiastici nella società preindustriale. Le confraternità di Roma moderna*, Roma 1983.
- SICKEL, THEODOR: *Ein Ruolo di famiglia des Papstes Pius IV*, MÖG 14 (1893) 537–588.
- SIEGLERSCHMIDT, JÖRN: *Territorialstadt und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechtes im 15. und 16. Jahrhundert* (Forschungen zur Kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 15), Köln 1987.
- SIGNOROTTO, GIANVITTORIO: *Inquisitori e mistici nel Seicento italiano. L'eresia di Santa Pelagia* (Annali dell'Istituto storico italo-germanico, Monografia 11), Bologna 1989.
- SIGNOROTTO, GIANVITTORIO: *Milano Spagnola. Guerra, istituzioni, uomini di governo (1635–1660)* (Saggi Sansoni), Milano 1996.
- SIGNOROTTO, GIANVITTORIO: *The Squadrone Volante. „Independent“ Cardinals and European Politics in the Second Half of the Seventeenth Century*, Court and Politics in Papal Rome, 177–211.
- SIMONCELLI, P.: *Clemente VIII e alcuni provvedimenti del Sant'Uffizio: «De Italis habitantibus in partibus haereticorum»*, Critica Storica 13 (1976) 129–172.
- SINSI, DANIEL: *La presidenza delle Sinde ed il suo Archivio nel XVIII secolo*, RMC 2 (1994) 491–502.
- SONNINO, EUGENIO: *Le anime dei romani: fonti religiose e demografia storica*, Roma, la città del papa, 329–364.
- SORGE, GIUSEPPE: *Santa Sede e Corona Portoghese. Le controversie giuspatronali nei secoli XVII e XVIII* (Occidentale e Oriente Cristianità 1), Bologna 1988.
- SPAGNOLETTI, ANGELANTONIO: *Stato, aristocrazie e ordine di Malta nell'Italia moderna* (Collection de l'École Française de Rome 111), Roma 1988.
- SPRINGER, ELISABETH: *Kaiser Rudolf II., Papst Clemens VIII. und die bosnischen Christen. Taten und Untaten des Cavaliere Francesco Antonio Bertucci in kaiserlichen Diensten in den Jahren 1594 bis 1602*, MÖStA 33 (1980) 77–104.
- SPRINGHETTI, AEMILIUS: *Alexander VII P. M. poeta Latinus*, AHP 1 (1963) 265–294.
- SPRINGHETTI, AEMILIUS: *Urbanus VIII P. M. poeta Latinus et hymnorum breviarii emendator*, AHP 6 (1968) 163–190.
- SQUICCARINI, DONATO: *Die Apostolischen Nuntien in Wien*, Vatikanstadt 1999.
- STADER, INGO: *Herrschaft durch Verflechtung: Perugia unter Paul V (1605–21). Studien zur frühneuzeitlichen Mikropolitik im Kirchenstaat* (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte 5), Frankfurt a. Main –[usw.] 1997.
- STEINHAUF, BERNHARD: *Giovanni Ludovico Madruzzo (1532–1600). Katholische Reformation zwischen Kaiser und Papst: Das Konzept zur praktischen Gestaltung der Kirche der Neuzeit im Anschluß an das Konzil von Trient* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 132), Münster 1993.
- STELLA, PIETRO: *Dibattiti dottrinali e giubileo dall'antilassismo al benignismo alfonsiano (1650–1825)*, RMC 5 (1997) 501–521.
- STELLA, PIETRO: *Strategie familiari e celibato sacro in Italia fra '600 e '700*, Salesianum 41 (1979) 73–109.
- Storia dell'economia italiana. Saggi di storia economica. I: Secoli settimo-diciassettesimo* (Biblioteca di Cultura Economica 24), a c. d. CARLO M. CIPOLLA, Milano 1959.
- STORTI, NICOLA: *La storia e il diritto della Dataria Apostolica dalla origini ai nostri giorni* (Contributi alla Storia del Diritto Canonico. Nuova Serie di Studi Storico-giuridici 2), Napoli 1968.
- STÖVE, ECKEHART: *Häresiebekämpfung und „ragione di Stato“. Die Protestanten und das protestantische Lager in den Hauptinstruktionen Clemens' VIII.*, Das Papsttum, die Christenheit und die Staaten Europas 1592–1605, 53–66.

- STRNAD, ALFRED A.: *Processus inquisitionis Ecclesiae Viennensis. Materialien zur Geschichte des Fürstbistums Wien aus dem Vatikanischen Geheimarchiv*, Festschrift Franz Loidl, III, 267–290.
- STUMPO, ENRICO: *Il capitale finanziario a Roma fra Cinque e Seicento. Contributo alla storia della fiscalità pontificia in età moderna (1570–1660)* (Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell'Università di Sassari, Serie Storica 4), Milano 1985.
- STUMPO, ENRICO: *La vendita degli uffici nel Piemonte del Seicento*, Estratto del volume XXV–XXVI (1973–1974) dell'Annuario dell'Istituto Storico Italiano per l'Età Moderna e Contemporanea, Roma 1976.
- SURCHAT, PIERRE LOUIS: *Die Nuntiatur von Ranuccio Scotti in Luzern 1630–1639. Studien zur päpstlichen Diplomatie und zur Nuntiaturgeschichte des 17. Jahrhunderts* (RQ Supplementheft 36), Freiburg–Rom–Wien 1979.
- SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története I–II*, 1983–1985.
- TABBACCHI, STEPHANO: *Le riforme giudiziarie nella Roma di fine Seicento*, RMC 5 (1997) 155–174.
- TAMBURINI, FILIPPO: *Giulio Antonio Santoro cardinale penitenziere ed inquisitore generale. Ricerche sulla sua biblioteca*, RQ 95 (2000) 54–93.
- TAMBURINI, FILIPPO: *Gli scritti del cardinale Giulio Antonio Santoro (†1602) penitenziere maggiore ed inquisitore generale*, AHP 36 (1998) 107–136.
- TAMBURINI, FILIPPO: *La riforma della Penitenziaria nella prima metà del sec. XVI e i cardinali Pucci in recenti saggi*, Rivista di Storia della Chiesa in Italia 44 (1990) 110–129.
- TEDESCHI, JOHN: *Il giudice e l'eretico. Studi sull'inquisizione romana* (Vita e Pensiero, Cultura e Storia 13), Milano 1997.
- TELLECHEA IDÍGORAS, JOSÉ IGNACIO: *El papado y Felipe II. Colección de breves pontificios. I: 1550–1572. II: 1572–1598*, Madrid 1999–2000.
- TEODORI, MARCO: *I parenti del papa. Nepotismo pontificio e formazione del patrimonio Cbigi nella Roma barocca*, Padova 2001.
- THOMSON, JOHN A. F.: *Popes and Princes 1417–1517. Politics and Polity in the Late Medieval Church* (Early Modern Europe Today [1]), London 1980.
- TING PONG LEE, IGNACIO: *La actitud de la Sagrada Congregación frente al Regio Patronato, Sacrae Congregationis de Propaganda Fide memoria Rerum*, I 1, 353–438.
- TORNETTA, VITTORIO: *La politica del Mazzarino verso il papato (1644–46)*, ASI 99 (1941) 86–116. 100 (1942) 95–134.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717) I* (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 4), Roma–Budapest 2002.
- TRISCO, ROBERT: *The Debate on the Election of Bishops in the Council of Trent*, The Jurist 34 (1974) 257–291.
- TROMP, SEBASTIANUS: *De cardinalibus interpretibus S. Concilii Tridentini annis 1564–1600*, Apollinaris 27 (1974) 95–106.
- TUCCIMEI, F. S.: *Il tesoro dei pontifici in Castel S. Angelo. Erario vecchio, erario sanziore, I. e II. moltiplico, denaro di S. Pietro*, Roma 1937.
- TÜSOR PÉTER: *A magyar Egyház és a Sacra Rituum Congregatio a katolikus megújulás korában (A kongregáció megalapításától 1689-ig)* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok–Regnum 11 (1999) 1–2, 33–64.
- TÜSOR PÉTER: *A magyar Egyház és Róma a 17. században*, Vigilia 64 (1999) 503–513.
- TÜSOR PÉTER: *A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században (Problémák és fordulópontok)*, Századok 136 (2002) 527–545.
- TÜSOR PÉTER: *A magyar koronabíborosi és bíboros protektori „intézmény” kialakulása és elhalása a 15–16. században*, Analecta Medievalia 2 (szerk. Neumann Tibor), Piliscsaba 2004, 303–322.
- TÜSOR PÉTER: *A magyar püspökök első római úgensei*, Vigilia 67 (2002) 338–342.

- TUSOR PÉTER: *A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve IX, szerk. Für Lajos, Budapest 1999, 19–38.
- TUSOR PÉTER: *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése*, Aetas 2000, 4, 89–105.
- TUSOR PÉTER: *Az 1639. évi nagyszombati püspökkari konferencia (A magyar klérus és a Római Kúria kapcsolatának válsága és reformja)*, Századok 134 (2000) 431–459.
- TUSOR PÉTER: *Eszterházy Károly kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban*, Eszterházy Károly Emlékkönyv (szerk. Kovács Béla), Eger 1999, 23–42.
- TUSOR PÉTER: *Jakusith György római követjárása 1644–45-ben (A magyar rendek kísérlete a Szentszék bevonására a török és az erdélyi protestantizmus elleni fegyveres harcra)*, Hadtörténelmi Közlemények 113 (2000) 237–268.
- TUSOR PÉTER: *Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce)*, Levéltári Közlemények 73 (2002) 199–241.
- TUSOR PÉTER: *Magyar szentek liturgikus tisztelete és a római Sacra Rituum Congregatio a kornai újkorban*, Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis 1, szerk. Beke Margit), Budapest 2001, 107–115.
- TUSOR PÉTER: *Pázmány állandó római követségének terve 1632–1634, Pázmány Péter és kora (Pázmány Irodalmi Műhely, Tanulmányok 2, szerk. Hargittay Emil), Piliscsaba 2001, 151–175.*
- TUSOR PÉTER: *Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa. C. H. Motmanus „Residente d’Ungheria”. (A római magyar agenzia történetéhez)*, Hadtörténelmi Közlemények 116 (2003) 535–581.
- TUSOR PÉTER: *Pázmány Péter processus inquisitionis az Aldobrandini bercegek fruscati levéltárában*, Egyháztörténeti Szemle 4 (2003) 1, 3–21.
- TUSOR PÉTER: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*, Budapest–Róma 2004 [s. a.].
- TÜCHLE, HERMANN: *Acta SC de Propaganda Fide Germaniam spectantia. Die Protokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten 1622–1649*, Paderborn 1962.
- TÜCHLE, HERMANN: *Die Protokolle der Propagandakongregation zu deutschen Angelegenheiten 1657–1667. Diasporasorge unter Alexander VII*, Paderborn 1972.
- TÜCHLE, HERMANN: *Die Wiener Karfreitagskommunion von 1630. Zugleich ein Beitrag zum Früh-Episkopalismus*, Festschrift Franz Loidl, I, 396–413.
- VANYÓ TIHAMÉR: *Das Archiv der Konsistorialkongregation in Rom und die kirchliche Zustände Ungarns in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchiv I, Wien 1949, 151–179.
- VARSÁNYI, G.: *De competentia et procedura Sacrae Congregationis Concilii*, La Sacra Congregazione de Concilio, 51–161.
- VELLA, A. P.: *The Tribunal of the Inquisition in Malta* (Royal University of Malta Historical Studies 1), La Valetta 1964.
- VENARD, MARC: *Ultramontaine or Gallican? The French Episcopate at the End of the Sixteenth Century*, The Jurist 52 (1992) 142–161.
- VERAJA, FABIAN: *Le cause di amonizzazione dei Santi. Commento alla legislazione e guida pratica*, Città del Vaticano 1992.
- VERESS ENDRE (kiad.): *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)* (Vatikáni Magyar Okirattár II/3), Budapest 1909.
- VICENTINI, F. ANTONIO M.: *Il confessore del S. Palazzo Apostolico e l'ordine dei servi di Maria. Memorie storiche pubblicate nell'anno giubilare 1925*, Vicenza 1925.
- VIEGNER, FRITZ: *Gallikanismus und episkopalistische Strömungen im deutschen Katholizismus zwischen Tridentinum und Vatikanum. Studien zur Geschichte der Lehre von dem Universalepiskopat und der Unfehlbarkeit des Papstes*, HZ 111 (1913) 495–581.

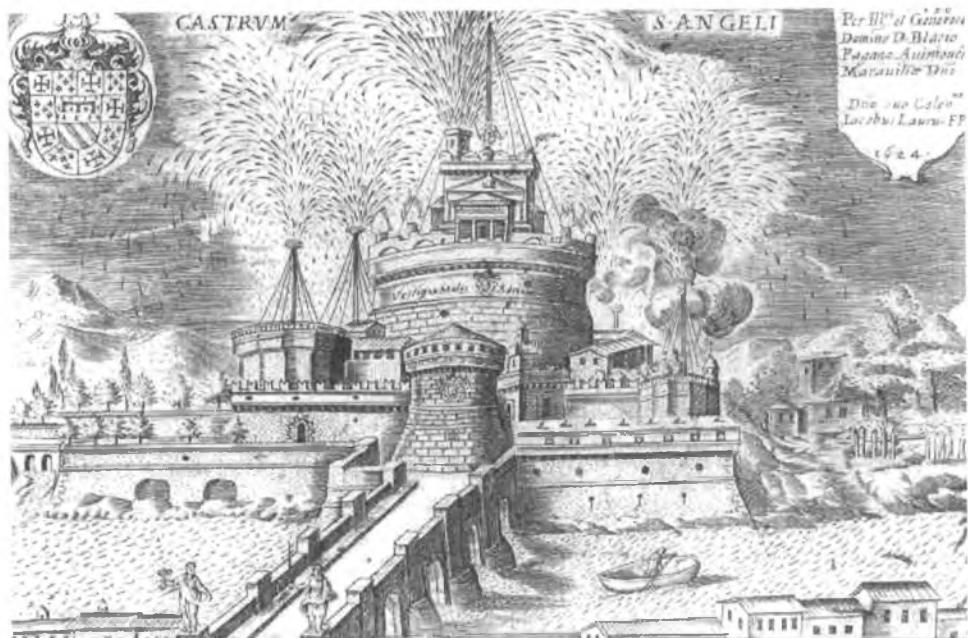
- VILLANI, PASQUALE: *Il capitalismo agrario in Italia (sec. XVII-XIX)*, Studi Storici 7 (1966) 471-513.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA (a c. d.): *Signori, Patrizi, Cavalieri in Italia centro-meridionale nell'Età moderna* (Biblioteca di Cultura Moderna 1022), Roma-Bari 1992.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *Burocrazia, mobilità sociale e patronage alla Corte di Roma tra Cinque e Seicento. Alcuni aspetti del recente dibattito storiografico e prospettive di ricerca*, RMC 3 (1995) 11-55.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *Cerimoniali romani: il ritorno e la trasfigurazione dei trionfi antichi*, Roma, la città del papa, 113-170.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *Fazioni e lotta politica nel Sacro Collegio nella prima metà del Seicento*, La corte di Roma tra Cinque e Seicento, 37-91.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *Giubilee tra pace e guerre (1625-1650)*, RMC 5 (1997) 431-474.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *Identità sociali. La nobiltà napoletana nella prima età moderna* (Studi di Storia Europea Protomoderna 9), Milano 1998.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *Il cerimoniale come linguaggio politico. Su alcuni conflitti di precedenza alla corte di Roma tra Cinquecento e Seicento*, Cérémonial et rituel à Rome, 117-176.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *La città rituale. Roma e le sue cerimonie in età moderna* (La corte dei papi 8), Roma 2002.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *La Giusta Statera de' porporati. Sulla composizione e rappresentazione del Sacro Collegio nella prima metà del Seicento*, RMC 4 (1996) 167-212.
- VISCEGLIA, MARIA ANTONIETTA: *Marriage and Politics at the Papal Court in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Marriage in Italy 1300-1650 (ed. by Trevor Dean - K. J. P. Lowe), Cambridge 1998, 197-224.
- Visita apostolica e decreti di Carlo Borromeo alla diocesi di Brescia. I: La città (Brixia Sacra. Memorie Storiche della Diocesi di Brescia)*, a c. d. ANGELO TURCHINI - GABRIELE ARCHETTI, Brescia 2003.
- Von Konstanz nach Trient. Beiträge zur Geschichte der Kirche von den Reformkonzilien bis zum Tridentinum. Festgabe für August Franzen*, hrsg. v. REMIGIUS BÄUMER, München-Paderborn-Wien 1972.
- VÖLKE, MARCUS: *Römische Kardinalskausale des 17. Jahrhunderts. Borgese-Barberini-Chigi* (BDHIR 74), Tübingen 1993.
- WAGNER, WALTER: *Die Bestände des Archivio della Nunziatura Vienna bis 1792*, RHM 2 (1957-1958) 82-203.
- WAHRMUND, LUDWIG: *Das Ausschließungsrecht der katholischen Staaten Österreich, Frankreich und Spanien bei den Papstwahlen*, Wien 1888.
- WAHRMUND, LUDWIG: *Das Kirchenpatronatsrecht und seine Entwicklung in Oesterreich. I: Die kirchliche Rechtsentwicklung. II: Die staatliche Rechtsentwicklung*, Wien 1894-1896.
- WALF, KNUT: *Das bischöfliche Amt in der Sicht josephinischer Kirchenrechtler* (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 13), Köln-Wien 1975.
- WALF, KNUT: *Die Entwicklung des päpstlichen Gesamtschaftswesens in dem Zeitausschnitt zwischen Dekretalenrecht und Wiener Kongreß (1159-1815)* (Münchener Theologische Studien III, Kanonistische Abteilung 24), München 1966.
- WASSERMAN, JACK: *The Quirinal Palace in Rome*, Art Bulletin 45 (1963) 205-244.
- WEBER, CHRISTOPH: *Senatus Divinus. Verborgene Strukturen im Kardinalskollegium der frühen Neuzeit 1500-1800* (Beiträge zur Kirchen- und Kulturgeschichte 2), Frankfurt a. Main-Berlin-[usw.] 1996.
- WEBER, CHRISTOPH: *Der Vicegerente des Vikariates von Rom im 17. Jahrhundert und seine „größte Plage“. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Kurie*, ZSSRG Kan. Abt. 80 (1994) 301-354.

- WEBER, CHRISTOPH: *Die ältesten päpstlichen Staatsbandbücher. Elenchus Congregationum, Tribunalium et Collegiorum Urbis (1629–1714)* (RQ Supplementheft 45), Rom–Freiburg–Wien 1991.
- WEBER, CHRISTOPH: *Die Territorien des Kirchenstaates im 18. Jahrhundert. Vorwiegend nach den Papieren des Kardinals Stefano Borgia dargestellt*, Düsseldorf 1991.
- WEBER, CHRISTOPH: *Familienkanonikate und Patronatsbistümer. Ein Beitrag zur Geschichte von Adel und Klerus im neuzeitlichen Italien* (Historische Forschungen 38), Berlin 1988.
- WEBER, CHRISTOPH: *Genealogien zur Papstgeschichte I–VI* (Päpste und Papsttum 29 I–VI), Stuttgart 1999–2002.
- WEBER, CHRISTOPH: *Legati e governatori dello Stato Pontificio (1550–1809)* (Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Sussidi 7), Roma 1994.
- WEBER, HERMANN: *Vom verdeckten zum offenen Krieg. Richelieus Kriegsgründe und Kriegsziele 1634/35*, Krieg und Politik, 203–218.
- WENDEBOURG, DOROTHEA: *Die Ekklesiologie des Konzils von Trient*, Die Katholische Konfessionalisierung, 70–87.
- WITTSTADT, KLAUS: *Atilio Amalteo (1606–1610). Bemühungen eines Nuntius um Katholische Reform*, Von Konstanz nach Trient, 695–711.
- WODKA, JOSEPH: *Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie* (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom 4 I), Innsbruck–Leipzig 1938.
- WOJTYŚKA, HENRICUS DAMIANUS: *De fontibus eorumque investigatione et editionibus. Instructio ad editionem. Nuntiorum series chronologica* (Acta Nuntiaturae Polonae 1), Roma 1990.
- ZAPPERI, ROBERTO: *Der Neid und die Macht. Die Farnese und Aldobrandini im barocken Rom*, München 1994.
- ZIMÁNYI VERA: *Lepanto, 1571* (Csaták), Budapest 1983.
- ZIMMERMANN, HARALD: *A középkori pápaság* (Orbis Universitatis, Történettudomány), Budapest 2002.
- ZUCCARI, ALESSANDRO – MACIOCE, STEFANIA (a c. d.): *Innocenzo X. Pamphilj. Arte e potere a Roma nell'età barocca*, Roma 1992.

Rövidítések

AHP	Archivum Historiae Pontificiae
AHSI	Archivum Historicum Societatis Iesu
AKK	Archiv für Katholisches Kirchenrecht
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte
ARG	Archiv für Reformationsgeschichte
ASI	Archivio Storico Italiano
ASRSP	Archivio della (Reale) Società Romana di Storia Patria
BDHIR	Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom
CAV	Collectanea Archivi Vaticani
HC	Hierarchia Catholica
HJ	Historisches Jahrbuch
HZ	Historische Zeitschrift
MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung
MÖStA	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv
QFIAB	Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken
RHE	Revue d'Histoire Ecclésiastique
RHM	Römische Historische Mitteilungen
RMC	Roma Moderna e Contemporanea
RQ	Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte
SR	Studi Romani
ST	Studi e Testi
ZSSRG	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Kanonistische Abteilung)

5. és bejárata 1660 körül

6. Az Angyalvár 1624-ben

Névmutató

- Acquaviva, Giovanni Girolamo,
 Conversano grófja 55
 Acquaviva, Ottavio 60
 Agostini, Stefano 254
 Agucchia, Giovanni Battista 163, 171, 172,
 176, 177, 251
 Albani, család 267
 Albani, Annibale 244
 Albani, Giovanni Francesco 143, 164, 252,
 332 (*lásd még* XI. Kelemen)
 Albergati, Antonio 36, 321
 Albergati-Ludovisi, Niccolò 254, 256
 Alberici (Albrizzi), Marco 257
 Alberoni, Giulio 323
 Albertoni-Altieri, Paluzzo 65, 68, 139, 164,
 175, 250, 253, 255, 257
 Albizzi, Francesco 60, 142, 205, 206, 207,
 209, 235, 257, 287
 Alcantarai (Szent) Péter 208
 Aldobrandini, család 24, 33, 40, 79, 128,
 129, 133
 Aldobrandini, Cinzio 129, 254, 297, 310–311
 Aldobrandini, Giovanni 128
 Aldobrandini, Giovanni Francesco 129
 Aldobrandini, Ippolito Ippolito [Ippolito]
 189, 249 (*lásd még* VIII. Kelemen)
 Aldobrandini, Ippolito [Ippolito] (if.) 128,
 130, 253
 Aldobrandini, Margherita 297
 Aldobrandini, Olimpia 127
 Aldobrandini, Pietro (bíboros) 30, 38, 125,
 128, 129, 253, 254, 297, 310–311
 Aldobrandini, Pietro (generális) 38, 273
 Alet püspöke *lásd* Pavillon, Nicolas
 Allbornoz, Egidio Carillo 54
 Altemps, család 33, 79
 Altieri, család 24, 139
 Altieri, Camillo 139
 Altieri, Emilio 55, 64, 250 (*lásd még*
 X. Kelemen)
 Altieri, Giacomo 139
 Altieri, Giovanni Battista 132, 280
 Altieri, Pa[u]luzzo, bíboros nepos *lásd*
 Albertoni-Altieri, Paluzzo
 Altieri, Tommaso 139
 Ameyden, Teodoro 283
 Angers püspöke *lásd* Arnauld, Henri
 Ansaldi, Ansaldo 164
 Apponyi Elena 127
 Aquinói (Szent) Tamás 10, 25, 137, 199
 Archinto, Alberico 245
 Arcos hercege *lásd* León, Rodrigo Ponce de
 Argenti, család 178
 Arisztotelész 25
 Arnauld, Antoine 205, 206, 209, 322
 Arnauld, Henri 208
 Arrighi, Giovanni Battista 332
 Arrigoni, Pompeo 253, 254
 Astalli, Flaminia 127
 Astalli-Pamphili, Camillo 133, 134, 174,
 175, 250
 Attovito, Antonio 255
 Austria, Alberto d' 37
 Avilai (Nagy Szent) Teréz 39
 Azzolini, Decio 60, 64, 68, 138, 141, 164,
 174, 175, 181, 185, 201, 209, 251, 252,
 299, 321, 322
 Azzolini, Lorenzo 172, 251

- Badeni Lajos 72
 Baldeschi-Colonna, Federico 139, 255
 Baldigiani, Antonio 213
 Banchieri, Antonio 244
 Bandinelli, Volumnio 332
 Bandini, Giovanni Battista 163
 Bañez, Domenigo 199
 Barbarigo, Gregorio 142, 164, 211
 Barbarossa *lásd* Frigyes, I.
 Barberini, család 24, 52, 80, 114, 133, 135,
 129–132, 298, 300, 313
 Barberini, Antonio (*cardinale di*
Sant'Onofrio) 129, 172, 254, 298, 309, 333
 Barberini, Antonio (ifj.) 43, 45, 52, 54, 60,
 63, 129, 130, 132, 253, 256, 257, 298
 Barberini, Carlo 129, 298
 Barberini, Carlo (ifj.), bíboros 70, 133, 257,
 281
 Barberini, Francesco 41, 42, 43, 54, 60, 64,
 68, 120, 121, 129, 132, 172, 173, 174, 250,
 253, 254, 295, 298, 309, 311
 Barberini, Maffeo 40, 114, 124, 189, 196,
 197, 200, 249 (*lásd még* VIII. Orbán)
 Barberini, Taddeo, Róma prefektusa 43, 51,
 52, 129, 130, 131, 132, 133, 245, 298
 Barberini, Taddeo (ifj.) 133
 Barbiani, Marcello Vestri 251, 252
 Baronio, Cesare 20, 200
 Beauvais püspöke *lásd* Choart de Buzenval,
 Nicolas
 Bellarmino, Roberto 20, 25, 83, 125, 196,
 200, 201
 Benedek, XIII. (1724–1730) 244, 267
 Benedek, XIV. (1740–1758) 245, 246, 267,
 304
 Benedek, XV. (1914–1922) 285
 Benessa, Pietro 172, 173, 176, 185, 251
 Benigni, Fulvio 256
 Benigni, Giulio 256
 Benois, René 231
 Bentivoglio, Guido 287, 309
 Bernini, Giovanni Lorenzo 54, 114, 115,
 160, 298
 Bernini, Pietro 126
 Bertucci, Giovanni 254
 Berulle [Bérulle], Pierre de 234
 Bethlen Gábor 38
 Béthune de Maillezais, Henri de 226
 Bevilacqua, Aloysio 69
 Bevilacqua, Bonifacio 255
 Bichi, Alessandro 47
 Bichi, Metello 126
 Bolognetti, Giorgio 234
 Bonaparte, Napoleon 243, 248
 Bonaparte, Pauline 127
 Boncompagni, család 24, 79, 129
 Boncompagni, Eleonora 127
 Boncompagni, Girolamo 256
 Boncompagni, Ignazio 245
 Bonifác, VIII. (1294–1303) 24, 215
 Boonen, Jacques 205
 Borbon del Monte, Francesco Maria 255,
 256
 Borghese, család 24, 40, 79, 114, 129, 136,
 138, 123–128, 268, 297, 300, 313
 Borghese, Camillo 33, 123, 127, 200, 249,
 254 (*lásd még* V. Pál)
 Borghese, Camillo (id.) 127
 Borghese, Camillo (ifj.) 127
 Borghese, Francesco 125, 126, 127
 Borghese, Giovanni Battista (ifj.) 127
 Borghese, Giovanni Battista 125, 126, 127
 Borghese, Marcantonio (I) 127
 Borghese, Marcantonio (II) 126, 127
 Borghese, Marcantonio (III) 127
 Borghese, Marcantonio (IV) 127
 Borghese, Marcantonio (V) 127
 Borghese, Ortensia 127
 Borghese, Paolo (I) 127
 Borghese, Paolo (II) 127
 Borghese, Scipione 120, 121, 123, 125, 127,
 129, 138, 170, 171, 250, 254, 290, 311
 Borghese[-Aldborandini], Francesco 127
 Borgia, család 117
 Borgia (Szent) Ferenc 160, 208
 Borgia, Francesco *lásd* Borgia (Szent)
 Ferenc
 Borgia, Gaspare 47, 129, 276
 Borromei (Szent) Károly 16, 154, 200,
 265
 Borromeo, Carlo *lásd* Borromei (Szent)
 Károly
 Borromeo, Federico bíboros 163, 201
 Borromeo, Federico (ifj.), bíboros, állam-
 titkár 83, 164, 175, 201, 251, 322
 Borromeo, Gilberto 60
 Borromini, Francesco 115, 160
 Bossuet, Jacques-Bénigne 236

- Bottini, család 165
 Bottini, Giovanni Battista 165
 Bottini, Lorenzo Prospero 165
 Bottini, Prospero 165, 257
 Bourbon del Monte *lásd* Borbon del Monte
 Brancaccio, Francesco Maria 64, 256
 Brancaccio, Stefano 255
 Braschi, Giovanni Angelo 245 (*lásd még* VI. Pius)
 Braschi, Luigi 245
 Bruno, Giordano 19, 151
 Buckingham hercege *lásd* Villiers, Georges
 Buontempi, Innocenzo 245
 Buonvisi, Francesco 69, 72

 Caetani, család 79
 Caetani, Antonio 40
 Caetano, Cristoforo 181, 314, 315
 Caffarelli(-Borghese), Scipione *lásd* Borghese, Scipione
 Caffarelli, Francesco 127
 Campanella, Tommaso 197
 Campori [Campora], Pietro 126, 273
 Canisius (Szent) Péter 16
 Capellari, Mauro 248 (*lásd még* XVI. Gergely)
 Capponi, Aloysio [Luigi] 163, 256, 333
 Carafa, család 249, 267
 Carafa, Carlo 38, 39, 273
 Carafa, Fabrizio 55
 Carafa, Pietro Luigi 255, 333
 Carlo Pio *lásd* Di Savoya
 Carpegna, Gaspare 139, 164, 235, 254, 256
 Carpegna, Ulderico 256
 Carvalho e Mello, Sebastiao José de, Pombal márkija 247
 Casali, Bernardino 257
 Casanate, Girolamo 213, 257
 Casoni, Lorenzo 69, 73, 164, 209
 Castagna, család 267
 Caulet, François (Étienne) de 208, 235
 Cavalieri, Giacomo 253
 Cecchini, Domenico 122, 205, 254, 287
 Celesztin, V. (1294) 215
 Celsi, Angelo 255
 Cenci, család 165
 Cenci, Baldassare 164
 Cenci, Giulio 256
 Cennini, Francesco 54, 126, 255

 Centini, Giacinto 122
 Cerri, Antonio 257
 Cerri, Urbano 210, 257
 Cesarini, család 79
 Cesarini, Alessandro 131
 Cesi, család 79
 Cesi, Pietro Donato 163
 Ceva, Francesco (Adriano) 172, 173, 174, 185, 251, 252, 311
 Charles Honoré, Chaulnes, Luynes és Chevereuse hercege 212
 Chaulnes hercege *lásd* Charles Honoré
 Chigi, család 24, 88–89, 135–138, 300
 Chigi, Agostino (I) 88
 Chigi, Agostino (II) 88, 136
 Chigi, Agostino (III) 135, 136, 138
 Chigi, Fabio 48, 57, 58, 59, 60, 65, 88, 89, 134, 175, 176, 178, 181, 207, 249, 251, 278, 279, 312, 315, 318 (*lásd még* VII. Sándor)
 Chigi, Flavio 63, 64, 65, 135, 136, 138, 250
 Chigi, Mario 135, 136, 138, 141
 Chigi, Sigismondo 136, 138, 299
 Choart de Buzenval, Nicolas 208
 Chumacero (y Carillo), Juan de 230
 Ciacala, Scipione 32 (*lásd még* Szinán pasa)
 Ciampoli, Giovanni 180, 252, 332
 Cigoli, Ludovico 126
 Cobeluzzi, Scipione (*cardinale di Santa Susanna*) 163, 181, 251, 252, 332
 Coeuvres márkija *lásd* d'Estrées, François Hannibal
 Colloredo, Leandro 254
 Colonna, család 79, 84, 128, 131, 139
 Colonna, Agnese 127
 Colonna, Anna 130
 Colonna, Federico Baldeschi (Ubaldo) *lásd* Baldeschi-Colonna
 Colonna, Girolamo 131, 163
 Confalonieri, Giovanni Battista 171
 Consalvi, Ercole 246
 Contarini, Alvise 58
 Contarini, Anzolo [Angelo] velencei követ 43
 Contelori, Felice 56, 252, 278
 Conti, család 79, 84, 267
 Conti, Bernardo Maria (dei) 244

- Conti, Michelangelo dei 244 (*lásd még* XIII. Ince)
 Cornaro, Federico 256
 Corradi, Giacomo 163, 254
 Corsi, Domenico 257
 Corsini, család 267
 Corsini, Bartolomeo 244
 Corsini, Lorenzo 244 (*lásd még* XII. Kelemen)
 Corsini, Neri 244
 Coscia, Niccolò 244, 246
 Crécy (Créqui), Charles de 62
 Crescenzi, Alessandro 164
 Crescenzi, Pietro Paolo 256
 Cromwell, Oliver 40, 61
 Cueva, Juan Velasco de la, Sirvela grófja 55, 56
 Cybo, Aldebrano 83, 120, 141, 164, 175, 208, 246, 251, 254, 256, 322
 Cybo, Camillo 287
 Cybo, Edoardo 257
- D'Ales, Alessandro 173
 d'Amboise, George 323
 d'Aubeville, Louis 62
 D'Aviano, Marco 71, 281
 D'Este, Rinaldo 60, 131
 Da Casale, Giacinto 38, 311
 De Joyeuse, Francesco 256
 De Luca, Giovanni Battista 72, 141, 142, 147, 164, 211, 212, 252, 284, 291, 296, 299, 322, 329, 333
 De Santa Teresa, Carlo Felice 164
 De Torres, Cosimo 255
 De Torres, Ludovico 126
 Dell'Ascensione, Arsenio 173
 Della Rovere, Francesco Maria 43
 d'Estrées, César 73
 d'Estrées, François Hannibal, Coeuvres márkija 41
 Deti, Giovanni Battista 256, 287
 De Vecchi, Carlo 255
 Di Savoya, Carlo Emanuele Pio 256
 Di Savoya, Carlo Pio 60, 70, 281
 Di Savoya, Maurizio 40
 Dimitrij (ál) 37
 Dongo, Stefano 60
 Dupuy, testvérek (Pierre és Jacques) 234
 Durazzo, Giovanni Stefano 315
- Eggenberg, Johann Anton von 43, 274
 Elci [D'Elci] *lásd* Pannocchieschi
 Este (D'), család 134
- Fabbroni [Fabroni], (Carlo) Augusto [Agostino] 164, 252
 Fabretti, Raffaele 252
 Facchinetti, Cesare 254, 256, 276, 332
 Fagnani, Giovanni Francesco 255
 Fagnani, Prospero 164, 205, 255, 296, 309
 Falda, Giovanni Battista 115
 Fanfanelli *lásd* Frenfanelli
 Farnese, család 24, 52, 118, 267, 297
 Farnese, Alessandro 121
 Farnese, Giulia 23
 Farnese, Odoardo, bíboros 40
 Farnese, Odoardo, pármái fejedelem 52, 53, 114
 Farnese, Ranuccio (II) 57
 Favoriti, Agostino 153, 164, 209, 235
 Febei, Francesco Maria 257
 Feliciani, Porfirio 171, 177, 251, 311
 Feragalli, család 178
 Feragalli, Antonio 173, 174
 Ferdinád, I., magyar király, császár (1526–1564) 220
 Ferdinánd, II., magyar király, császár (1619–1637) 35, 36, 37, 44, 45, 273, 275
 Ferdinánd, III., magyar király, császár (1637–1657) 45, 49, 57, 59, 204, 206
 Ferdinánd, V., spanyol király (1479–1516) 227
 Ferdinánd (Habsburg), bíboros infáns 328
 Ferenc, I., francia király (1515–1547) 231, 232
 Fiamma, Sante 164
 Fieschi, Lorenzo 257
 Firrao, Giacomo 244
 Fleury, André de 323
 Forbin-Janson, Tussaint du 75
 Frenfanelli, Giuseppe 153, 252
 Frescobaldi, Girolamo 298
 Frigyes, I. (Barbarossa), császár (1152–1190) 56
 Frigyes, III., császár (1440–1493) 237, 238, 274
 Frigyes, rajna-pfalzi örgróf, cseh király 37
 Fülöp, II., spanyol király (1556–1598) 17, 30, 228

- Fülöp, III., spanyol király (1598–1621) 35, 36
 Fülöp, IV., spanyol király (1621–1665) 44, 56, 205
 Fürstenberg, Franz Egon von 240
- Gabrielli, Giulio 139
 Gaeta, Antonio 211
 Gaetani, Francesco 251
 Galilei, Galileo 164, 196, 197
 Galli [Gallio], Tolomeo 170, 256
 Galli, Antonio Maria 256
 Galli, Marco 256
 gand-i (genti) püspök *lásd* Triest, Antoine
 Ganganelli, Giovanni Antonio 245 (*lásd még* XIV. Kelemen)
 Gasparri, Pietro 246
 Geosio [Giori], Angelo 252
 Gergely, XIII. (1572–1585) 17, 18, 22, 31, 37, 54, 129, 170, 186, 224, 267, 273, 274, 296, 303, 326
 Gergely, XIV. (1590–1591) 19, 54, 85, 121, 192, 229, 267
 Gergely, XV. (1620–1623) 37–40, 41, 43, 82, 113, 121, 128, 159, 163, 164, 170, 180, 186, 194, 201, 222, 241, 249, 267, 273, 286, 309, 313, 332, 333
 Gergely, XVI. (1831–1846) 248
 Gessi, Berlingerio 309, 315
 Gesualdo, Alfonso 256
 Gesualdo, Isabella 128
 Gherardi, Cesare 126
 Giamaricono, Pietro 256
 Giarda, Cristoforo 57
 Ginetti, Marzio 48, 163, 256, 315
 Ginnasi, Domenico 163
 Giustiniani, Olimpia 133
 Giustiniani, Orazio 254
 Gonzaga, Valenti 245
 Gonzalez, Tyrso 213, 214
 Gozzadini, Giuseppe 253
 Gozzadini, Ulisse 252
 Gualtieri, Carlo 60, 322
 Gualtieri, Gualtiero 251
 Guarino, Bruno 255
 Guidi di Bagno, Giovanni Francesco 45, 131, 315
 Guidi di Bagno, Niccolò 56
 Gusztáv Adolf, II., svéd király (1611–1632) 46, 63
- Gyula, II. (1503–1513) 51, 85, 97, 217, 228
 Gyula, III. (1550–1555) 267
- Harrach, Ernst Adalbert von 54
 Henrik, III., francia király (1574–1589) 193
 Henrik, IV., francia király (1553–1610) 30, 32, 34, 193, 231, 233
 Henrik, VIII., angol király (1509–1547) 217
 Herrera, Francesco 180, 252
 Holstenius, Lucas 298
- Imperiale [Imperiali], Lorenzo 60, 322
 Ince, III. (1198–1216) 239
 Ince, IV. (1243–1254) 285
 Ince, VIII. (1484–1492) 227
 Ince, IX. (1591) 19, 267
 Ince, X. (1664–1655) 54, 55–60, 67, 68, 82, 83, 89, 90, 104, 109, 114, 132, 133, 134, 135, 148, 170, 174, 175, 182, 204, 205, 206, 207, 213, 224, 227, 249, 267, 287
 Ince, XI. (Boldog) (1676–1689) 66, 67–74, 75, 76, 83, 105, 106, 108, 110, 115, 120, 121, 140, 141, 142, 143, 147, 158, 164, 180, 182, 192, 209, 210, 211, 212, 213, 221, 222, 235, 236, 241, 245, 246, 250, 267, 280, 284, 299, 322, 329, 332
 Ince, XII. (1691–1700) 74, 75, 76, 87, 90, 115, 142, 143, 148, 164, 212, 213, 229, 236, 242, 245, 246, 250, 267, 299
 Ince, XIII. (1721–1724) 244, 267
 Inchoffer, Melchior 298
 Ingherami, Bernardino 257
 Ingoli, Francesco 164, 181, 185, 196, 257, 309
 Iván, IV. („Rettenetes”), orosz cár (1533–1584) 37
 Izabella, I., spanyol királynő (1474–1504) 227
- Jakab, I. (VI.), angol (skót) király (1603–1625) 30
 Jakab, II., angol király (1685–1688) 74, 282
 János, IV., portugál király (1640–1656) 56

- János Pál, II. (1978–) 321
 Jansenius, Cornelius 202, 214
 Jenő, IV. (1439–1447) 121, 215
 Joseph, páter *lásd* Tremblay
- Kara Musztafa 70
 Károly, II., nápolyi és szicíliai király
 (1285–1309) 215
 Károly, V., császár, spanyol király
 (1516–1556) 217, 228
 Károly, VI. (III.), császár, magyar király
 (1711–1740) 243
 Károly, VII., francia király (1417–1461)
 230
 Károly, angol trónörökös (I. Károly,
 1625–1649) 40
 Károly, Nevers és Mantova hercege 44, 46
 Kelemen, VII. (1523–1534) 96, 119, 122, 217
 Kelemen, VIII. (1592–1605) 18, 19, 30–32,
 35, 37, 47, 51, 82, 108, 109, 119, 129, 158,
 163, 182, 199, 200, 233, 241, 249, 267,
 270, 271, 287, 288, 290, 293, 297, 310–311
 Kelemen, IX. (1667–1669) 56, 63, 64, 67,
 68, 113, 138, 139, 164, 206, 207, 208, 211,
 241, 267, 279
 Kelemen, X. (1670–1676) 63, 64–66, 67,
 68, 95, 105, 115, 139, 164, 207, 208, 221,
 222, 229, 235, 241, 250, 267, 279, 280,
 293
 Kelemen, XI. (1700–1721) 143, 243, 244,
 246, 267, 300
 Kelemen, XII. (1730–1740) 244, 246,
 267
 Kelemen, XIII. (1758–1769) 82, 165, 245,
 267
 Kelemen, XIV. (1769–1774) 245, 267
 Keresztes (Szent) János 208
 Klesl, Melchior 273, 323
 Kopernikusz, Nicolaus 196
 Krisztina, svéd királynő (1632–1654) 63,
 107, 142, 208
- La Rochefoucauld, Adélaïde de 127
 La Rochefoucauld, François de 234
 La Rochefoucauld, Thérèse de 127
 Lagonissa, Fabio di 253
 Lajos, XII., francia király (1498–1515) 231
 Lajos, XIII., francia király (1610–1643) 35,
 44, 48, 235
- Lajos, XIV., francia király (1643–1715) 56,
 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
 74, 75, 76, 207, 208, 210, 235, 236, 237,
 242, 246
 Lambertini, Prospero 245 (*lásd még*
 XIV. Benedek)
 Lancellotti, Orazio 126, 255
 Lancisi, Giovanni Maria 164
 Lante, Virginia 127
 Lanti [Lante] (della Rovere), Marcello
 126, 309
 Lauri, Giovanni Battista 329
 Lavardin, Henri de Beaumanoir de, fran-
 cia követ 66, 73, 74
 Lavardin, Philibert Emmanuel de
 Beaumanoir de, püspök 232
 Leni, Giovanni Battista 126
 Leó, X. (1513–1521) 97, 119, 167, 186, 231
 Leó, XI. (1605) 30, 32, 85, 119, 170, 249,
 267
 León, Rodrigo Ponce de, Arcos hercege 55
 Leonini, Angelo 186
 Lepri, Amanzio 245
 Lepri, Marianna 245
 Lercari, Niccolò Maria 244
 Lerma (hercege) *lásd* Sandoval y Rojas
 Liberati, Francesco 252, 254
 Liechtenstein, Anton von 76
 Limai (Szent) Róza 208
 Lipót Vilmos, főherceg 205
 Lipót, I., magyar király, császár
 (1657–1705) 64, 70, 71, 72, 75, 281
 Lipót, II., császár, magyar király
 (1790–1792) 247
 Lomellino [Lomellini], Giovanni
 Girolamo 60
 Lorenzo, Frizoglio 255
 Lotharingiai Károly 71, 72
 Loyolai (Szent) Ignác 39, 208, 233
 Ludovisi, család 40, 128–129, 267
 Ludovisi, Alessandro 37, 249 (*lásd még*
 XV. Gergely)
 Ludovisi, Ippolita 128
 Ludovisi, Ludovico 47, 120, 121, 125, 128,
 129, 171, 177, 250, 253, 257, 297, 309
 Ludovisi, Niccolò 128, 133, 134, 297
 Ludovisi, Orazio, 40, 128, 297
 Lugo, Juan de 132, 137, 138, 206
 Luther, Martin 238

- Macchiavelli, Francesco Maria 131
 Maculano, Francesco Vincenzo (bíboros) 206
 Maderna, Carlo 113, 114, 298
 Madruzzo, Ludovico 32, 265
 Maffei, Orazio 126
 Magalotti, Lorenzo 131, 172, 174, 177, 178, 181, 185, 251, 311
 Maidalchini, Francesco 73, 133, 250
 Maidalchini, Olimpia 133, 134
 Maigrot, Charles 213
 Malacrida, Martio [Marzio] 171, 251, 252, 311
 Malatesta, család 111
 Malines érseke *lásd* Boonen, Jacques és Précipiano, Humbert Guillaume de
 Maraldi, (Marco) Aurelio 132, 181, 184, 251, 253
 Marcell, II. (1555) 267
 Marchesi, Francesco 213
 Maescotti, Galeazzo 254, 255
 Margotti, Lanfranco 170, 172, 174, 176, 178, 251, 311
 Mária (Habsburg), spanyol infánsnő 40
 Mária Terézia, magyar királynő, császárné (1740–1780) 220
 Marincola, Giovanni Paolo 255
 Marini, Giovanni Battista 333
 Marquemon, Dionys Simon de 333
 Marracci, Ludovico 164
 Marta, Giacomo Antonio 200, 321
 Martinitz, Georg Adam von 76
 Márton, V. (1417–1431) 21, 102, 147
 Masaniello [Aniello] (d'Amalfi), Tommaso 55
 Mascambruno (da Benvento), Giovanni Camillo 134
 Massari, Dionisio 257
 Massimo, Camillo 164
 Mattei, Gaspare 49, 276, 317, 330
 Mattei, Girolamo 255
 Mátyás, II., magyar király, császár (1608–1612–1619) 36
 Mazarin, Jules 45, 54, 62, 118, 132, 133, 233, 242, 287, 323
 Mazarino, Giulio *lásd* Mazarin
 Mazarino, Michele 54, 55
 Medici (De'), család 134, 267
 Medici, Alessandro (de') 30, 249 (*lásd még* XI. Leó)
 Medici, Carlo de' 60, 256
 Medici, Giovanni Carlo de' 60
 Medici, Ottaviano de' 170
 Mellini (Millino), Giovanni Garzia 36, 126, 163, 254
 Merlini, Clemente 88, 253
 Merry del Val, Raffaele 246
 Michelangelo, Buonarroti 113
 Miklós, V. (1447–1455) 18, 24
 Miksa I., bajor választófejedelem 31, 35, 38, 45, 271
 Miksa Emánuel, bajor választófejedelem 72
 Millino *lásd* Mellini
 Mohamed, IV., szultán (1645–1687) 65
 Molina, Luis 199, 200
 Molinos, Miguel 208, 209
 Molle, Pompeo 333
 Montaigne, Michel Eyquem de 129
 Montero, Niccolò 55
 Morandi, Orazio 197
 Morone, Giovanni 83
 Motmann, Cornelio Arrigo [Cornelius Heinrich] 185
 Mucanzio, Giovanni Paolo 256
 Muggiaschi, Camillo 164
 Muti, Tiberio 126
 Nari, Gregorio 131
 Neri (Szent) Fülöp 20
 Nerli, Francesco 164, 174, 175, 251, 252
 Nerotti, Giovanni Giacomo 333
 Nevers hercege *lásd* Károly, Nevers és Mantova hercege
 Nidhard, Juan Everardo, 68
 Nini, Giacomo Filippo 252
 Nuzzi, Ferdinando 255
 Odescalchi, Benedetto 60, 64, 66, 68, 83, 134, 137, 208, 209, 210, 250 (*lásd még* XI. Ince)
 Odescalchi, család 105, 121, 140
 Odescalchi, Livio 140
 Oliva, Giovanni Paolo 164
 Olivieri, Fabio 252
 Omodei, Luigi 60, 68, 322
 Onesti-Braschi, Romualdo 245
 Orbán, II. (1088–1099) 41
 Orbán, V. (1362–1370) 215

- Orbán, VII. (1590) 19, 267
 Orbán, VIII. (1623–1644), 21, 29, 40–54, 56, 57, 59, 63, 64, 67, 68, 76, 80, 81, 88, 95, 96, 97, 99, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 119, 122, 124, 129, 130, 131, 132, 134, 138, 154, 156, 157, 162, 163, 164, 166, 170, 171, 176, 178, 180, 181, 182, 185, 192, 195, 196, 197, 199, 202, 203, 204, 221, 225, 229, 230, 233, 240, 241, 249, 267, 276, 277, 284, 285, 290, 295, 311, 312, 315, 328, 333
 Orefice, Giovanni, Sanza hercege 55
 Origo, Curzio 253
 Orsini, család 79, 84, 126, 130, 267
 Orsini, Camilla 126, 127
 Orsini, Vincenzo Maria 139, 255
 Orsini, Vincenzo Maria 244 (*lásd még* XIII. Benedek)
 Ottoboni, család 24, 142–143, 243, 267, 299
 Ottoboni, Agostino 142
 Ottoboni, Antonio 142, 164, 235
 Ottoboni, Pietro 60, 64, 68, 70, 74, 134, 142, 164, 209, 212, 250, 254, 281, 322 (*lásd még* VIII. Sándor)
 Ottoboni, Pietro (ifj.), bíboros nepos, vice-kancellár 87, 142, 250, 253
 Pacelli, Eugenio 246 (*lásd még* XII. Pius)
 Pál, III. (1534–1549) 23, 118, 121, 149, 186, 189, 267
 Pál, IV. (1555–1559) 20, 23, 32, 189, 267
 Pál, V. (1605–1612) 32–37, 40, 43, 67, 91, 95, 107, 108, 109, 110, 113, 121, 124, 125, 127, 147, 166, 170, 171, 176, 178, 180, 181, 196, 200, 206, 224, 233, 241, 267, 268, 272, 285, 290, 313, 321
 Paleotti, Gabriele 16, 22
 Pallavicini, család 139
 Pallavicini, Camilla 139
 Pallavicini, Lazzaro 139
 Pallavicini, Niccolò 245
 Pallavicini, Sforza 135, 137, 163, 206
 Pallavicino, Ranuccio 255
 Pallotto, Giovanni Battista 45, 133, 163, 309, 315
 Paloni, Gaspare 332
 Pamiers püspöke *lásd* Caulet, François (Étienne) de
 Pamphili, család 24, 90, 128, 132–135, 300, 312
 Pamphili, Benedetto 140
 Pamphili, Camillo 133, 174, 250, 296
 Pamphili, Constanza 128, 133
 Pamphili, Giovanni, Battista 54, 133, 135, 249, 254, 255, 309, 315, 333 (*lásd még* X. Ince)
 Panciaticchi, Bandino [Bernardino] 143, 164, 254, 255
 Pannocchieschi d'Elci, Scipione 64
 Panziroli, Giovanni Giacomo 174, 176, 178, 251
 Paoloni, Bernardino 253
 Paolucci [Pauluzzi] (de' Calboli), Francesco 137, 164, 185, 255, 333
 Paolucci [Pauluzzi], Fabrizio 244, 251
 Pauluzzi [Paolucci] (di Calbulensi), Carlo 256
 Pavillon, Nicolas 208, 235
 Pavoni, Pietro 252, 332
 Pázmány Péter 20, 47, 102, 275, 328
 Peretti(-Montalto), család 33, 79
 Perretti, Alessandro 128, 253
 Perugino, Giovanni Battista 171, 251, 311
 Petre, Edward 74
 Petrucci, Pietro Matteo, 142, 208, 209, 212
 Piccolomini, Celio 252
 Piccolomini, Nicola 252
 Pignatelli, család 267
 Pignatelli, Antonio 75, 143, 243, 250 (*lásd még* XII. Ince)
 Pignatelli, Stefano 126
 Pimentel, Domenico 230
 Pinelli, Domenico 256
 Pini, Matteo 273
 Pithou, Pierre 231, 233
 Pius, II. (1458–1464) 167
 Pius, IV. (1559–1565) 15, 56, 119, 189, 218, 267
 Pius, V. (Szent) (1566–1572) 16, 17, 18, 22, 23, 135, 147, 160, 208, 228, 241, 313
 Pius, VI. (1775–1799) 85, 245, 246, 247
 Pius, VII. (1800–1823) 286
 Pius, IX. (1846–1878) 102
 Pius, X. (Szent) (1903–1914) 148, 201
 Pius, XII. (1939–1958) 246
 Poggiani, Giulio 255, 333

- Pombal márkí *lásd* Carvalho e Mello,
Sebastiao José de
Précipiano, Humbert Guillaume de 213
Manfroni, Antonio 257
Prosperi, Carlo Antonio 164
- Quadri, Tiberio 164
- Raggi, Lorenzo 333
Rákóczi György, I., 57
Rangoni, Claudio 37
Ranuzzi, Angelo 73, 74, 236, 329
Ravizza, Francesco 257
Retz, Jean François Paul Gondi de 61
Rezzonico, család 267
Rezzonico, Abbondio 245
Rezzonico, Carlo (ifj.) 245
Rezzonico, Carlo 245 (*lásd még*
XIII. Kelemen)
Ricci, Vincenzo 164
Richelieu, Armand Jean du Plessis 35, 46,
49, 118, 121, 128, 129, 199, 233, 234, 241,
323
Rinuccini, Giovanni Battista 256
Rocci, Bernardino 257
Rocci, Ciriaco 45, 47, 274, 275
Roma, Giulio 309, 333
Rondanini, Natale 252
Roscioli, Giovanni Maria 252
Rospigliosi, család 138–139, 267
Rospigliosi, Camillo 139
Rospigliosi, Giacomo 64, 122, 175, 250
Rospigliosi, Giovanni Battista 139
Rospigliosi, Giulio 56, 63, 122, 136, 163, 175,
250, 251, 252, 256, 296 (*lásd még* IX. Ke-
lemen)
Rospigliosi, Tommaso 139
Rospigliosi, Vincenzo 64, 139
Rosso, (Pietro) Francesco [Franciscus de
Rubeis] 137, 165, 257
Rovere *lásd* Della Rovere
Rubini, Giovanni Battista 142, 175, 251
Rudolf, II., császár, magyar király
(1576–1612) 31, 32, 36, 274
- Sacchetti, Giulio 54, 60, 61, 131, 137, 163,
255, 256, 287, 309, 315, 333
Sacrati, Francesco 163, 253
Sagripanti, Giuseppe 143, 164, 254, 255
- Salviati, Anna Maria 127
Sándor, III. (1159–1190) 56
Sándor, VI. (1492–1503) 23, 24
Sándor, VII. (1655–1667) 61–63, 64, 65,
67, 68, 72, 95, 100, 109, 113, 115, 134,
135, 136, 137, 138, 146, 164, 166, 206,
207, 208, 211, 213, 235, 239, 241, 249,
267, 279, 286, 294, 299
Sándor, VIII. (1689–1691) 74, 75, 82, 87,
95, 121, 142, 143, 209, 212, 236, 250, 267
Sandoval y Rojas, Francisco Gómez de,
Lerma hercege, bíboros 118
Santacroce, Antonio 131
Santacroce, Ortensia 127
Santoro, Giulio Antonio 160, 200, 254
Sarpi, Paolo 33, 124, 272
Sasso, Lucio 253
Sauli, Antonio Maria 257
Savelli, család 79, 84
Savelli, Fabrizio 137
Savoya (Di), család 134
Savoyai Jenő 75, 243
Scotti, Ranuccio 276
Segneri, Paolo 208, 209, 213
Sfondrati, család 24, 33
Sfondrati, Paulo Camillo 121
Sforza, Federico 333
Sinneoni, Gaspare 174, 180, 252
Sinelli, Giuseppe 247
Sirvela grófja *lásd* Cueva, Juan Velasco de
la
Sixtus, IV. (1471–1484) 97, 99, 104, 128,
147, 227
Sixtus, V. (1585–1590) 17, 19, 22, 23, 30,
35, 80, 82, 94, 99, 104, 109, 119, 128,
147, 148, 154, 155, 241, 242, 287, 303,
313
Slusius [Slusio], Johann Walter [Giovanni
Gualtierio] 164, 252, 332
Sobieski (III.) János, lengyel király
(1674–1691) 65, 66, 68, 69, 70, 111
Sozzini, Mariano 164
Spada, Bernardino 309, 315
Spada, Fabrizio 251, 287
Spada, Giovanni Battista 136, 174, 251
Spada, Virgilio 164
Spinola, Flaminia 127
Spinola, Giorgio 244
Spinola, Giovanni Battista 253

Spinola, Mario 164, 180, 244, 252
 Stazio, Achille 255, 333
 Stella, Giovanni Battista 256, 333
 Strozzi, Pietro 180, 252
 Suarez, Francisco 25, 199
 Szalézi (Szent) Ferenc 16
 Szelepcshény György 329
 Szinán, pasa 32
 Szulejmán, nagyvezír 71

Talbot, Guendalina 127
 Tanucci, Bernardo 247
 Tegrini, Tegrino 256
 Thomato, Giovanni Domenico 255
 Tilly, Johann Tserclaes 38, 46
 Tonti, Michelangelo 126, 253
 Torres *lásd* De Torres
 Torrigiani, Luigi 245
 Toschi, Domenico 200
 Tremblay, François Leclerc du 233
 Triest, Antoine 205

Ubal dini, Federico 257
 Ubal dini, Roberto 163, 233, 255, 333
 Ugolini, Stefano 251, 318

Valenti, Erminio 170, 251
 Valeriano Magno 132
 Vallemani, Giuseppe 257
 Varese, (Antonio) Pompeo 236, 329
 Vázquez, Miguel 199
 Verallo [Veralli], Fabrizio 126

Verospi, Fabrizio 38, 255, 309, 315, 333
 Vidman, Cristoforo 60
 Vidoni, Pietro 64
 Villiers, Georges, Buckingham hercege
 118
 Vilmos, Orániai, angol király (1688–1702)
 74
 Vilmos, V., bajor fejedelem 31
 Visconti, Ercole 164
 Vitoria, Francisco de 25
 Vivariis, Egidio Orsini de 254
 Volpi (Volpio), Volpiano 181, 251, 253, 331

Wallenstein, Albrecht von 44, 274
 Ward, Mary [Ward (Szent) Mária] 195
 Wiśniowiecki (I.) Mihály, lengyel király
 (1669–1673) 65
 Wittelsbach, Klemens von 73
 Wittelsbach, Maximilian Heinrich
 von 73
 Wolfgang Wilhelm, neuburgi herceg 38
 Wolsey, Thomas 323

Xavéri (Szent) Ferenc 39, 203

Zacchia, Laudivio 163, 255
 Zacchia, Paolo Emilio 309
 Zclada, Francesco Saverio (de) 245
 Zsigmond (Luxemburgi), magyar király,
 császár (1387–1437) 218
 Zsigmond, III. (1578–1632) lengyel
 király 31

Summary

This volume, entitled *The Baroque Papacy (1600–1700)*, contains the material of the early modern European history seminar held by the author at the Péter Pázmány Catholic University.

The main reason for writing is to present to the students of the Hungarian Catholic university and to the wider public through the model of the papacy the role of confessionalisation in the Early Modern process of modernisation of religion, society, culture, state organisation and even of economy.

An equally important goal is to give a new impetus to Hungarian researches in the Vatican Archives by assisting young researchers with this portrayal of significant historical processes and figures, phenomena and concepts, curial institutions and mechanisms in the light of the latest research findings.

In the *Foreword*, the author provides a brief review of the paradigm of confessionalisation. The *Introduction* (I) summarises the impressive achievements of the reform papacy, the main characteristics of the less dynamic baroque papacy and the gradual change in the relationship of the papal curia with nation states.

The first large chapter (II) examines the role played by the Apostolic See in the European political stage. The focus is on the accelerating loss of pontifical power under Pope Urban VIII and on the temporary reversal of this trend due to the organization of the Holy League by Pope Innocent XI, which liberated Hungary from 150 years of Turkish rule.

Next, the author analyses the social, economic and financial structures of the State of the Church (III). A separate subchapter deals with the college of cardinals, the pope's court and Roman society, as well as the papal financial system and its institutions, the sources, types, sums and the balance of revenues and expenditures. Key processes are best modelled by

the rise and fall of papal nepotism (IV). The portrayal of the changes in social and economic structures is followed by a presentation of the Curia's pioneering decision-making system (V), which, however, became increasingly complicated and, at the end of the 17th century, underwent comprehensive reforms. In the course of this is chapter, the author discusses dicasteriums, which originate in the Middle Ages, but focuses on the expanding network of congregations, their operation, structure and competence, and finally examines the network of nunciatures and especially the development of the pontifical State Secretariate.

The aim of these three chapters is not only to understand the shifts in pontifical policy in the Early Modern Era, but also to shed light on the changes of Roman church administration and church policy as well as the changing relationship between Rome and local church organisations. The last large chapter (VI) contains a summary of the latter two, including precedent cases, key ordinances, legal frameworks, a summary of the technical and organisational problems of maintaining contacts with Rome and finally an analysis of Spanish, French and German church relations as a sample.

In the end, the book contains an *Outlook* (VII) on the 18th century, an *Appendix* with the archontology of popes and chief curial magistrates and the description of the value of different contemporary moneys, then follow the *Notes*, a short summarizing *Chronology*, the *Bibliography* of the reference literature, a list of bibliographical *Abbreviations* and the *Index*.

VELENCEI KÖZTÁRSASÁG

Mantova

MIRANDOLA

Modena

MODENA

Bologna

Ferrara

Velece

Padova

Comacchio

Imola

Ravenna

Faenza

Forlì

Cesena

Pistoia

Firenze

Fiano

Siena

SAN MARINO

Urbino

Sant'Angelo in Vado

Castel Durante (Urbina)

Città di Castello

Marca

Jesi

Loreto

Fermo

Camerino

TOSCANA

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Umbria

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

Foligno

Terni

Rieti

Orvieto

Orte

Viterbo

Caprarola

Ronciiglione

Capranica

Tolfa

Veiano

Sutri

Bassano

Oriolo

Monterano

Civitavecchia

Montalto

Castiglione del Lago

Perugia

Assisi

Massa

Todi

Spoletto

A gazdagon illusztrált könyv a pápaság történetének egyik legizgalmasabb fejezetébe vezeti be az olvasót. Megismerhetjük Róma magatartását és dilemmáit a török elleni magyarországi harcokban, a harmincéves háborúban, a protestánsokkal és sokszor a katolikus államokkal folytatott küzdelemben. Olvashatunk az első valódi globalizációról, azaz a missziók világméretű elterjedéséről, az újabb és újabb lelkeségi irányzatokról, Galilei peréről, az angol-kisasszonyok megpróbáltatásairól. Megtudhatjuk, hogy valójában mi is volt a pápai nepotizmus, hogyan működött a római inkvizíció, és hogy miként is nézett ki a korabeli pápai udvar, a Kúria, az Egyház Állama.

A kötet szerzője 1967-ben született Turán. A kecskeméti piaristáknál érettségizett. Történelem és latin szakos diplomáit az Eötvös Collegium tagjaként az ELTE-n szerezte. Ezt követően doktori ösztöndíjas, majd Rómában és Bécsben kutat. A 17. századi pápai–magyar kapcsolatokról írt doktori értekezését 2001 tavaszán védte meg. Ugyanettől az évtől a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Intézetének tanára.

ISBN 963 9567 01 9

9 789639 567016

3490 Ft

